

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПРИЩЕПА Олена Петрівна

УДК: 930.85 (477.4) «179/190»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОВІТОВИХ МІСТ І
МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

_____ О. П. Прищеп

Науковий консультант:

ШАНДРА Валентина Степанівна,
доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник

відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Інституту історії України НАН України,
заслужений працівник культури України

Київ–2020

АНОТАЦІЯ

Прищепя О. П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2020. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У дисертації комплексно досліджені культурні комунікації мешканців повітових міст та містечок Правобережної України доби Російської імперії. В роботі представлений погляд на міську культуру не з позицій інституційного наповнення, а як комунікативного процесу із розглядом соціальних зв'язків містян, спрямованих на згуртованість, чи то на розмежування.

Актуальність розглянутої проблеми обумовлена відсутністю належної дослідницької уваги до формування міської культури в модерну добу. Особливо це стосується культурного світу малих міст України, які попри довготривалий застій та слабкі потуги до розвитку все ж перебували на шляху до модернізації.

Наукова новизна дисертації обумовлена тим, що в ній уперше комплексно проаналізовано формування модерного міського освітньо-культурного простору провінційних міст на території одного з регіонів України упродовж перебування у складі Російської імперії; на підставі архівних джерел складено соціальні портрети міського (перша третина XIX ст.) і домашнього учителя (перша половина XIX ст.) та виділені етапи їх професійного становлення; апробовано схему аналізу осередків культури і освіти як просторів перетину культурних комунікацій («місць зустрічей») мешканців провінційних міст із виділенням їх векторної спрямованості; проаналізовані модернізаційні зміни в міському шкільництві в контексті їх впливу на культурне життя; виділені нові форми культурної самореалізації містян, привнесені модернізаційними віяннями нової доби; сформульована сутність та значення інформації у пришвидшенні темпів міського культурного життя.

Розвиток міської культури повітових міст та містечок Правобережної України імперської доби як підсистеми складного соціального організму міста аналізувався через механізм функціонування освітньо-культурного середовища, окресленого межами культурного простору, у якому розгортається духовна людська взаємодія і взаємовпливи містян різних соціальних, етнорелігійних, професійних страт. На рівень і характер культурної наповнюваності міського провінційного простору Правобережної України впливала багатоетнічність населення, неоднорідність його соціальної структури. Як і в головних адміністративних містах Правобережжя, – губернських центрах – Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, – у пізньоімперській період тут набуває ваги позиція муніципальної влади та міської громадськості, готових взяти на себе відповідальність за реалізацію культурних проєктів, не покладаючись лише на верховну чи місцеву адміністрацію. При цьому політика імперської влади спрямовувалася на упровадження загальнодержавної моделі культурної поведінки своїх громадян, у яких мала би ствердитися думка про споконвічну тяглість цих територій до лона Російської імперії.

Методологічне підґрунтя роботи склали принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності. Базовим для проведення дослідження стало застосування системно-структурного аналізу і функціонального підходу. В дослідженні був задіяний арсенал джерелознавчих методів, біографічний та просопографічний метод, апробовані методики культурного трансферу та мережевого аналізу. Поміж методологічних підходів – використання засад « нової культурної історії », для якої ключовими є дослідження соціокультурних процесів та комунікацій міського соціуму з позицій антропологічно орієнтованої історії. Дисертаційне дослідження базується на міждисциплінарному зв'язку історії, урбаністики, соціології, культурології з виходом на регіональну/локальну історію, історію повсякдення, книгознавство, історію освіти, полоністику, юдаїку.

Проаналізована історіографія дисертаційної проблеми засвідчила нерозробленість вітчизняною історіографією процесів формування освітньо-

культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Однак науковий доробок попередників дозволив продовжити розв’язання заявленої проблеми, спираючись на вивчення міської історії в соціокультурному ключі передусім зарубіжною історіографією, традиції якої були започатковані ще на зламі XIX–XX ст., та напрацюванням сучасних вітчизняних дослідників у вивченні процесів модернізації українських міст, міського повсякденного життя.

Використання традиційних і новітніх дослідницьких практик уможливило інтерпретацію джерельних матеріалів. Робота базується на масиві документального архівного матеріалу, більшість якого була уведена до наукового обігу вперше. Суттєво доповнили архівні зібрання періодичні видання, джерела особового походження.

Комплексне опрацювання наукової літератури та достатньо об’ємного і репрезентативного корпусу історичних джерел дозволило встановити, що ступінь укорінення освітніх практик Речі Посполитої у міських поселеннях Правобережної України у першій третині XIX ст. був високий, вони не були перервані після Листопадового повстання 1830 р. і залишалися неподолані аж до Січневого повстання 1863 р., а польська культура продовжувала побутувати в міському середовищі Правобережжя й у пізньоімперську добу.

У дисертації наголошується, що на міське культурне довкілля упродовж усієї досліджуваної доби впливало освітнє реформування в Російській імперії. У цьому процесі набувала ваги соціальна функція освіти та її роль в державній політиці русифікації як по відношенню до шляхти, так і євреїв та українців. Освіта крім надання знань сприяла поширенню пануючої ідеології та формуванню єдиного імперського культурного простору. Якщо в кінці XVIII – першій половині XIX ст. попит на освіту залишався низьким, а публічний характер освіти викликав недовіру з боку російської держави, то з другої половини XIX ст. увиразнюється її цінність з огляду на те, що мешканці міст починають усвідомлювати її роль у просуванні по соціальній драбині вгору. Відтак більша значущість освіти в процесі соціалізації призводить до зростання

її ролі у формуванні культурного середовища. Масового характеру потяг до знань став набувати з кінця XIX ст. і в часі збігся зі зростанням потреб міських установ, підприємств, муніципального господарства в освічених і професійних кадрах.

Встановлено, що у багатолюдного єврейського населення домінувала відокремленість культурного життя від решти містян, базована на засадах збереження релігійної освіти, і ширше – традиційної культури. Культурні стратегії влади стосовно євреїв були непослідовними і зазнавали змін. Політика акультурації євреїв у формі русифікації на завершальному етапі імперії дала свої результати: усе більше єврейської молоді долучалося до великодержавної російської культури – через школи, заклади культури, масові засоби інформації. Проблему залучення до міжкультурних комунікацій євреїв загострювало тривале небажання значної їх частини інтегруватися до російського культурного простору. Культурному зближенню сприяло розширення бізнесових інтересів. Однак повної інтеграції єврейського населення до міського освітньо-культурного життя не відбулося.

В роботі з'ясовано, що книжкові комунікації проникали у різні сфери міського культурного життя. Їх точками перетину виступали бібліотеки, друкарні, заклади книжкової торгівлі, народні читання. В культурному просторі домінувала російськомовна книжка, що унеможливлювало розширення доступу до україномовних і польських видань. Адміністрація досягала цього завдяки контролю над діяльністю бібліотечних установ та формуванням їх книжкових фондів, закладами поліграфії, книгарнями, регламентувала порядок проведення і зміст народних читань. Як у випадку з навчальними закладами, влада розглядала їх інструментом русифікації населення. І все ж на базі закладів культури розгорталось поширення нових форм культурної самореалізації містян – робота бібліотекаря, доступна й жіноцтву, диференційована праця друкарів, обслуговування народних читань.

У дисертації обґрунтована вагомість державного чинника у формуванні міського освітньо-культурного середовища Правобережжя з огляду на те, що

верховна влада намагалася контролювати і дисциплінувати усіх, хто був причетний до реалізації культурницьких проектів, поширюючи на увесь імперський простір офіційну культурну уніфікацію й стандартизацію.

В дисертаційному дослідженні знайшла відображення теза, що важливою ланкою культурних практик містян у сфері дозвілля виступало театральне мистецтво як в аматорській, так і професійній формах. Зокрема, зазначається, що хоча від другої половини XIX ст. російське театральне мистецтво стало пануючим на сценічних підмостках міських поселень Правобережжя, до цього спостерігалось тривале домінування польської театральної культури, яке допускало частково український і російський сценічний репертуар, демонструючи здатність до участі у формуванні модерної міської культури.

У дисертації досліджено, що модернізаційні зміни в культурному доквіллі фіксувала з'ява нових форм самореалізації містян, передусім тієї частки (більше 2, 4%), яку можна віднести до міської інтелігенції. Потенціал освіченої міської громадськості у творенні культурного середовища повітових міст та містечок поступався губернським містам, а особливо Києву. Його ядро формувала нечисленна когорта містян із середньою та вищою освітою, яка наприкінці XIX ст. усе відчутніше впливала на змістовне наповнення культурного життя. Поміж повітових міст найбільший прошарок освіченого товариства фіксувався у Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському, що позитивно позначалось на активності їх культурного життя.

На підставі джерел висвітлено, що в останнє десятиліття Російської імперії межі міського культурного простору розширяли ініціативи приватних осіб, муніципальної влади, наближаючи з'яву паростків громадянського суспільства, утвердження якого залишається на часі і в сучасній Україні. Зокрема, діяльність громадських товариств виступала дієвою школою самоорганізації публічного культурного життя.

У трансформаціях міського культурного доквілля на завершальному етапі імперської доби важливу роль відігравав інформаційний чинник, представлений модерними засобами зв'язку – поштовим, телеграфним, телефонним

сполученням. Особливу увагу приділено аналізу такого важливого каналу поширення інформації поміж містян, як періодика. Встановлено, що столична, губерньська і міська преса відіграли найвагомішу роль у формуванні усвідомлення містянами приналежності до імперського культурного простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній та їх міст. Утвердження у 1906–1914 рр. в повсякденні майже половини повітових міст Правобережжя місцевих журналів та особливо газет – як комерційних проєктів, стало однією з визначальних прикмет їх культурної модернізації.

У роботі простежено, що у містах та містечках Правобережної України одночасно співіснували культура соціальної еліти (регіональної шляхти і освічених містян з непривілейованих верств населення), традиційні культури окремих етнічних спільнот (поляків, євреїв, українців, росіян), паростки масової (популярної) культури, до якої долучалось усе більше містян. Наголошується, що масова культура, базована на комерційній основі і з'яві масового споживача культурної продукції – популярних книжок і преси, а також організації спільних місць проведення культурного дозвілля (театри, клуби, народні доми, виставки, музеї, кінематограф тощо) набуває поширення наприкінці XIX – початку XX ст.

Розглянуті у дисертації проблеми дозволили зауважити специфіку міського культурного простору Правобережжя. На відміну від міст внутрішніх губерній Російської імперії, де він виглядав більш однорідним, тут протистояли дві культури – польська (шляхетська) і російська (державна) та існувала ще й єврейська, а також утверджувалася українська модерна культура та українська ідентичність. Досліджуване освітньо-культурне середовище демонструвало здатність до згуртування усього міського співтовариства – чи то з домінуванням польських впливів, а чи в річищі засад російської культурної політики, однак не сприймалося як доконечно спільне для всіх містян. Важливим чинником його конструювання виступала етнічна розмаїтість, відтак у його творенні були задіяні усі етнорелігійні громади, однак не монолітно, а осібно. Водночас існували точки перетину їх соціокультурної діяльності.

Чисельне домінування євреїв у містах Правобережжя давало їм шанс відігравати вагомішу роль в культурних комунікаціях, однак залишаючись найбільш замкненою групою містян, на культуру, побут і співжиття якої суттєво впливала їхня релігія, вони були не здатні продукувати такі культурні новації, які б поширювалися на усе міське населення. Попри насадження верховною владою російської культури через різні канали комунікації – школу, культурно-освітні осередки, організацію масових культурних заходів тощо міста та містечка Правобережжя в культурному вимірі суто російськими усе ж не стали. Розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє трактувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й як усе ж таки польське, чи то як єврейське, й у дуже обмеженому просторі (це вже переважно на початку ХХ ст.) – як українське.

Специфіка досліджуваного регіону проявлялася у тому, що окрім російських державних навчальних закладів тут функціонували і польські (у різні періоди як легальні, так і таємні), а також єврейські школи, виступаючи головним компонентом культурного середовища. В останній третині ХІХ – на початку ХХ століть ініціативу від держави у творенні освітньо-культурного середовища починає перебирати муніципальна влада й громадськість. Однак після Революції 1905 року чимало добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проєкти, які б утверджували окремо польську, єврейську, чи то українську ідентичність. Це позначилося на формуванні міської ідентичності на просторі Правобережної України, інтерпретованої у традиційному ключі – як результат приналежності до спільноти конкретного міста.

У дисертації констатується, що міський культурний простір Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. поєднував ознаки як традиційного суспільства, так і модерного, культурним комунікаціям містян було властиве як протистояння, так і взаємозбагачення, а на культурну взаємодію містян чинила потужний тиск імперська політика русифікації, насаджувана у спосіб як акультурації, так і більш агресивний – асиміляції.

Ключові слова: місто, містечко, Правобережна Україна, Російська імперія, освітньо-культурне середовище, модернізація, міська культура.

SUMMARY

Pryshchepa O. P. Educational and cultural environment of district towns in Right-Bank Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th centuries).

A thesis for a degree of Doctor in History in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020. – Qualification scientific work with the rights of the manuscript.

The dissertation comprehensively examines the cultural communications of the inhabitants of district towns in Right-Bank Ukraine during the age of Russian Empire. The paper presents a view of urban culture not from the standpoint of institutional content, but as a communicative process with consideration of social ties of citizens, aimed at cohesion or separation.

This problem is relevant because of the lack of proper research attention to the formation of urban culture in modern times. This is especially true concerning the cultural world of Ukraine's small towns, which, despite long-term stagnation and weak development efforts, were on the path to modernization.

The scientific novelty of the dissertation is due to the fact that for the first time it comprehensively analyzes the formation of a modern urban educational and cultural space of provincial towns in one of the regions of Ukraine during its stay in the Russian Empire. Based on the archival sources, the dissertation suggests social portraits of the town teacher (the first quarter of the 19th century) and the house teacher (the first half of the 19th century) and distinguishes the stages of their professional formation. The paper proposes the scheme of the analysis of the centers of culture and education as spaces of cultural communications ("meeting places") of inhabitants of provincial towns and defines their vector orientation. The dissertation analyzes modernization changes in urban schooling in the context of their impact on cultural life, distinguishes new forms of cultural self-realization of citizens introduced

by the modernization trends of the new era, and formulates the essence and significance of information in accelerating the pace of urban cultural life.

The dissertation analyzes the development of urban culture in district towns of Right-Bank Ukraine of the imperial era as a subsystem of the complex urban social organism through the mechanism of functioning of educational and cultural environment within the cultural space, in which spiritual human interaction and mutual influences of citizens of various social, ethnoreligious, and professional strata unfolded. The level and nature of the cultural content of the urban provincial space of Right-Bank Ukraine were influenced by the multi-ethnicity of the population and heterogeneity of its social structure. As in the main administrative cities of the Right Bank, such as the provincial centers Kyiv, Zhytomyr, and Kamianets-Podilskyi, in the late imperial period, the position of municipal authorities and the urban community ready to take responsibility for cultural projects, not relying only on supreme or local administration, increased. At the same time, the policy of the imperial government was aimed at introducing a nationwide model of cultural behavior of its citizens, which had to affirm the idea of the original belonging of these territories to the Russian Empire.

The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and system approach have become the methodological basis of the paper. The basis for the study was the use of system-structural analysis and functional approach. The research involved a group of source-studying methods, biographical and prosopography methods, tested methods of cultural transfer and network analysis. Among the methodological approaches, the dissertation used the principles of the "new cultural history", for which the key is the study of social and cultural processes and communications of urban society from the standpoint of anthropologically oriented history. The dissertation is based on the interdisciplinary connection of history, urban studies, sociology, and cultural studies with regard to regional/local history, history of everyday life, bibliography, history of education, Polish studies, and Jewish studies.

The analyzed historiography of the dissertation problem testified to the fact that domestic historiography has not enough considered the processes of formation of the educational and cultural environment of district towns in Right-Bank Ukraine in the late 18th – early 20th centuries. However, the scientific achievements of the predecessors allowed continuing solving the problem based on the study of urban history in social and cultural terms as it is primarily in foreign historiography, whose traditions were founded at the turn of the 19th – 20th centuries, and based on the works of contemporary domestic researchers on modernization and everyday life of Ukrainian towns.

The use of traditional and modern research practices made it possible to interpret source materials. The dissertation is based on an array of documentary archival material, most of which was introduced into scientific circulation for the first time. Periodicals and sources of personal origin significantly supplemented the archival collections.

Comprehensive study of scientific literature and a sufficiently voluminous and representative body of historical sources allowed establishing that the degree of rooting of educational practices of the Commonwealth of Poland in towns of Right-Bank Ukraine in the first third of the 19th century was high. These practices did not stop after the November Uprising of 1830 and remained invincible until the January Uprising of 1863, and Polish culture continued to exist in the urban environment of the Right Bank in the late imperial era.

The dissertation emphasizes that the urban cultural environment was influenced by educational reform in the Russian Empire throughout the studied period. In this process, the social function of education and its role in the state policy of Russification increased in relation to the Polish nobility, as well as to Jews and Ukrainians. In addition to providing knowledge, education contributed to the spread of the dominant ideology and the formation of a single imperial cultural space. If in the end of the 18th – first half of the 19th centuries the demand for education remained low, and the public nature of education caused distrust on the part of the Russian state, then from the second half of the 19th century, it became a value as town

dwellers began to realize its role in moving up the social ladder. Therefore, the acquisition of greater importance of education in the process of socialization led to an increase of its role in shaping the cultural environment. The desire for knowledge began to acquire a mass character from the end of the 19th century and coincided with the growing needs of urban institutions, enterprises, municipalities in educated and professional staff.

The research has established that the large Jewish population was dominated by the separation of cultural life from the rest of the townspeople, based on the principles of preserving religious education, and more broadly – traditional culture. The government's cultural strategies for Jews were inconsistent and often changed. The policy of acculturation of Jews in the form of Russification at the final stage of the empire gave results: more and more Jewish young people joined the Russian state culture through schools, cultural institutions, and the media. The problem of involving Jews in intercultural communication was exacerbated by the long-standing reluctance of a significant part of them to integrate into the Russian cultural space. The expansion of business interests contributed to cultural rapprochement. However, the full integration of the Jewish population into the urban educational and cultural life did not take place.

The paper has found that book communications penetrated into various spheres of urban cultural life. Their points of intersection were libraries, printing houses, bookstores, and public readings. The cultural space was dominated by Russian-language books, which made it impossible to expand access to Ukrainian and Polish publications. The administration achieved this through control over the activities of library institutions and the formation of their book collections, control over printing houses, bookstores, and regulations on the procedure and content of public readings. As in the case of educational institutions, the authorities considered them an instrument of Russification of the population. Nevertheless, the spread of new forms of cultural self-realization of citizens unfolded in cultural institutions, such as the work of a librarian available to women, differentiated work of printers, service of public readings.

The dissertation substantiates the importance of the state factor in the formation of the urban educational and cultural environment of the Right Bank, given that the supreme power tried to control and discipline all those involved in cultural projects, extending to the entire imperial space official cultural unification and standardization.

The paper suggests the thesis that an important part of the cultural practices of citizens in the field of leisure was theatrical art in both amateur and professional forms. In particular, it is noted that from the second half of the 19th century Russian theatrical art became dominant on the stage of the towns in Right-Bank Ukraine, nevertheless, before that, there was a long dominance of Polish theatrical culture, which partly included Ukrainian and Russian stage repertoire, demonstrating the ability to participate in the formation of modern urban culture.

The research shows that modernization changes in the cultural environment were proved by the emergence of new forms of self-realization of citizens, mainly concerning that part (over 2,4%) which can be considered town intellectuals. The potential of the educated urban community in creating the cultural environment of district towns was inferior to provincial cities, and especially to Kyiv. Its core was formed by a small number of townspeople with secondary and higher education, which in the late 19th century increasingly influenced the content of cultural life. Among the district towns, the largest stratum of educated people was recorded in Rivne, Uman, Vinnytsia, Mohyliv-Podilskyi, which had a positive effect on the activity of cultural life in these towns.

According to the sources, in the last decade of the Russian Empire, the boundaries of the urban cultural space expanded with the initiatives of individuals, municipal authorities, bringing nearer the emergence of civil society, the establishment of which remains important in modern Ukraine. In particular, the activities of public associations were an effective tool of self-organization of public cultural life.

In the transformations of the urban cultural environment at the final stage of the imperial era, an important role was played by the information factor, represented

by modern means of communication – mail, telegraph, and telephone. The research pays particular attention to the analysis of such an important channel of information dissemination among citizens as periodicals. It has been established that the capital, provincial and town press played the most important role in forming the citizens' awareness of belonging to the imperial cultural space and at the same time to the cultural environment of the Right-Bank provinces and their towns. The establishment in 1906–1914 in almost half of the district towns of the Right Bank of local magazines and especially newspapers as commercial projects became one of the defining features of their cultural modernization.

The research proves that in the towns of Right-Bank Ukraine simultaneously coexisted the culture of social elite (regional nobility and educated citizens from underprivileged strata of the population), traditional cultures of certain ethnic communities (Poles, Jews, Ukrainians, Russians), and beginnings of mass (popular) culture, which involved more and more townspeople. The dissertation emphasizes that mass culture, based on a commercial basis and the phenomenon of mass consumer of cultural products – popular books and the press, as well as the organization of common places of cultural leisure (theaters, clubs, folk houses, exhibitions, museums, cinema, etc.), became widespread in the late 19th – early 20th century.

The problems considered in the dissertation allow stating the specifics of the urban cultural space of the Right Bank. Unlike in the towns of the interior provinces of the Russian Empire, where the urban cultural space looked more homogeneous, here, there were two cultures – Polish (nobility) and Russian (state) and there was also a Jewish culture, as well as establishing Ukrainian modern culture and Ukrainian identity. The studied educational and cultural environment demonstrated the ability to unite the entire urban community – either with the dominance of Polish influences, or in line with the principles of Russian cultural policy, but was not perceived as completely common to all citizens. An important factor in cultural space construction was ethnic diversity, so all ethnic and religious communities were involved in its creation, however, not monolithically, but individually. At the same time, there were

points of intersection of their social and cultural activities. The numerical dominance of Jews in the towns of the Right Bank gave them a chance to play a more important role in cultural communications, but remaining the most closed group of citizens, whose culture, life and coexistence were significantly influenced by their religion, they were unable to produce cultural innovations for all townspeople. Despite the planting of Russian culture by the supreme power through various channels of communication – school, cultural and educational centers, organization of mass cultural events, etc., the towns of the Right Bank in the cultural dimension did not become purely Russian. The diversity of the ethnic composition of the urban population allows interpreting the urban cultural life of the Right Bank not only as Russian, but also as Polish, Jewish, and in a very limited space (mostly in the early 20th century) – as Ukrainian.

The specificity of the studied region was manifested in the fact that in addition to Russian public schools, there were Polish (in different periods, both legal and secret), as well as Jewish schools, acting as a major component of the cultural environment. In the last quarter of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the initiative from the state to create an educational and cultural environment began to be taken over by the municipal authorities and the public. However, after the Revolution of 1905, many voluntary associations tried to implement such cultural projects that would assert a separate Polish, Jewish, or Ukrainian identity. This affected the formation of urban identity in Right-Bank Ukraine, interpreted in the traditional way – as a result of belonging to the community of a particular town.

The dissertation states that the urban cultural space of Right-Bank Ukraine in the late 18th – early 20th century combined features of both traditional and modern society, the cultural communications of the townspeople were characterized by both opposition and mutual enrichment, and the cultural interaction of the townspeople was strongly pressured by the imperial policy of Russification, imposed in the way of both acculturation and aggressive assimilation.

Key words: city, town, Right-Bank Ukraine, Russian empire, educational and cultural environment, modernization, urban culture.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Прищепка О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

Рецензія:

Кривошея І. Культурна «модернізація» урбанізованих спільнот. [рец.]: Прищепка О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с. // Емінак. Науковий щоквартальник. Київ; Миколаїв. 2019. № 4 (28). Жовтень–Грудень. С. 223–225;

Волошенко В. Рец. на: Прищепка О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. – Рівне: М. Дятлик, 2019. – 688 с. // Український історичний журнал. 2020. № 4 (553). Липень–Серпень. С. 227–229.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та виданнях, що включені до наукометричних баз:

2. Прищепка О. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. Чернівці: Рута, 2005. Т. 10–11. С. 162–172.

3. Прищепка О. Участь навчальних закладів у формуванні міського освітньо-культурного простору у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Рівненського реального училища) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 273–283.

4. Прищепка О. Культурно-освітні заходи навчальних закладів та їх роль у формуванні культурного середовища міських поселень Правобережної України

(друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 44–46.

5. Прищепа О. Навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. Вип. 583–584. С. 233–237.

6. Прищепа О. Документальні фонди середніх навчальних закладів Волинської губернії у Державному архіві Рівненської області // Архіви України. Науково-практичний журнал. 2012. № 2. С. 149–164. (у співавторстві з Л. А. Леоною).

7. Прищепа О. П. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 40–54.

8. Прищепа О. Вплив навчальних закладів на формування культурного довкілля міст Волині (XIX – початок XX ст.) // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. Рівне, 2013. Вип. 16. С. 58–64.

9. Прищепа О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. 2013. №. 12 (261). С. 131–139.

10. Прищепа О. Формування культурного обличчя повітових міст Правобережної України за матеріалами діловодної документації губернських канцелярій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного

гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 24. С. 29–36.

11. Прищепа О. П. Місце і роль міського самоврядування Дубна та приватних осіб у формуванні мережі навчальних закладів на початку ХХ ст. // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. Рівне, 2014. Вип. 17. С. 68–72.

12. Прищепа О. Бюджетна документація органів міського самоврядування Правобережної України як джерело до вивчення їх освітньо-культурної діяльності (початок ХХ ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький університет, 2014. Вип. 684–685. С. 118–124.

13. Прищепа О. Взаємодія державних і самоврядних структур та приватних осіб у розвитку жіночої середньої освіти у Рівному (початок ХХ ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 22. С. 98–110.

14. Прищепа О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: теоретичний зріз проблеми // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 8. С. 143–154.

15. Прищепа О. Шляхи поширення книги в культурному просторі міст Правобережної України (ХІХ – початок ХХ століття) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / відповід. ред. Віктор Даниленко; ред.-упоряд. випуску: Лариса Головата, Ксеня Кебузинська. Львів: Растр-7, 2015. С. 229–235.

16. Прищепа О. Джерела особового походження про міське культурне довкілля Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. Вип. 9. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 247–262.
17. Прищепа О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць / голова редколегії член-кор. НАН України О. П. Реєнт. Київ, 2015. Вип. 24. С. 196–207.
18. Прищепа О. Дівочий пансіон Маріанни Бондіні в освітньо-культурному середовищі Рівного (30–50-ті рр. XIX ст.) // Краєзнавство: науковий журнал. 2015. № 3/4. С. 167–173.
19. Прищепа О. П. Виставкова й просвітницька діяльність художника В. К. Розвадовського як чинник формування міського культурного довкілля Правобережної України на початку XX ст. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Зб. наук. праць. Одеса, 2015. Вип. 33. С. 220–237.
20. Прищепа О. Гімназії Правобережної України в освоєнні міського культурного довкілля (друга третина XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 27–41.
21. Прищепа О. Традиційна релігійна освіта у культурних комунікативних практиках єврейського населення повітових міст та містечок Правобережної України (перша чверть XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. № 2. С. 7–13.
22. Прищепа О. Комунікаційні практики Волинської гімназії/лицею у конструюванні освітньо-культурного середовища м. Кременця (перша чверть XIX ст.) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2016/2017. Вип. 9. С. 257–273.

23. Прищепя О. «Місця пам'яті» М. Костомарова у Рівному // Краєзнавство: науковий журнал. 2017. № 3–4. С. 218–227.
24. Прищепя О. М. І. Костомаров як творець освітньо-культурного середовища Рівного (1844–1845) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 28. С. 109–123.
25. Прищепя О. Участь громадських товариств у формуванні міського освітньо-культурного середовища Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Дриновський збірник. Т. ХІ. Софія; Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2018. С. 262 –269.
26. Прищепя О. Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя повітових міст та містечок Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2018. Вип. 30. С. 62–68.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

статті в зарубіжних виданнях:

27. Прищепя Е. Добровольные общественные организации в культурном пространстве городских поселений Подольской губернии в начале ХХ века // Wschodni Rocznik Humanistyczny. Tom IX. 2013. Lublin; Radzyń Podlaski, 2013. S. 155–162.
28. Прищепя Е. Трансформации культурного быта горожан Правобережной Украины (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.) // Другі Міжнародні Кангрес даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Том 2 (2013). Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2013. S. 102–106.
29. Прищепя О. Польські школи в культурному докiллі міських поселень правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. // Meritum. Rocznik Kola Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Tom V. Olsztyn, 2013. S. 171–181.

30. Прищепя Е. Образовательная традиция Речи Посполитой на Правобережной Украине в последней четверти XVIII века и ее влияние на формирование городской культурной среды // Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Том 3 (2014). Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2014. S. 366–370.
31. Прищепя О. Школа Піарів у Дубровиці на Волині як осередок освітньо-культурного життя наприкінці XVIII – початку XIX ст. // Wschodni Rocznik Humanistyczny. Tom X. Rok 2014. Lublin; Radzyń Podlaski, 2014. S. 229–237.
32. Прищепя О. Культурні запити учителів міських поселень правобережної України в 30–60-х рр. XIX ст. // Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce. II: perspektywa komunikologiczna / Redakcja naukowa Arkadiusz Dudziak i Alina Naruszewicz-Duchlińska. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie, 2017. S. 101–109.
33. Прищепя Е. Образовательно-культурные связи Вильны с учебными заведениями правобережной Украины в первой четверти XIX века // Przegląd Wschodnioeuropejski. 2017. VIII/1. S. 59–67.

статті в наукових журналах і збірниках:

34. Прищепя О. Зростання культурних потреб мешканців міських поселень Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як показник новацій в урбанізаційному процесі // Слов'янський світ і Україна: зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. Рівне: видавець О. Зень, 2011. С. 83–89.
35. Прищепя О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: зб. наук. праць. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. С. 243–263.
36. Прищепя О. Державне регулювання діяльності приватних пансіонів в міських поселеннях Правобережної України (перша половина XIX ст.) //

Російська імперія у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наук. ст. / за ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 211–225.

37. Прищепа О. Освітні заклади в культурному житті міст Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. 2013 / Міністерство культури України, Кременецько-Почаївський держ. істор.-архітектур. заповідник; НАН України, Інститут історії України; редколегія: В. Собчук (голов. ред.) [та ін.]. Кременецько-Почаївський держ. історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 162–172.

38. Прищепа О. Основні канали поширення навчальної літератури у містах Волині (перша третина ХІХ ст.) // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: наук. зб. / Держ. істор.-культурний заповідник м. Острога; Музей книги та друкарства. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2015. Вип. 3. С. 159–167.

39. Прищепа О. Народні читання як засіб розширення читацького середовища у містах і містечках Правобережної України (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. 2018 / Міністерство культури України, Кремен.-Почаїв. держ. істор.-архітектур. заповідник; Ін-т історії України НАН України; редколегія: В. Собчук (головний редактор) [та ін.]. Кременець, 2018. С. 292–298.

40. Прищепа О. Масові культурні заходи у повітових містах Правобережної України як ознака новацій їхнього повсякденного життя (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст.: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 455–472.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

(тези та доповіді у збірниках матеріалів наукових конференцій):

41. Прищепа О. П. Музей у культурному житті Рівного початку ХХ ст. // Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф., присвяч. засн. Житомир. обл. краєзнав. музею (27–29 жовтня 2010 року,

м. Житомир] / голов. ред. М. Ю. Костриця. Житомир: М. Косенко, 2010. (Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині). Вип. 44. С. 24–27.

42. Прищеп О. П. Культурна спрямованість навчальних закладів на розширення читацького середовища у містах Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) // Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конф.: наук. зб. Луцьк, 2012. С. С. 86–90.

43. Прищеп О. Школа як один із каналів залучення мешканців міст Правобережної України до книжкової культури у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX ст.: Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (24 квітня 2012 р., м. Житомир) / голов. ред. М. Ю. Костриця: У 2-х тт. Т. 2. Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 2012. (наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Вип. 47. С. 230–236.

44. Прищеп О. Документообіг Подільського губернського у справах про товариства присутствія про участь громадських організацій у культурному житті міських поселень Подільської губернії на початку XX ст. (за матеріалами Держархіву Хмельницької області // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукр.наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 99–105.

45. Прищеп О. Використання нових підходів у дослідженні міст Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: краєзнавчий аспект // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 10–12 жовтня 2012 р. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінничини». Вінниця, 2013. С. 16–17.

46. Прищепка О. Участь міського самоврядування Ковеля в організації освітнього життя (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50 Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А. Силюк. Ковель, 2013. С. 83–86.
47. Прищепка О. П. Тарас Шевченко в освітньо-культурному просторі міст Правобережної України: від заборони до вшанування (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (відп. ред.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), О. О. Крижанівська, Г. В. Степаненко, В. С. Шандра, НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. С. 55–66.
48. Прищепка О. Пастирське служіння й просвітницька діяльність священика Венедикта Хомича Омелянського в Рівному (40–50-ті рр. ХІХ ст.) // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Луцьк, 2016. С. 175–181.
49. Прищепка О. П. Музейні осередки в культурному ландшафті повітових міст Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. ХІV. Матеріали наук. конф., присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне: Дятлик М., 2016. С. 9–12.
50. Прищепка О. Середні навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Подільської губернії (перша третина ХІХ ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 230–237.
51. Прищепка О. Церковні братства в освітньо-культурному середовищі повітових міст та містечок Правобережної України (друга половина ХІХ –

початок ХХ ст.) // Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі: наук. зб. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства. м. Луцьк, 28–29 вересня 2017 року. Упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 262–270.

52. Прищепа О. Друкарські осередки в культурному просторі повітових міст і містечок Правобережної України (кінець ХІХ – початок ХХ ст. // Видавничий рух в Україні: середовище, артефакти: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовтня 2019 р.) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника; наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2019. С. 56–58.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВИХ СКОРОЧЕНЬ.....	28
ВСТУП.....	29
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	39
1.2. Джерельна база дослідження.....	70
1.3. Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи.....	94
Висновки до розділу 1.....	126
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ОСЕРЕДКІВ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ ст.)	
2.1. Освітні практики Речі Посполитої.....	129
2.2. Освітня реформа Олександра І.....	137
2.3. Державне регулювання приватних освітньо-культурних ініціатив.....	164
Висновки до розділу 2.....	177
РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ КУЛЬТУРНОГО ДОВКІЛЛЯ ВНАСЛІДОК ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830 Р.	
3.1. Мережа навчальних закладів і культурні комунікації.....	179
3.2. «Умонтування» євреїв у освітньо-культурне середовище.....	206
3.3. Освітньо-культурні приватні та громадські осередки.....	221
Висновки до розділу 3.....	242
РОЗДІЛ 4. ПРОЯВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (МІЖ СІЧНЕВИМ ПОВСТАННЯМ 1863 Р. ТА РЕВОЛЮЦІЄЮ 1905 Р.)	
4.1. Вплив на культурне довкілля реформувань в галузі освіти.....	245
4.1.1. Розширення мережі навчальних закладів.....	245
4.1.2. Освітньо-культурні комунікації в шкільних колективах.....	254
4.1.3. Шкільні бібліотеки і формування читацького середовища.....	260
4.1.4. Навчальні заклади в культурній взаємодії з містянами.....	266

4.2. Нові форми культурної самореалізації містян.....	280
4.2.1. Потенціал міської інтелігенції у творенні культурного довкілля.....	280
4.2.2. Бібліотеки як місця єднання містян.....	282
4.2.3. Засоби розширення читацького середовища.....	292
4.3. Громадські товариства і формування освітньо-культурного середовища.....	302
Висновки до розділу 4.....	314
РОЗДІЛ 5. Трансформування освітньо-культурного середовища (1907 –1914 рр.)	
5.1. Міська влада як організатор освітньо-культурного довкілля.....	317
5.2. Реалізація приватних і громадських проєктів.....	331
5.3. Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя.....	344
5.4. Масові культурні заходи.....	366
Висновки до розділу 5.....	379
ВИСНОВКИ.....	381
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	393
ДОДАТКИ.....	526

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей

ЦДАМЛ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв
України, м. Київ

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність дослідження. Місто – цей неосяжний у своїй багатоманітності феномен людської цивілізації, привертав увагу і продовжує цікавити дослідників різних галузей знань. Інтерес до містознавчої тематики в сучасному українському історіописанні підживлюють як можливості значно ширшого використання методологічного інструментарію, успішно апробованого в зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини ХХ ст., так і нагальна потреба осмислення сучасних викликів, продиктованих неупинним ходом урбанізаційного процесу. За офіційними статистичними даними, більше 70 % населення України проживає в містах, а склад містян відзеркалює її поліетнічність. Таке суспільне явище, щоправда, за відсутності домінування українців, було притаманне українським містам й у добу Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.), особливо на Правобережній Україні. Тут, попри інакшість етнорелігійних і соціокультурних ознак, поляки, євреї, українці, росіяни демонстрували взірець малоконфліктності співжиття містян, вживлюваний через освіту й культуру, історичний досвід якого потребує детальнішого з'ясування. На часі й включення в новий наратив української історії культури її етносів як важливого складника минувшини, що вирізняло цей регіон держави.

У вітчизняному історичному містознавстві все ще на маргінесах залишається дослідження малих (провінційних) міст України, особливо коли йдеться про певні узагальнення їхнього поступу. Усталений підхід до історичних реконструкцій міського життя крізь призму демографічних, станових характеристик їхніх мешканців, економічного й культурного розвитку не дає змоги відчутти пульсацію повсякденного життя, цілісність і водночас сегментованість освітньо-культурного простору окремо взятого міста чи його обширу в масштабах окремих регіонів України або ж усієї її території.

Вивчення проблем освітньо-культурного життя мешканців повітових центрів і містечок Правобережної України впродовж «довгого» українського ХІХ століття дає нагоду дослідити культурний світ провінційних міст, які попри довготривалий застій та слабкі потуги до розвитку все ж перебували на шляху до модернізації. У вимірах новочасної Західної Європи це означало, що містяни мали бути не лише грамотними, а й освіченими, здатними сприймати книжкову культуру як невіддільну частку свого життя. Сформована в багатьох із них громадянська позиція давала змогу усвідомлювати себе повноправними громадянами своїх країн, а головне – ідентифікувати приналежними до конкретної міської спільноти.

Однак реалії культурного життя на теренах міського простору Правобережної України значно відрізнялись від європейських. Маємо тут три міста – Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, які внаслідок свого адміністративного статусу (як центри Київської, Волинської і Подільської губерній) виділялися поміж інших поселень більшою кількістю мешканців, економічною активністю і, безперечно, культурним наповненням. У решти – спостерігався властивий лише їм уповільнений плин культурного життя, зафіксований в укорінених традиціях і значно слабших рефлексіях на соціальні виклики часу. Проте і вони мали здатність акумулювати певний культурний потенціал міського соціуму та залишалися відкритими до культурних новацій, запозичених зі столичних міст й адміністративних центрів українських губерній.

На рівень і характер культурної наповнюваності міського провінційного простору Правобережної України, безперечно, впливала багатоетнічність населення, неоднорідність його соціальної структури. Однак, як і у великих містах, у пізньоімперський період тут набуває ваги позиція муніципальної влади та міської громадськості взяти на себе відповідальність за реалізацію культурних проектів, не покладаючись лише на верховну чи місцеву адміністрацію. І це в умовах, коли політика імперської влади спрямовувалася на упровадження загальнодержавної моделі культурної поведінки своїх

громадян, у яких мала би ствердитися думка про споконвічну тяглисть цих територій до лона Російської імперії.

Розгляд освітніх і ширше – культурних комунікацій мешканців провінційних міст – у школах, бібліотеках, друкарнях, книгарнях, редакціях газет та сторінках місцевих пресових видань, культурних осередках за громадською та приватною ініціативою, громадських товариствах дозволяє аналізувати міську культуру не з погляду інституційного розвитку її складових частин, а з виявлення культурного повсякдення містян, яке формувало їхні соціальні зв'язки в процесі комунікацій із векторною спрямованістю як на згуртованість, так і на розмежування.

Значущість досліджуваної проблематики обумовлена важливістю вивчення регіональних аспектів соціокультурних процесів, соціальної інфраструктури міст і містечок Правобережжя в контексті освітньо-культурних змін, що відбувалися в міському просторі й сприяли становленню національної самосвідомості населення. Підсилює актуальність досліджуваної тематики динаміка соціокультурних і соціокультурних змін у сучасній Україні, поглиблення якої пов'язане передусім з містами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах планових наукових тем відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України: «Соціально-історичні форми самоврядування в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0117U004095); «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0120U100515); наукової теми кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0116U006143).

Метою дослідження є з'ясування рівня освітньо-культурних комунікативних практик мешканців провінційних міст Правобережної України та їх складових у точках перетину – школах, закладах культури, громадських

організаціях, пресових виданнях, під час проведення масових заходів; висвітлення ролі держави в трансформаціях міської культури.

Для досягнення цієї мети окреслимо низку **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати історіографію, виявити здобутки та лакуни наукової проблеми;
- охарактеризувати репрезентативність джерельної бази дослідження;
- обґрунтувати науковий понятійний апарат і вжитий методологічний інструментарій, окреслити теоретичні проблеми дослідження;
- установити ступінь укорінення освітніх практик Речі Посполитої та умови побутування польської культури в міському середовищі Правобережжя в пізньоімперську добу;
- з'ясувати вплив освітнього реформування в Російській імперії на культурне довкілля протягом усього імперського часу та роль освіти в його формуванні;
- простежити вмонтування єврейської спільноти в міське освітньо-культурне життя та участь євреїв у розширенні міжкультурних комунікацій;
- виявити точки перетину містян із книжковою культурою і на їхній базі проаналізувати ступінь поширення нових форм культурної самореалізації;
- розкрити роль театру в культурних комунікаційних практиках містян;
- з'ясувати потенціал освіченої міської громадськості (інтелігенції) у творенні культурного довкілля;
- визначити роль і місце ініціатив держави, муніципальної влади, міської громадськості та приватних осіб у формуванні освітньо-культурного середовища;
- розкрити інформаційний чинник у трансформаціях міського культурного довкілля;
- виокремити прояви масової культури в провінційних містах Правобережної України;
- сформулювати основні маркери, за якими модель формування міського освітньо-культурного середовища українських правобережних губерній відрізнялася від міст внутрішніх губерній Російської імперії.

Об'єктом дослідження є напрями і форми освітньо-культурних трансформацій у регіоні, роль міської освітньої і культурної еліти у формуванні національного становлення Правобережної України, освітній і громадський потенціал національного фактора в культурі регіону.

Предметом дослідження виступає освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України, окреслене в рамках міського культурного простору, який формували освітні та культурні інституції – школи, заклади культури, громадські товариства, преса – у взаємодії з імперською владою, містянами, міським самоврядуванням.

Хронологічні межі теми окреслені періодом перебування Правобережної України у складі Російської імперії. Нижня межа обумовлена входженням регіону до Росії після другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795). Для історичного порівняння у роботі також проводиться екскурс у 70–80-ті рр. XVIII ст. Верхня межа пов'язується з початком Першої світової війни (1914), розгортання якої кардинально змінило поступальний культурний розвиток українських міст.

Територіальні межі охоплюють обшир трьох українських правобережних губерній Російської імперії – Київську, Волинську і Подільську із їхніми міськими поселеннями. Мережа останніх виглядала достатньо стабільною: три губернських, 33 повітових, п'ять заштатних міст і 378 містечок. На початку XX ст. офіційного статусу заштатних міст набули Здолбунів і Жмеринка. За чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 10 тис. мешканців) або середніми (20–30 тис.).

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, системності, прагнення до об'єктивності. В сукупності вони дозволяють усебічно висвітлити процеси формування освітньо-культурного середовища, з'ясувати його компонентне наповнення на усіх етапах імперської доби, глибоко вникнути в конкретні історичні обставини, які впливали на міське культурне життя. З метою реалізації сформульованих завдань використаний комплекс як загальнонаукових методів, так і конкретно-історичних. Поміж

останніх – історико-генетичний, історико-порівняльний, класифікації і типологізації, квантитативні методики. Базовим для проведення дослідження стало застосування системно-структурного аналізу і функціонального підходу. В дослідженні був задіяний арсенал джерелознавчих методів, біографічний та просопографічний метод, апробовані методики культурного трансферу та мережевого аналізу.

Наукова новизна дисертації обумовлена одержаними результатами дослідження, сформульованими в основних положеннях і висновках роботи.

Уперше:

- комплексно досліджено формування модерного міського освітньо-культурного простору малих (провінційних) міст на території одного з регіонів – Правобережної України впродовж перебування у складі Російської імперії;
- апробовано схему аналізу осередків культури і освіти як просторів перетину («місць зустрічей») культурних комунікацій мешканців провінційних міст із виділенням їхньої векторної спрямованості;
- проаналізовані модернізаційні зміни в міському шкільництві в контексті їхнього впливу на культурне життя;
- на підставі архівних джерел складено соціальні портрети міського (перша третина XIX ст.) і домашнього учителів (перша половина XIX ст.) і виділено етапи їхнього професійного становлення, а також їхню роль у формуванні культурного середовища;
- виокремлено нові форми культурної самореалізації містян, привнесені модернізаційними змінами нової доби;
- сформульована сутність і значення інформації в пришвидшенні темпів міського культурного життя.

Уточнено:

- періодизацію поступу міського культурного довкілля;
- окремі аспекти державного регулювання освітньо-культурних ініціатив міської громадськості;

- діяльність польських освітніх осередків у різноманітності їхніх типів і видів – державних і приватних, світських, початкових і середніх, легальних і таємних;
- кількісний і якісний потенціал освіченої спільноти Правобережжя, віднесеної до міської інтелігенції, за матеріалами перепису 1897 р.;
- реєстр міських громадських організацій і клубів зі спектром просвітницької та культурної діяльності;

Набули подальшого розвитку:

- аналіз системи традиційної єврейської освіти;
- розробка інфраструктури поширення книжкової культури в містах і містечках;
- з'ясування ролі добровільних асоціацій у формуванні громадянського суспільства.

Практичне значення дисертаційної роботи вбачається у використанні її положень і висновків для підготовки узагальнювальних праць з історії міської модерної культури України. Дисертаційна робота може бути використана в лекційному і методичному забезпеченні навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти спеціальності «історія», зокрема, «Історична урбаністика», «Історична регіоналістика», «Історія України нової доби». Отримані результати дослідження можуть стати в нагоді для створення музейних експозицій і виставок, присвячених міському повсякденню, а також у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом багаторічних наукових досліджень авторки з міської історії Волині, міського культурного життя Правобережної України. Основні теоретичні положення, висновки, практичні пропозиції, викладені в ній, належать авторці. Публікації за темою дисертації (за винятком однієї, у якій 50% обсягу тексту належить дисертантці) є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Результати дослідження оприлюднено на 21 міжнародній, 12 всеукраїнських конференціях, одному круглому столі, одному теоретико-методологічному семінарі, зокрема: Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція, присвячена 145-й річниці з часу заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (Житомир, жовтень 2010 р.); Регіональна наукова конференція «Освіта і культура Волині: історія і сучасність» (Луцьк, Луцький національний технічний університет, травень 2011 р.); I Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (Луцьк, Луцький національний технічний університет, жовтень 2012 р.); III Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, Рівненський державний гуманітарний університет, грудень 2011 р.); VIII, IX, X, XI Буковинські міжнародні історико-краєзнавчі конференції (Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, жовтень 2011 р., жовтень 2013 р., жовтень 2015 р., жовтень 2017 р.); Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX ст.» (Житомир, Житомирський обласний краєзнавчий музей, квітень 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, Національний університет «Львівська політехніка», травень 2012 р.); Друга Міжнародна наукова конференція «Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.» (Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, травень 2012 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вересень 2012 р.); II, III, V міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Литва, університет Вітовта Великого, вересень 2012 р., жовтень 2013 р., жовтень 2015 р.); VII міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Варшава, Польща, вересень 2017 р.); III Міжнародна науково-практична

конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону» (Вінниця, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва, жовтень 2012 р.); Кременецькі читання в історії Волині (Кременець, Кременецько-Почаївський державний історико-культурний заповідник, вересень 2011 р., вересень 2013 р., жовтень 2015 р., вересень 2017 р.); 50 Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (Ковель, Ковельська міська рада, грудень 2013 р.); Шоста Всеукраїнська наукова конференція «Інтелігенція і влада» (Одеса, Одеський національний політехнічний університет, травень 2014 р.); круглий стіл «Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, березень 2014 р.); наукова конференція «Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.» (Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, вересень 2015 р.); 8 теоретико-методологічний семінар «Історик та Влада: наукові школи, генерації, співтовариства» (Київ, Інститут історії України НАН України, жовтень 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Роль особистості в церкві» (Луцьк, Волинська православна богословська академія, травень 2016 р.); *Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce: perspektywa filozoficzna, lingwistyczna, komunikacyjna* (Ольштин, Польща, Вармінсько-Мазурський університет, листопад 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи». XVII Кирило-Мефодіївські читання (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, травень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна» (Київ, Інститут історії України НАН України, травень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю Луцького братства (Луцьк, Музей історії Луцького братства, вересень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст.» (Луцьк, Східноєвропейський університет імені Лесі Українки, жовтень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція

«Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність» (Луцьк, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, травень 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти» (Львів, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, жовтень 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міста Правобережної України у 1793–1917 рр.: українці, євреї, поляки Умані в умовах імперської асиміляційної політики» (Умань, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, листопад 2019 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 52 публікаціях, з яких 1 – монографія, 25 статей, опублікованих у фахових виданнях України (у тому числі одна у співавторстві); 14 – додатково відображають результати дисертації (у тому числі 7 – у зарубіжних виданнях); 12 – засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Перспективи подальшого вивчення теми вбачаються у поглибленні досліджень культурного публічного простору міст (парки, майдани, пам'ятники) як соціальних локацій (майданчиків) – відкритих і доступних для усіх містян; культурного дозвілля як відпочинку та вміння проводити свій вільний час; з'ясування місця популярної культури у міському культурному середовищі пізньоімперської доби та її засвоєння різними прошарками міського населення, зокрема, містянами із соціальних низів.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів із 16 підрозділами та 7 пунктами, висновків, списку використаних джерел і літератури (1257 позицій на 132 сторінках), 43 додатків (на 65 сторінках). Виклад основного матеріалу обіймає 366 с., загальний обсяг праці складає 591 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Приступаючи до аналізу історіографії досліджуваної проблеми наголосимо, коли ця тема почала вивчатися (чи то окремі її аспекти), як вона трактувалася у наступні періоди, тобто яких змін зазнало її вивчення, і на що насамперед звертали увагу дослідники на різних етапах розвитку історичної науки. Обґрунтування концепцій щодо окреслених в дисертації питань передбачає використання тематико-хронологічного підходу.

Варто підкреслити, що хоча в запропонованій постановці обрана тема дослідження ще не розглядалася, однак напрацювання дослідників від кінця XIX ст. й до сьогодні з міської історії, соціології, культурології, історії України дозволяють зауважити ті чи ті конкретні питання, винесені на розгляд в дисертації.

Враховуючи зазначене виокремимо два блоки праць, опертя на які знайшло відображення у цій роботі. До першого з них віднесемо обґрунтування соціокультурного виміру міської історії, що дозволило інтерполювати ідеї їх авторів на перебіг освітньо-культурного життя у міських поселеннях Правобережної України упродовж «довгого» українського XIX ст.

У рамках цього блоку акцентуємо увагу також на дослідженнях, які виходять на трактування проблем міського культурного життя крізь призму державотворчих і модернізаційних процесів XIX ст. в історії України, Росії, Польщі, знання про пограниччя як феномену контактних зон, чи то ліній розлому у взаємодії і протистоянні груп міського соціуму. Виокремимо тут і низку праць своїх попередників, хто вже апробував відповідні підходи до вивчення міської історії в соціокультурному ключі.

Другий блок наукової літератури складуть напрацювання дослідників з тематики вузлових проблем, розглянутих у дисертації, у співставленні з відповідними підходами їх обґрунтування в історіографічній традиції.

Передусім у першому блоці історіографії йтиметься про праці, які послужили орієнтиром у конструюванні дисертаційного дослідження, напрацюванні його концептуальних і методологічних засад. Приступаючи до його аналізу, відштовхнемося від доробку класиків соціології – Еміля Дюркгайма, Фердинанда Тьонніса, Георга Зіммеля, Макса Вебера, які ще на межі ХІХ–ХХ ст. запропонували соціокультурну парадигму розгляду міст, акцентуючи увагу на гетерогенності їх населення, відповідно, на виокремленні міських спільнот, у тому числі й за організацією їх культурного життя. У їхніх працях піднімалися питання формування соціальних зв'язків у містах, характерних як для доіндустріального, так й індустріального суспільства (Е. Дюркгайм) [763, с. 241], зверталася увага на специфіку духовної й культурної діяльності соціуму у міських осередках життя (Ф. Тьонніс) [1092, с. 58–59; 1242], робився акцент на інтегративній та комунікативній суті міста (М. Вебер, Г. Зіммель) [695, с. 375; 779, с. 80–104]. Вартісним є протиставлення Г. Зіммеlem великих міст малим у праці «Великі міста і духовне життя» (1902 р.), яке проявлялося у пришвидшених темпах, на порядок активніших проявах громадських ініціатив, ширшому розмаїттю людської діяльності. В якості порогу чисельності міського населення, відштовхуючись від якого можна говорити про створення можливостей для радикальних змін, Г. Зіммель указує на міські поселення з 20–25 тисячним населенням [1242]. Такі зауваги німецького дослідника мотивували до виокремлення розгляду освітньо-культурної сфери міського життя повітових міст і містечок Правобережної України, які в імперську добу відчутно відставали у своєму поступі від губернських центрів цього регіону, зокрема, близько половини з них перетнули рубіж 20–25-ти тисячного населення лише на початку ХХ ст.

Наголосимо, що назагал в Російській імперії ще й наприкінці ХІХ ст. малі міста залишалися найчисельнішою категорією міст [913, с. 796]. Заклик

сучасних дослідників вивчати малі міста Російської імперії на обширах усього її простору знайшов певний відгук у цьому дисертаційному дослідженні [849, с. 18–20; 1099, с. 48–68; 1132, с. 66–78].

До конструктивних роздумів над авторською концепцією малих (провінційних) міст Правобережної України спонукав есей німецько-американського соціолога Луї Вірта «Урбанізм як спосіб життя» (1938 р.) [706, с. 97]. Як і Г. Зіммель, Л. Вірт звертався до характеристик міських поселень, які у процесі свого розвитку трансформувалися у великі міста, із суттєвою щільністю гетерогенного населення. І хоча міським поселенням Правобережної України у «чистому вигляді» такі ознаки не були притаманні, однак міркування Л. Вірта стосовно поширення більш формалізованих контактів поміж людьми у модерному суспільстві – на відміну від родинних (сімейних) стосунків, які домінують в традиційному суспільстві, підвищення соціальної мобільності містян з урахуванням їхніх інтересів, налаштовували до пошуків культурних трансформацій досліджуваних міст, які на шлях модернізації вступили пізніше, аніж міські поселення Півдня України та її Лівобережжя.

Основні ідеї класичної праці Ф. Тьонніса «Спільнота та суспільство» загострюють увагу на тому, що у традиційному (доіндустріальному) суспільстві багато важать стосунки, які вибудовувалися на родинних і сусідських відносинах. Між тим їх знеособленість та раціональний розрахунок, базовані на духовній єдності («діяльності мозку і рук») – характерні для модерного суспільства [1092, с. 58–59].

Автори «Словника середньовічної культури» під редакцією Арона Гуревича відзначали, що культурне середовище зі своєю специфікою, було притаманне містам ще в добу середньовіччя, своєрідність якого у співставленні з аграрним суспільством «визначалась іншими формами інтелектуальної і художньої діяльності, рівнозначно як і іншими механізмами комунікацій». Як стверджувала Алла Ястребицька, таке середовище вже у середньовіччі створювало особливий тип містянина, спільні поведінкові, культурні і

психологічні характеристики якого існували поряд з чисельними градаціями міського населення [1174, с. 119].

Вагомим кроком у дослідженні міської проблематики стали культурологічні підходи до вивчення сутності міста. Ще в 1920-х рр. ленінградські дослідники Іван Гревс і Микола Анциферов закликали до комплексного підходу у пізнанні міста як осередку матеріальної, соціальної і духовної культури. Погляд на місто як соціальний організм, на їхню думку, спонукає до виділення поміж багатьох його характеристик ще й такої, як концентрація духовного життя у різноманітних проявах. При цьому наголошувалось на вивченні усіх сторін культури у взаємодії її складових елементів [732, с. 28, 733, с. 28–36].

Започатковуючи традицію російської культурологічної урбаністики, М. Анциферов при вивченні міста як цілісного і життєздатного культурно-історичного організму виділяв такі його складові, як «анатомія», «фізіологія» і «психологія» («душа»). Найближчою до розуміння предмету дисертаційного дослідження виступає «фізіологія» міста. Трактуючи під цим означенням дев'ять функцій, які притаманні містам, поміж яких автор виокремлює такі, як концентрація у містах духовної культури у всіх її проявах (наука, мистецтво, релігія), а також функціонування міст як центрів дозвілля [659, с. 18, 21].

Один із основоположників чиказької школи соціології, Роберт Парк, запропонував погляд на суспільство як соціальний організм, котрому притаманні еволюційні зміни, у послідовності яких присутня фаза «культурного порядку». Остання охоплює комунікативну здатність міського соціуму до взаємодії та взаємозв'язків. На думку американського соціолога, саме комунікація інтегрує і соціалізує міську спільноту, уможлиблює і узгоджує її дії, надаючи суспільству соціального характеру [1248; 1249].

У другій половині ХХ ст. представники французької історичної школи «Анналів» на противагу вивченню політичного життя як традиційного предмета дослідження, зосередилися на аналізі структур суспільства, його

повсякдення. Найбільш успішно їх науковий пошук проявився в дослідженні ментальності людини й культури середньовічного міста.

Важливі теоретичні положення у вивченні проблематики міста доби формування ринкових відносин в загальносвітовому масштабі містить глибока за змістом праця одного з найбільш відомих «анналістів» – Фернана Броделя. Зокрема, глобальну за своїм виміром проблему урбанізації він розглядає під кутом зору таких широких «геоструктур», як економіка, суспільство, цивілізація. Структуралістський підхід у вивченні проблем світової економіки дав можливість Ф. Броделю зважено оцінити значення міст ранньої модерної доби як центрів формування сучасних держав, проаналізувати їх вплив на розвиток національних ринків, а також самих націй [687, с. 413–482]. Як переконливо стверджує російська дослідниця Лоріна Рєпіна, «концепція “світу-економіки” і “світу-цивілізації” Ф. Броделя зафіксувала два способи організації простору: соціально-економічний (економічний простір) і культурно-цивілізований (культурний простір)» [1026, с. 33], хоча цілісно останній ним не розглядався.

Окремо слід згадати про концепцію соціокультурної динаміки російсько-американського соціолога Пітирима Сорокіна, який пропонував суспільство, культуру та індивід розглядати у єдності як «нерозривну тріаду», частини якої, на його думку, неможливо зрозуміти чи вивчити окремо від інших [1073, с. 190–220].

Продуктивними сприймаються ідеї французького соціолога ХХ ст. П'єра Бурдьє про соціальний простір міжособистих відносин, агентам якого, чи їх окремим групам притаманна ієрархія і стратифікація. Як стверджував дослідник, у різних диспозиціях осіб (індивідуальних агентів) і груп у соціумі вагоме місце займає володіння певним капіталом (економічним, соціальним, культурним, символічним) [691]. Особливо важливим є звернення до трьох його останніх форм. Так, за П. Бурдьє, соціальний капітал індивіда формує сукупність усіх його соціальних зв'язків, які за певних життєвих обставин можуть «працювати» вже на економічний капітал. Культурний капітал

примножується набутою освітою (загальною, професійною, чи то спеціальною), підтверженою відповідним дипломом. Символічний – набувається шляхом здобуття певного авторитету, репутації, іміджу в соціумі. Залежно від набутого капіталу як суми усіх його проявів можна говорити про успіх тих чи тих життєвих стратегій конкретного індивіда. На нашу думку, інтерполюючи теорію капіталу П. Бурдьє на соціальний простір у обрисах міст Правобережної України, можна стверджувати, що стратегії формування їх освітньо-культурного середовища залежали не лише від імперської влади, а й від тих містян, які володіли найбільшим «капіталом» у всіх його формах, й відповідно, були спроможні задовольнити особисті потреби у спілкуванні, пізнавальній, чи то інтелектуальній діяльності шляхом реалізації освітніх і культурних проєктів у своїх містах. Власне такий погляд на формування культурного довкілля «зсередини» соціального світу містян дозволяє замислитись над тим, чому однакові за адміністративним статусом повітові міста Правобережжя, з приблизно рівнозначним економічним і людським ресурсом в одних випадках демонстрували піднесення (в тому числі й культурне), а в інших залишалися аутсайдерами. У продуктивності такого підходу переконує остання монографія вінницької дослідниці Тетяни Кароєвої, у якій проаналізований виразний поступ Вінниці пізньоімперської доби, важливим чинником якого авторка вважає людський фактор [808].

Поміж прихильників неовеберіанського та неомарксистського підходів до соціології міста, назвемо Анрі Лефевра, французького соціолога і філософа, який розробляв концепцію соціального простору сучасного йому міста як виміру повсякденних практик містян. У його баченні міський простір постає компонентом соціальної організації, формуючи соціально направлену активність містян (звідси й запропонований Лефевром концепт «право на місто»), що опосередковується як їх безпосередньою взаємодією у рамках конкретних соціальних страт, так і через перетин міських просторів інших соціальних груп. На його думку, місто як результат творення, виробництва і відтворення соціальних відносин існує як сукупність нематеріальних (знання,

культура тощо) і матеріальних об'єктів, що виробляються людьми. Відповідно, історія міста пишеться як книжка, в якій знаходить відображення ідеологія, цінності тих людей, які беруть участь у його творенні [1244].

У праці французького дослідника П'єра Мерлена (це одне з небагатьох західноєвропейських досліджень, яке вийшло в перекладі російською мовою ще в 70-х роках), визначення міста пропонувалося подавати в координатах перетину зв'язків людей та їх діяльності. На думку автора, власне така кооперація забезпечувала ефективне виробництво шляхом розподілу праці й продукування громадських форм життєдіяльності. Виокремимо заувагу П. Мерлена про громадську активність містян, а також тезу на захист міської цивілізації, яка, як уважав дослідник, у просторі конкретного міста «створює сприятливі умови для обміну матеріальними й інтелектуальними цінностями». Для з'ясування рамок такого обміну автор пропонував вивчати структури міста, процеси його розвитку, а також містян з їх повсякденним трибом життя, побутовою, економічною й громадською діяльністю [905, с. 18–19].

Розгляд міста як системи з відповідними функціями у поєднанні з аналізом його соціального й культурного середовища став визначальним у представників започаткованого у 70-х роках минулого століття в зарубіжній історіографії напрямку містознавчих досліджень під назвою «урбаністорії» («urbanhistory»), основоположником якого вважають британського історика Ейза Бріггса [1178].

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст., під впливом західноєвропейських урбаністів, теоретичні проблеми з'ясування генези міста порушуються в радянській історіографії, зокрема, співробітниками науково-дослідного інституту культури Міністерства культури Росії й фахівцями архітектурно-містобудівельної науки. Аналізу соціокультурних функцій радянського міста та їх просторового середовища крізь призму тенденцій тогочасного процесу урбанізації присвячена монографія під загальною редакцією Леоніда Когана [1076]. В роботі акцентувалась увага на можливостях розгортання широких і активних контактів містян, закладених самою соціальною структурою міста.

Багатство і різноманіття сфери спілкування пропонувалося з'ясувати як важливу складову культурного потенціалу суспільства. В зазначеній праці зроблена спроба окреслити таке складне соціальне явище, як міський спосіб життя. Окрім виробничої діяльності й побуту, наголошувалось ще й на таких його елементах, як дозвілля, освіта і просвітницька діяльність, багатоманітність людського спілкування, використання різноманітних засобів інформації тощо [1076, с. 23, 29].

Розгляд міста як джерела культури, яке увібрало в себе усі її найбільш значущі матеріальні і духовні досягнення стали предметом дослідження культуролога Володимира Дукельського [761, с. 63–72].

У ті ж роки московський мистецтвознавець, історик архітектури В'ячеслав Глазичев започатковує обговорення змісту поняття «міське середовище». На противагу звичному його трактуванню як сукупності предметів і знаків та просторових зв'язків між ними, він запропонував у цьому конструкті вирізняти фіксацію предметно-просторового оточення й поведінку людей у цьому оточенні. Саме співвіднесення, взаємопов'язаність предметно-просторового оточення з людською взаємодією, на його думку, й складає міське середовище [724]. Зауважимо, що розробка окреслених вище наукових ідей, оприлюднених В. Глазичевим, перегукувалась із запропонованим пошуком шляхів до «олюдненого» міського середовища, до якого вдався американський дослідник Кевін Лінч [876].

Продовжуючи заглиблюватись у розгляд міського середовища крізь призму розвитку міст у єдності їх економічних, екологічних, соціальних і культурних аспектів, В. Глазичев долучився й до означення поняття «культурного потенціалу міста» [723, с. 11–24]. Під останнім він пропонував розглядати «здатність міської спільноти до розвитку через саму себе». Її ознаки він убачав «у тому особливому поєднанні людей та їхніх справ, без яких культура залишається мертвим тілом і мертвим словом [1240].

Кроком у дослідженні соціокультурного виміру міст стала збірка статей російських дослідників «Місто як соціокультурне явище історичного процесу»,

у якій простежуються шляхи формування міського середовища крізь призму організації й культурного простору [726, с. 4]. Розгляд міста як явища історичного процесу такими дослідниками, як Еді Сайко, Олександр Ахієзер, Аделаїда Сванідзе окреслюється «в якості особливого світу відносин, цінностей – матеріальних і духовних, особливої просторової організації специфічних структурних компонентів, а також особливого соціокультурного простору – інтелектуального, мовленнєвого, комунікативного тощо» [1038, с. 9–20; 661, с. 21–28; 1040, с. 29–31].

В окремій публікації авторитетного спеціаліста в галузі історіографії, методології історії, інтелектуальної історії Лоріни Репіної ще в 90-ті рр. прозвучав заклик до пошуків синтезу в історичній урбаністиці як міждисциплінарної сфери досліджень, у центрі уваги якої – з'ясування питання про роль міста в історичному розвитку суспільства. Із вузких тем на полі містознавства дослідниця пропонує вивчати індивідуальну поведінку містян в складному і багатоманітному середовищі та її вибір, коли вони опиняються у центрі перетину різних соціальних спільнот [1026, с. 32–37].

Окремий пласт зарубіжної та вітчизняної історіографії, пов'язаний з міською проблематикою, складають праці, у яких аналізується концепція модернізації як універсальна модель розвитку західноєвропейського суспільства XIX століття [762, с. 563–577; 1118, 85–100; 886, с. 33–64; 967, с. 7–8; 938; 797, с. 6–17]. В модернізації як комплексі структурних змін на шляху європейського соціуму від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого й індустріалізованого, виокремлюють і культурні трансформації. Зокрема, в модерну добу набуття освіти мешканцями міст стає доконечною потребою, а масова грамотність відкрила шлях до нових форм самоорганізації і масової культури – міської преси, культурного дозвілля, поширення добродійності, громадських товариств тощо.

Тісний зв'язок між освітою і соціальними змінами, породженими модернізацією в Російській імперії другої половини XIX ст. зауважила американська дослідниця Еліс К. Віртшафтер. На її думку, поширення освіти,

викликане потребами адміністративної, військової, економічної модернізації, сприяло нівелюванню соціальних бар'єрів в суспільстві, «розмиванню» межі між освіченими і неосвіченими [707, с. 187, 197].

Дослідниця історії України XIX ст. Валентина Шандра в ґрунтовному огляді сучасної вітчизняної історіографії, присвяченому українському місту у складі Російської імперії XIX ст., розвинула цю думку і наголосила на маркері, за яким варто простежувати «міську культуру [...] з кінця XIX ст. в нових реаліях [...], таких, як втрата різниці між вестернізованою культурою еліт і народною» [1147, с. 23–24]. І дійсно, спільна інфраструктура освітніх закладів, культурних установ, громадських організацій, преси тощо створювала комунікативне поле для усіх містян, в якому «пульсувало» культурне життя.

Опосередковано крізь призму досліджень генези націй і, зокрема, культурних і соціальних передумов їх постання, дослідники націоналізму підкреслювали значення міського культурного простору в розширенні соціальних процесів. Про це, зокрема, йдеться у публікації Гаральда Біндера, засновника Центру міської історії Східно-Центральної Європи (м. Львів). Дослідник стверджує, що «через інтенсивність спільного існування та взаємодії культурний простір міста значною мірою визначається ще й переплетінням і взаємними контактами соціальних дійових осіб» [676, с. 189].

Як відзначав канадський історик українського походження Богдан Кравченко, розглядаючи формування національної свідомості крізь призму соціальних змін XIX–XX ст., соціальна модернізація «...стосується [...] зростання міст, поширення письменності та освіти, – тобто змін, які творять новий триб життя, що схиляє населення прийняти нові цінності...» [851, с. 15]. Підкреслимо, що пов'язуючи ці зміни із формуванням національного обличчя соціуму, указаний автор найприйнятнішим місцем його «мужніння» називає місто, а його найімовірніших носіїв бачить міськими, письменними, освіченими особами.

При розгляді здатності міського соціуму до культурної взаємодії бралися до уваги й теоретичні осмислення природи націоналізму, до якого долучився

американський вчений Бенедикт Андерсон. За образним висловлюванням Андерсона, такі його культурні чинники, як набуття базової освіти, поширення друкарства й стандартизованої літературної мови, засобів інформації підготували ґрунт для появи націй [656, с. 14]. Окрім ідей цього вченого про формування націй як «уявлених спільнот» продуктивно сприймається комунікативна теорія нації і націоналізму американського дослідника Карла Дойча та особливо модернізаційна версія націоналізму британського вченого Ернеста Геллнера. У висновках останнього культурі як способу спілкування і міжособистісним взаємозв'язкам із протиставленням «високої культури» (писемної) – «нижчій» (неписемній) культурі притаманна висока здатність до організації нових форм людських спільнот на базі національних ідей [719, с. 39; 814, с. 62, 102]. Звісно, процеси формування міської ідентичності і конструювання націй в модерну добу – це якісно різні процеси. Так, у першому випадку спостерігався рух до культурної інтеграції усіх містян, а в другому – домінували відцентрові сили на виокремлення із міської спільноти. Та попри все вихід на необхідний рубіж культурних комунікацій відбувався у просторі конкретного міста, відтак указані процеси могли перетинатися, відповідно, й впливати один на одного.

Національний проєкт на Правобережній Україні, починаючи з другої половини ХІХ ст., на думку американської дослідниці Фейс Хілліс, «плавився» і в міському середовищі, зокрема, Києва. Кроки міської влади у його здійсненні нав'язувалися зверху, і мали захищати «сильний імперський нагляд в сферах культури, виробництва і політики» [1184, с. 117].

Активне зацікавлення сучасних українських, російських, польських дослідників міської історії викликає «теорія кордону» (фронтиру), висунутої ще наприкінці ХІХ ст. американським автором Фредериком Джексоном Тернером, апробація якої знайшла відображення у численних напрацюваннях [902; 853; 854; 1136; 734, с. 7–10; 735, с. 6–10; 702, с. 67–90; 898, с. 103–124; 1194, с. 51–76]. Якщо концепт «фронтиру» у баченні Ф. Тернера мав пояснити рухомість кордонів внутрішніх територій північноамериканського континенту, де

проживало корінне населення і на яке поширювалась експансія білих (європейських) поселенців, то на сьогодні цей термін використовується і для вивчення конкретного регіону, соціально й культурно неоднорідного в силу низки причин. Зокрема, регіон Правобережної України увійшов до складу Російської імперії досить пізно – лише з кінця XVIII ст. з укоріненими традиціями у різних сферах життя колишньої Речі Посполитої. По суті ця територія і відповідно її міста упродовж XIX ст. в умовах вже Російської імперії виступали своєрідними «контактними зонами» як взаємодії, так і протистояння їхнього гетерогенного населення.

Фундаментальною працею з історії російської культури XIX ст. стало шеститомне видання «Очерков русской культуры XIX века», підготовлене на рубежі XX–XXI ст. колективом дослідників лабораторії російської культури історичного факультету Московського державного університету спільно з ученими інших вишів Російської Федерації та наукових установ. На думку їхніх авторів, пізнання культури (в тому числі й міської) передбачає дослідження не лише її функціональної спрямованості, а й вивчення того середовища, у якому формувались нові й тривало зберігалися її традиційні елементи [694, с. 7]. При розгляді взаємодії культурного простору Російської імперії, дослідники виділяють такі його сегменти, як місто, село, поміщицька (дворянська садиба), віддаючи пріоритет міському середовищу. Для вивчення останнього вони пропонують використовувати системно-функціональний підхід, який дозволяє окреслити культурний простір міста через механізм його творення. У його формуванні були задіяні освітні і культурно-просвітницькі заклади, мережі поширення книжок і періодичних видань, і ширше – культурно-інформаційні комунікації.

Особливу наукову цінність склали перший том указанного видання – «Суспільно-культурне середовище» і третій, у яких аналізується культурний потенціал імперського соціуму [949; 950]. Керівник проекту видання – Лідія Кошман, переконливо розкриває роль міста в суспільно-культурному житті Російської імперії, спираючись на згаданий системно-функціональний підхід.

Як стверджує історикиня, культура міста як наукова проблема, пов'язана із виявленням загальної культурної ситуації в імперії і факторів, які впливають на неї, а також вивченням культурного потенціалу міст. При цьому прозвучав наголос на розгляді міської культури не як суми матеріальних і духовних цінностей, а як відкрито функціонуючої системи, яку формувала низка освітніх, просвітницьких, культурно-інформаційних компонентів. Найвищу активність культурних функцій дослідниця слушно пов'язувала зі столичними (Санкт-Петербург, Москва) й губернськими містами Російської імперії – на противагу повітовим центрам. Останні з чисельністю населення 10–15 тисяч вона відносила до категорії малих і середніх міст. Як стверджувала Л. Кошман, в залежності від динаміки культурних змін, які спостерігалися упродовж усього ХІХ ст., міським осередкам життя у більшій чи меншій мірі були притаманні різноманітні форми комунікацій і спілкування [849, с. 20, 65]. Сформульоване бачення ролі міста в суспільно-культурному житті Російської імперії Л. Кошман розвинула в монографії «Місто і міське життя в Росії ХІХ століття: соціальні і культурні аспекти» [850]. Авторка досліджує соціокультурний розвиток міст центрально-європейської Росії і Поволжя, виходячи із розуміння культури міста як суми різних субкультур міського соціуму, в яких зберігалась і традиційна патріархальність, однак водночас проявлялась і креативність. Як стверджує Л. Кошман, роль міста в Російській імперії як одного із факторів суспільно-культурної модернізації визначали передусім їх соціальні і культурні новації. Зауважимо, що дослідниця, виокремлюючи розгляд культури провінційного у своїй масі повітового міста, підкреслює домінування у ньому міщансько-різночинського елементу, поміж якого переважало російське етнічне населення [850, с. 12, 18]. І хоча в містах трьох українських правобережних губерній такого не спостерігалось, наголос Л. Кошман на потребі дослідження культурних традицій і новацій у російських містах пореформеної доби став продуктивним і для вивчення українських міст Правобережжя імперської доби.

Окремо проблему культурного середовища провінційного міста Російської імперії ХІХ ст. проаналізували у першому томі згадуваних

«Нарисів» рязанські історики В'ячеслав Козляков і Алла Севастьянова, пов'язуючи їх, як і Л. Кошман, з повітовими містами. На їхню думку, основними творцями і споживачами культури у провінційних містах виступали охоплені секуляризованою культурою купець, міщанин, торговець, дрібний чиновник, священнослужитель [828, с. 130]. Тут варто наголосити, що В. Козляков і А. Севастьянова досліджували культуру провінційних міст внутрішніх губерній Росії, а от міські поселення колишніх територій Речі Посполитої (зокрема, Правобережної України) ними не розглядались. Між тим соціальні й етноконфесійні характеристики міського люду цієї території зберігали свою специфіку.

Комунікативна організація соціуму була притаманна міським осередкам впродовж усього періоду їхнього розвитку. Вона позначалася й на духовній складовій життя містян. Ще на початку 2000-х років луцька дослідниця Оксана Карліна, простежуючи роль міста в аграрному (відтак традиційному) суспільстві й акцентуючи увагу на його топографії, гетерогенності (етнорелігійній, соціальній, професійній), характері виробничої діяльності, інститутах влади, стверджувала про притаманні йому важливі культурні ознаки: воно здатне переборювати власну замкненість, приймати до свого складу нових людей [801, с. 497]. Місто надає можливість постійно спілкуватися між собою представникам фактично всіх суспільних груп, людям із місцевого середовища й зайшлим представникам інших етносів, іншої культури. Щоправда, питання про ступінь інтенсивності подібних процесів у містах Правобережної України в умовах аграрного суспільства так і залишилося без відповіді.

По суті рефлексія О. Карліної на переосмислення тогочасних здобутків західноєвропейських і російських науковців у галузі урбаністики прийнятне і до пореформеного міста на українських землях, які перебували у складі Російської імперії.

На межі ХХ–ХХІ ст. науковий пошук в осмисленні культури російського провінційного міста на матеріалах Західного Сибіру продовжив Олександр

Купріянов [864; 863]. Досліджуючи соціокультурні практики містян першої половини XIX ст., історик зосередився на дослідженні міської культури не за галузевим принципом, а на з'ясуванні тенденцій до інтеграції культурного побуту – через школи, бібліотеки, театральнo-концертне життя.

В останні два десятиліття в дисертаційних працях, монографіях теоретико-методологічні проблеми міста, його соціокультурного простору, культури крізь оптику соціології, історії, культурології, філософії осмислювали українські [813; 1255], російські [1227; 1228; 1221; 1230; 1098], білоруські [1243; 861; 862, с. 227–230; 1167; 1072] дослідники. Поміж останніх виокремимо доробок білоруської науковиці Світлани Куль-Сельверстової, присвячений культурі Білорусі кінця XVIII – початку XIX ст. Формулюючи бачення культури нового часу на білоруських землях у обрисах цілісного соціокультурного простору як міської (домінантної) і сільської (традиційної) культур, вона наголошувала на таких факторах їх творення, як модернізація, і, зокрема, урбанізація, що спричинили до переміщення культурних центрів від магнатських садиб у міста. На її думку, модернізація всіх сторін соціального й економічного життя потребувала й нової культури – культури освічених містян та панівного прошарку населення – шляхетства [1243; 861].

Цінний емпіричний матеріал і ґрунтовне осмислення окремих проблем міської культури містить низка видань з історії української та російської культури [979; 791; 792; 1120; 841; 785], історії України [660; 1103], Польщі [1180; 750; 746], Росії [913; 914; 938], деякі довідкові та підручні видання [895; 1027; 973; 1206; 764; 784; 1077; 968; 1166; 1078].

У їх сукупності виділимо працю російського спеціаліста в галузі філософії і культурології Бориса Єрасова «Соціальна культурологія». Автор, подаючи низку означень культури характеризує її як «процес і продукт духовного виробництва – своєрідну систему зі створення, збереження, розповсюдження і освоєння духовних цінностей, норм, знань, уявлень, значень і символів» [764]. І хоча про місце такого «духовного виробництва» не йдеться,

можна стверджувати, що міські осередки життя найбільш придатні для такого роду діяльності.

Сучасні напрацювання зарубіжної русистики репрезентує такий напрямок досліджень, як «нова історія імперій», представники якого зауважують доцільність вивчення відмінностей у структурах етнокультурної, етноконфесійної, міжнаціональної взаємодії в Російській імперії, особливо відчутною на її околицях, та сприйняття їх владою [775; 906; 938]. Помітне зацікавлення представники цієї школи проявляли до регіональної історії та міст як центрів регіонів.

Плідним стало звернення до наукового доробку сучасних українських дослідників на ниві історичної урбаністики, окресленого соціокультурною проблематикою. Дороговказом для вітчизняних містознавців на шляху до переосмислення українського міста як дослідницького об'єкта служить теоретичний доробок Ярослави Верменич. Наголошуючи на важливості міждисциплінарного підходу до вивчення міської тематики, який здатен поєднати в собі історичне, соціологічне, економічне, культурологічне, містобудівне та ряд інших його бачень, дослідниця констатує реальне збагачення сучасних світових історіографічних практик у цій царині досліджень соціологічними підходами та антропологічним баченням [698]. Характерно, що обґрунтування дослідницею історичної регіоналістики як наукової системи, включало і такий підмурок фундаменту, як міська історія [697, с. 237–252; 699, с. 199–211]. Не менш важливий її наробок з осмислення локальної історії, зосередженої на такому дослідницькому об'єкті, як територія/простір, масштаб якої може бути згорнутим до меж конкретного міста [700, с. 5–54].

Переконливо аргументує перспективи й невичерпність такого напряму досліджень, як міська історія, й зокрема, розвиток міської культури, Олександр Реєнт [1022, с. 226; 1023, 22], услід якому Олена Бетлій слушно закликає до ширшого використання у вітчизняних містознавчих студіях вже напрацьованих підходів зарубіжною урбаністикою [671, с. 9–17]. Поміж напрямів наукових

пошуку на найближчу перспективу, які будуть визначати інтерес вітчизняних істориків до XIX ст. автори вже згаданого навчального посібника «Час народів. Історія України XIX століття» виокремлюють дослідження урбанізаційних процесів, які в другій половині XIX ст. набули пришвидшених темпів [660].

Поєднання розгляду міста як системи з його соціальною організацією та культурним наповненням, як це широко практикується в зарубіжній історіографії [1195; 1187, s. 5–24; 1189], прокладає дорогу і в українській історичній науці. Особливу цінність складають містознавчі студії, а то й національні наративи, спроектовані на вивчення українських міст імперської Росії [851, с. 21–40; 980, с. 23–26; 1225; 1155, с. 131–149; 1156; 1111; 773; 770].

Вагомим досягненням у дослідженні міського культурного повсякдення Лівобережної України зламу XIX–XX ст. стала монографія харківського історика Дмитра Чорного. Комплексно аналізуючи демографічні, економічні, соціальні процеси у містах, дослідник зосередив увагу й на формуванні модерної урбаністичної самосвідомості. Заслугою автора є виділення чинників її утвердження: міської преси, відзначення ювілейних дат як загальнодержавного характеру, так і Шевченківських ювілеїв, поява кінематографу [1134].

Певним орієнтиром соціокультурного напрямку досліджень може розглядатися праця Тетяни Портнової, присвячена аналізу модернізаційних перетворень у Катеринославі середини XIX – початку XX ст. [981]. В широкому контексті історії інших українських міст Російської імперії, дослідниця простежує еволюцію міського середовища, міський простір, та ширше – динаміку урбаністичних процесів у Катеринославі.

У розвідці Вікторії Константінової «Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)», яка побачила світ у 2011 році, услід за її ґрунтовною монографією «Урбанізація: південно-український вимір (1861–1904 роки)», соціокультурні процеси в контексті урбанізаційних змін Півдня України пореформеної доби

знайшли відображення у двох розділах означених праць, присвячених аналізу міст як освітньо-культурних центрів [843; 844, с. 342–363].

Регіональна специфіка міст і містечок Поділля – складової Правобережної України, винесена на обговорення в рамках наукової конференції у Вінниці (вересень 2015 р.), знайшла відображення в збірнику її матеріалів. У низці публікацій дослідників порушувалися питання соціального, етнорелігійного обличчя містян, ефективності діяльності муніципальної влади, освітньо-культурні аспекти життя на етапі входження в міську модерність [809, с. 486–493; 830, с. 279–291; 959, с. 272–277; 1044, с. 470–477].

Із останніх напрацювань в галузі міської історії, які демонструють нові підходи до вивчення українських міст, варто виокремити збірку статей українських і зарубіжних дослідників, зокрема, про пізньоімперський Київ, з промовистою назвою «Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – кінця ХХ століть». Уписуючи цей локальний центр Правобережної України в загальноєвропейський контекст модернізації та урбанізації, її автори зуміли передати відчуття пульсації на той час уже великого міста в круговерті повсякдення, яка мала і культурний вимір [672, с. 5–7; 684, с. 112–123]. Акцентуємо увагу ще й на двох захищених кандидатських дисертаціях, присвячених дослідженню міського простору Харкова, у фокусі яких розгляд формування міського способу життя, історія забудови й заселення цього локального центру Лівобережної України [1222; 1233]. Зокрема, у дисертації Вікторії Нестеренко була апробована акторно-мережева теорія, яка дозволила реконструювати творення міського простору як процесу симетричної взаємодії людських і матеріальних акторів [1233, с. 1].

Непересічним явищем у дослідженні міської історії Правобережної України стала нещодавно випущена книжка американського дослідника, родом із Києва Йоханана Петровського-Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка» [966]. Звертаючись до історії єврейських містечок (штетлів) в період, як уважає автор, найвищої фази їхнього економічного розквіту, фінансового успіху й культурних впливів (1790–1840-ві рр.), історик реконструює щоденне

життя єврейських громад у співжитті з імперською владою, власниками містечок та рештою містян. Розглядаючи штетл кінця XVIII – початку XIX ст. як простір взаємодії трьох сил – євреїв, поляків і росіян, подекуди долучаючи й українську складову, історик звертає увагу й на соціокультурні аспекти комунікацій. Місцями їх розгортання виступали то ярмарки із пропозиціями окрім усього іншого ще й «культурного товару» – книжок, театральних видовищ, циркових забав, то корчми й шинки як порятунком від «релігійних, соціальних і культурних заборон» – із танцями й піснями для їх клієнтів, чи то різних подорожніх. Та найбільш ґрунтовно проаналізована така культурна складова штетлівського життя, як єврейське книгодрукування, – включно з мережею друкарень і їх продукцією, поміж якої автор виокремив найпопулярніші видання – календарі, кабалістичний молитовник, їдишистську Біблію [966, с. 28, 328].

У фокусі останніх досліджень освітнього простору, культурного дозвілля та повсякдення українських міст постали окремі провінційні міста Правобережної України імперської доби у текстах вітчизняних істориків, які увійшли до колективної монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [911, с. 438–469; 880, с. 470–487; 858, с. 488–516; 710, с. 517–555].

Підсумовуючи аналіз першого блоку історіографічних праць констатуємо, що на сьогодні існує напрацьована багатьма дослідниками гуманітарних знань теоретико-методологічна база для вивчення міської історії України імперської доби (кінець XVIII – початок XX ст.), придатна для застосування у регіональних дослідженнях, зокрема, і Правобережної України; опублікована низка засадничих праць з історії українських міст XIX ст., в яких у той чи інший спосіб розглядаються окремі з проблем міської культури, які стали предметом дисертаційного дослідження.

Нижче окреслимо другий історіографічний блок про сутність освітньо-культурних процесів, які формували міське середовище української правобережної глибинки упродовж усієї імперської доби. У його масиві

виокремимо напрямки досліджень, пов'язані із поширенням освіти/знань, формуванням мережі інституцій культури, що займались розповсюдженням книжкової продукції, розгортанням театральної діяльності у містах, поступу громадської активності міського населення, проникненням масової культури у міське середовище.

Приступаючи до їх розгляду, наголосимо, що наукової праці, у якій сукупно розглядалися такі вектори міського культурного життя в українських губерніях ХІХ ст. поки що не існує. У радянській історіографії була спроба з позицій марксистсько-ленінської ідеології реконструювати культурний світ українського робітництва пізньоімперської доби. Йдеться про монографію київської дослідниці Валентини Кізченко, яка побачила світ у 1990 році, увібравши її науковий доробок попередніх десятиліть [819; 822; 820]. Звернення В. Кізченко до аналізу рівня грамотності й освітнього цензу українських містян робітничих професій, набуття ними професійно-технічних знань і світоглядних орієнтацій, культурних уподобань, окреслювало, на нашу думку, культурний простір, доступний й іншим прошаркам міського населення (хоча на останньому у вказаній праці не наголошувалося). У цьому просторі функціонували школи, культурно-просвітницькі заклади (бібліотеки, читальні, аудиторії народних читань й науково-популярних лекцій), громадські організації. Незаперечно, що вони обслуговували, чи то гуртували навколо не лише робітничий люд, а й представників різних соціальних страт, етносів, релігійних світоглядів. Підкреслимо, що указана праця базується на значному обсязі архівних і статистичних матеріалів, пресових видань, які продовжують складати інтерес для дослідників міської історії.

Чільне місце у цьому блоці займає література, яка висвітлює освітні практики у міських осередках життя. Концептуально осмислити процеси культурних комунікацій у містах, які уможливили доступ до книжкової культури містян, розширювали простір їх громадського життя, і ширше – інформаційний, допомогло звернення до вже згадуваної праці Б. Єрасова. На його думку, саме освіта, втягуючи в свою орбіту прямо чи опосередковано

соціум (у тому числі й міський), здатна суттєво впливати на всі складові його духовного (культурного) життя. Заслуговує на увагу ще й така його теза, що саме школи виступають основною з'єднувальною ланкою між різними проявами духовного життя суспільства [764, с. 9, 324].

У цьому ключі враховувалися зауваги соціологів відносно людської потреби в інтелектуальній діяльності [1074, с. 155], а особливо ідеї про місце знання/освіти в системі цінностей української культури. Міркування київської дослідниці Лариси Довгої з приводу ієрархії культурних та суспільних пріоритетів українського соціуму XVII ст., у якій знання/освіченість виступали ще як відносно нові [754], формулюють висновок, що освіченість як цінність і культурний пріоритет була характерною передусім заможним прошаркам міського населення (вихідцям зі шляхетських родин), однак знання як фундамент власного благополуччя у подальшому поцінювало усе більше представників міських низів.

В розрізі дослідження освіти як соціокультурного процесу передавання знань, навичок і цінностей та мотивацій до набуття освіченості у представників різних станів населення йдеться у монографіях Максима Яременка та Володимира Маслійчука, які з'ясовували ці проблеми на матеріалах Київської духовної академії XVIII ст. та Лівобережної й Слобідської України другої половини XVIII – початку XIX ст. [1172; 901].

Найповніше історики досліджували шкільні мережі. Зокрема, у публікаціях Юхима Крижановського, які побачили світ на межі XIX–XX ст. [585, с. 262–300; 586, с. 441–478], історичному огляді навчальних закладів у Південно-Західному краї Росії з кінця XVIII ст. до відкриття університету в Києві, підготовленому Віталієм Шульгіним [1163, с. 1–39], нарисі історії російських та польських шкіл в західних губерніях Росії до 1803 року, уміщеному у збірнику статей під редакцією І. Корнілова (1902 р.) [945] розкриваються витоки шкільництва у міських поселеннях Речі Посполитої останнього десятиліття її існування і перших років перебування Правобережжя у складі Російської імперії, пов'язані з освітніми практиками ордену єзуїтів,

потому Едукаційної комісії. Незважаючи, що у зазначених працях простежується одіозний «чорний образ» Товариства Ісуса, чи то даються амбівалентні оцінки Едукаційній Комісії, у них йшлося про способи взаємодії навчальних закладів з тими осередками міського життя, де концентрувалась їх діяльність.

Грунтовний емпіричний матеріал з історії освіти та шкільної мережі міського простору досліджуваного регіону містять узагальнювальні праці дореволюційних дослідників Сергія Рождественського [1028], Є. Шміда [1157]. У цей же період з'являються перші публікації про окремі навчальні заклади Правобережжя [610, с. 121–122; 915; 1192; 458; 371; 597, с. 18–19; 943; 606, с. 116–117; 617, с. 101–117].

В ключі ідеологічного забарвлення радянської історіографії, спрямованого на нищівну критику імперської політики в галузі освіти, постають два томи «Нарисів історії школи і педагогічної думки в СРСР», присвячені другій половині XIX – початку XX ст., уміщуючи пласт фактологічної інформації про структуру освіти і типи навчальних закладів на Україні [947; 949]. В концептуальному плані зауважимо вступ до останньої книжки «Нарисів...», яка побачила світ у 1991 р., вже після розпаду радянської держави, в якому декларувалося бачення авторами основного напрямку дослідження, а саме, «чим жила російська школа, що “підживлювало” її, і що віддавала вона соціуму», яке у дійсності так і не було ними реалізоване [948, с. 6–8].

З набутків радянської історіографії слід згадати ще й публікації з історії освіти на Україні імперської доби Олександра Удода, із притаманним їм насиченим джерелознавчим аналізом та утвердженням поділу освіти на початкову, середню і вищу [1100, с. 75–77; 1101, с. 89–91; 1102, с. 84–91].

Фундаментальним підходом до вироблення цілісного національного бачення української освіти від найдавніших часів до 20-х рр. XX ст. виділяється праця Степана Сірополка [1051]. Характерно, що виокремлені ним чинники становлення у XIX ст. української культури, а саме, школи, позашкільні

осередки освіти, книгарні, бібліотеки, музеї, театри тощо, були задіяні й у формуванні міського освітньо-культурного довкілля. На чільне місце поміж них він поставив школи, доводячи, що імперська влада пильно стежила, щоб навчання українською мовою не набуло реалій в освітньому просторі, відтак підлягало нищівній русифікації.

Із публікацій сучасних українських дослідників з історії освіти виокремимо доробок Івана Сесака [1046, с. 3–15; 1047; 1048] та Володимира Милька (в доробку останнього найповніше проаналізовані шляхи формування гімназійної освіти в українських губерніях) [908, с. 195–209; 909, с. 175–195; 910, с. 222–240; 911, с. 438–469]. Не залишився поза увагою й регіональний аспект цієї проблеми, досліджений на матеріалах Правобережної України [832, с. 173–202; 1061, с. 117–122; 1144, с. 63–65; 1112, с. 30–42; 1153].

У підгрупах праць, присвячених жіночій [1028, с. 287; 552, с. 151–153; 961, с. 281; 692, с. 52–61; 768; 769, с. 124–126; 903, с. 48–77; 1122, с. 308–364], приватній і домашній освіті [573, с. 450–459; 1182; 653, с. 101–106; 1220; 753; 759; 842, с. 28–41; 836, с. 84–85], єврейському шкільництву [669; 571, с. 36–41; 574, с. 370–389; 575, с. 25–50; 1035, с. 33; 1053, с. 176; 787, с. 119–120; 1162, с. 53–54; 1072, с. 271–279; 1957, с. 237–240; 899, с. 441–480; 888, с. 149–151; 651; 793; 685, с. 45–52; 866, с. 257–267; 974; 855, с. 500–514], духовним закладам і церковно-парафіяльним школам [1081, с. 214–227; 957; 958; 959, с. 272–277], комерційній освіті [756, с. 254–266], детально чи лиш побіжно розглядаються відповідні шкільні мережі, або ж діяльність окремих навчальних закладів.

Із доробку педагогічної науки інтерес склав «Нарис з історії виховання і навчання з найдавніших до наших часів», підготовлений відомим російським педагогом ХІХ ст. Левом Модзалевським. Автор розглядає виховання в шкільних колективах як процес взаємодії учителів та їх підопічних, метою якого є формування особистості учнів, оволодіння ними соціальним і духовним досвідом та цінностями. Окремі сторінки праці присвячені аналізу ідей, зокрема, німецького педагога Адольфа Дістервега, який наголошував, що

виховання має базуватися на загальнолюдських цінностях, водночас враховуючи і національні інтереси (права і звичаїв того народу, до якого належить учень), якщо тільки в них немає нічого шкідливого для його майбутнього покликання [926, с. 721].

На нашу думку, найбільш продуктивний підхід у дослідженні зв'язку між шкільними й міськими культурними комунікаціями межі XVIII–XIX ст. демонструє сучасний польський науковець із Товариства Ісуса отець Людвік Ґжебень. У центрі його уваги – Вінницька єзуїтська школа напередодні поділів Речі Посполитої з прицільним розглядом культурно-релігійних складових її життєдіяльності, які, безперечно, мали вихід на міське культурне довкілля. До таких він відніс учнівський гурток, шкільний театр, бібліотеку, музичну бурсу, шляхетський конвікт (інтернат). Опановуючи мистецтво виголошувати промови, читати римовані рядки, учасники учнівського гуртка (конгрегації студентської) брали участь у загальноміських релігійних та шкільних урочистостях. Діяльність шкільного театру, навчання співу та гри на музичних інструментах у музичній бурсі не замикалося у стінах навчального закладу, а викликало інтерес у мешканців міста, розширювало глядацьку аудиторію. Функціонування шкільної бібліотеки хоча й було позбавлене публічного характеру, однак мало вихід на діяльність усього єзуїтського осідку Вінниці. Облаштування конвікту вимагало матеріальної підтримки шляхти [1185, с. 25–48].

Помітне зацікавлення в сучасних дослідників викликає аналіз культурних комунікацій мешканців Кременця, точкою перетину яких була Волинська гімназія/ліцей. У цій площині найбільш продуктивним виявився доробок низки авторів, уміщений у збірці наукових праць «Волинські Афіни. 1805–1833» за редакцією Станіслава Маковського і Володимира Собчука [729, с. 201–207; 821, с. 75–78; 856, с. 222–231; 893, с. 137–152; 894, с. 118–128; 944, с. 232–242; 1119, с. 23–40; 1138, с. 153–161; 1158, с. 51–62], публікація житомирської дослідниці Жанни Даюк про впливи Волинської гімназії (Кременецького ліцею) на культурно-просвітницькі традиції Волині [743]. Окремо згадаємо монографію

польського науковця Анджея Шмита про цей навчальний заклад, яка в перекладі на українську мову вийшла у 2012 р. [1159]. Наголошуючи на створенні і діяльності Кременецького ліцею як феномену просвітницької моделі школи, наближеної до вищого типу, її автор вдається до поглибленого аналізу участі еліти (регіональної шляхти) в контактах із цим навчальним закладом.

Аналізу культурних процесів на Правобережжі в боротьбі між російським самодержавством і шляхтою упродовж імперської доби вагоме місце відводиться у науковому доробку французького історика-славіста Даніеля Бовуа [682; 681; 680], особливо у другому томі його монографії, присвяченому польському шкільництву на території Віленського навчального округу [1177]. В останній із зазначених праць, розкриваючи механізми полонізації в шкільництві у першій третині XIX ст., дослідник детально зупиняється на характеристиці повсякденного життя і праці учителів та їх учнів як окремих корпорацій, стосунках між ними в процесі навчання й поза ним, а також контактах зі школами адміністрації округу та шляхетського загалу. Суттєво заповнив лакуну в дослідженні польського шкільництва на Правобережній Україні в другій третині XIX ст. польський історик Лешек Заштовт, який услід за Д. Бовуа ґрунтовно проаналізував повсякденний зріз шкільного життя у цьому обширі колишньої Речі Посполитої [1196].

Підкреслимо, що згадані дослідники побіжно звертали увагу на архітектурні обриси правобережних міст, які за європейськими мірками асоціювались із селами, а то й занепад міських поселень у тому разі, коли за вказівкою офіційної влади там припиняли функціонувати школи, відкриті ще до Листопадового повстання 1830 року [681, с. 29; 1196, с. 366]. Назагал такі спостереження фокусують увагу на зв'язку між розвитком міст і наявністю у них навчальних закладів.

Для розуміння процесів «вростання» навчальних закладів різних типів в соціокультурний простір повітових міст Правобережної України щонайбільше прислужилися праці харківського історика Сергія Посохова й московського дослідника Андрія Андреєва [1108; 982], присвячені університетам у Росії

XIX ст. Автори відзначили роль, яку університети відігравали у великих містах імперії (зокрема, на українських землях у Харкові, а пізніше в Києві й Одесі), формуючи простір культурних подій, аналогічну якій у досліджуваних повітових містах і містечках Правобережжя перебрали на себе навчальні заклади гімназійного типу. У їхній спільній монографії в одному із розділів виокремлений матеріал, який стосується міської шкільної культури Східної Європи до заснування університетів. Фіксація у ньому культурних зв'язків шкіл з місцевим освіченим товариством наприкінці XVIII – початку XIX ст. дозволила зауважити, що аналогічні процеси упродовж усієї імперської доби спостерігалися і в українських містах правобережних губерній.

Помітне зацікавлення сучасних українських учених викликає дослідження культурної політики Російської імперії в Південно-Західному краї. На її специфіці у сфері театральної діяльності наголошує дослідник музичного театру на українських землях Остап Серeda, пропонуючи назагал новий концептуальний підхід до розгляду цього виду мистецтва крізь призму формування міської публіки, яка включала як освічені еліти, так і нижчі прошарки населення [1250].

Про формування інфраструктури книжкової культури крізь призму охоплення нею усіх складників міського освітньо-культурного довкілля йдеться в концептуальних працях, присвячених історії читання [665; 1148; 742, с. 187–210], відповідно, читацькому середовищу на матеріалах Російської імперії та її регіонів [937; 1025, с. 5–57; 686; 810]. Вивчати читання як соціальне явище, досвід якого може дати відповідь на багато запитань, зокрема, «хто?», «що?», «де?», «коли?», і значно складніших – «чому?» і «як?» закликає американський історик Роберт Дарнтон у науковому есеї, уміщеному в українському виданні збірки наукових праць за редакції Пітера Берка «Нові підходи до історіописання», друге видання якої побачило світ у 2013 р. [742, с. 189–190].

У книжці американського вченого Джефрі Брукса «Коли Росія навчилася читати» розглядається читання – передусім популярної літератури, інтерес до якої починають проявляти найнижчі прошарки населення (зокрема, й містяни) у

другій половині XIX – на початку XX ст. [1179]. Цей вектор читацьких уподобань автор пов'язує з поширенням в Російській імперії масової грамотності як явища модерної доби, яке утверджується тут на переломі XIX–XX ст. Важливим є його підхід до трактування грамотності як «способу виживання» в ринкових умовах, орієнтиру у складному навколишньому світі, який вочевидь змінювався і стверджував нові духовні цінності, зокрема, освіченість.

Сучасний книгознавець і соціолог Абрам Рейтблат наголошує, що повсякденні практики читання набувалися насамперед у середовищі міського повсякдення пізньоімперської Росії [1025]. На його думку, радикальні зміни в культурі читання у площині його сакралізації пов'язані з урбанізаційними трансформаціями, комерціалізацією і популяризацією культури. Масове читання як процес ставало комунікацією не лише між читачем і автором книжки, а й породило таких його посередників, як книготорговець, бібліотека, друкарня, видавництво, народні читання як форму його популяризації поміж міської бідноти тощо. На зміни в культурі читання впливала соціальна ієрархія, вірніше її розмивання, в результаті якого нижчі стани запозичували у вищих моделі культурної поведінки. І все ж в залежності від рівня грамотності, освіченості у тих чи тих соціальних стратах формувалися власні читацькі уподобання на журнальну, чи то газетну продукцію, лубкову, чи то так звану «народну».

Український історик Сергій Бондаренко на матеріалах Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. розглядає становлення «нового читача» модерної культури крізь оптику функціонування бібліотек в нових умовах, їх книжкового репертуару, народних читань, книгарень, виокремлюючи в такий спосіб нові форми читацької поведінки [686].

Еволюцію книжкової культури другої половини XIX – початку XX ст. однієї з правобережних губерній – Подільської, та канали її комунікацій в окремій монографії проаналізувала вінницька науковиця Тетяна Кароєва. Спираючись на ґрунтовну джерельну базу та історіографію проблеми авторка

слушно стверджувала, що на відміну від сільського середовища у міському читацька аудиторія мала вищий потенціал до розширення. Важливою є її теза про те, що читання як інституція освіти вимагало соціальної активності приватних осіб і громадських організацій та їх спрямування на задоволення читацьких потреб ширших прошарків населення [810, с. 40, 340].

Окремо слід згадати про книжку американської дослідниці польського походження Еви Томпсон «Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм», яка в перекладі на українську мову стала відомою широкому загалові від 2006 р. [1096]. Її авторка стверджує про непересічну роль російської літератури, і зокрема її класиків – О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого та інших, яку вони відігравали у формуванні образу Російської імперії як могутньої держави, утвердженні російської національної ідентичності, нав'язуванні думки про приналежність росіян до титульних народів Європи, вмотивуванні правомірності російської присутності далеко за межами етнічної території росіян. Звісно, найкращі взірці російської літератури, які поширювалися і в міському просторі Правобережної України, художніми засобами сприяли формуванню російської імперської самосвідомості і в цій околиці імперії.

Однак на зламі ХІХ–ХХ ст. у боротьбу «за душі» простолюдю (як міського, так і сільського) на Правобережній Україні включаються і представники українського, польського і російського національних проєктів, поширюючи так звану «народну літературу». Аналізу її репертуару, чинників удоступнення, з'ясуванню читацького потенціалу поміж українських селян Наддніпрянщини присвячена окрема публікація вітчизняної науковиці Вікторії Волошенко [1239].

Про роль міського самоврядування у забезпеченні освітніх та культурних потреб киян йдеться у монографії Юрія Глизя про Київську міську думу кінця ХІХ – початку ХХ ст., у якій він констатує, що увага цієї самоврядної структури «до театрів, бібліотек, читалень, музеїв і встановлення пам'ятників

свідчила, що лише початкові процеси формування культурного середовища в місті набирали ваги» [725, с. 163].

В дискурсі «громадянської ідентичності» і сфери громадянської діяльності у пошуку «середньої сили» в Російській імперії між «владою» і «народом» в період від другої половини XIX ст. до Першої світової війни підготовлена книжка, присвячена її соціальній історії [730]. Відповідальні редактори цієї колективної праці – німецька історикиня Біанка Пієтров-Еннкер та російська науковиця Галина Ульянова пропонують дії в громадянському суспільстві розглядати як комунікативний процес, несучими елементами якого виступають безпосереднє спілкування людей, засоби масової інформації, меценатство, асоціації, театр, свята, форми самоврядування (на місцевому і загальноімперському рівнях) [967, с. 7]. Прояви «громадянського суспільства» вони пов'язують із простором міста та його мешканців, а його наслідками вважають утвердження таких ціннісних установок, як «уявлення про всезагальне благо», «самоорганізація», «солідарність», «терпимість» (толерантність), «добровільне прийняття на себе відповідальності», «громадянська мужність» [967, с. 8].

Дещо несподівний ракурс присутності в культурному просторі міст Правобережжя монархістського чорносотенного руху як учасника формування українського національного дискурсу запропонували автори монографії «За Віру, Царя і Кобзаря» Климентій К. Федевич і Климентій І. Федевич [1110]. Попри те, що у малоросійських монархістів (передовсім почаївських чорносотенців) уявлення про «всезагальне благо» для українського населення не допускало «толерантності» по відношенню до етнічних меншин (євреїв, поляків та ін.), низка публічних заходів, направлена на поширення знань про українську історію (зокрема, про Берестецьку битву), організація народних читань з елементами української тематики, музейна діяльність (зокрема, в Острозі), використання образів української народної культури в агітації, врешті, послуговування в комунікаціях українською мовою та участь в утвердженні культу Тараса Шевченка, розширювали межі української

присутності в культурному просторі Правобережжя, хоча й в агресивний спосіб.

Прискіпливіше придивитися, чи були притаманні досліджуваним містам такі ознаки громадянського суспільства, як прагматизм і плюралізм, які виступали рушіями розвитку великих міст на початку ХХ ст., зокрема, Москви, спонукає книжка відомого американського дослідника-урбаніста Блера Рубла [1033]. Однак його теза, що в цій російській столиці «срібного віку» «освіта стала тією галуззю, де громадянська свідомість – нехай тимчасово – цілком пододала рамки класових відмінностей» [1033, с. 226], на матеріалах повітових міст Правобережжя не знайшла підтверджень. Занадто великий культурний розрив існував між столичним виміром культурного простору і міською периферією повітового виміру.

І, врешті, зауважимо ще один напрямок наукових праць, у яких досліджується таке модерне явище, як масова (у тому числі й популярна) культура [1084; 670; 932; 1125; 668, с. 25–34], окремі прояви якої, зокрема, спроби упровадити масову початкову освіту, поширення преси як засобу масової інформації, організація культурних заходів у містах стали предметом розгляду у останньому розділі дисертації.

Як позакласову і позастанову категорію, яка виступає закономірним продуктом новочасної європейської історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. трактує масову культуру сучасна російська дослідниця Валентина Лебедева. Підготовлене нею комплексне дослідження про її початкову фазу в Росії у другій половині ХІХ – першій чверті ХХ ст. спирається на глибокий аналіз зародження цього феномену та його розвитку, з'ясування специфічної ролі в динаміці культурних процесів [870].

Передумови її формування авторка вбачає в розгортанні урбанізації та індустріалізації, принципів промислового виробництва і ринкових відносин на сферу культури, демократизації різних сфер громадського життя і впливі масового попиту на культурне виробництво, розвитку засобів масової комунікації, зростанні значущості сфери дозвілля в житті суспільства [870, с. 6].

У механізмах функціонування масової культури соціологи зауважують набуття способів регуляції поведінки і діяльності індивідів в різноманітних ситуаціях, зняття психологічної напруги і вирішення конфліктних ситуацій, задоволення потреби в рекреації тощо [764].

Поширену поміж широких верств населення масову культуру у таких її проявах, як популярна література, спорт, кіно, музика, мистецтво, засоби масової інформації, що набувають комерційного характеру, зазвичай аналізують у розмежуванні з «високою» культурою. Межа такого розмежування вбачається між сферою популярних розваг та особливою естетикою сприйняття культурних цінностей, до якої широкі маси були неспроможними [740, с. 52–53].

Принцип субкультурної стратифікації населення імперської Росії, яка не співпадає зі становою чи класовою диференціацією запропонували російські дослідники Микола Хренів і Костянтин Соколов [1125]. Розглядаючи художню сферу життя Російської імперії, вони наголошують, що в один і той же час у спільній культурі існують різні субкультури, носіями яких одночасно затребувалося різне мистецтво. В самому ж художньому процесі задіяний увесь соціум, а не лише духовна еліта. На думку цих науковців, такий методологічний підхід дозволяє зняти протиставлення «елітарної» і «масової» культури.

Подібно до М. Хренова і К. Соколова, російські культурологи Андрій Флієр і Анна Костіна розглядають культуру в суспільстві у історичному поєднанні різних функціональних культур – традиційної, креативної і консьюмерної (споживацької, масової) [1113, с. 8–17; 1114, с. 13–18; 1256].

Підсумовуючи огляд історіографічного доробку, який має вихід на дисертаційну проблему, ще раз наголосимо, що формування освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України періоду Російської імперії не перебувало у полі зору дослідників. Однак доробок як зарубіжних, так і вітчизняних істориків, соціологів, культурологів, представників філософської і педагогічної наук, який почав напрацьовуватися з

кінця XIX ст. й продовжується дотепер, склав теоретичний та емпіричний підмуок для реконструкції освітньо-культурного життя міської української правобережної глибинки.

1.2. Джерельна база дослідження

Приступаючи до характеристики джерельної бази дисертаційного дослідження, наголосимо, що її достатньо об'ємний корпус складають насамперед документальні писемні джерела. З тим, щоб схарактеризувати їх, виокремимо такі найбільші групи: діловодна документація, законодавчо-нормативні акти й адміністративні розпорядження верховної влади та місцевих державних установ, джерела обліково-статистичного і довідкового характеру, джерела особового походження (епістолярій, мемуари), періодика.

Запропонована класифікаційна схема джерел враховувала типолого-видові критерії їх систематизації, історико-хронологічне відображення дійсності й частково їх виокремлення за походженням та функціями.

Відзначимо, що значна частина документального матеріалу, яка зберігається в архівних збірках України і Литви, уведена до наукового обігу вперше. Водночас в дослідницьке поле потрапив й чималий масив опублікованих документальних джерел – фактично усіх вище перерахованих груп.

Пошук, виявлення і опрацювання джерел по тематиці дослідження здійснювався в таких архівних і бібліотечних установах України і Литви: ЦДАК України, ЦДАМЛ України, ІР НБУВ, Литовському державному історичному архіві, Відділі рукопису бібліотеки Вільнюського університету, а також державних архівах Вінницької, Волинської, Житомирської, Одеської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської областей. Низка опублікованих джерельних матеріалів, і зокрема, періодики, опрацьовувалась в державній науковій архівній бібліотеці, м. Київ; бібліотечних підрозділах державних архівів Рівненської, Житомирської, Вінницької областей, відділі рідкісних і

цінних видань Вінницької обласної універсальної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, газетних відділах Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та Російської державної бібліотеки в Москві.

Найзначніший пласт документальних джерел репрезентує діловодна документація. Цей вид джерел, функцією якого є забезпечення управлінських зв'язків вищих державних установ із місцевими органами влади, чи то підрозділами державних відомств, дозволяє з'ясувати роль державного чинника у формуванні культурного середовища. Враховуючи специфіку виникнення і побутування цього виду джерел, такі його різновиди за походженням, як документи особового і громадського характеру, фокусували увагу на ролі особистостей та міської громадськості у творенні культурного довкілля.

Вагомий обсяг діловодної документації, який розкриває вплив освітніх практик колишньої Речі Посполитої на культурне життя міст Правобережжя у першій третині XIX ст., державне регулювання приватних ініціатив в освітній сфері, акумулюється у відділі рукопису бібліотеки Вільнюського університету (Литва) (ф. 2 КС Архів кураторії віленської графа А. Чарторийського) і Литовському державному історичному архіві, м. Вільнюс (ф. 567 Канцелярія попечителя Віленського навчального округу; ф. 721 Віленський університет). За видовими ознаками це переважно службове листування, облікова документація (формулярні списки директорів і вчителів навчальних закладів); звітна документація (рапорти візитаторів навчальних закладів; річні звіти про діяльність університету і підпорядкованих йому шкіл), розпорядча документація (циркулярні приписи для Віленського університету від міністра народної освіти О. Розумовського). Оскільки формулярні списки фіксували основні біографічні відомості про учителів включно із зазначенням їх освітніх, вікових характеристик, етнорелігійне, соціальне походження, це дозволило скласти соціальний портрет учительства на етапі його професійного становлення [104; 110].

Допоміжну роль у науковому пошуку відіграло опрацювання документів вторинного походження, а саме, описів справ канцелярії попечителя Віленського навчального округу за 1824–1830 рр., що дозволило деталізувати книжковий репертуар шкільних бібліотек і зауважити, що на відміну від попередніх років, вже починала домінувати російськомовна навчальна, наукова й художня література.

Констатуємо, що обмеженість матеріалів діловодства у вище зазначених фондах Литовського державного історичного архіву крайніми датами останнього періоду функціонування Віленського навчального округу та Віленського університету (1824–1831), звужують їх інформаційний потенціал. Та все ж, актуалізований пласт діловодної документації, який вже опублікований, дозволяє простежити становлення мережі навчальних закладів упродовж усієї першої третини ХІХ ст., зауважити суттєві зміни у формуванні учительського складу, виокремити важливі події культурної історії шкіл. Пошлемося на публікації рапортів візитаторів Едукаційної комісії про генеральний огляд навчальних закладів Волинського і Українського округів 1789 р., здійснені Юхимом Крижановським у «Киевской старине» (1882 р.), книги візитів до школи піарів у Дубровиці за 1782–1804 рр., опубліковані у 1934 р. Якубом Гоффманом [475, s. 261–296].

Указані публікації слушно доповнюють «Сборники материалов для истории просвещения в России, извлеченные из архива Министерства народного просвещения», що вийшли на рубежі ХІХ–ХХ ст. Уміщена в них діловодна документація охоплює період 1783–1831 рр.: це службове листування Комісії народних училищ (1783–1802 рр.), Міністерства народної освіти з місцевою адміністрацією Південно-Західного краю; відомості департаменту Міністерства народної освіти, в яких фігурують дані про кількість друкарень у міських поселеннях Правобережної України, періодичні видання, що доставлялися до навчальних закладів з Вільно, Санкт-Петербурга, Москви [448; 449; 450].

Вагомий масив діловодних документів для встановлення подальших етапів формування освітньо-культурного середовища пов'язаний із опрацюванням декількох архівних фондів ЦДІАК України, і зокрема – фонду 442 Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Як вищому представнику імперської влади у трьох українських правобережних губерніях генерал-губернатору підпорядковувались усі місцеві установи, а в 1848–1852 рр. він ще й виконував обов'язки попечителя Київського навчального округу. Щорічно підлегли йому начальники губерній надсилали до канцелярії копії звітів, які готувалися губернаторськими канцеляріями для ознайомлення глави держави зі станом справ в губерніях.

Щоправда, ускладнює роботу дослідника з таким видом документів те, що потрібна інформація не згрупована в окремому розділі, чи бодай підрозділі звіту, а розпорошена по всьому тексту. Однак навіть фіксація нових рубрик його формуляру, чи то доповнень до вже усталених, фокусує увагу дослідника на конкретних новаціях в культурній сфері міського життя, що їх зауважувала місцева влада.

Найбільш важлива інформація концентрувалася у розділах звітів, присвячених народній освіті. Уміщені тут дані фіксували кількість навчальних закладів, співвідношення чисельності учнів до усього міського населення, чи до його соціальних прошарків, що дозволяло проаналізувати динаміку зростання як освітньої мережі, так і учнівського загалу [1004, с. 243–263]. Під рубрикою «наукові товариства, музеї, бібліотеки та інше» подавалася інформація стосовно культурних запитів містян. З кінця 70-х – на початку 80-х років її зміст розширився даними про нові інституції культурного побуту – книжкові магазини, друкарні, фотографічні заклади.

На думку сучасних джерелознавців, питання достовірності губернаторських звітів у кожному окремому випадку потрібно оцінювати по-різному [1168]. Звернемо увагу на те, що звіти поєднують характеристики як документації діловодного характеру, так і статистичного джерела. Про це

засвідчують доповнення до них – «огляди губерній», які уміщували описово-статистичну інформацію, у тому числі й про культурну сферу міського життя.

Вважаємо, що інформаційний потенціал оглядів значно вищий, ніж власне самих звітів. Зіставлення їх даних із попередніми роками засвідчує про конкретні новації у сфері культурного життя, які з'явилися наприкінці XIX ст., зокрема, масове поширення книжкової продукції, періодичних видань, поштової кореспонденції, урізноманітнення спектру добродійної діяльності містян.

Залучався до дисертаційного дослідження частково опублікований комплекс звітної документації подільських губернаторів кінця 1860-х – середини 1880-х рр., фактично втрачений під час пожежі 2003 р. у архівосховищі Кам'янець-Подільського міського державного архіву [391]. Матеріали указанного фонду, зокрема, фінансова звітність міських управлінь про видатки й доходи міст (кошториси), дозволяє з'ясувати ступінь їх задіяння у формуванні шкільної мережі, відкритті установ культури, організації масових заходів.

Діловодна документація ф. 442 дозволяє вийти й на ширший пласт інформації про пульсацію культурного довкілля. Зміцнюючи державність шляхом поетапної інтеграції (в тому числі і культурної) неросійського населення Правобережної України, адміністрація київського генерал-губернатора контролювала відкриття публічних бібліотек, театральну, клубну і виставкову діяльність, передплату на періодичні видання, впливала на формування мережі закладів друку і поширення книжкової продукції.

Різні аспекти культурного життя знаходили відображення у службовому листуванні з державними відомствами (приміром, Міністерством народної освіти) та губернаторами, клопотаннях і скаргах приватних осіб, звітах чиновників про проведені ревізії у містах. Інформативною насиченістю вирізняється звіт про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень і т. п. закладів, проведеної інспектором друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольським восени 1911 р. [45].

Матеріали діловодства Управління Київського навчального округу, зосереджені у ф. 707 ЦДІАК України, акумулюють також облікову документацію, зокрема, відомості про відкриття і реорганізацію навчальних закладів (в тому числі приватних, єврейських і жіночих), таємні польські школи. А такі різновиди документації, як циркуляри Міністерства народної освіти, річні звіти, офіційне листування попечителя з адміністрацією шкіл дають змогу окреслити поле не лише освітньої, а й просвітницької, і ширше – культурної діяльності закладів освіти. Зокрема, у розпорядженнях очільника округу фіксувалися уніфіковані сценарії шкільних свят, офіційних культурних заходів у містах за участі шкіл на початку ХХ ст.

Управління округом надавало дозволи на обслуговування народних лекторіїв і народних бібліотек, до окружної канцелярії від дирекцій народних училищ надходили офіційні характеристики на осіб, що зголошувалися працювати на ниві народного просвітництва – вчителів, лікарів, юристів, осіб жіночої статі з привілейованих прошарків населення.

Долучені до дисертаційного дослідження й окремі матеріали діловодного характеру указаних вище архівних фондів ЦДІАК України, актуалізовані шляхом публікації. Найбільш вагомою є солідна 800-сторінкова збірка документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)». Опубліковані у ній матеріали за критеріями приналежності до різноманітних проявів функціонування української мови у різних сферах суспільного життя, або ж заборони її використання, фіксують прояви українського культурного життя не лише в губернських містах Південно-Західного краю, а й в окремих повітових центрах і містечках (Біла Церква, Бердичів, Вінниця, Дубно, Канів, Луцьк, Тараща, Умань, Черкаси та ін.), де прояви українськості також мали місце, хоча й значно слабші [461, с. 24, 25, 28, 104, 145, 259, 261, 263, 517]. Заслуговує на увагу, що до збірки увійшов пласт інформації, який документує «присутність» як імені, так і творчості Великого Українця – Тараса Шевченка у різних сферах

міського культурного й суспільно-політичного життя [461, с. 121, 181, 481, 483, 510].

Суттєвим доповненням до з'ясування картини культурного довкілля послужили матеріали фондів навчальних закладів різного типу і підпорядкування: початкових шкіл, дворянських повітових училищ, чоловічих і жіночих гімназій, реальних і комерційних училищ, Вінницької чоловічої вчительської семінарії і Вінницького вчительського інституту. Головний їх масив складала діловодна документація. За винятком Кременецького ліцею (ф. 710 ЦДІАК України) їх опрацювання відповідно до місцезнаходження, проводилося у вище перерахованих обласних державних архівах.

Методом суцільної евристики були опрацьовані три фонди ДАРО (ф. 394, ф. 570, ф. 215), в яких сформувалася об'єднана колекція документальних джерел поетапно реорганізованого першого навчального закладу Рівного: Рівненської гімназії (1839–1865), Рівненської реальної гімназії (1865–1872), Рівненського реального училища (1872–1922). Враховуючи високий ступінь збереженості його архіву, вдалося достатньо повно реконструювати видову наповненість діловодної документації шкільної канцелярії, аналогічна якій осідала в архівах навчальних закладів гімназійного типу усього Південно-Західного краю [873, с. 149–164].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. при підготовці циркулярів попечителя округу поширюється практика звернень до керівників шкіл надсилати пропозиції стосовно розгляду різних питань. Ця нечисельна група документів, переважно у вигляді чернеток, загострює дослідницьку увагу на фіксації у них повсякденних реалій повітових міст, у яких було значно менше можливостей для задоволення культурних запитів учнів, аніж у губернських містах (особливо в Києві) [179].

Вагому інформацію про роль Рівненської гімназії/реального училища в культурних комунікаціях з містянами несе службове листування із органами місцевої влади, станового та міського самоврядування, громадськими організаціями, приватними особами (у тому числі з батьками учнів).

Масив внутрішнього документообігу указанного навчального закладу склали ті види документів, які забезпечували прийняття і реалізацію управлінських рішень: розпорядження директорів та протоколи засідань педагогічних рад і батьківських комітетів, рапорти вчителів і наглядачів про поведінку учнів, особові справи вчителів. Найбільшої уваги заслуговують ті, які стосувалися книжкових надходжень до шкільної бібліотеки та її переобліків, відзначення державних і релігійних свят, ювілейних дат історичних подій, роковин уславлених російських письменників, організації культурного дозвілля учнів. В річних звітах подавалися загальні відомості про склад учителів, і що важливо, фіксувалися їх наукові здобутки. Особливо цінним є звіт за 1844 р., коли у Рівненській гімназії працювали М. Костомаров, П. Чуйкевич [245].

Низка матеріалів ф. 394 і ф. 215 ДАРО, які представляють інтерес для дисертаційної праці, опубліковані у збірниках документів з історії м. Рівного та Рівненської гімназії [445; 443, с. 47, 48, 69; 444, с. 311–321]. До дослідження були долучені окремі оригінальні документи, чи то їх копії, які зберігаються в Рівненському обласному краєзнавчому та Волинському краєзнавчому музеях і стосуються діяльності навчальних закладів Рівного та Луцька 30–80-х рр. XIX ст. [299; 297].

Опрацювання дев'яти фондів органів міського самоврядування, які зберігаються в державних обласних архівах України, дало змогу вийти на пласт інформації про участь виборних самоврядних структур у конструюванні освітньо-культурного простору. На підставі діловодної документації, що акумулюється у ф. 230 ДАВіО проаналізовано діяльність Вінницької міської думи та її управи на початку XX ст. у сфері міської культури: відкриття навчальних закладів, театру, бібліотеки, друкарні, випуску органу друку.

Такі різновиди діловодства, як листування з освітянським відомством, попечителем Київського навчального округу, губернською адміністрацією, розпорядження Луцької міської думи (ф. 3 ДАВО), Гайсинської міської управи (ф. 286 ДАВіО) та інших органів міського самоврядування Правобережжя

дозволяють зафіксувати їх залучення на початку ХХ ст. до реалізації державної програми загальної початкової освіти.

Вийти на конкретні узагальнення участі міської громадськості у формуванні культурного середовища дозволив аналіз документообігу Подільського і Волинського губернського у справах про товариства присутствій (ф. 629 ДАХМО; ф. 329 ДАЖО), наділених повноваженнями реєстрації добровільних об'єднань. Підкреслимо, що їх інформативність знижує обмеженість документообігу крайніми датами: Подільського – 1908–1914 рр., а Волинського – 1906–1911 рр., що не дозволяє реконструювати цілісну картину поширення добровільних асоціацій у міських поселеннях Волині та Поділля. І все ж документознавчий аналіз засвідчив, що цей процес набув тут масового характеру після Революції 1905 року.

Основними видовими групами документів указаних фондів виступали клопотання («прошення») мешканців міст про дозвіл на реєстрацію товариств, журнали присутствія, статuti (або ж їхні проєкти). Важливо, що в клопотаннях фіксувалась соціальна приналежність заявників, їх професійна діяльність. За прізвищами заявників та назвами товариств простежується етнічне походження ініціаторів їх створення, що дозволяє окреслити коло містян із вищим ступенем соціальної активності.

В журналах присутствій цінну інформацію складали резолюції про офіційний дозвіл, чи заборону діяльності товариств. Їх аналіз дозволив з'ясувати механізм політики Російської імперії стосовно громадських ініціатив і зауважити відповідну реакцію місцевих органів влади. Статuti товариств включали інформацію про ціль, склад учасників, засоби існування, функції правління та загальних зборів.

Хоча нам не вдалося виявити слідів окремих архівних фондів громадських організацій, суттєво доповнила документацію присутствій низка друкованих статутів та річних звітів добровільних асоціацій, аналіз яких дозволив виокремити такі сфери їх діяльності, як доброчинність і

просвітництво [414; 415; 416; 417; 418; 419; 420; 421; 422; 442; 462; 464; 465; 466; 467; 468; 469; 470; 471; 473].

Опрацювання реєстру справ Волинського губернського у справах про товариства присутствія дозволило з'ясувати, що значна частка громадських об'єднань формувалася за етнічною ознакою [167]. Акцентуємо увагу, що в окремій графі цього документу фіксувалися не лише причини відмови у їх реєстрації, але й вилучення із реєстру тих, які так і не приступили до діяльності.

Джерела діловодного характеру, використані в дисертаційній праці, суттєво доповнюють законодавчо-нормативні акти й адміністративні розпорядження, санкціоновані верховою владою чи вищими державними установами, яких мали б дотримуватись місцеві органи влади, що відповідали за реалізацію управлінських рішень. Цим обумовлений їх особливий аналіз і виокремлення у самостійну видову групу.

Зауважимо, що основні законодавчі акти, долучені до цього дослідження, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи» (ПСЗ). Окремі, які стосувалися початку ХХ ст., уміщені в «Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемом при правительствующем Сенате».

Враховуючи невизначеність поняття «закону» в Російській імперії аж до початку ХХ ст., до першого і другого видання ПСЗ, окрім указів (переважно імператорських й сенатських), увійшли різновиди документів законодавчого характеру: статuti конкретних навчальних закладів (зокрема, Волинської гімназії); окремих їх типів (парафіяльних шкіл, повітових дворянських училищ, гімназій); правила, акти, положення, документи неправничого характеру (доповіді, записки тощо), які стосувалися різних аспектів життєдіяльності держави і мали відношення до досліджуваних проблем. Підкреслимо, що саме такий блок документів за інформативною насиченістю й деталізацією реалій культурного життя є особливо цінним [322, стлб. 1073–1077].

З огляду на обмаль джерел діловодного характеру, використаних у першому розділі дисертації, де йдеться про формування мережі освітньо-культурних закладів і осередків кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст.,

найбільше звернень до законодавчих актів мало місце у цій частині роботи. Їх аналіз засвідчив, що освітні традиції Речі Посполитої ще довго зберігались на підвладних Російській імперії територіях правобережних губерній. Зокрема, «Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам», датований 5 листопада 1804 року, фіксував перелік програм для навчальних закладів, за якими викладали низку дисциплін ще за часів Едукаційної комісії. У ті ж роки законодавчо закріплювалась провідна роль Віленського університету у формуванні освітньої кадрової політики [310, стлб. 626–647; 369, стлб. 610–620].

Узаконення періоду правління Миколи I загострили увагу на переорієнтації держави в галузі освіти, направлену на ліквідацію всестанового характеру освітніх установ [312, стлб. 676]. Порівняльний аналіз законодавчих актів в галузі освіти олександрівської доби із оприлюдненими пізніше, в 30–40-х рр., дав підстави простежити невідповідність між прописаною в законодавстві бажаною єдністю загальноосвітніх потреб усіх станів суспільства й небажанням привілейованих груп населення її дотримуватися.

Низка законодавчих актів, які стосувалися єврейського населення імперії, містила формулювання про інтеграцію їх традиційної освіти в загальноосвітню мережу, хоча, як з'ясувалось в процесі дослідження, здійснити це завдання державі було не під силу [344, стлб. 731–737; 304, стлб. 308–323].

Використані в дослідженні законоположення і офіційні розпорядження вищих інституцій влади відображають, у який спосіб держава формулювала нові норми освітньо-культурного життя в імперії, відгукуючись на виклики доби модерності; як враховувалися при цьому культурні особливості Правобережної України, виходячи з історичної специфіки регіону та віддаленості від центру. Врешті звернення до цієї групи джерел дало поштовх до розгляду державної культурної політики не в огульно негативному світлі, а крізь оптику її пристосування до нових реалій суспільного життя, яке у пізньоімперську добу хоча й поволі, однак набувало громадянського виміру. У деяких випадках для ознайомлення з текстом потрібного узаконення в нагоді

ставав збірник законів «Российское законодательство X–XX вв.», останній – дев'ятий том якої побачив світ у 1994 р. [447, с. 200–217].

Зіставлення законодавчих актів з іншими історичними джерелами загостило дослідницьку увагу на повноті, чи то обмеженості зусиль місцевої влади у реалізації законодавчої бази, що відповідно позначалось на формуванні міського культурного довкілля. У цьому зв'язку плідним було звернення до опублікованого збірника циркулярів волинського губернатора (1897–1902) [452, с. 315].

Зауважимо, що низка узаконень стосовно освіти дублювалася в «Сборниках постановлений по Министерству народного образования». Уміщений у них чималий масив управлінських розпоряджень дозволив деталізувати розширення шкільної мережі, звернути увагу на особливості виховного процесу молоді в західних губерніях [358, стлб. 481–482; 316, стлб. 899], участь учительства в комісії для опису губерній в Київському навчальному окрузі [354, стлб. 1234]. Як у випадку із ПСЗ, окремі розпорядчі документи доповнювались матеріалами, створеними в процесі їх підготовки й дозволили загострити увагу на тому, що прийняття важливих відомчих актів не відразу набувало трактування у остаточній редакції. Зокрема, в Положенні про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській від 26 травня 1869 р. наголошувалось, що навчання в початкових школах Південно-Західного краю здійснюється лише російською мовою. Проте раніше (1864 р.) в ході обговорення його проєкту висловлювалася думка, що було б доцільніше розпочинати навчання рідною мовою, зокрема й українською, а вже згодом вводити в навчальний процес російську [363, стлб. 1212–1217].

Чимало відомчих розпоряджень Міністерства народної освіти публікувалося у збірниках офіційних документів, систематизованих ще в імперську добу для службових цілей [394, с. 390–391; 395, с. 264–268; 396, с. 490–491; 435, с. 646; 436, с. 505–508; 451; 454, с. 636–638] і увійшло до першого тому видання «Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века», яке побачило світ у 2017 р. [446].

Для обґрунтування ролі міських самоврядних структур у творенні культурного довкілля надається міське положення 1892 р. з поясненнями до тексту та додатковими узаконеннями до нього [382].

Із публікацій та архівних документів облікового й статистичного характеру виокремимо серійне видання «Городские поселения в Российской империи», у трьох томах якого (т. 2, 4, 15), що вийшли друком у 1860–1864 рр. [383, с. 366–417; 384, с. 391–489; 385, с. 28–86], опубліковані дані про чисельність міського населення [403, с. 258–292], а також статистичний нарис з історії міста Балти Подільської губернії, складений в управлінні Балтського повітового військового начальника у 1882 р., рукопис якого зберігається у ДАОО [172]. У останньому, окрім короткої історії Балти, наводилися ще й кількісні, соціальні, етнорелігійні параметри містян, їх професійні характеристики, фіксувалася культурна інфраструктура міста.

Особливе значення для дослідження склали спеціалізовані видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, присвячені містам Російської імперії. Представлені у них характеристики міст Правобережної України за 1904 р. і 1910 р., зібрані за посередництва губернських статистичних комітетів, містили дані про наявність навчальних закладів, бібліотек і читалень, друкарень і літографій, фотографічних закладів [380; 381].

Якщо у повній достовірності інформації, яка наводиться в указаних вище статистичних працях, у дослідників виникає небезпідставний сумнів, то опубліковані матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. можна вважати більш повними і точнішими, оскільки Центральний статистичний комітет як його організатор використовував найбільш досконалу на той час методику збору статистичних даних. Результати перепису у трьох губерніях Правобережної України, видані у 1904 р. окремими томами (т. VIII, т. XVI, т. XXXII), дозволили схарактеризувати ступінь грамотності міського населення, проаналізувати його розподіл за групами занять, відтак спробувати виокремити такий загал, який можна було віднести до міської інтелігенції [429; 430; 431].

Опубліковані праці довідкового характеру губернських статистичних комітетів поставали в нагоді, коли потрібно було уточнити місцезнаходження конкретного міського поселення [453; 387]. До того ж у виданні Київського губернського статистичного комітету 1900 року подавалася ще й розширена інформація обліково-статистичного характеру про міські поселення.

Повнотою і точністю кількісних даних вирізняються відомчі статистичні збірники, у підготовці яких було задіяне Міністерство народної освіти, передусім, матеріали одноденного перепису початкових шкіл у Російській імперії, який відбувся 18 січня 1911 р. та список навчальних закладів (окрім початкових) у містах імперії за 1909 р. [404; 455]. Укажемо ще й на такий різновид видань довідкового і статистичного характеру, що видавалися під орудою Міністерства народної освіти, як «Памятные книжки...», які акумулювали інформацію про кількість і розміщення навчальних закладів у містах Правобережної України, короткі історичні довідки про їх заснування, склад шкільної адміністрації та учительського персоналу [423; 424; 425; 426].

Видання земських органів самоврядування обліково-статистичного, діловодного і довідкового характеру почали регулярно виходити лише від 1911 р., коли їх діяльність розгорнулася на Правобережній Україні. У окремих із них йшлося про відкриття учительських семінарій у міських поселеннях, фіксувалася участь міського і земського самоврядування у вирішенні низки питань, пов'язаних із уведенням загальної початкової освіти [388; 389; 431, с. 445–450; 474].

Окремо згадаємо про видання Південно-Західного відділення Російської експортної палати «Весь Юго-Западный край», опубліковане в Києві у 1913 році. За поданою у ньому далеко не повною інформацією простежується активність міського суспільного й культурного життя крізь призму діяльності громадських товариств і клубних закладів [375].

Долучимо до розглядуваної вище групи джерел ще й такі, яким властиві ознаки кількох видів одночасно, – із блоками інформації облікового, статистичного чи довідкового характеру. Це зокрема, історичні записки про

навчальні заклади [371; 458], офіційні записки на замовлення вищих державних інстанцій [376; 372; 373], краєзнавчі описи правобережних губерній із узагальненими відомостями про їх населені пункти [434; 440; 459].

Зауважимо ще один видовий масив – джерела особового походження, виокремлені за ознакою їх походження (від конкретних осіб). Їхніми різновидами виступають мемуари (спогади, записки, подорожні записи), щоденники, епістолярій, автобіографії. Підкреслимо, що саме такий видовий ряд орієнтує дослідника не стільки на характеристику інституційного розвитку об'єктів міського культурного простору, як на аналіз духовної взаємодії кола їх учасників в процесі творення культурного середовища. Джерела особового походження як масові історичні джерела доби, що набувала прикмет модерності, відображали її нові культурні ознаки, а саме, мобільність населення, відповідно активізацію міжособистісної й ділової комунікації.

Наголосимо, що указаний масив джерел (насамперед спогади) досить суб'єктивно відтворює історичну реальність. Адже людська пам'ять не завжди достовірно фіксує те, що мало місце у попередні періоди життя автора. Окрім того такі різновиди мемуарів, як спогади, записки, подорожні записи у багатьох випадках – це особистий звіт їх авторів про своє життя, чи окремі його епізоди, – й зазвичай вибіркового. У них фіксується насамперед те, що людина вважала найбільш значним і цінним із пережитих років, що відібрала і зберегла її пам'ять. Накладають відбиток на цих джерелах й суспільно-політичні віяння історичної доби, коли вони створювалися, і те, яких світоглядних трансформацій упродовж життя зазнав їх автор та яку картину бачення світу пропускав крізь себе на момент написання мемуарного тексту. У цьому сенсі ближчими до об'єктивного відтворення картин міського культурного життя виступав епістолярій. З'ясувати культурні запити учителів повітових міст, прибулих із університетських центрів у 40-х рр., допомогло ознайомлення з листуванням М. Костомарова і П. Куліша [600; с. 28–66; 511; 525, с. 185–208].

Джерела особового походження аналізувалися за хронологією досліджуваної доби та приналежністю їх авторів до польського, російського та

українського культурного середовища, чи то за фіксацією у них саме таких характеристик. Зауважимо, що їх використання виглядає неповним, оскільки не вдалося залучити ті із них, які створювалися представниками єврейських міських громад (цей недолік дослідження компенсувався низкою інших згадуваних видів джерел).

Автори спогадів (переважно опублікованих) як найбільш масового різновиду джерел особового походження – здебільшого поляки. Згадуючи через багато років пережите минуле, в традиціях доби романтизму, вони нерідко міфологізували ранній період свого життя – дитинство, юність. Як слушно стверджує Володимир Єршов, автор монографії, присвяченій польській мемуарній літературі Правобережної України, у відображенні її урбаністичного простору погляд мемуаристів був достатньо тенденційний, оскільки формувалася очима «консервативного жителя сільської резиденції» [767, с. 264]. І все ж вони фіксували й незаперечні реалії міського культурного повсякдення, які указували на домінування польських освітніх та культурних традицій. У опрацьованих спогадах Кароля Міцовського, Антонія Мошинського, Міхала Чайковського, Францішека Ковальського найчастіше згадуються міські культурні осередки Волині (як шляхетські маєтки, так і перші навчальні заклади) – у Бердичеві, Дубні, Овручі, Межирічах Корецьких [546, s. 162–200; 645; 501, с. 40–72; 550]. Поміж них високим ступенем інформативності вирізняються спогади М. Чайковського («Садык-Паши») про пансіон Вольсея в Бердичеві, в якому мемуарист провів три роки навчання (1812–1815), А. Мошинського про культурне життя школи піарів в містечку Межиріч поблизу Корця [501, с. 40–72; 645].

Та найбільше спогадів лишилося про Волинську гімназію/ліцей і місто Кременець, яке виступало своєрідною столицею освітньо-культурного життя Правобережжя у першій третині XIX ст. За спогадами колишніх учнів у цьому навчальному закладі не лише шліфувався навчально-виховний процес у кращих традиціях Едукаційної Комісії, а й формувалася важлива культурна складова життєдіяльності усього міста [535; 536; 537; 538; 539; 540].

Не обділені спогадами ще й такі освітні осередки, як василіанське училище в Умані та парафіяльне училище разом із гімназію у Вінниці. Їх писали колишні учні, які навчалися тут у 20–30-х рр. XIX ст. і не ідентифікували себе із польською шляхтою, як от Никифор Хмелевський [503; с. 160–167], або ж належали до найбіднішої чи навіть «оміщаниної» шляхти (Йоахим Постоловський) [526, с. 53–71].

Освітньо-культурне наповнення міського життя 30–60-х рр. документують спогади, епістолярій, автобіографічний матеріал викладачів та окремих адміністраторів освітніх закладів, які утверджувались на російських державних началах – Івана Сбітнева, Івана Кулжинського, Миколи Костомарова, Михайла Чалого, Йосипа Самчевського, Павла Клебановського, Автонома Солтановського, Миколи Барсова.

Чи не найдетальніше культурні осередки Рівного 50-х рр. у своїх спогадах описав А. Солтановський, який у 1849–1863 рр. вчителював у місцевій гімназії. Малочисельне світське товариство Немирова, яке гуртувалося навколо маєтку власника цього містечка Болеслава Потоцького змалювали М. Чалий, Й. Самчевський [493, с. 277–307; 484, с. 414–438].

В основі спогадів Тадеуша Бобровського, відомого польського громадського діяча Правобережжя, – фіксація власного життєвого шляху і громадської діяльності. Цінною для дисертаційного дослідження виступає та його частина, де мовиться про 40–50-ті рр., на які припали його дитинство та юність. І хоча тогочасні життєві горизонти Т. Бобровського були мало пов'язані із повітовими містами Правобережжя, відтворення реалій домашнього виховання та картин гімназійного життя, проведеного в губернському Житомирі, дозволяють шукати те спільне, що об'єднувало шляхетство Правобережжя незалежно від місця проживання [547].

Опубліковані у формі щоденника спогади відомої петербурзької аристократки Антоніни Блудової, організаторки в Острозі Кирило-Мефодіївського братства й дівочого училища імені Д. Блудова, підтверджують її наміри надати культурному доквіллю Острога рис, загальноприйнятних для

внутрішніх губерній Російської імперії – в архітектурі, проведенні культурного дозвілля [478].

А от український компонент в культурному середовищі пореформеної доби за матеріалами джерел особового походження простежується набагато слабше. Про окремих його творців з учительського загалу Рівненської гімназії йдеться у творі Володимира Короленка автобіографічного характеру «История моего современника» [506], спогадах О. Михалевича «Хроніка Скулинських-Михалевичів» (обидва автори у 60–70-х рр. XIX ст. навчалися у Рівненській гімназії) [479, с. 153–165].

З автобіографії Олени Пчілки (Ольги Косач) та спогадів Ольги Косач-Кривинюк – матері та рідної сестри Лесі Українки, довідуємось про пошану до усього українського, яке плекалося у їхній родині, зокрема, під час перебування в 70–80-х рр. у Новограді-Волинському та Луцьку. В сімейному колі Косачів змалку долучали дітей до читання українських книжок Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Петра Гулака-Артемівського [529; 508].

За мемуарами Всеволода Чаговця, Івана Шиповича простежується та українська складова міської культури, яка проявлялася у народній традиції – відзначенні релігійних свят, народних забавах [530, с. 192–228; 534, с. 6–14].

У спогадах Степана Нехорошева [516, с. 469–474], Надії Суровцової [497, с. 413–559], Василя Гнилосонова [101; 102] акцентується на утвердженні в міському середовищі на межі XIX–XX ст. імені Тараса Шевченка через поширення його творів і пошанування пам'яті. Мемуарні нотатки останнього про упорядкування могили Т. Шевченка, які зберігаються в ІР НБУВ, цінні для нашого дослідження ще й тим, що окреслюють міські культурні осередки українців Правобережної України (Канів, Черкаси, Умань, Тараща).

Ознайомлення зі спогадами свідків чи безпосередніх учасників суспільно-культурного життя Правобережної України утверджує в думці, що етнічні спільноти й наприкінці XIX – початку XX ст. продовжували вибудовувати своє освітньо-культурне життя окремо одна від одної. У міжвоєнні 30-ті рр. XX ст. на сторінках «Rocznika Wołyńskiego», який виходив у Рівному з ініціативи

польського громадського і політичного діяча Якуба Гоффмана, були опубліковані спогади колишніх учнів реального училища, які підкреслювали особність позакласного життя учнів-поляків від решти гімназистів у 70–90-х рр. XIX ст. [548, s. 262–279; 549, s. 153–158; 544, s. 165–172].

У спогадах Н. Суровцової, Яна Лазовського, Тадеуша Станевського, Георгія Брілінга, В. Герасименка, Віктора Приходька акцентується на зримих розломах міського публічного простору після Революції 1905 року, який поділився на окремі сектори: польський, єврейський, український [497, с. 413–559; 512, с. 361; 298; 480, с. 413–639; 495, с. 305–306, 527, с. 149].

Картини реалій шкільного життя у Черкасах, долучення жіноцтва до просвітницько-культурної діяльності в Жмеринці маркуються на сторінках окремих творів автобіографічного характеру письменників радянської доби – Олександра Лебеденка і Юрія Смолича, підкреслюючи зміни, яких зазнавало міське культурне середовище в останнє десятиліття пізньоімперської доби [514, с. 77–208; 528, с. 546–562].

Унікальним на сьогодні виглядає започаткований Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм проєкт публікації трьохтомного видання «Вінниця у спогадах», перший том якого, видрукуваний у 2013 році, містить низку спогадів про Вінницю XIX – початку XX ст., зокрема, колишніх учнів навчальних закладів (Йоахима Постоловського, Францішека Ковальського, Северина Гоцинського, Александра Грози), учителів (Михайла Чалого), військовиків (Юзефа Карвіцького), анонітного автора (Омікрона) та інших [483].

Опрацьовуючи переважно опубліковані джерела особового походження зауважимо, що до дисертаційної праці були долучені й окремі матеріали (у рукописах), які зберігаються в особових архівних фондах, відкладених в ІР НБУВ [97; 98; 99; 100; 101; 102], ЦДАМЛ України [92]. Їх видовий масив репрезентує науковий, творчий, громадський шлях окремих осіб, які своєю діяльністю залишили помітний слід в історії. Найвагоміше значення склали біографічні матеріали, листування. Персоніфікуючи знеособлену історію, такі

документи містили унікальну інформацію про міське культурне життя досліджуваного регіону та інтелектуальні комунікації його творців.

Інформативним виявився особовий фонд Миколи Біляшівського – організатора музейної справи в Україні (ІР НБУВ, ф. 31), зокрема, його листування з громадськими діячами, пересічними містянами Правобережної України, яке дає уявлення про інтелектуальну ситуацію на межі ХІХ–ХХ ст., засвідчує потребу для провінційної інтелігенції запозичувати досвід губернських міст (передусім Києва) та їх культурних діячів [97; 98]. А лист рівнянки Ніни Кришкевич до М. Біляшівського, датований 27 березня 1911 р., дозволив вибудувати версію, що перша художня виставка, організована того року у Рівному, не обійшлася без порад цього відомого дослідника української старовини, мистецтвознавця [98].

У фонді В'ячеслава Розвадовського – українського художника і педагога, що на збереженні у ЦДАМЛ України (ф. 632, оп.1, спр. 8), увагу привернула його автобіографія (машинописний рукопис), датована 1940 р. [91]. Хоча художник писав її у несприятливих радянських реаліях далеко за межами України в останні роки свого життя, із тексту можна уточнити маршрути пересувних виставок картин, які він організовував в Україні у 1904–1906 рр.

Підсумовуючи розгляд різновидів джерел особового походження, наголосимо, що вустами пересічних містян, мандрівників, службових осіб їх спогади, листи, щоденники донесли до нас «подих» міського культурного довкілля міст, вірніше – «переказали», яким воно закарбувалося у не завжди ціпкій людській пам'яті. В залежності від кута зору на пережите минуле, який вимірювався рівнем освіти, етнічною і почасти становою приналежністю авторів, проаналізовані джерела висвітлюють різнолікі картини культурного буття міст, спробувати скласти які у єдине ціле – завдання, яке було сформульовано у дисертаційному дослідженні.

Продовжимо характеристику джерельної бази дослідження оглядом ще однієї групи джерел, яку склала періодика газетного і журнального формату. В залежності від поставлених завдань, її опрацювання базувалося на двох різних

підходах. Враховуючи специфіку періодики як комплексного джерела, виокремлювався пошук і відбір різних форм інформації законодавчого, документального, поточно-хронікального, особового, публіцистичного характеру. Іншого підходу потребувало усебічне вивчення місцевої преси як цілісного джерела з проблеми з'ясування ролі інформації в пришвидшенні темпів міського культурного життя на завершальному етапі пізньоімперської доби.

Класифікація періодичних видань за територіальною ознакою, а саме виокремлення таких її груп, як столична, губернська і провінційна преса (останню ми пов'язували із повітовими містами та містечками), а ще за змістом видань, дозволила зробити висновок, що важливі для дисертації публіцистичні матеріали та історичні нариси вміщувалися у Санкт-Петербурзьких журнальних виданнях офіційно-відомчого, галузевого і літературно-громадського напрямку, зокрема, «Городское дело», «Народное образование» [602, с. 117; 603, с. 90–91; 613, с. 111; 560, с. 83; 553, с. 889–894; 583, с. 5–34; 593, с. 76–91; 594, с. 83–94; 574, с. 370–389; 575, с. 23–50].

Варто підкреслити значущість публіцистичних матеріалів на злобу дня з проблем освітнього і культурного життя імперії, які, на пряму хоч і не стосувалася міського простору Правобережної України, без сумніву, орієнтували дослідника на коло важливих проблем культурного повсякдення в Російській імперії, яке торкалося і містян досліджуваного регіону.

Прислужилася для дослідження й добірка репортажної хроніки кореспондентів із Волині, Поділля і Київщини за 1860 р. про культурні події окремих їх міст, уміщена у варшавському ілюстрованому журналі «Tygodnik Ilustrowany» [646; 647, s. 230–231; 648, s. 7; 649, s. 156–158; 650, s. 319–320] та нарис про Вінницю П. Биковського у цьому ж виданні за 1880 р. [645, s. 194].

Окрему підгрупу періодики склали губернські видання, у яких висвітлювалися чи узагальнювалися проблеми тогочасного освітнього і культурного життя повітових міст і містечок Правобережжя [576, с. 10; 598, с. 2; 616, с. 533–540; 617, с. 101–117; 556, с. 254–283; 570, с. 545–549]. Між

ними за значущістю виокремимо «Губернские ведомости» і «Епархиальные ведомости», у неофіційних частинах яких публікувалися матеріали з історії освіти і культури окремих міст регіону [620, с. 1; 635, с. 237–249; 638, с. 1; 587, с. 393–397]. Та найбільш інформативними виявилися газетні видання «Киевское слово», «Жизнь и искусство» (Київ), в яких під рубриками «Местная жизнь», «Нам пишут», «Областные вести», «От наших корреспондентов» подавалася оперативна інформація про культурне життя повітових міст і містечок [555, с. 3; 559, с. 2; 563, с. 4; 565, с. 3; 566, с. 3; 567, с. 3; 568, с. 3; 569, с. 3; 591, с. 3; 599, с. 3; 611, с. 3; 612, с. 3; 641, с. 3].

Провінційна преса (переважно газетні видання) початку ХХ ст. потребувала усебічного вивчення не лише з точки зору висвітлення міського культурного довкілля, а й з'ясування її місця у його формуванні. Поглиблений джерелознавчий аналіз цієї групи видань потребував опрацювання їх цілісних комплектів, які, на жаль, у первісному вигляді відсутні в бібліотечних збірках України. Ґрунтовному аналізу була піддана колекція пресових видань, яка зберігається в газетному відділі НБУВ, а в газетному відділі Російської державної бібліотеки вдалося опрацювати підшивку рівненської газети «Волынская мысль» за 1911 р.

Зауважимо, що відшукати указані видання і скласти узагальнений список газет і журналів, які упродовж 1905–1914 рр. видавалися у повітових містах і містечках Правобережної України, допомогла низка спеціальних історико-бібліографічних досліджень з періодики імперської доби [623; 715, с. 50–55; 1105], опубліковані каталоги газет дореволюційного періоду, які зберігаються у головних бібліотечних сховищах України та Росії [1204; 1210; 1215; 1219].

Аналіз провінційної преси спрямовувався на вивчення таких питань: місце видання, цільова читацька аудиторія, періодичність видань та їх наклад, тривалість поширення, вартість примірників, придбаних вроздріб та оформлення передплати, мова видань, джерела фінансування (відповідно, з'ясування складу видавців і редакторів). Джерельний потенціал газетних публікацій розглядався в ключі з'ясування ступеня та достовірності

відображення подій освітньо-культурного і громадського життя міських поселень Південно-Західного краю. Інформувати читачів «по гарячих слідах» культурних подій – ця прерогатива поставила пресу в шерех найбільш важливих історичних джерел. Водночас місцеві часописи сприймалися із певними засторогами щодо обмеженості можливостей об'єктивно відобразити дійсність, враховуючи суб'єктивність світосприйняття і реалій часу як їх редакторів, так і дописувачів [1030, с. 9].

Насамкінець окреслимо ще один тип історичних джерел – зображальні, які відігравали допоміжну роль у з'ясуванні дисертаційної проблеми і унаочнювали такі види документальних джерел, як діловодні матеріали. Використовуючи схему класифікації зображальних джерел московської дослідниці Л. Терентьєвої, яку у своїй праці, присвяченій іконографії козацької старшини XVII–XVIII ст. наводить Ольга Ковалевська [824, с. 8], виокремимо такі їх види: документально-графічні, документально-зображальні, твори мистецтва.

Документально-графічні джерела, використані у дисертаційній роботі, представляють такі: схема розташування військових частин біля Воскресенського собору у Рівному 21 лютого 1913 р. під час святкування у місті 300-ліття дому Романових (з нанесенням місця встановлення пам'ятника Олександрю II [187, арк. 8 зв.–9]; плани місцевості в Луцьку, де передбачалося влаштувати міський парк (сад), 1907 р. і розбивки паркової зони з пропозиціями власника плодорозсадника В. Ф. Влчка щодо її упорядкування, 20 лютого 1907 р. [147, арк. 103–104, 109]; плани частин Ковеля з нанесенням земельних ділянок, які планували відвести під будівництво міського двокласного училища на вулиці Дворянській, 1886 р. і на вулиці Луцькій, 1889 р. [87, арк. 5, 72]; проєкт будівлі Ковельського міського двокласного училища, виконаний архітектором Київського навчального округу, 23 грудня 1889 р. [87, арк. 72 зв.].

Документально-зображальні джерела репрезентують фотографії міст Правобережної України (Сквира, Васильків, Вінниця, Нова Ушиця), де побувала пересувна художня виставка, організована В. Розвадовським у 1904–

1905 рр. з фіксацією її роботи (виставковий намет, гурти відвідувачів) [94, арк. 1–4]; вітальні адреси учнів Луцької чоловічої гімназії на честь 100-літнього ювілею М. Гоголя, які виголошувались на шкільних урочистостях (в оформленні використані дитячі малюнки портрету письменника і літературних персонажів його творів), 1909 р. [156, арк. 20–25]; фотопортрети міських голів одинадцяти міст Правобережної України, включені до друкованого альбому міських голів Російської імперії, який був виданий у Санкт-Петербурзі у 1903 р. [370].

До творів мистецтва віднесемо дрібну графіку, представлену поштовими картками, як видом аркушевого образотворчого видання. У відділі образотворчих мистецтв НБУВ зберігаються три кольорові поштові картки з репродукціями кращих картин, які експонувалися на вже згадуваній пересувній виставці художника В. Розвадовського по містах та селах України. Авторами живописних творів були художники С. Зайденберг («Сварка»), І. Куликов («Дівчина») і сам В. Розвадовський («Жнива») [1218]. Ще одна поштівка із зображенням картини останнього була виявлена у ЦДАМЛ України (ф. 632, оп. 1, спр. 41). Надруковані у Кам'янці-Подільському 1905 року, поштові картки підтверджують, що акція Розвадовського була благодійною – зароблені кошти від їх продажу йшли на організацію виставок.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, наголосимо на тому, що всі із означених груп джерел, складають його вагомий інформаційний потенціал. Це дозволяє зробити висновок про їх достатню повноту та репрезентативність для розкриття піднятих у дисертації проблем. Кожен із типів та видів джерел із притаманною саме їм джерельною специфікою достатньо вірогідно відображає факти, події і явища і дозволяє реконструювати механізм формування міського освітньо-культурного середовища Правобережної України упродовж усієї імперської доби.

1.3. Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи

Вибір обраної теми дисертаційної роботи вимагає теоретичного обґрунтування базисних положень і термінології, виокремлення яких дозволяє сфокусувати думку на найважливіших проблемах і відшукати найбільш прийнятні шляхи для їх розв'язання.

Розвиток міської культури повітових міст і містечок Правобережної України доби Російської імперії як підсистема складного соціального організму міста, виступаючи об'єктом дисертаційного дослідження, розглядається через механізм функціонування освітньо-культурного середовища. Поняття «освітньо-культурне середовище» – базисне у дисертації. На його концептуалізації зупинимося детальніше. Ключовим словом цього сполучення є «середовище», дефініція якого немає чіткості й однозначності. У загальному розумінні «середовище» трактують як оточення [1254]. Поміж різних словникових тлумачень виберемо наступне: середовище – це «сукупність людей, зв'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін.» [1200, с. 1309; 1216, с. 137]. Його синонімічний ряд доволі розлогий. Якщо не тотожними, то близькими за смислом вживаються слова: сфера, гурт (людський), коло, обшир, оточення, довкілля [1251]. Останні два – «оточення» і «довкілля» видаються найбільш співзвучні «середовищу» у тому значенні, в якому ми його збираємося розглядати.

У науковому обігу у різних контекстах поширені вислови: «середовище людей», «середовище людини», «життєве середовище», «соціокультурне середовище», «суспільно-культурне середовище», «міське середовище» тощо. Міське середовище, на наш погляд, здатне увібрати в себе увесь спектр наведених дефініцій. Воно охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище усіх містян. Міське довкілля обов'язково наповнене соціокультурним змістом, воно може трактуватися і як суспільно-культурне [950, с. 7].

Звернемо увагу, що тотожними терміну «культурне середовище» нерідко виступають поняття «культурний простір», «культурно-освітній простір» [1246; 975, с. 74–79], що підкреслює його формування у межах фізичного простору (території) міста. Водночас, як стверджує ставропольська дослідниця Тамара Булигіна, коли міський простір наповнюється господарською, комунальною, політичною, творчою діяльністю містян і виробляє більш-менш спільні релігійні, комунікативні, сімейні, міжособистісні, дозвілєві практики, усе це створює складне плетиво матеріальних, соціальних, духовних структур, і «міський простір» від позначення форми міста та його площі виростає до означення соціокультурного середовища мешканців міста, до складної сукупності локальних спільнот, об'єднаних спільною соціокультурною системою [690, с. 85].

«Міське середовище» – поняття безумовно соціальне, оскільки передбачає вимір стосунків окремо взятого містянина із його оточенням [1256]. Будучи «соціально наповненим», міське довкілля має і культурний вимір, оскільки соціальна спільнота це насамперед культурна спільнота певних груп людей. Адже культура відтворює сукупність набутих і таких, що передаються із покоління в покоління значущих уявлень про світ, цінностей, норм, правил поведінки і відносин, спільних для окремої соціальної спільноти і усього соціуму, і які регулюють ці суспільні відносини [1206, с. 508]. В такому разі можна говорити про міське культурне середовище, яке існує завдяки численним взаєминам. На нашу думку, його можна трактувати як у широкому, так і у вузькому значенні.

У широкому форматі поняття «культурне середовище» трактується в соціології міста – складовій соціології культури, як «стійка структура буття людини в єдності речових та особистісних елементів, з якими взаємодіє певний соціальний суб'єкт, які є нішею для його соціально-культурного існування і якщо не визначають спілкування з культурою, то істотно впливають на нього, на потреби діяльності, що пов'язана з освоєнням і створенням духовних та

інших цінностей, на спосіб життя особистості і груп, до яких вона входить» [1077, с. 101].

Предметно-речовими складниками культурного середовища міст, як вважають В. М. Піча та О. М. Семашко, виступає архітектурно і культурно освоєний простір із його неповторно-естетичною своєрідністю і атмосферою, який здатний впливати на дух (внутрішній світ) і соціальну спрямованість тих, хто до нього причетний. Водночас, на їх думку, культурне середовище формують і ті соціальні інститути, метою яких є творення, збереження і поширення цінностей культури та самі ці цінності, пам'ятки культури тощо [1077, с. 102].

Хоча вказані автори назвали лише один такий соціальний інститут, а саме – бібліотеки, до таких відносяться навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи, різноманітні громадські організації. Розширити простір міського культурного середовища здатні й театри, музеї. Поміж основних соціокультурних елементів, які наповнюють міський культурний простір, важливе місце належить поширенню книжок, а в цілому – поширенню освіти. Залучення до книжкової культури і освітніх мереж усе ширших верств міського населення відбувається через такі канали комунікацій, як школи, бібліотеки, а ще книгарні, книжкові склади, друкарні, народні доми і лекторії, освітньо-культурні товариства тощо.

В такому разі освітній чинник у трансляції культури виступає як найбільш вагомий, тому базовий концепт у дисертаційному дослідженні набув формулювання – «освітньо-культурне середовище». Його суб'єктами виступають самі містяни – чи то у ролі його творців, чи користувачів культурних благ, об'єднані у різні соціальні (а стосовно розглядуваного періоду ще й станові), етнічні, релігійні групи тощо.

Отже, освітньо-культурне міське середовище може трактуватися як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторі міста. До його творення поступово залучаються усі члени міського соціуму. Міське культурне середовище існує завдяки численним людським взаєминам. В ідеалі його

простір здатний поєднати спільною культурною діяльністю містян різних соціальних, етно-релігійних, професійних груп тощо, що можна спостерігати, скажімо, на прикладі сучасних українських міст. Окреслені межі такого уявного культурного середовища співіснують у взаємодії із архітектурним простором міста. Однак його розгляд не обов'язково визначальний, він може бути підпорядкований стратегії дослідження духовного культурного життя містян.

Безумовно, процес формування культурного довкілля – довготривалий, мінливий і не завжди передбачуваний. Його наповнюваність, як уже зазначалося, залежала від адміністративного статусу міст, їх соціально-економічного потенціалу, а ще й від характеру історичної доби, регулятивного впливу держави, особливостей розвитку її окремих територіальних складових.

Якщо услід за Г. Зіммелем сприймати культуру (у тому числі й міську) як «шлях від замкнутої єдності через розвинуте різноманіття до розвинутої єдності» [779, с. 82], то у повітових містах і містечках Правобережної України в умовах Російської імперії освітньо-культурне середовище такої єдності не змогло продемонструвати.

Упевнено можна стверджувати, що простеження усіх етапів формування освітньо-культурного середовища дозволить з'ясувати специфіку творення духовної та інтелектуальної складової міських осередків життя в одному із регіонів українських етнічних земель, відтак пролити світло на специфіку української урбаністичної моделі у пізню нову добу.

У тексті дисертаційної праці використовується концепт «культурний побут». Щодо його семантики. За словником Володимира Даля, «побут» – це рід (спосіб життя), звичай і традиція («бытье, житье, род жизни, обычай и обыкновения») [1201, с. 148]. В українській мові за словником Бориса Грінченка існує ще один відповідник «побуту» – «побит», – у значенні «бит», «образ», «способ» буття [1253]. Словник російської мови Сергія Ожегова трактує «побут» як спільний життєвий устрій, повсякденне життя («общий жизненный уклад, повседневная жизнь») [1209, с. 60]. Отож, починаючи від ХІХ ст. «побут» тлумачився як уклад чи спосіб життя, форма повсякденної

життєдіяльності людей. У роботах сучасних соціологів, істориків поняття «побут» охоплює усі сторони повсякдення з переважаючою увагою до її матеріально-тілесної сторони [838, с. 55].

На нашу думку, поняття «культурний побут» (окрім багатьох інших компонентів) має увібрати у себе той спектр укладу життя, який стосується насамперед задоволення духовних запитів пересічного мешканця міста. Це обов'язково потреба в освіті, розширеному сприйнятті навколишнього світу через спілкування з книгою, мистецькими цінностями, що закладають основи гуманізму у стосунках між людьми, віру в можливість самовдосконалення людської особистості. У повсякденне життя містянина пореформеної доби починають «входити» речі, які «наповнюють» його побут своєрідним культурним змістом: музичні інструменти, світлини рідних і близьких, картини, поштові листівки із краєвидами міст, свіжа газета тощо. У місті все частіше відбуваються події, які можна зарахувати до подій культурного життя: відкриття нової школи, завершення будівництва нового, чи то реставрація древнього храму. Поширюється практика благодійності, пов'язана із культурною діяльністю. І тут важливо зафіксувати той момент, коли ці новації і багато інших, без яких ми не уявляємо культурного побуту у нашому сьогоденні, стають повсякденною практикою пересічного міського мешканця.

В дисертаційному дослідженні базовими виступають поняття «культура», «міська культура». У найбільш узагальненому значенні сутність культури розуміємо як сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених внаслідок цілеспрямованої діяльності соціуму впродовж його історії, а також як взаємовідносини, що складаються в процесі споживання, збереження, відтворення культурних цінностей, розподілу та обміну [1120, с. 10]. Нам імпонує визначення параметрів культури в контексті соціальної історії – як сфери духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів людини різних верств населення і націй у цілому [764, с. 9]. Такий підхід можна поширити і на аналіз «міської культури», розуміючи, що у першу чергу він характерний для розгляду

західноєвропейських міст нової доби, у яких на соціокультурні, світоглядні, соціально-політичні складові життя містян накладала відбиток ринкова економіка з її новими вимірами духовної і соціальної свободи. Як відомо, вони були продиктовані не лише якісно новою роллю ринку, а й реальним формуванням громадянського суспільства у містах Західної Європи. Ця нова атмосфера, наповнена відчуттям свободи, мала сприяти усвідомленню кожним мешканцем міста своєї причетності до модерного суспільства й органічної єдності з ним [1167, с. 71, 107].

Саме в таких осередках міського життя з часом сформувалася світська, секуляризована, власне, стандартизована культура, поширена на усі соціальні, етнічні, релігійні групи міського населення. Під назвою «високої культури» (у значенні передусім писемної), як упорядковану і стандартизовану систему ідей її трактує Е. Геллнер [719, с. 33]. Розмірковуючи з цього приводу, Я. Пасько наголошує, «що коли така культура стверджується у міському середовищі і заповнює собою певний територіальний ареал, а також стає характерною ознакою належності до суспільства кожної людини – вона отримує назву національної культури. У такий спосіб міський самоврядний соціум починає сприйматися як частина національного суспільства» [955, с. 33–34].

Однак досвід минулого, спроектований на українську дійсність, засвідчує, що урбаністична модель суспільства на українських етнічних землях відрізнялася від західноєвропейської, вона не сприяла виробленню виразної української ідентичності, оскільки у міському середовищі фактично аж до межі ХІХ–ХХ ст. була відсутня важлива його ланка – насамперед український національний елемент [852, с. 9–10].

Як будь-яке поселення місто складає нерозривне ціле зі своїм населенням та його діяльністю – як матеріального виміру, так і духовного, в результаті якої постає міська культура. В такому широкому розумінні її можна трактувати, виходячи з сукупності культурних потреб і цінностей, породжених людською діяльністю. Підкреслимо, що у розгляді міської культури у цьому дослідженні домінує вузький підхід, сконцентрований на аналізі культурного життя крізь

призму діяльності конкретних освітніх і культурних установ, громадських організацій й культурних комунікацій, породжених ними.

В основу сутності міської культури вкладаємо діяльнісний підхід, який базується на тезі, що її творцем і носієм виступає людина – мешканець конкретного міста. Тому при її розгляді важливою складовою є аналіз взаємовідносин містян з усіма, хто причетний до її творення: імперською владою, освіченим товариством, міським самоврядуванням.

Як стверджує німецький дослідник Лінднер Райнер, «міська культура» виникла в умовах інтенсивної комунікації у соціальному просторі міста (йшлося про терени Півдня Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.) [881, с. 26]. У такому трактуванні концепт «міської культури» перегукується з визначенням, яке утверджується під впливом зміни парадигм в сучасній історичній науці, окресленим як «поворот до культури»: «культура тепер розуміється як знакова система, котра для більшості людей є осмисленою реальністю і тим самим уперше формує їх соціальні зв'язки (комунікативність, згуртованість і розмежування), рівно як і відношення до самих себе і свого оточення ... » [967, с. 7–8].

Погоджуючись із цими тезами, які мають відношення до характеристик культури модерного часу, міркуємо, що про міську культуру імперської доби можна говорити (тобто, що вона існувала) й стосовно першої половини XIX ст., зокрема, в Південно-Західному краї. Інше питання – параметри її виміру в усе ще аграризованих містах, коли соціокультурні комунікації тут вибудовувались з домінуючих позицій традиційного суспільства.

Постає питання: чи можна міську культуру розглядати як спільну, поширену на усі соціальні верстви міського населення? За великим рахунком в міській культурі, яку ми аналізуємо, можна виділити культуру міської еліти і освічених верств (стосовно неї будемо вживати терміни «висока культура» – включаючи й означення писемної, або креативної культури), яка з часом (чи то окремі її складові) можуть трансформуватися в національну культуру; народну культуру (культуру «міських низів»); масову (популярну, здебільшого

комерційну) культуру. Усі вони були пов'язані людськими взаємозв'язками й витворювали спільний міський культурний простір. Зазвичай ті чи інші культурні новації – потреба в освіті, наповнення культурного повсякдення читанням книжок, періодичних видань, відвідування бібліотек, театру тощо спочатку засвоювались міською елітою (у цьому дослідженні передусім шляхетським представництвом, пізніш ширшим загальом освіченої міської спільноти із явними ознаками соціального розшарування). Потому до них долучався і міський простолюду.

Носіями народних культур у міських поселеннях виступали представники етнічних груп – українці, поляки, євреї. Її прояви у звичаях, обрядах, традиційному трибі життя були закорінені в культурному побуті упродовж усієї імперської доби. Однак під тиском модернізаційних змін народні культури у «чистому» вигляді втрачали свої позиції, додаючи певних рис етнічним/національним культурам. Натомість у пізньоімперську добу набуває поширення масова культура, підвладна комерціалізації, у таких її проявах, як популярна література, розважальні масові культурні заходи, кіно тощо. У лоні останньої, як видається, могли розчинятися окремі елементи «високої» (писемної) культури і народної культури. Культурними реаліями стає поступова втрата різниці між вестернізованою культурою еліт і народною, кордони між якими розмивала спільна для усіх культурна інфраструктура.

Послугуючись такою оптикою дослідження міської культури, ми виходили із розуміння, що в культурному просторі є спільні точки дотику (перетину) усіх містян, приналежних і до культури міських еліт та освічених верств населення («високої», креативної), і до народних культур, а з пришвидшенням модернізації – до масової (популярної, комерційної) культури.

Нижче зауважимо, що ми вкладаємо в концепт «місто». Широке трактування міста як специфічної форми поселення включає у його розгляд аналіз економічного життя, соціальних страт містян, їх самоврядних структур, безперечно, і проявів культурного життя. Виходячи із обраного шляху пізнання українського міста імперської доби, услід за М. Анциферовим трактуємо його

як складну соціокультурну систему [659] з відповідною прив'язкою до ширшої просторової одиниці – регіону.

Обравши для дослідження один із історико-географічних регіонів України – її Правобережжя (Волинська, Київська і Подільська губернії) у межах відтинку кінця XVIII – початку XX ст., наша увага зосередилась на тому, що з погляду культурної взаємодії відбувалося в найбільшій групі міських поселень, до яких належали повітові міста (розглядалися разом із заштатними), а також містечка.

Як зауважує В. Шандра, «міста і містечка Південно-Західного краю суттєво різнилися від російських міст, за обставинами виникнення, зайнятістю їх жителів і етнічною та релігійною диференціацією, відповідно – і організацією міської влади» [1139, с. 48]. Як і по всій території Росії, в мережі адміністративних міст повітові міста українських правобережних губерній виступали центрами повітів. А от містечка, засновувані ще за річпосполитської доби, демонстрували специфіку Правобережної України. Не маючи прив'язки до адміністративної функції міських поселень, вони продовжували приносити статки їх власникам, як визначив це свого часу Макс Вебер, назвавши спосіб їх заснування «прибутковим підприємством» [695, с. 452]. Як слушно стверджує дослідниця білоруських містечок Інна Соркіна, вони, займаючи проміжну позицію між містом і селом, і офіційно відносячись до міських поселень, «органічно сполучали риси і сільських, і міських поселень» [1072, с. 45]. О. Карліна наголошує на розрізненні їх від сіл та міст за рівнем свободи, підкреслюючи, що містечко «залишалось спільним дахом і для тих, хто в ньому бачив можливість жити як справжній міщанин, і для тих, хто прагнув залишатися вірним традиціям своїх сільських предків» [797, с. 11].

Урбаністичну специфіку Правобережної України кінця XIII – першої третини XIX ст., а саме, наявність містечок як типу поселень, не характерних іншим територіям Російської держави, зауважує вже згадуваний Й. Петровський-Штерн. Аналізуючи їх у якості осередків єврейської цивілізації (штетлів), дослідник підкреслює їх своєрідність як приватновласницьких

поселень польських магнатів водночас із адміністративним підпорядкуванням Російській імперії, «замешкуваними переважно, хоча і не винятково, євреями» [966, с. 1].

Стосовно досліджуваних повітових міст і містечок вважаємо доречним вживати такі дефініції, як «малі міста», «міста правобережної глибинки», «провінційні міста». У цьому синонімічному ряді проблемним виглядає поняття «провінційні міста». Наголосимо, що у дисертаційному тексті воно вживається, аби підкреслити периферійність таких міських поселень по відношенню до «великих» – губернських центрів досліджуваного регіону. Хоча услід за Дмитром Чорним, ми свідомі того, що і самі губернські центри України можна вважати «провінційними» по відношенню до столичних міст – Москви і Санкт-Петербурга [1133, с. 66–78; 1135, с. 265–271].

Щодо Житомира, Кам'янця-Подільського, а особливо Києва – у цих найбільших міських осередках Правобережної України культурні процеси мали ширший, динамічніший вимір. Статус цих міст як центрів губерній задавав їм пришвидшений ритм життя в порівнянні з рештою міських поселень. Зазвичай саме у них акумулювалися нові культурні запити й поширювалися на весь міський простір Правобережжя. Якщо у першій половині XIX ст. Київ ще мало вирізнявся поміж решти міських поселень і не претендував на роль регіонального центру, то з другої половини XIX ст. це місто починає увиразнюватися як локальна столиця Правобережжя з властивою лише йому специфікою міського життя з одного боку, а з іншого – як провінційне місто щодо столичних центрів Російської імперії – Санкт-Петербурга та Москви. Стосовно Житомира й особливо Кам'янця-Подільського все ж слід мати на увазі, що наприкінці XIX – на початку XX ст. темпи їхнього розвитку дещо загальмувалися, натомість пришвидшилось піднесення таких повітових міст, як Рівне, Вінниця, Могилів-Подільський. Та все ж низка новацій (відкриття перших жіночих гімназій, публічних бібліотек, театрів) була пов'язана насамперед з губернськими центрами.

Термін «модернізація» – один із ключових у дисертаційному дослідженні. Цей соціологічний термін використовується для опису складних трансформацій, які переживає суспільство на шляху від традиційного аграрного до сучасного урбанізованого й індустріалізованого [762, с. 563]. Розгляд формування освітньо-культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України імперської доби крізь призму модернізаційного процесу може слугувати своєрідним методологічним ключем до розуміння його внутрішнього наповнення, механізмів його функціонування.

Модернізацію у рамках історичного шляху розвитку спочатку західноєвропейського суспільства, а згодом й усього світу, розглядають як комплекс структурних, культурних, психічних, фізичних змін, які сформували наше сьогодення [886, с. 11]. У їхньому клубку – урбанізація, промислова революція, індустріалізація, і ще низка взаємопов'язаних між собою перетворень, які виникали, коли певні зміни провокували трансформації у різних сферах життя, у тому числі й культурній.

Детально урбанізацію як ключовий складник модернізаційного процесу, пов'язаний з «міським» освоєнням українських земель ХІХ ст. розглянула О. Карліна, підкреслюючи, що головний її наслідок – це зростання чисельності міського населення й поширення міського способу життя на усе більшу кількість людей [797, с. 9]. Незаперечною її заслугою є запропонована двочленна періодизація урбанізаційного процесу на українських землях. Перший її етап (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.) дослідниця пов'язує із «власне виникненням і поширенням міських поселень у традиційному суспільстві, що принципово не міняло його “сільського характеру”, оскільки питома вага міських мешканців залишалася низькою (7%–11%)». Трактуючи його як протоіндустріальну фазу української модернізації, вона наголошує на визначальній ролі Російської імперії у формуванні міської мережі, до складу якої відійшло Правобережжя наприкінці ХVІІІ ст. Витоки наступного – індустріального періоду української урбанізації, О. Карліна пов'язує із новим

чинником містоутворення – початком промислового перевороту, точкою відліку якого, на її думку, слід вважати 40-ві рр. XIX ст. [797, с. 10].

Міркуємо, що в концепті «урбанізація» як складнику модернізаційних змін варто робити наголос і на тому, що цей процес виступав фактором формування культурного життя українських міст. Хоча питома вага містян на першому етапі урбанізаційного періоду не зростала, саме міста укупі з містечками перебрали на себе культурні функції від занепадаючих шляхетських маєтків – острівців культури у безмежному морі «сільської» цивілізації. Наявність школи (поки що лише в окремих міських поселеннях), культурні елементи міського/містечкового ярмаркування із театральними, цирковими видовищами, торгівлею книжками), приватні книгозбірні заможних містян – усе це засвідчувало про паростки модерних змін в поширенні і споживанні культурних благ не лише за соціальним статусом, а й за заможністю (грошовими статками).

На новому витку української урбанізації, пришвидшеному промисловим переворотом (на відміну від О. Карліної, вважаємо, що його початок слід пов'язати з реаліями вже пореформеної доби), спостерігалось поглиблення відмінностей модерного міського життя від традиційного (закоріненого ще в аграрному суспільстві), які маркувалися у культурному побуті містян. Навчання в загальноосвітній школі, відвідування бібліотеки чи театральних дійств, купівля чи передплата щоденних столичних і міських газет, проведення вільного часу в колі осіб, об'єднаних культурними зацікавленнями, благодійними справами тощо стає доконечним для багатьох мешканців досліджуваних міст, як це вже звично сприймалося в традиціях модерної міської культури західноєвропейського взірця.

Сучасні дослідники модернізації пропонують розглядати її у вимірах диференціації, раціоналізації, індивідуалізації, освоєння природного простору [886, с. 36–40]. Застосуємо перші три індикатори до окреслення модерного міського культурного простору. Так, в умовах модернізаційних змін структурні його одиниці (навчальні, культурно-освітні заклади, інформаційні підрозділи,

громадські товариства) стають більш диференційованими, вони поділяються на низку самостійних установ, закладів, організацій, зберігаючи при цьому основну – ту чи іншу соціальну функцію, – навчати, «просвіщати», інформувати тощо. При цьому міська культурна реальність стає більш упорядкованою, можна сказати раціональною, виходячи із бачення доцільності під кутом зору держави, міської громадськості, конкретної особи. В такому разі багато важать нові погляди, ідеї, цінності, які утверджуються в суспільстві, оскільки власне вони направляють дії усіх учасників процесу модернізації. І звісно ж, фактор особистої участі у культурному житті, коли містянин у тій чи іншій ситуації робить власний вибір вже без усеохоплюючої оглядки на традиційні зв'язки, звичаї, норми поведінки. Індивідуалізація як процес переходу індивіда до самовизначення передбачає налаштованість містянина до більшої відкритості й активності у набутті нових культурних практик та розширення кола культурних зв'язків, спонукає до досягнення більш високого професійного і освітнього статусу.

Розгляд освітньо-культурного середовища крізь призму модернізації виокремлює ще й проблему співвідношення імперської, просвітницької, національної його складових як елементів культурного впливу на мешканців міст. Державна влада як один із акторів модернізаційних змін, робила все від неї залежне для творення стандартизованого імперського культурного простору, послуговуючись при цьому централізацією управління, дисциплінуванням як усіх гілок влади, причетних до реалізації культурної політики, так і місцевого населення, яке мало її сприймати крізь призму окулярів офіціозу. Відповідно, стандартизований взірець культурного середовища «нав'язувався» усім без винятку містам імперії Романових. Інша річ, що специфіка західних околиць держави, зокрема, й Правобережної України, вносила корективи у її реалізацію.

Просвітницька складова вбачається у прагненні найбільш свідомих, освічених представників міського соціуму сприяти покращенню культурного добробуту і процвітанню містян шляхом поширення знань через різні канали

комунікацій – книжкову продукцію, публічну інформацію, громадські форми організації культурного дозвілля тощо. Тут, певна річ, усе ще міг простежуватися вплив Просвітництва як явища своєрідної межі між традиційною і модерною культурами періоду радикального злому «в розумінні сутності “знання”, “пізнання”, “освіти”, тобто, фактично нового способу мислення», що спостерігалось на українських землях на межі XVIII–XIX ст. [1052; 1252].

В умовах постання модерного міста на українських землях на зламі XIX – XX століть зароджувалась, а після Революції 1905 року продовжувала формуватись ментальність частини містян вже нарівні й національного розрізнення, яке окрім багатьох інших характеристик передбачало і спільну (у вимірах етнічної/національної спільноти) масову, і громадянську культуру (за Ентоні Смітом) [814, с. 51]. Певна річ, цьому сприяли громадські товариства за національною ознакою (польські, українські, єврейські, російські), і ті культурні заходи, які вони ініціювали. Тут варто зауважити, що якщо імперський і просвітницький (за участі освіченої громадськості) чинники були направлені на «цементування» міського культурного доквілля, то національний – навпаки, порушував його спільність (цілісність), торуючи дорогу до визнання права на існування та легітимність тим сукупностям (спільнотам) містян, які включилися в процес побудови соціального устрою за національним розрізненням.

Як вже йшлося, в міському освітньо-культурному середовищі домінуючу роль відіграє освіта. Вважаємо, що під тиском модернізації освіта сама зазнавала змін, й водночас змінювала навколишній міський простір.

Якщо модернізацію трактувати як зміни у відповідності з потребами й вимогами конкретної ситуації того історичного періоду, який досліджуєш, то на етапі протоіндустріальної фази української модернізації усе ще продовжувало домінувати забезпечення знань, орієнтацій і досвіду, накопиченого в суспільстві традиційним шляхом – «персональним» (за Г. Касьяновим) [814, с. 161], який передавався у повсякденних практиках шляхом набуття

спеціалізованих знань від батька до сина, від досвідченого ремісника – до молодого початківця і т. д.

Однак освіта під впливом промислової революції та урбанізації у другій половині XIX – на початку XX ст. істотно розширює свої кордони і в досліджуваних провінційних містах. Складовою освіти (по суті її першоосновою) виступає грамотність. Заувага Нормана Дейвіса стосовно Західної Європи початку XIX ст., що «мешканці міст вже не могли більше обходитись без елементарної грамотності і вміння рахувати» [762, с. 569] стає реальністю і в містах Правобережної України на новому витку урбанізації та економічного підйому, який розпочався від пореформеної доби. Причини таких змін слід шукати у переоцінці ставлення містян до освіти, усвідомленні ними її значущості у підвищенні особистого соціального статусу.

Багатовимірність освіти в умовах модернізації частково фіксує її аналіз як соціальної інституції. Так, у пореформеному українському місті освітня мережа як система набуває диференціації. Усе більше з'являється нових шкіл різних типів, в тому числі і для жіноцтва. Набувають поширення приватні навчальні заклади. Потреба економічного зростання та утвердження більш комфортнішого міського життя вимагали опанування новими професіями, тому важливого значення набуває професійна освіта. Окрім того, тим, хто вчив і передав професійні знання іншим, теж потрібно було здобувати спеціальну освіту.

Наголосимо, що освітні заклади були задіяні в соціалізації і комунікаціях міського соціуму. Окрім того, освіта/знання набувалися містянами ще й через культурні мережі й особисті контакти, – завдячуючи самоосвіті, відвідуванню закладів культури, участі в культурно-освітніх товариствах тощо.

Не менш важливого значення у творенні модерного міста набували ще й наслідки освіти. Адже освічена людина організовувала своє життя і вибудовувала власний культурний простір вже за новими цінностями, поміж яких у виборі соціальних потреб надавала перевагу підвищенню особистого статусу, набуттю професії, вихованню рис підприємливості, здатності до

досягнень у різних сферах життя. Такий містянин вже іншими очима дивився на навколишній світ, роблячи особистий (самостійний) вибір: здобути ту чи іншу освіту, і, відповідно, набути ту чи іншу професію. В умовах переходу до індустріального суспільства і підвищення соціальної мобільності населення базова система освіти та мова, якою воно послуговувалося, вимагали стандартизації, однорідності, тобто культурної гомогенності, чого можна було досягнути монополією держави на «узаконену» освіту [814, с. 164].

Саме тому і на українські міста, як і на міста внутрішніх губерній Російської імперії, поширюється спільний культурний простір, базований на домінуючій великодержавній російській культурі, до якої, завдячуючи централізованій і стандартизованій системі загальної освіти, організованій державою, долучається усе більше містян із неписьменних прошарків населення. Поширення масової початкової освіти у досліджуваних містах на початку ХХ ст. – це реальний результат також імперського чинника у модернізації культурної сфери життя досліджуваного регіону.

Однак якщо освіту в умовах модернізації сприймати як ціннісний орієнтир на шляху до означення національного розрізнення містян, то спроби її набуття на базі рідних мов входили в конфлікт з позицією імперської влади, що засвідчувало про неоднозначність сприйняття переходу до індустріального суспільства як однолінійний прогрес.

Для окреслення найбільш креативної частини містян, які брали участь у формуванні освітньо-культурного середовища (у ролі переважно творців, однак і споживачів культурних благ) часто вживаними є дефініції «освічене товариство», «інтелігенція».

Поняття «освічене товариство» (рідше «освічена громадськість», «освічена публіка») використовується нами для означення певного кола освічених містян, коли мова йде про першу половину ХІХ ст. У ході аналізу трансформацій освітньо-культурного середовища пореформеної доби і особливо стосовно межі ХІХ–ХХ ст. нарівні з «освіченим товариством» у дисертаційному тексті вживається термін «інтелігенція».

Концепт «освічене товариство» окреслює таку сукупність (групу) містян, які мали освіту, певний соціальний статус й намір реалізувати конкретні освітньо-культурні проєкти, або ж взяти у них участь [896, с. 433]. По суті його представники формували ядро носіїв «високої» (писемної) міської культури.

Їхня діяльність вимагала публічності, площадками якої могли бути різні інституції – навчальний заклад у позаурочний час, коли проводились шкільні урочистості; власна домівка достатньо заможної і освіченої людини, навколо якої організовувався гурт осіб за культурними і дозвілєвими уподобаннями, громадські місця культурних комунікацій містян. Поміж освіченого товариства зустрічаємо вихідців зі шляхетського/дворянського середовища, які могли перебували на державній/військовій службі; тих, які володіли нерухомістю, що дозволяло їм почуватися більш-менш незалежними від держави; представників духовенства; вихідців із різночинців, які жили винятково за рахунок творчої праці. Згодом саме останні кількісно і якісно найбільш активно поповнювали цей домінуючий/креативний прошарок міського соціуму. Тобто, до освіченого товариства можна зарахувати як міську еліту, так і освічених представників непривілейованих прошарків населення.

Як синонім «освіченого товариства» збірний термін «інтелігенція» в дисертації використовується при розгляді формування міського освітньо-культурного середовища на пізньоімперському етапі творення модерного міста (ближче до межі XIX–XX ст.). Поняття «інтелігенція», як відомо, має тривалу історію використання і не піддається однозначному визначенню. У повсякденних міських культурних практиках в Російській імперії цей термін побутував ще від 40–60-х років, а в українських містах Правобережжя широкого вжитку набув наприкінці XIX – початку XX ст. В архівних справах органів міського самоврядування, навчальних закладів цього періоду знаходимо його використання в контексті роз'яснень/звернень до верховної влади про задоволення потреби міської інтелігенції у розширенні шкільної мережі. Її сукупність у містах правобережної глибинки окреслювалась наявністю поміж містян дворян, чиновників і громадських діячів, військовиків (офіцерів),

почесних громадян і купців, тобто найбільш привілейованим прошарком населення із відповідно вищим рівнем освіти [127, арк. 3 зв.]. Розширення складу інтелігенції могло пояснюватись у спосіб, як це аргументувала Вінницька міська управа у 1910 р.: «интеллигентное население города значительно увеличилось с учреждением [...] окружного суда, с прибытием в Винницу офицеров вновь расквартированных здесь воинских частей, с основанием в городе целого ряда общественных, промышленных и коммерческих учреждений» [134, арк. 150]. У спогадах Віктора Приходька – учасника українського національного руху у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. зауважене наступне : «Інтелігенція в Росії – це був майже синонім чиновництва, поза чиновництвом інтелігенції ніби й не було» [527, с. 78].

З одного боку, у дисертації використовується поняття «інтелігенція» у тому значенні, як його вживали у міському повсякденні на завершальному етапі історичної доби, яка досліджується. Тобто, це назва тієї частини освіченого міського соціуму, яка займає авторитетне (представницьке) суспільне/громадське становище. Таку сукупність індивідів характеризує відповідний рівень освіти (не обов'язково вищої, але й не такий, який задовольняється лише елементарною грамотністю), що це люди розумової праці (не обов'язково творчої, вони могли бути причетними і до чиновницької служби), і що вони спроможні були якщо не продукувати культурні цінності, то принаймні їх поширювати. Підкреслимо, що вже в цьому розумінні термін «інтелігенція» набуває соціального змісту, оскільки її діяльність пов'язується із соціальною сферою як особливим простором, в якому циркулює «знання» і «комунікація» [1041, с. 422].

З іншого боку, узагальнення хоча б приблизних кількісних і соціальних параметрів інтелігенції зумовило наше звернення до конкретизації соціально-професійних характеристик, як це було властиво ще в радянській історіографії [872], а згодом і в новочасній українській, що передбачало окреслення чіткіших її рамок як окремої (особливої) соціальної сукупності містян, «представники

якої займалися кваліфікованою розумовою працею, мали специфічні професійні навички і відповідний рівень знань. Головною соціальною функцією цієї верстви (або групи) було створення і відтворення духовно-культурних цінностей, сприяння загальному соціально-культурному прогресу суспільства» [815, с. 17].

У нашому дослідженні міська інтелігенція трактується не у непоборному протиставленні її до міського простолюду, оскільки з розширенням освітньої мережі вона могла поповнювати свої ряди вихідцями із різночинців – у якості освічених людей нешляхетського/недворянського походження, і не в радикальному протиставленні до імперської влади та боротьбі за її повалення. Щонайбільше нам імпонує точка зору американського дослідника Ричарда Пайпса про інтелігенцію Російської імперії, в основі якої – мірило її служіння суспільству: «интеллигент – это тот, кто не поглощен целиком и полностью своим собственным благополучием, а [...] печется о процветании всего общества и готов в меру сил своих потрудиться на его благо» [952, с. 330].

Переходячи до характеристики методологічного арсеналу дисертаційної праці, спробуємо самовизначитися, в рамках яких наукових напрямів і підходів здійснювалося її дослідження. Безсумнівно, об'єкт, предмет дослідження, сформульовані дослідницькі завдання та мета дисертації дозволяють трактувати текст як такий, що має відношення до регіональної історії. Історія досліджуваних міст проєктується на конкретний регіон України, а саме Правобережну Україну, відбиває його специфіку і за великим рахунком самі ж міські поселення її продукували. Відповідно цей текст вбирав сучасні теоретичні напрацювання з регіональної історії [703, с. 9–28].

Дисертаційна праця, безперечно, найтіснішим чином пов'язана з історичною урбаністикою – як у традиційному розумінні цієї галузі соціогуманітарного знання, яка вивчає широкий спектр історії міст, у тому числі й міську культуру у галузевому (інституціональному) її вимірі, так і в нових реаліях осмислення міста як соціокультурного феномену в контексті національної і регіональної історій [704, с. 200]. Нам ближчий останній підхід

до вивчення міської історії, який дістав назву «урбаністорії» (нової міської історії), що почав розроблятися в західноєвропейській історіографії (передусім у Великій Британії). Вважаємо, що до розгляду міста як системи з відповідними функціями і аналізом його соціального й культурного середовища, як до того спонукає цей напрям дослідження міської історії [698, с. 15–16], цілком логічно вписується і наш ракурс дослідження повітових міст і містечок Правобережної України доби Російської імперії, направлений на осмислення їх освітньо-культурного середовища.

Як стверджує Я. Верменич, «дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання» [698, с. 8]. Із переліку перерахованих нею, виокремимо ті, на стиках з якими доводилось працювати у межах дисертаційного дослідження: локальна історія, мікроісторія, історія повсякдення, історична антропологія.

Локальний (місцевий) вимір у нашому дослідженні – це перш за все соціокультурний простір конкретного міста та усієї сукупності міських поселень Правобережної України. Предметне поле такої історії (як «локалу», «місця») найчастіше пов'язується не з певною територією, а місцевим співтовариством – «сукупністю людей, які здійснюють певну історичну діяльність» [700, с. 8]. Локалізація міських співтовариств на рівні їх культурних практик стимулює проникнення вглиб мікросоціальних процесів [1245], які були притаманні містам. З іншого боку, локальний соціокультурний аналіз дозволяє скласти ширшу уяву про міський культурний світ цілого регіону, виявити як його специфіку, так і «включеність» в російський імперський простір, і навіть ширше – у світовий історичний процес. Тут спрацьовує гасло, до якого закликають сучасні російські історики, які на початку 2000-х років започаткували інституалізацію напряму «нова локальна історія»: бачити насамперед ціле, перш ніж його складові локальні частини, сприймати як належне відношення макро та мікрорівнів дослідження [897, с. 29–46].

Стосовно намірів «проникнути в глиб мікросоціальних процесів», то дисертаційне дослідження має пряме відношення до мікроісторії, але не як жанру історичного дослідження, а практик застосування прийомів мікроісторичного аналізу для реконструкції, зокрема, культурної історії Рівненської гімназії, соціальних портретів учителя повітових шкіл початку XIX ст. і домашнього вчителя першої половини XIX ст., з'ясування ролі періодичних видань у пожвавленні культурного життя провінційних міст тощо.

І знову таки, як у випадку з мікроісторією, історія повсякденності розглядалася нами як науковий підхід до вдосконалення проблематики дисертаційного дослідження. Звернення до сюжетів повсякденного життя містян в контексті здобуття ними освіти, розширення книжкових комунікацій, формування публічного простору громадських ініціатив, інформаційного забезпечення культурного життя та низки інших проблем спонукало наповнювати їх живими подробицями щоденної поведінки пересічних містян. А конкретизація життєвих стратегій окремих особистостей (найчастіше зі шкільного середовища) виявилася придатною, щоб виопуклити різні грані міського повсякдення, наповнити його новим змістом.

Таке бачення дослідницької парадигми дисертації вписується і до предметного поля соціальної історії як «пізнання складного процесу соціальної взаємодії різних макро і мікросоціальних груп», переозначення якого у західноєвропейській і північно-американській історіографії спостерігалось ще від 60–90-х рр. [1241]. Зауважимо, що в центрі уваги дисертаційного дослідження – культурна взаємодія малих колективів містян із різним соціальним статусом, сконцентована навколо міських інституцій освіти і культури, громадських осередків самоорганізації містян, місцевих пресових видань тощо. Вважаємо, що така оптика дослідження звернена і на фіксацію досвіду міського співжиття окремих соціальних груп і відносин між ними.

Цей зріз має і історико-антропологічний вимір, направлений на дослідження поведінки конкретної людини у сфері міської культури та результатів її діяльності. Саме ж пізнання досвіду такої «культурної» поведінки

вимагало аналізу її індивідуальних і колективних форм, іншими словами, аналізу крізь призму взаємовідносин індивіда і суспільства.

Гасло «досліджувати минуле як безпосередню людську діяльність» передбачало сприйняття епохи, яка вивчалася, та її культури в міському просторі у тих вимірах, як її сприймали мешканці міст, водночас не відкидався і діалог двох культур: епохи та культури, до якої належить авторка, і культури, яка вивчалася [969, с. 119–124; 705, с. 164].

Поєднання аналізу проявів світу соціального з культурним наповненням міського життя як процесу формування освітньо-культурного середовища, дозволяє віднести це дослідження й до царини соціокультурної історії, і зокрема, до «нової культурної історії» з її наголосом на медіативній функції культури як посередниці між людьми й соціальною дійсністю [778, с. 253; 1238]. Підхід до культурної історії міста як до відчитування змін у духовних культурних практиках містян виступає домінуючим у цьому дослідженні.

На основі вищезначеного можна стверджувати, що вивчення заявленої наукової проблеми вимагає міждисциплінарного підходу, враховуючи утвердження у зарубіжній і останнім часом у вітчизняній історіографії досліджень міста в нових методологічних парадигмах.

Варто наголосити ще й на тому, що дослідницьке поле цієї дисертації окреслюється міським культурним простором (середовищем), яке вивчалось не лише з позиції модернізаційного підходу, а й цивілізаційного. Такий підхід спрямовував бачення наукової проблеми на виокремлення відносно самостійного і цілісного соціально-історичного утворення, яким є місто, і ширше – сукупності міського простору Правобережної України, та пов'язання його зі світом «міської цивілізації». Останній виступає вагомим складником всесвітньо-історичного процесу з його загальнолюдськими цінностями, на який мала вплив передусім європейська цивілізація з її здатністю до глибоких трансформацій різних сфер людського життя.

Виходячи з теорії цивілізаційного дуалізму, яка наголошує на дихотомії «місто-село», як протиставлення двох відмінних типів культури, міська

цивілізація об'єднує соціум зі спільними цінностями, ментальністю, ідеалами, стійкими рисами соціально-політичної організації, економіки, культури. Міська культура у хронологічних межах дисертаційної праці вбирала в себе риси і «сільського світу», оскільки мешканцями міст ставало усе більше вихідців й із сільської округи. Однак під впливом незворотніх модернізаційних змін прибулі у міста селяни також набували ознак «міської цивілізації». На думку відомого білоруського містознавця Захарія Шибєки, становлення міської цивілізації може виступати своєрідним показником ступеня модернізації життя окремо взятої країни, континенту, і загалом людського життя на Землі [1167, с. 10].

У роботі над дисертацією авторка спиралася на традиційні наукові принципи історизму, системності, всебічності, прагнення до об'єктивності. Принцип історизму налаштовував на опрацювання усієї сукупності емпіричного матеріалу, який фіксував цілісний зріз міського культурного довкілля Правобережної України від його становлення до виокремлення подальших етапів формування і констатації характеристик на завершальному етапі імперської доби, відповідно, налаштовував на розгляд соціально-культурних явищ в динаміці. Опертя на принцип історизму дозволяло «вжитися» в минуле, відповідно до конкретних історичних реалій спонукало до розкриття механізму дій і вчинків конкретних дієвців на тих чи тих досліджуваних відрізках імперської доби.

Дотримання принципу системності налаштовувало на сприйняття предмета дослідження – міського культурного довкілля, як цілісної множини компонентів – своєрідної системи в сукупності відношень і зв'язків між ними.

Принцип об'єктивності, який розглядався з позицій з'ясування того, наскільки отримане знання про феномен міського культурного довкілля відповідає його реальному світу, налаштовував на розуміння, що об'єктивно дослідити заявлену дисертаційну проблему апіорі неможливо. Однак прагнути наблизитися до всебічного осягнення відображення історичної дійсності варто – як ідеалу, на який має орієнтуватися дослідник. Такий підхід до продукування неупередженого знання налагоджував на критичне опрацювання історичних

джерел та історіографії проблеми, сприйняття ролі історика як суб'єктивного фактору в осягненні історичних знань. Підбір історичних фактів здійснювався на підставі їх повторювальності, чи то винятковості. У першому випадку аналіз досягався шляхом переходу від одиничного до загального. У другому простежувався намір розгледіти індивідувальне в загальному, унікальне – в повсякденному.

Дисертаційна робота спирається як на універсальні загальнонаукові методи дослідження, так і спеціально-історичні. Із переліку перших на емпіричному рівні застосовувалися такі прийоми наукового пізнання, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання. На рівні теоретичної частини дослідження використовувався історико-логічний метод як відображення історичного процесу. Останній досліджувався в його просторовому і часовому вимірі, тобто, синхронно і діахронно з використанням абстрагування та аналітики.

Поміж спеціально-історичних методів дослідження, які покладені в основі роботи, виділимо такі: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний, системно-структурного аналізу.

Історико-генетичний метод спрямовувався на розкриття поступальних змін в культурному житті міських поселень Правобережної України в умовах Російської імперії, із урахуванням культурних традицій попереднього – річпосполитського періоду в історії цього регіону. Такий підхід дозволив найоптимальніше наблизитися до відтворення досліджуваної історичної реальності. Для осягнення такого пізнання використовувалися різні описові й аналітичні конструкції, які скеровували науковий пошук від осмислення розрізнених фактів до їх узагальнення. В такий спосіб вдавалося фокусувати увагу на причинно-наслідкових зв'язках між структурними елементами культурного середовища. Скажімо, насичений опис шкільних, бібліотечних мереж, громадських організацій, а у подальшому їхній аналіз дозволив зробити

висновок про зростання затребуваності освіченості/знань у містян з метою задоволення матеріальних і духовних потреб.

В процесі підготовки і написання дисертаційного дослідження широко застосовувався історико-порівняльний метод. Його використання дозволяло не лише переконливіше оперувати фактологічним матеріалом, а й повніше розкрити сутність процесу формування міського освітньо-культурного середовища. Знову таки, відштовхуючись від аналогій, у процесі пізнання досліджуваного об'єкта відшукувались як схожі риси, так і відмінні у його наповненні. При цьому до уваги брався як просторовий, так і часовий (хронологічний) фактор, тобто порівняння досліджуваних явищ здійснювалося і по горизонталі, і по вертикалі. Зокрема, порівняння могли стосуватись слабшої, чи активнішої включеності трьох губерній Правобережної України в міський культуротворчий процес. Якщо мова йшла про першу третину XIX ст., то напрошувався висновок про те, що у порівнянні з Київською і Подільською губерніями, у Волинській міське культурне життя мало виразнішу динаміку, оскільки волинська шляхта більше, аніж де інде переймалася школами, приватними культурними осередками. Однак на завершальному етапі досліджуваного періоду (кінець XIX – початок XX ст.) в сукупності культурний простір повітових міст і містечок Київської губернії, завдячуючи близькості Києва та можливості швидше переймати досвід цього найпотужнішого осередку культури Правобережжя, виглядав привабливіше.

Порівнянням надавалися типові і різнотипні об'єкти та явища, що знаходилися як на одних і тих самих стадіях розвитку, так і на різних. Зокрема, як типове явище спостерігалось поступове розширення соціального складу учнів міських шкіл упродовж усього досліджуваного періоду – характерне усім без винятку міським поселенням. Натомість відмінності могли проявлятися у наповненні культурного простору міст різного типу друкованою продукцією (книжками, газетами, журналами) в залежності від зовнішніх чинників (налагоджене постачання зі столичних центрів і найбільших українських міст – Києва, Харкова, Одеси), і внутрішніх (наявність місцевих друкарень, врешті

вже сформований попит на друковану продукцію). Загалом у процесі дослідження широких порівнянь за показниками культурного розвитку зазнавали міста, розведені до різних типологічних груп за адміністративною ознакою – губернські і повітові. Такий ракурс методологічної оптики дозволив оприятити набагато слабші імпульси до культурного розвитку міст повітового статусу.

Порівняння основних параметрів наповнюваності культурного довкілля різних міст Правобережжя одного хронологічного відрізка імперської доби доповнювалися сутнісними спостереженнями, які фіксували його зміни в послідувачі періоди. У низці випадків культурна ситуація в містах порівнювалася із аналогічними процесами у міському просторі інших українських губерній та внутрішніх регіонів Росії (приміром, діяльність бібліотек, поширення преси). Це допомагало уникнути абсолютизації локального виміру дослідження і вивести його на рівень загальноукраїнських культурних процесів та власне й імперського культурного простору.

І все ж застосована компаративістика, направлена на розкриття сутності досліджуваних явищ за подібністю та різницею властивих їм рис, не могла повною мірою задовольнити дослідницькі стратегії, тому був задіяний ще й такий достатньо новий для історичної вітчизняної науки дослідницький арсенал, як культурний трансфер. Методологія культурного трансферу, яку від 80-х рр. розробляв і на сьогодні активно популяризує французький історик Мішель Еспань, передбачає «культурне переміщення» чи «культурне перенесення» в конкретне регіонально-культурне середовище окремих елементів, характерних для іншого культурно-географічного ареалу та їх наступну трансформацію [1247]. Не відкидаючи гетерогенний характер усього європейського простору, дослідник пропонує виділяти у ньому простори «культурного обміну» як своєрідні «культурні зони», з'єднані воєдино різноманітними «містками» трансферів. Кожна така «культурна зона» є результатом змішування різноманітних культурних елементів, поміж яких такі, які більш чи менш піддатливі впливу трансферів.

Якщо міський простір Правобережної України розглядати як фронтир – своєрідне пограниччя між Західною Європою і Російською імперією, то у трактуванні його як «культурної зони» на окремих етапах імперської доби можна спостерігати певні соціокультурні запозичення (своєрідний «трансфер на фронтірі»). Зокрема, у хронологічних межах першої третини ХІХ ст. міський простір Правобережної України можна вважати зоною культурного впливу і обміну з європейським культурним простором, яким усе ще продовжували ширитись освітні традиції вже не існуючої Речі Посполитої, запозичені від французької системи освіти.

Найбільш прийнятною для нашого дослідження є та частина концепції «культурного трансферу», яка закликає до переосмислення відносин «центру» і «периферії» в координатах «влади» і «впливу» – як двох протилежних сторін, одна з яких віддає, а інша – приймає (набуває) певний культурний продукт. В такому разі міський культурний простір Правобережної України можна розглядати в обширах «культурного трансферу» великоросійської культури, яка поширювалася від центру на західні околиці імперії у обрисах цивілізаційної зверхності по відношенню до гетерогенного міського населення [794, с. 112–116].

В дисертаційній праці були задіяні методи класифікації й типологізації розглядуваних об'єктів. Класифікація як процедура розгляду досліджуваного об'єкта за якоюсь спільною ознакою застосовувалась у різних випадках. Приміром, коли потрібно було з'ясувати найбільш поширені формати періодичних видань у містах (газетний, журнальний). У випадку ж деталізованого аналізу розповсюдження місцевої преси застосовувався вже поділ на типи видань за багатьма ознаками: місцем видання, мовою друкованої продукції (російська, польська, українська, їдиш), форматом періодичності (щоденні, із виходом двічі чи тричі на тиждень, тижневики, двічі на місяць), тривалістю побутування конкретного пресового видання, цільовим читацьким призначенням газети чи журналу.

Суто класифікаційною виглядала процедура поділу бібліотечних закладів у досліджуваних містах за ознакою головного джерела фінансування: приватні особи (домашні бібліотеки, комерційні), держава (російські публічні бібліотеки), громадськість (міські бібліотеки, громадські, народні).

З'ясування мереж громадських організацій у містах Правобережжя здійснювалося на основі як класифікації, так і типологізації. До уваги бралось те, що оскільки діяльність більшості громадських товариств мала різноплановий характер, будь-яка запропонована їх класифікація, чи то типологія виглядає досить умовною [1082; 781, с. 416–467; 912, с. 164–176; 1097; 1231].

На першому етапі самоорганізації містян (70-ті роки XIX – початок XX ст.), коли вона через інститут добровільних асоціацій реалізувалася ще слабо, вирішено було за доцільне відстежувати їх за такою класифікаційною ознакою, як послідовність з'яви у культурному просторі міст. В такому разі виокремлюються наступні групи громадських об'єднань: православні братства; корпоративні клуби соціального і професійного спрямування (дворянські, офіцерські, громадські, ремісничі зібрання); добродійні товариства (зокрема, товариства допомоги нужденним учням): товариства (гуртки) у сфері культури і науки. З домінуванням державного фінансування, однак із досить високою мірою добровільної участі міського соціуму, на зламі XIX–XX ст. у досліджуваних міських поселеннях функціонували повітові комітети попечительств про народну тверезість. У цей же період заслуговував на увагу ще й спектр просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств.

На етапі масового створення добровільних асоціацій, який розпочався після опублікування іменного височайшого указу Сенату від 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про товариства і спілки», достатньо продуктивним стало використання такого методологічного прийому, як орієнтир на міру їхнього залучення до сфери освітнього й культурного життя міських поселень Правобережної України, незалежно від назв асоціацій, які не повною мірою розкривали різнобічні напрями їхньої діяльності. Зокрема, багатьом із них були

притаманні добродійні цілі, пов'язані з освітнім життям міст, які не декларувалися напоказ. Зрештою, просвітницькі завдання та культурна організація дозвілля членів товариств були притаманні більшості зареєстрованих громадських об'єднань. Акцент на такого роду типологічних ознаках дозволив виокремити наступні групи громадських організацій: освітні та просвітницькі товариства; благодійні; літературно-артистичні об'єднання; організації клубного типу. Окрім основного напрямку діяльності товариств до уваги бралось ще й етнічне домінування членів товариств (українці, поляки, євреї), тривалість поширення їх діяльності тощо.

Чи не найважливішу роль у процесі дослідження відіграв системно-структурний аналіз і функціональний підхід, застосований для маркування освітньо-культурного середовища, що дозволило реконструювати механізм функціонування міської культури. Використання таких методологічних прийомів дозволило відійти від галузевої аналітики культурних досягнень у містах досліджуваного регіону, натомість спонукало зосередитися на міській культурі як цілісності через уявлення про неї як систему в обрисах її побутування, продукування і поширення. «Системне» пізнання передбачало з'ясування компонентного наповнення культурного середовища упродовж усієї імперської доби, фіксацію культурних новацій та їх поширення від міської еліти до простолюдю. В такому разі не лише виробництво, а й розподіл культурних цінностей набуває соціально важливого значення [949, с. 6].

Саме такий механізм функціонування міської культури сприймається як важливий системоутворюючий фактор наповнюваності освітньо-культурного середовища, структурними компонентами якого виступають освітні установи, заклади культури (бібліотеки, театри), різноманітні інституції й форми поширення книжок і періодичних видань (окрім бібліотек, друкарні, книгарні, книговидавництва, редакції пресових видань), громадські організації культурно-просвітницького спрямування. Підсистемою в системі культурного довкілля виступає інфраструктура книжкової культури, яка поєднує між собою усі компоненти міського культурного простору і продукує такі нові його

майданчики, як організація народних читань, літературних бесід, народні доми як багатofункціональні інституції культури.

На завершальному етапі досліджуваного періоду її можна сприймати у цілісності з культурно-інформаційною системою як засобу поширення знань, яка увібрала в себе як просвітницькі, так і модерні комерційні і технологічні пропозиції у царині споживання культурних благ. У її розгортанні були задіяні такі засоби зв'язку, як пошта, телеграф, телефон, а також залізниця.

Застосування системно-структурного аналізу й функціонального підходу до міської культури поєднувалося із фіксацією певних історичних рубежів у творенні міського культурного довкілля, тобто із використанням історико-хронологічного методу. Такими маркерами на Правобережній Україні виступали наслідки двох польських повстань 1830 р. і 1863 р., ліберальні реформи 60–70-х рр., Революція 1905 року. Ліквідація збройного протистояння польської шляхти імперській владі у вказані роки стала поштовхом до рішучіших змін в культурній політиці влади й послаблення домінуючих позицій польської культури у міському просторі цього регіону. Подальше реформування усіх сторін життя в імперії Романових призвело до трансформацій у сфері міської культури досліджуваних міст, а Революція 1905 року відкрила дорогу до активізації громадських і приватних ініціатив у творенні освітньо-культурного середовища.

У дослідженні міського освітньо-культурного середовища як цілісної системи був апробований мережевий аналіз, спрямований на з'ясування комунікаційних практик навчальних закладів як важливих його структурних елементів. Використання цього методу в історичних дослідженнях набуває усе більшої ваги. Як стверджує київська дослідниця Ірина Колесник, яка вперше продемонструвала ефективність цього новітнього інструментарію дослідження на предметному полі інтелектуальних співтовариств, саме мережевий аналіз дає змогу зосередитись на механізмах формування комунікаційних зв'язків [834, с. 169–193; 833]. У полі нашого дослідження пульсація комунікацій розглядалася не навколо конкретних осіб, а навколо міських навчальних

закладів та культурних зв'язках закладів освіти з конкретним містом. Відповідно розгортання освітніми установами комунікаційних мереж проектувалося у двох просторових колах: вузчому – гімназійному, і ширшому – самого міста. При цьому припускалося, що зовнішнє коло духовної взаємодії можна проектувати ще й ширше – у межах території навчального округу (у першій третині ХІХ ст. – Віленського, потому – Київського), чи загалом імперського простору. Стверджувалося, що жорсткої ізоляції між обома комунікаційними просторами не існувало, хоча в кожному з них вибудовувалася власна структура комунікаційних зв'язків. Духовна взаємодія й комунікування індивідів розглядалися у двох обширах, маючи на увазі, що «внутрішній» вектор демонстрував тяжіння усіх зацікавлених осіб до школи, а «зовнішній» був спрямований на вихід освітньо-культурної діяльності навчального закладу за межі власного територіального простору. Найповніше методологічний потенціал мережевого аналізу вдалося розкрити на прикладі комунікаційних практик Волинської (Кременецької) гімназії з повітовим містом Кременцем (перша третина ХІХ ст.).

Фактично така методика дослідження надається до історичної реконструкції досліджуваного процесу, відтворюючи його за допомогою писемних джерел.

Аналізуючи освітньо-культурні практики містян, доводилося оперувати зведеними цифровими даними, відтак звертатися до квантитативних методик. Їх використання було доречним при з'ясуванні залюдненості міст Правобережжя, аналізі соціального зрізу міського населення. Про підвищення тяги до знань засвідчувало чисельне зростання учнівського загалу, яке фіксувалося упродовж усього досліджуваного періоду. Метод математичного аналізу став в нагоді при визначенні питомої ваги учнівства серед загальної чисельності мешканців містечка Клевая (1837 р.), коли там функціонувала гімназія. До зведених підрахунків зверталися з метою вийти на чисельні показники міського учительського загалу, аби знайти підтвердження затребуваності у цій професії і подолання стереотипу такої праці як

непрестижного професійного заняття, при визначенні питомої ваги міської інтелігенції у пізньоімперську добу.

В арсеналі методологічних підходів – використання засад «нової культурної історії», для якої базисними є дослідження соціокультурних процесів та комунікацій міського соціуму з позицій соціальної та культурної антропології.

Насамкінець зауважимо використання широкого арсеналу джерелознавчих методів, які стали в нагоді в процесі пошуку, виявлення, відбору історичних джерел, перевірки їх достовірності, ступеня репрезентативності та послідуочого використання в дослідженні заявленої проблеми. Поміж його складових: метод наукової евристики, класифікації та критики джерел, інтерпретаційного синтезу. Широке залучення до дослідження масових писемних джерел спонукало окреслення в процесі обробки інформації чіткішого кола комплексів таких джерел, вивчення історії формулярів, які фіксували нові підходи владних структур до соціокультурних змін в суспільстві на різних рівнях – в державі, регіоні, місті, конкретній установі [790, с. 156]. Найбільш предметно це вдалося з'ясувати на основі аналізу формулярів «всепідданійших» звітів губернаторів [996, с. 243–263]. Згадаймо ще й про використання біографічного методу, який спирався на опрацювання джерел особового походження низки творців формування міського освітньо-культурного середовища: Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Автонома Солтановського, Венедикта Омелянського та ін. Для реконструкції колективних соціальних портретів міського учителя першої третини XIX ст. і домашнього учителя першої половини XIX ст. на підставі архівних джерел використовувався просопографічний метод, який допоміг з'ясувати специфіку їх професійної діяльності, реалізацію кар'єрних прагнень.

Зауважимо, що вище означені складові методологічного інструментарію, як то, принципи, методи дослідження, прийоми тощо слугували і для історіографічного аналізу наукового доробку, розглянуті концептуальні засади якого дозволили спрямувати дисертаційну роботу у русло тих проблем міської

історії, які на сьогодні найбільш затребувані як науковою спільнотою, так і, сподіваємося, ширшим загалом поціновувачів історичного знання.

Підсумовуючи, наголосимо, що дослідження заявленої дисертаційної проблеми потребувало осмислення понятійно-категоріального апарату, до формування якого долучились провідні зарубіжні й вітчизняні дослідники. А всебічне вивчення окреслених проблем спонукало до використання відповідного теоретико-методологічного інструментарію, що знайшло відображення в цьому підрозділі дисертаційної праці.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз історіографії засвідчує про наявність ґрунтовної соціокультурної парадигми модерного міста, придатної в якості концептуально-методологічного підґрунтя для дослідження дисертаційної проблеми. Починаючи з рубежу ХІХ–ХХ ст. і до сьогодні щонайбільше зусиль до її розробки доклали представники зарубіжної історіографії.

Питання міської культурної історії в радянській історіографії було на маргінесах історичної науки. Досягненням радянської історіографії стали культурологічні підходи до вивчення міст, запропоновані І. Гревсом та М. Анциферовим у 20-х роках, реальне апробування яких на матеріалах російських міст імперської доби розпочалося лише наприкінці ХХ ст. З позицій марксистсько-ленінської науки в українській історіографії радянської доби відома спроба дослідити культурний світ українського робітництва, пов'язаного з міськими осідками життя.

На переломі ХХ–ХХІ ст. відчутний крок уперед в дослідженні соціокультурних аспектів міської історії імперської доби зробили представники російської історіографії, орієнтуючись на взірці зарубіжних урбаністичних практик.

Попри відставання сучасної вітчизняної історіографії у вивченні міської культурної проблематики досліджуваного періоду, в останні десятиріччя активно проводились дослідження різних проблем української історії

імперської доби, які мали вихід на міську історію, а також самостійні міські студії, у яких під різним кутом зору розглядаються такі наукові проблеми, як міське шкільництво, діяльність установ культури, громадських організацій, поширення засобів масової інформації тощо.

Отже, проаналізувавши наукову літературу, можна стверджувати, що проблема освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. лише дотично вивчалася дослідниками і не знайшла комплексного відображення у міських студіях. Тому тема дисертаційного дослідження потребує ґрунтовного вивчення.

Розглянута в окремому підрозділі джерельна база дослідження включає об'ємний корпус історичних джерел – поміж яких на чільному місці архівні та опубліковані документи. Аналіз використаних джерел проводився із врахуванням видових ознак, які зафіксували їх поділ на діловодну документацію, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження, періодику.

Найбільшою інформативною насиченістю виділяються документи, які зберігаються у десяти вітчизняних та зарубіжних архівах (Литва), ІР НБУВ та Відділі рукопису бібліотеки Вільнюського університету і стосуються різноманітних проявів міського освітньо-культурного життя Правобережної України імперської доби.

Опрацювання опублікованих джерел законодавчого характеру та статистичних матеріалів дозволило глибше проаналізувати політику імперської влади у сфері освіти і культури та особливості її реалізації на теренах міського простору Правобережної України.

Вагоме значення для дисертаційного дослідження склали джерела особового походження, зокрема, мемуари, епістолярій, автобіографії. Попри достатньо суб'єктивне відображення історичної дійсності їх масив дозволив деталізувати реалії культурного життя досліджуваних міських поселень.

Залучення до аналізу такої групи писемних джерел, як періодика, доповнило інформативність архівних та опублікованих писемних джерел та

посприяло з'ясуванню такого питанн, як роль інформації в урізноманітненні міського культурного життя.

Допоміжну роль у дослідженні відіграли нечисельні зображальні джерела, поміж яких були виділені документально-графічні, документально-зображальні і окремі взірці творів мистецтва.

Назагал джерельна база виглядає достатньо репрезентативною для проведення цілісного наукового дослідження із заявленої тематики.

Осмилення дисертаційної проблеми потребувало обґрунтування понятійно-категоріального апарату та теоретико-концептуальних засад, сформульованих в процесі аналізу поглядів провідних зарубіжних та вітчизняних дослідників. Досягнення мети та реалізація дослідницьких завдань спиралися на використання відповідного теоретико-методологічного інструментарію, представленого сукупністю наукових принципів (історизму, об'єктивності, всебічності, системності), методів як загальнонаукового, так і спеціально-історичного виміру, міждисциплінарного підходу.

В сукупності проведений історіографічний аналіз наукового доробку, опрацювання джерельної бази, формулювання теоретичних і методологічних проблем дослідження дозволяють реалізувати поставлену мету та дослідницькі завдання дисертаційної праці.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ОСЕРЕДКІВ (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)

2.1. Освітні практики Речі Посполитої

Напередодні поділів Речі Посполитої, які припали на останню третину XVIII ст., на території Правобережної України, поділеної на чотири воєводства Речі Посполитої – Київське, Волинське, Подільське та Брацлавське, в яких нараховувалося понад триста міських поселень. На противагу містам – адміністративним центрам повітів, у структурі міських поселень домінували містечка. Переважна більшість їх були приватновласницькими [376, с. 41].

Незважаючи на те, що представництво шляхетського стану в міських поселеннях у порівнянні з міщанами й селянами було менш чисельним (від 8 до 30%) [688, с. 86–89; 802, с. 97–114] в структурі тогочасного суспільства унаслідок високого соціального статусу воно домінувало, що дозволяє стверджувати про провідну роль шляхти і в культурному житті. Як слушно підкреслила польська дослідниця Ганна Дильонгова, цю ситуацію надовго усталила система навчання, що функціонувала в цей час за засадами Едукаційної комісії (Комісії національної освіти) [750, с. 14].

Своєрідність етнічного й соціального складу населення накладала відбиток і на культурний бік міського життя, оскільки одночасно співіснувало декілька культурних традицій: з одного боку – шляхетська культура, осередками якої були навчальні заклади, маєтки власників міст, шляхетські зібрання (сеймики), а з іншого – традиційна народна культура.

У цьому переконує й міркування Нормана Дейвіса про освітню й культурну спадщину Речі Посполитої: «в польських землях, де населення усвідомлювало одночасну належність до різних класів, націй і держав, воно безперечно підлягало широкому розмаїттю конкурентних культурних вимог»

[746, с. 617]. Оскільки поляки (насамперед шляхта), попри меншу чисельність у порівнянні з корінним українським населенням Правобережної України, визначали політичне й суспільне життя цього краю, то саме шляхетська культура могла найбільш відчутно впливати на формування міського культурного довкілля й продукувати новації, без яких подальший культурний розвиток був неможливий [1007, с. 174].

Поширення в Європі у XVIII ст. ідей Просвітництва – віри в безмежні можливості людського розуму, силу знань, досягнення механіки й техніки – штовхало суспільство до реалізації такого освітнього проєкту, за допомогою якого поширювалися б корисні знання й наукові відкриття [1089, с. 49–52]. Наблизити освіти до життя, зробити її доступною для ширших верств населення мав навчально-виховний процес, організований рідною мовою викладання.

Однак в усій Європі система освіти й наприкінці XVIII ст. продовжувала перебувати під значним релігійним впливом. В укоріненні релігійної традиції в освіті велику роль відігравало Товариство Ісуса. Модель єзуїтської освіти, як відомо, з останньої третини XVI ст. була поширена й на території Правобережної України [1152]. Слабкою ланкою єзуїтської школи залишалася її відірваність від реалій повсякдення. Однак відгородитися від міста монастирськими мурами не означало повністю ігнорувати міське життя, не мати контактів із міськими жителями, не впливати на місто в релігійному й культурному плані.

Та все ж основна концепція єзуїтської освіти уже не відповідала вимогам «віку розуму» й потребувала докорінних змін. За взірцем, запозиченим у Франції, у Речі Посполитій між її першим і другим поділом (1772–1793) реалізувався один з успішних освітніх проєктів того часу, який взялася втілювати Едукаційна комісія (Комісія національної освіти) – на правах державної установи [1176, с. 167]. Основними його ознаками стало надання освіти світського та публічного характеру, її державне фінансування.

Незважаючи на заборону діяльності ордену єзуїтів (1773) фактично мережа колишніх єзуїтських шкіл та навчальних закладів інших чернечих орденів була збережена, однак підпорядкована Комісії національної освіти [945, с. 54]. Кардинальних змін зазнали навчальні програми, до яких були введені природничі дисципліни, елементи фізичного виховання, утверджувалося викладання польською мовою. Перевага надавалася вихованню свідомих громадян у дусі християнської моралі та патріотизму [748, с. 15–16].

Полегшував систему підпорядкованості навчальних закладів Едукаційній комісії поділ усієї території Речі Посполитої на десять навчальних округів (відділів), чотири з яких охоплювали територію Великого князівства Литовського, до складу двох із них – Волинського та Українського, увійшли навчальні заклади Правобережної України (за винятком шкіл піарів у Межирічах Корецьких та Дубровиці на Волині, які мали осібне підпорядкування) [1163, с. 4; 475, s. 261–296].

Триступенева система освіти передбачала ієрархічну підпорядкованість академічних (публічних, світських) шкіл Краківському університетові як головній школі на території Корони, а їм у свою чергу – шкіл найнижчого рівня – парафіяльних. Академічні школи формували свою ієрархію: окружній (головній у навчальному окрузі) підпорядковувалися підокружні, й усі вони працювали за єдиними навчальними програмами. Навчання в академічних школах тривало шість років із дворічним перебуванням у кожному класі.

Як виглядала в Правобережній Україні мережа навчальних закладів, підпорядкованих Едукаційній комісії? У двох навчальних округах тут функціонували дві окружні школи (Кременець, Вінниця) і чотири підокружні (Кам'янець, Луцьк, Олика, Житомир). Підконтрольні державі у статусі підокружних були й василіанські школи, яких нараховувалося вісім (Володимир, Острог, Шаргород, Бар, Овруч, Канів, Умань, Любар) [595, с. 276–327]. Останні, як і піарські, хоча й розраховували на фінансову допомогу від держави, однак переважно утримувалися коштом ордену василіан. Отож у

міських поселеннях Правобережної України було засновано 16 шкіл «вищого рівня» (додаток Б. 2).

Як свідчать рапорти візитаторів Едукаційної комісії, на вказаній території існували й парафіяльні школи, підконтрольні їй. Ю. Крижановський наводить інформацію про 18 парафіяльних шкіл, принаймні 14 із яких підпорядковувалися підокружним школам [595, с. 276–307]. Парафіяльні школи, що їх зазвичай відкривали в міських поселеннях, давали учням достатню підготовку для продовження навчання у повітових школах. У віддаленій перспективі Комісія плекала надію на розширення їхньої мережі для того, щоб охопити навчанням ширші верстви населення, зокрема й простий міський люд.

Окрім того, існували ще й приватні школи – нижчі від академічних, на більшість із них контрольні функції Едукаційної комісії не поширювалися (Берестечко, Богуслав) [595, с. 297; 596, с. 484]. Продовжували приватно навчати дітей у себе вдома чи то в оселях їхніх батьків монахи різних чернечих орденів, що не знаходило схвалення Комісії. Остання не мала повноважень інспектувати їх навчально-виховний процес, хоча й констатувала, що навчають вони «по-старому» [595, с. 299]. Однак у загальній масі й такі осередки освіти розширяли соціальний комунікативний простір міст та долучалися до творення культурного довкілля містян.

Безумовно, і державних, і приватних шкіл у Правобережній Україні було надто мало. Тому міста, у яких вони функціонували, мали більшу принадливість для місцевої шляхти [475, с. 291, 296]. Затребуваність освітніх послуг пояснюється доволі значною, як на той час, кількістю учнів у міських школах. Так, 1789 р. у Кременецькій окружній школі навчалось понад 450 осіб, а в Житомирській – близько 500. Рекорд побила василіанська школа в Шаргороді (Волинський округ), зібравши під одним дахом у 1782 р. до 600 учнів [596, с. 466]. У загальній чисельності міського населення питома вага вихованців шкіл коливалася: 2,4% в Олиці, 3% в Дубровиці, 12,9% у Кременці, 23% в Умані [595, с. 276–307; 596, с. 451–494; 1091; 799, с. 13; 857, с. 179].

Можна стверджувати, що наявність у місті навчального закладу поживлявала й господарську активність його мешканців. Адже школярів – у переважній більшості вихідців із заможних сімей – потрібно було годувати, одягати, а в разі відсутності конвікту – винаймати житло. Між дітьми містян, які проживали в рідних домівках, та їхніми батьками, існував тісніший зв'язок, через який інформація, почута на уроках, почерпнута із книг, ставала доступною й сімейному оточенню [1014, с. 229–237].

Задовольняючи потребу в освіті насамперед шляхетства, готуючи до життя молоде покоління в дусі патріотизму до скривдженої батьківщини, тогочасна міська школа залучала до своєї духовної орбіти різних людей, здатних підтримати її життєдіяльність, була своєрідним освітньо-культурним центром.

Місцева шляхта організовувала посильну фінансову допомогу школам, утримувала на власні кошти окремих учнів, зокрема фундушевих. Таких у Кременецькій окружній школі навчалося 18 [585, с. 283]. В Едукаційної комісії був навіть намір заснувати спеціальне товариство для допомоги учням – жіночі (дамські) ефферати, однак другий і третій поділи Речі Посполитої завадили це зробити [586, с. 474].

Підтримка шкіл шляхтою демонструвалася під час відвідин урочистих актів і публічних щорічних екзаменів. Проведення публічних екзаменів у Кременецькій та Вінницькій школах у часі збігалися із зібраннями повітових сеймиків, а в Луцьку – із засіданнями гродського суду, тому публічні випробовування знань учнів бували багатолюдні. Траплялися випадки, зокрема, у Луцьку, коли повітова шляхта вимагала від Комісії підвищити статус школи, оскільки це слугувало б її інтересам [585, с. 291].

Для шляхти така участь у житті шкіл демонструвала не лише підтримку освітянської справи, а й урізноманітнювала власне культурне дозвілля, надавала йому нового забарвлення. Таким чином демонструвалася її єдність, шляхетна поведінка. Долучалися до таких заходів представники міського світського товариства, у тому числі й жіноцтво [595, с. 282]. Вважали за честь

відвідати їх власники міст та містечок, місцеве духовництво (католицьке й уніатське), командний та офіцерський склад військових гарнізонів (Кам'янець-Подільський, Острог) [595, с. 282]. На завершення таких заходів учні вправлялися в перекладах творів класичних авторів із латини на польську та їх декламації, демонстрували фізичні досліди. Найбільш емоційно своє захоплення побаченим і почутим висловлювали світські дами. Шкільні інспектори від Едукаційної комісії до звітів про Дубровицьку школу піарів постійно вміщували інформацію про публічний характер іспитів, на яких були присутні «різні обивателі», а також власник Дубровиці Плятер [475, s. 272, 292; 459, с. 610].

Одним із благодійників Луцької підокружної школи був Філіп Олізар, литовський підчаший, який по завершенні урочистостей міг запросити вчителів разом із найкращими учнями, а то й усіх присутніх до себе в гості на святковий обід. Візитатори звертали увагу, що «обивателі й духовництво не жалкують за тим часом, який вони звикли дарувати молоді» [595, с. 296, 305].

Зазвичай публічні екзамени завершувалися врученням королівських дарунків – так називалися золоті й срібні медалі для найбільш успішних учнів, що їх заснував польський король Станіслав Понятовський для заохочення учнів до навчання й приваблення шляхти до освітніх закладів [595, с. 266]. Цей почесний обов'язок випадав добірному товариству гостей, зокрема власникам міст та містечок [475, s. 266]. Поміж нагороджених учнів Дубровицької школи були Лукаш Голомбовський, Алойзи Фелінський, Антоній Мошинський та інші, відомі подальшою участю в суспільно-політичному і громадському житті [475, s. 262, 291; 766, с. 106–107].

Безперечно, на противагу адміністративним центрам, публічні заходи у школах невеличких містечок відвідувало значно менше гостей, відповідно, й підтримка з боку знаті виглядала слабшою. «А більшою її й очікувати не доводиться в не повітовому місті», – фіксувалося під час ревізії Олицької підокружної школи [596, с. 453].

Відвідини шкіл польським королем під час подорожі Правобережною Україною весною 1787 р. здатні були підняти престиж і василіанських осередків освіти, які за рівнем викладання та фінансового забезпечення поступалися світським школам. Учні Володимирської школи вітали керманіча держави аж шістьома мовами, які вони вивчали. Урочистий прийом королю влаштував й шкільний колектив василіанської школи в Каневі. На ньому звучали виголошені привітання трьома мовами [596, с. 455; 1160, с. 137]. Безперечно, подібні візити були подіями культурного виміру життя не лише міської школи, а й усіх мешканців міста.

Участь військових чинів у шкільному житті не обмежувалася лише присутністю на урочистостях. Відповідно до навчальних програм у школах впроваджувалося фізичне виховання, до якого залучали військовиків. У Кременецькій окружній школі щороку для занять з військової виправки наймали унтер-офіцера з Дубна з платнею в 6 злотих. Практикувалися ігри з м'ячем, біг наввипередки на короткі й довгі дистанції, муштровий вишкіл, маршування під звуки барабана та співи пісень. Окрім фізичного загартування, учні здобували практичні військові навички [596, с. 283, 288, 460, 475].

Вагомого значення в навчально-виховному процесі приділялося патріотичному вихованню. 1789 року, коли ревізувалися школи Правобережжя, небезпідставно очікувалися народні заворушення проти польської шляхти. Охороняти міста від загрози повстанців разом із містянами виходили й учні, як це спостерігалось у Луцьку [595, с. 295]. Це зближувало учнів із міськими обивателями, вивищувало статус навчальних закладів, у яких виховували патріотів.

Окремі з міських шкіл услід за традицією єзуїтів продовжували організовувати театральні вистави, або т. зв. діалоги. Безперечно, такі культурні заходи набували розголосу у всьому місті. Практикувалися вони у василіанській школі в Острозі та школі піарів у Межирічах Корецьких [595, с. 305; 596, с. 305, 464, 465].

На основі книжкових зібрань колишніх єзуїтських колегіумів (Кременець, Луцьк, Острог, Вінниця) та навчальних закладів інших чернечих орденів починали формуватися шкільні бібліотеки [803, с. 77–79; 1049, с. 105–119; 1127, с. 104–115; 1128, с. 378–392]. Однак у їхньому книжковому репертуарі, хоча й містились твори античних авторів та окремі книги з гуманітарних галузей знань, переважала література богословського змісту, що не відповідало потребам нової навчальної програми. Тому траплялося, що шкільна адміністрація намагалася позбутися книжок як баласту.

Луцька підокружна школа неодноразово зверталася за дозволом розібрати давню єзуїтську бібліотеку, яка дісталася їй у спадок. Частина книг, які могли знадобитися для навчання, пропонували таки залишити, а решту – хоча б комусь подарувати [595, с. 292]. Таким чином могло б звільнитися місце для нових надходжень, а подаровані книжки продовжували б слугувати людям. Близько тисячі книжок потрапило на збереження до Вінницької школи від колишнього єзуїтського колегіуму; їх спочатку зберігали у трьох шафах у непристосованому приміщенні, а згодом виставили в коридор, де вони продовжували псуватися [1185, с. 46]. Така інформація хоча й засвідчує байдужість керівників шкіл до книгозбірень своїх попередників, однак дає зрозуміти, що вони таки переймалися комплектуванням власних бібліотек.

Залученню учнів до книжкової культури, а отже опосередковано і їхніх рідних, могли сприяти й дарунки книжок. У школах вводилася практика преміювання найкращих учнів книжками. Зазвичай це були підручники, які рекомендувалося купувати лише в академічних друкарнях за рахунок державних коштів, виділених на фінансування навчальних закладів [475, s. 278]. Доступними для шкіл ставали й періодичні видання, які можна було передплачувати теж за державний кошт [596, с. 471].

Отже, підпорядковані Едукаційній комісії школи сприяли не лише підвищенню рівня освіти шляхти, а й виступали своєрідними освітньо-культурними осередками, гуртуючи навколо себе поки що привілейовану частину містян та повітову шляхту. Принагідно відзначимо, що поміж учнів

шкіл – насамперед тих, котрих утримували чернечі ордени, було й нечисленне представництво українців, зокрема діти уніатських священників, а також поодинокі вихідці із селянських родин. У вправних руках польських реформаторів потреба в освіті набувала соціального визнання, щоправда, поки що в середовищі шляхти. Функціонування в містах Правобережної України шкільних осередків сприяло укоріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині ХІХ ст. [987, с. 369]. Між тим поза публічними школами залишались не лише містяни українського етносу, а й євреї – найчисельніша страта міського населення. Продовжуючи жити ізольовано від інших релігійних груп, вони дотримувались власної традиційної культури й релігійної освіти.

2.2. Освітня реформа Олександра І

Унаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої Правобережна Україна опинилася в новому державному просторі – Російській імперії (додаток А), що в часі збіглося зі вступом багатьох європейських держав на шлях модернізації й дало їм змогу забезпечити перехід від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого й індустріалізованого [762, с. 563].

На підставі статистичних і мемуарних джерел можна стверджувати, що міста залишалися ще мало залюдненими (додаток Б. 1), з різкими контрастами між мальовничим природнім довкіллям, архітектурними принадами й убогістю домівок більшості містян [482, с. 123].

Попри слабкість урбанізаційних потуг Правобережної України, на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. містам й окремим містечкам випало перебрати на себе ініціативи культурних новацій від магнатських резиденцій. Останні переважно локалізувалися поза міськими межами й відчутно демонстрували економічний та культурний занепад. Ідеться про поширення книжкової культури, організацію навчальних закладів, бібліотек, друкарень, театральних видовищ, масових культурних заходів тощо. При цьому частина монастирів й надалі була

залучена до формування такого пласту міської культури, як освіта. Важливо, що закладений ще за часів Едукаційної комісії публічний характер навчальних закладів, які залишилися функціонувати при монастирях, було збережено.

І ще одна заувага: у першій третині XIX ст. у функціональній структурі міських поселень Правобережжя, як і на всьому міському просторі колишніх річпосполитських земель, міцні позиції й надалі займали містечка [1072, с. 292]. Окремі з них не лише зберігали за собою роль аграрних та торговельних центрів найближчої округи, а й культурних осередків, нерідко не поступаючись адміністративним містам.

Які ж прошарки міського населення були спроможні виступити в ролі організаторів чи учасників формування міського культурного довкілля? Услід за Світланою Куль-Сельверстовою, дослідницею білоруської культури кінця XVIII – початку XIX ст., можемо стверджувати про визначальну роль шляхти у формуванні міської культури на Правобережжі України в окреслений період, як це спостерігалось на сусідніх з українськими – білоруських землях, що також зазнали загарбання з боку Російської імперії [1243]. Попри те, що чисельної переваги в містах шляхта не мала, у першій третині XIX ст. їй удалося втримати за собою лідерство майже в усіх сферах суспільного життя. Збереженню її панівного становища посприяла й ліберальна політика нової російської влади. До того ж на початку XIX ст. культурна роль російського чиновництва чи військових ще не була настільки відчутною в міських поселеннях, як це спостерігалось пізніше – у другій третині XIX ст.

Однак «перетікання» культурного життя від магнатських садиб до міських центрів виявилось процесом довготривалим. Тому в першій третині XIX ст. співіснували як магнатські приватні осередки культури, так і міські культурні осідки, як-от навчальні заклади. До того ж окремі магнатські або шляхетські садиби й надалі розміщувалися в приватновласницьких містах або переважно в містечках і зберігали за собою роль локальних культурних центрів.

Згадки про прояви культурного життя наприкінці XVIII – початку XIX ст. в таких приватновласницьких міських поселеннях, як Тучин, Корець, Дубно,

що на Волині, знаходимо в текстах відомого мемуариста Антонія Анджейовського [535, s. 39–52, 84–173]. Своєрідними культурними центрами тут виступали маєтки власників-магнатів: у Дубні – Міхала Любомирського, у Корці – Йозефа Чарторийського, у Тучині – Міхала Валевського. Принагідно згадаємо про культурну роль садиб Потоцьких у Тульчині й Немирові на Поділлі [1237], маєтку польського аристократа Юзефа-Августа Ілінського в Романові на Волині [1234] або ж осідку Браницьких у Білій Церкві на Київщині [956].

Дещо ідеалізовано змальовує А. Анджейовський освітньо-культурне довкілля містечка Корця. Наприкінці XVIII ст. тут не було державної чи монастирської школи. Дітей дрібної шляхти, до якої належала й родина А. Анджейовського, навчав азам науки колишній учень Межирічської школи піарів Йозеф Скошковський. Поміж шляхти набуває поширення традиція дарувати книжки або гроші для їх придбання. Відомі майстри Корецької порцелянової фабрики Мезери мали добру бібліотеку й передплачували газети. Приїзд до Корця художника Йозефа Маньковського на запрошення власника містечка дав поживу до формування у шляхти зацікавлень малярством [535, s. 43–44]. Цікаво, що в перше десятиріччя XIX ст. корецька шляхта не цуралася світських контактів з офіцерським складом російського війська, яке квартирувалося в цьому волинському містечку. Тут спрацьовувало не лише почуття спільної приналежності до привілейованих прошарків населення, а й особисте доброзичливе ставлення до польської шляхти з боку окремих представників російського офіцерства [535, s. 47].

Як бачимо, містечка й надалі достатньо успішно конкурували з адміністративними центрами Правобережжя в царині культури. Цьому сприяло ще й сусідство з ними монастирських шкіл, і навіть традиції ярмаркування. Відомо, що окремі з ярмарків мали потужний культурний складник, як-от у Бердичеві. Про такі їх культурні атрибути, як театральні й циркові видовища згадували Міхал Чайковський (Садик-Паша), Францішек Ковальський [501, с. 40–72]. Останній зазначав, що під час бердичівського ярмаркування

організовувалися світські вечірки польської знаті. На літературних вечорах шляхта охоче долучалася до читання, зокрема творів нової поетичної зірки 20-х років – Адама Міцкевича, який посів чільне місце в пантеоні класиків польської літератури. Поширенням його книжок займався кременецький книгар Глюксберг, що практикував виїзну книжкову торгівлю мало не по всьому Правобережжю [550, s. 352–357; 517, с. 418].

Варто зазначити, що в першій третині XIX ст. театральні видовища лише розпочинали прокладати дорогу до публіки, виконуючи роль культурного посередника між різними соціальними прошарками містян. Назагал такі публічні дійства організовували переважно мандрівні актори [805, с. 27–32]. Постійні театральні трупи й глядацькі зали, що відповідали їхнім потребам, у цей час були лише в губернських центрах – Києві та Житомирі [783, с. 83].

І все ж найбільше увиразненню культурного обличчя міських поселень Правобережжя в досліджуваний період прислужилися навчальні заклади. Наприкінці XVIII ст. імперія Романових перебувала в пошуках прийнятної освітньої моделі, здатної поєднати державний контроль над освітніми установами з реалізацією просвітницької ідеї загальнодоступності знань для всіх, хто їх потребував, що засвідчив затверджений у 1786 р. Катериною II «Статут народних училищ в Російській імперії» [309, с. 646–669]. Однак на міські поселення Правобережної України ця модель фактично не поширилася, за винятком Києва, де в травні 1789 р. було відкрите російське головне народне училище [448, стлб. 39].

Звісно, у період соціально-політичних потрясінь – між другим і третім поділом Речі Посполитої, про повноцінне функціонування польських шкіл у Правобережній Україні не йшлося. Між ними та органами, які їх контролювали, зв'язки були порушені. У цих складних умовах найменших утрат зазнала шкільна мережа, яка й надалі перебувала під опікою чернечих спільнот [1196, s. 41]. Діяльність академічних шкіл у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Кременці, Вінниці та Луцьку була поновлена в 1797–1799 рр. під назвою шляхетських повітових шкіл (училищ) [448, стлб. 350, 674]. Допоки згідно з

імператорськими указами не було створене Міністерство народної освіти [355, стлб. 244], а також навчальні округи [357, стлб. 442], у 1797–1801 рр. освітні установи Правобережжя (за винятком монастирських шкіл) підпорядковувалися приказам громадської опіки й опосередковано губернаторам [345, стлб. 441; 301, стлб. 480].

У 1802 р., стартовому для російського освітнього реформування, у Правобережній Україні продовжували функціонувати близько двох десятків навчальних закладів. Найбільше їх (13) зосереджувалося на Волині: у Житомирі, Кременці, Луцьку, Межирічах, Овручі, Володимирі-Волинському, Дубровиці, Любарі, Заславі, Бердичеві, Олиці, Жидичині, Дермані. У Подільській губернії були збережені чотири польські школи: у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Немирові, Барі [1010, с. 230–237]. І лише два повітових училища, що перебували під опікою василіан (в Умані та Каневі) дісталися в спадок реформаторам на Київщині (додаток Б. 3). Як свідчать дані, наведені у додатку Б. 3, монастирі піарів, босих кармелітів, а найбільше – чернечого ордену василіан надавали притулок й організовували навчання в добрій половині діючих навчальних закладів. Отже, римо-католицький та уніатський клір продовжував відігравати вагомий роль у механізмах культурних комунікацій. Хоча монастирські стіни й надалі відділяли освітні заклади від міського життя, однак навчання, як і за часів Едукаційної комісії, тут розгорталося за єдиними зі світськими школами програмами, що увиразнювало їх публічний характер.

Констатуємо, що шляхта, ставши підданною імперії з відмінними від ліквідованої Речі Посполитої традиціями суспільно-політичного, соціального, релігійного життя, мала вищий, ніж російське дворянство, освітній рівень, і на такі реалії змушена була зважати нова влада [681, с. 254].

Модель освіти, що постала після її реформування в Російській імперії в 1803–1804 рр., спиралася на достатньо успішний проєкт Речі Посполитої, реалізований в останній третині XVIII ст. Унаслідок такого підходу наявна

шкільна мережа у правобережних губерніях була збережена й інтегрована до нового державного механізму.

Для організації дієздатного державного шкільництва навчально-методичні та контрольні функції освіти були сконцентровані в університетах, довкола яких виокремлювалися території шести навчальних округів із підлеглими навчальними закладами. Законодавчо визначені типи навчальних закладів забезпечували безперервність і послідовність та поетапність переходу від початкового рівня освіти (парафіяльні училища) до середнього (повітові училища та гімназії), а далі й вищого, який здобували в університетах. Законодавством обґрунтовувався і всестановий характер освіти, який за збереження кріпосницької системи неможливо було реалізувати [345, стлб. 438; 310, стлб. 636; 1144, с. 65].

Волинська, Київська та Подільська губернії увійшли до Віленського навчального округу, у складі якого разом із білоруськими та литовськими землями фактично об'єднувався увесь обшир загарбаних у Речі Посполитої земель. Чи не найбільше прислужилися збереженню освітніх традицій Едукаційної комісії на Правобережній Україні перший керманіч Віленського навчального округу Адам-Єжи Чарторийський й особливо візитатор трьох українських губерній Тадеуш Чацький. Цим високопоставленим чиновникам укупі з іншими посадовцями польського походження вдалося долучити до фінансової підтримки навчальних закладів землевласницьку шляхту, католицьке й уніатське духівництво. Отож для дітей незаможної шляхти уможлиблювався доступ до освіти, зростали шанси здобути знання, необхідні як у повсякденному житті, так і для збереження власної ідентичності.

У міських поселеннях Правобережної України була сформована мережа повітових шкіл і парафіяльних, яка достатньо ефективно функціонувала впродовж першої третини століття. У порівнянні з попереднім періодом загальна кількість повітових шкіл суттєво не зросла, їх нараховувалося близько двох десятків (додаток Б. 4). Нові повітові школи були засновані в Махнівці на Київщині, Клевані, Бердичеві, Теофіполі на Волині, Меджибожі на Поділлі.

Хоча на Правобережжі й не був реалізований намір влади відкрити в кожному губернському центрі по одній гімназії, такий найвищий тип школи з польською мовою викладання постав у повітових містах – Кременці (1805, реорганізований в ліцей 1818 р.), Вінниці (1814), а від 1825 р. рангу гімназії набула шестикласна повітова школа в Межирічах, яку й надалі утримували піари [1177, s. 137; 1196, s. 204, 208, 212, 222]. Врешті, лише в губернському Києві в 1809 р. була відкрита російська гімназія, позаяк польським впливам тут не судилося домінувати.

Не дотримувався й законодавчий припис про відкриття училищ у кожному повітовому місті [301, стлб. 482]. Складається враження про ігнорування губернських центрів (та й повітових міст) в облаштуванні нових освітніх осередків як намір реформаторів освіти – поляків за етносом і культурою, уберегти навчальні заклади від небажаного втручання російської влади, яка насамперед опановувала головні адміністративні міста.

Варто згадати ще й про такі осередки освіти, які не підпорядковувалися Віленському університету, як-от польська єзуїтська школа в Романові на Волині (1814–1820), що постала з ініціативи графа Юзефа-Августа Ілінського [681, с. 23; 951, с. 146–148]. Як зауважував Тадеуш Стецький, цей навчальний заклад приваблював дітей, чиї батьки за часів Речі Посполитої самі навчалися в єзуїтських школах і зберегли про них позитивні враження [1193, s. 173]. У цьому випадку можна говорити про формування у мешканців міст Правобережжя та їх округи родинної традиції здобувати освіту як доконану соціальну потребу.

Результативною в містечках виявилася фінансова та матеріальна підтримка землевласників та духівництва, спрямована на відкриття римо-католицьких парафіяльних шкіл, яких у 1817 р. було 94, а вже наступного 1818 р. зафіксовано 127 (додаток Б. 5). Навіть враховуючи, що не всі наведені у статистичних джерелах дані збігалися з реальною кількістю діючих початкових шкіл, як це зауважив Д. Бовуа [681, с. 240], усе ж такі ініціативи були

визначальними [1043, с. 116–122], оскільки держава не спроможна була фінансувати школи найнижчого типу [322, стлб. 1073–1077].

Найменше римо-католицьких парафіяльних шкіл вдалося відкрити в Київській губернії, оскільки фондушева доброчинність як головне фінансово-матеріальне підґрунтя їхньої діяльності була тут розвинута слабше в порівнянні з Подільською й особливо Волинською губернією [450, стлб. LXXX]. Наголосимо, що парафіяльні школи відвідували й діти з українських родин, у яких засвоєння навчального матеріалу польською мовою викликало труднощі.

Варто зазначити, що фондушевою доброчинністю займалося не лише римо-католицьке духівництво, а й уніатське – передовсім монахи Чину св. Василя Великого, стараннями яких, зокрема в Кременці, при місцевому василіанському монастирі була відкрита парафіяльна школа [799, с. 19].

Скромне місце в освітній мережі займали православні парафіяльні школи як найнижча ланка освіти. За даними Л. Заштовта, у 1808 р. на все Правобережжя таких нараховувалося п'ять, і навіть у 20-х роках, коли умови стали сприятливіші, їх функціонувало тут трохи більше двох десятків (з них половина припадала на Київську губернію) [1196, с. 314]. Щоправда, чи пов'язані вони були з міськими поселеннями, як це найчастіше спостерігалось з римо-католицькими школами, Л. Заштовт, не уточнює.

Відомі поодинокі випадки функціонування й лютеранських шкіл у осідках німецьких колоністів, зокрема на Поділлі, – у містечках Немирів Брацлавського, Кам'янка Ольгопільського повіту, які перебували в юрисдикції конгрегації (відділення) Немирівської лютеранської парафії [1046, с. 7].

У тому разі, якщо у міському поселенні вже існувало училище чи гімназія, відкриття ще однієї школи початкового типу сприяло залученню незаможних прошарків міського населення до освітньо-культурного життя. У першу чергу таке спостерігалось в губернських центрах, однак і такі міські поселення, як Овруч, Любар, Луцьк на Волині, Меджибіж на Поділлі уже мали по дві публічні школи (додаток Б. 6).

Не можемо не згадати й про духовні навчальні заклади, які готували священнослужителів різних християнських конфесій – римо-католицькі та православні семінарії. Перші з них у період, що нас цікавить, функціонували в Житомирі, Луцьку, Олиці, Кам'янці-Подільському, а ще від 1820 р. в повітовій Звенигородці на Київщині [1095, с. 88–92].

У кожній правобережній губернії було по одній православній семінарії, а в Києві – сакральному місті православ'я, функціонувала ще й Духовна академія як вищий духовний навчальний заклад, під опікою якої в 1819 р. була відкрита Київська духовна семінарія. На Волині православна семінарія спочатку прислужилася формуванню освітньо-культурного довкілля Острога (1796–1825), потому функціонувала в містечку Аннопіль (Ганнопіль) (1825–1835), надалі була переведена до Кременця, а на початку ХХ ст. отримала постійну прописку в Житомирі [883, с. 69–80]. Від 1797 р. осідком Подільської духовної семінарії на базі відомої василіанської школи стає містечко Шаргород. Однак у 1806 р. цей навчальний заклад перевели до Кам'янця-Подільського, що, звичайно ж, додало цьому губернському місту ваги як осередку освіти та культури. Потім у самому Шаргороді було влаштоване духовне училище [1095, с. 89].

Варто наголосити, що навчальні заклади на території Віленського округу зберігали свою специфіку як спадок освітніх традицій Речі Посполитої. Тут, у порівнянні з іншими округами, мали місце і довша тривалість навчання, і ширший обсяг навчальних програм із викладанням предметів польською мовою, і вищий рівень забезпечення шкіл учительським складом [301, стлб. 481]. При цьому російська мова викладалася в обсязі іноземних мов. Скажімо, у гімназіях цього округу навчання тривало шість–сім років, а у Волинській гімназії – аж десять. І це на відміну від загальної тривалості гімназійного навчання в чотири роки для решти навчальних округів.

Фіксуючи указану специфіку, можна припустити, що навчальні заклади на території Віленського округу в розглядуваний відтинок часу відігравали відчутнішу роль у формуванні культурного довкілля, ніж це проявлялося на

інших обшарах Російської імперії. Адже завдяки безмежному ентузіазму візитатора навчальних закладів трьох правобережних губерній Тадеуша Чацького і творчій енергії його сподвижника Гуго Коллонтая в «українській» частині Віленського навчального округу освітні установи розвивалися доволі динамічно.

Головним ядром освітніх осередків у міських поселеннях Правобережжя, навколо яких об'єднувалось поки що нечисленне представництво тих, хто їх підтримував або ж тягнувся до знань, виступали учительсько-учнівські колективи. Шкільні наставники та їхні підопічні, пов'язані спільним навчально-виховним процесом, утверджували право на професійну інтелектуальну діяльність як головне джерело власного існування, демонстрували приклад значущості освіти як для особистого духовного зростання, так і для реалізації програми імперської влади з підготовки освічених громадян, яких в умовах реформування всіх сторін життя нагально потребувала держава.

За опублікованими даними у світських і монастирських школах у 1802 р. нараховувалося 144 учителі (разом з адміністративним персоналом та шкільними священниками), а в 1817 р. – 137 осіб, що дає підстави стверджувати про більш-менш усталену їх кількість (додатки Б. 3; Б. 7). Беручи до уваги, що в указаний період на весь Віленський округ припадало 243 учителі академічних шкіл, то їхня частка на Правобережній Україні становила аж 45% [1177, s. 214–215]. Враховуючи, що учителів парафіяльних шкіл у 1817 р. могло нараховуватись 94 – відповідно до кількості таких шкіл (додаток Б. 5), то загальна чисельність учителів Правобережжя могла становити не менше ніж 230 осіб.

Для глибшого сприйняття вчителів як творців міського освітньо-культурного довкілля, варто проаналізувати його етнорелігійний, соціальний, віковий, освітній склад, територіальне походження. Скористаємося даними за 1801 р. про вчительські колективи Вінницької та Немирівської повітових шкіл, коли лише розпочалася інтеграція польського шкільництва до імперського простору.

У Вінницькій школі на той час разом із ректором Михайлом Свинецьким та шкільним священником працювало десять шкільних наставників. За винятком учителя російської мови Івана Хринецького – православного віросповідання, вихідця з Лівобережної України, отож, найімовірніше, українця, – решта були римо-католиками й, очевидно, етнічними поляками. З дев'яти римо-католиків лише учитель латинської мови Гамецет походив із Франції, родовід решти був польський. Шляхетське коріння простежується у більшій частині учительського складу (шість осіб) [448, стлб. 344]. Вінницькі учителі мали достатньо високий освітній рівень. Троє з них навчалися в університетах (Кракові та французькому Нансені), четверо – у річпосполитських школах (Познані, Сандомирі, Калуші, Львові). Ще три шкільних наставники в часи Комісії національної освіти закінчили школи Правобережжя [1177, s. 220; 832, с. 181]. Більшість вінницьких освітян походили з центральних воєводств колишньої Речі Посполитої, а ще з Галичини. Переважно це були особи віком від тридцяти до сорока років із достатньо високим професійним рівнем. Педагогічний стаж багатьох із них становив від трьох до дев'ятнадцяти років, а шестеро з десяти осіб розпочали педагогічну кар'єру ще за часів Едукаційної комісії [448, стлб. 344].

Дещо відмінний від вінницьких освітян на 1801 р. вимальовується збірний портрет учительства Немирівського училища. Разом із ректором тут трудилося дев'ять педагогів, середній вік яких не перевищував тридцяти років. Добра половина їх були вихідцями з Правобережної України (Подільської та Київської губерній). Їхнє соціальне походження не було однорідним: одна частина мала шляхетське коріння, друга – духівництва, передусім унійного (останні напевне мали українське етнічне коріння). Освітнім рівнем немирівські вчителі поступалися вінницьким: лише один із них навчався у вищій школі – Замойській академії, троє мали багаж знань того ж таки Немирівського училища, а ще двоє здобули освіту у Львові й Житомирі. Педагогічний стаж більшості з них становив від трьох до п'яти років [448, стлб. 345].

Безперечно, Вінницька школа була краще укомплектована учителями, аніж Немирівська. Цьому сприяло й вигідніше її розміщення у повітовому центрі Подільської губернії, й тривалий попередній період її існування у статусі окружної школи. Хоч як прагнув власник Немирова Вінцентій Потоцький якнайкраще облаштувати повітове училище, на відміну від Вінниці, це містечко виглядало менш привабливим для освітян, які мали вищий рівень освіти й встигли відчутти переваги життя у великих містах. І все ж Немирівська школа «притягувала» до себе освічених людей із навколишньої округи й виявилася спроможною самостійно готувати для себе кадри, не розраховуючи на фахівців здалека.

Зауважимо, що висновки Д. Бовуа стосовно учительства всього Віленського навчального округу прийнятні й для трьох південних губерній округу. Французький дослідник відзначав омолодження його складу в указаний період, що, на його переконання, засвідчувало динамізм публічної освіти. А ще – високий професійний рівень багатьох освітян, який забезпечувався їхнім довголітнім педагогічним стажем. Поруч із досвідченими учителями працювали молодші колеги, поміж яких було й чимало випускників Віленського університету. Саме в такий спосіб і забезпечувалася тяглість учительської професії. Хоча корпус учителів не спромігся окреслити власної професійної ідентичності, а лише перебував у її пошуку, та все ж від нього започатковується становлення професійної міської інтелігенції – гурту осіб книжкової культури, які отримували за свою працю грошову винагороду [1177, s. 221].

Упевнено можемо зараховувати до творців освітньо-культурного середовища й шкільну адміністрацію, від якої залежала не лише ефективність навчально-виховного процесу, а й організація культурного життя у власному колективі, налагодження комунікаційних зв'язків із містянами, чиновниками різних відомств, передусім Міністерства народної освіти через посередництво Віленського університету. Зазвичай її склад представляли директор (ректор)

школи, його заступник (префект), капелан (священник римо-католицького віросповідання), канцелярист та ін.

У внутрішньому колі культурної взаємодії міських шкіл важливою ланкою виступав учнівський загаль. Нижче схарактеризуємо кількісні й соціальні параметри учнівства Правобережної України першої третини ХІХ ст. Якщо в 1802–1803 рр. у трьох губерніях загальна кількість учнів у школах вищого від початкового рівня типів не перевищувала 4 тис. осіб (додаток Б. 3), то вже на 1822 р. вона становила близько 4,7 тис. осіб [680, s. 279].

Найбільше молоді навчалася в навчальних закладах Волині, зокрема, у 20-х роках наповнюваність більшості шкіл тут сягала від 200 до 600 осіб (Кременець, Любар, Межирічі, Овруч, Бердичів, Луцьк) [1144, s. 250], а щонайбільше – понад 600 учнів – у Волинській гімназії (ліцеї) [1196, s. 199–225; 680, s. 279; 1159, s. 146].

Позитивній динаміці зростання учнівського загалу сприяло й поширення парафіяльних шкіл. Якщо в 1817 р. загальна кількість учнів тут становила майже 2 тис. осіб, то вже наступного року зросла на 400 осіб (додаток Б. 5). Припускаємо, що в міських парафіяльних школах могла навчатися добра половина всіх учнів такого типу навчальних закладів. Скажімо, у 1817–1818 рр. їхня кількість тут могла становити понад тисячу осіб. У такому разі в школах усіх типів лише впродовж 1816–1822 рр. могло навчатися понад 5 тис. школярів [432; с. LXXX; 1196, s. 312; 680, s. 279].

У чотирьох повітових школах Подільської губернії понад 60% учнів мали шляхетське походження, а в Барській та Вінницькій їхня частка перевищувала 87–89% [681, s. 260]. Питома вага вихідців із родин священнослужителів (римо-католицької та унійної церкви) коливалася від 6% (Вінниця) до 21% (Немирів). Частка дітей купців і міщан, чії родини передусім були пов'язані з міськими осідками життя, становила 8% загальної кількості учнів. Найменшою поміж учнів була група «різночинців» – осіб нешляхетського походження з неоподаткованих груп населення, до якої могли належати й вільновідпущені селяни (від 0,6% у Вінниці до 3,1% у Кам'янці) (додаток Б. 8).

Аналіз станової й конфесійної приналежності учнів Луцького училища за 1811 та 1816 рр. проведений О. Карліною, засвідчив, що дві третини його учнів були дітьми місцевих шляхтичів, а за конфесійною ознакою домінували католики [800, с. 313]. Для повноти соціального зрізу учнівства скористаємося звітом Т. Чацького про Дубровицьку школу на Волині, яку він інспектував у 1803 р. особисто. Загальна кількість її учнів (150 осіб) поступалася подільським школам. Як і деінде, діти шляхетського походження тут становили більшість – 120 осіб (80% усіх її учнів). Решта 30 школярів належали до інших станів (20%), однак поміж них не було жодного вихідця із селянських родин. Надалі школу відвідували діти з різних прошарків населення. У 1808 р. тут навчалася 10 дітей міщан, шість синів уніатських священників, а вже наступного року ця група учнів нараховувала до двох десятків осіб, окрім того, поповнилася ще й трьома вихідцями із сільського стану. Серед загалу учнів (93 особи) частка вихідців із податних прошарків населення продовжувала зростати й становила 26% [475, с. 287, 291, 293]. Отже, школа піарів у Дубровиці й надалі приймала на навчання переважно шляхетських синів, однак через освіту залучала до соціальної комунікації дедалі більше містян (додаток Б. 9).

Прикметно, що й парафіяльні школи, розташовані в міських поселеннях Волинської, Подільської й Київської губерній, згідно з окремим, спеціально для них затвердженим статутом від 31 серпня 1807 р., у першу чергу мали слугувати для збіднілої шляхти («скудных дворян»), а вже потім для ремісників і селян [308, стлб. 1250].

Беручи до уваги зазначене вище, можемо стверджувати, що в освітніх осередках, розташованих у містечках (Немирів, Дубровиця) – далі від гомінких центрів, учнівський контингент мав виразніший всестановий характер через наявність дітей духовництва, міщан, різночинців і навіть вихідців із селян. Цікаво, що і в губернському Кам'янці-Подільському, де відчувалася більша потреба в освічених людях, дітей із нешляхетських родин було також на порядок більше (додаток Б. 8).

Оскільки навчальні заклади виступали носіями нового в культурному житті міських поселень, їх сприйняття було неоднозначним. Що попит на освіту залишався достатньо низьким, а публічний характер навчання продовжував викликати недовіру, відзначали дослідники ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [1157, с. 4; 1028, с. 67, 70].

Указані тенденції про визнання потреби в освіті достатньо переконливо демонструють опубліковані в 1805 р. Т. Чацьким дані про співвідношення кількості учнів до чисельності різних категорій населення Правобережної України. Найсприятливішим було співвідношення між кількістю учнів та шляхти (додаток Б. 10).

Як уже зазначалося, зацікавленість навчанням демонструвала зубожіла чи безземельна шляхта, яка сподівалася в такий спосіб забезпечити незалежне майбутнє своїх дітей [681, с. 240]. Щодо заможного землевласницького шляхетства, то воно все ще продовжувало надавати перевагу домашній, а найбільше – приватній освіті. Якщо шляхетська аристократія таки віддавала своїх дітей до шкіл, то наполягала на їх утриманні окремо від бідних учнів, у спеціально організованих місцях проживання – конвіктах, хоча й не відмовлялася від фінансової допомоги найбіднішим школярам [1177, s. 266].

В указаний період довіру в шляхти все ще викликали монастирські школи [173, арк. 786; 501, с. 69]. У разі вибору поміж світськими школами перевага надавалася навчальним закладам гімназійного типу. Як недовіру до школи з боку багатії шляхти і як прагматизм батьків бідних учнів можна розцінювати те, що навчання в старших класах гімназій чи повітових училищ багато школярів ігнорувало, тому так мало молоді отримувало свідоцтва про його завершення. Дітям землевласницької шляхти в цьому не було потреби, оскільки готувалися з часом успадкувати родинні маєтки, а здобувати професію вважалося заняттям непрестижним. Якщо ж вони таки й обирали професійну кар'єру, то могли розраховувати на підтримку батьків й найближчого оточення. У такому разі дипломовані випускники – вихідці із бідних родин – не мали

жодних професійних переваг перед тими, хто не завершував навчання [1177, s. 265].

Зазначену тенденцію простежимо за чотирма повітовими школами Подільської губернії. 1801 року у найбільшій за кількістю учнів Вінницькій школі із 307 осіб у шостому класі навчалося лише 15 школярів, у Немирівській – із 283 учнів в останньому п'ятому класі завершували навчання 23 особи, а в Кам'янець-Подільській, де навчалося 216 учнів, останній клас відвідувало лише сім осіб [448, стлб. 367, 371–373]. Промовисту статистику зі звіту інспектора К. Монюшка про відвідування ним у 1824 р. Подільської гімназії наводить Д. Бовуа: «...з 1500 учнів, які впродовж 1814–1824 рр. навчалися у Вінницькій гімназії, атестат про завершення навчання отримало 127 осіб» [681, с. 266].

Зауважимо, що для нашого дослідження наведена інформація важлива й у тому сенсі, що частина старшокласників, не відчуваючи перспектив у професійному житті поза школою, була зацікавлена якнайдовше зберегти зв'язок зі своєю альма-матер. Яких форм набирав цей зв'язок і чи отримували вони від нього якісь преференції? На нашу думку, розгляд цього питання слід пов'язати зі з'ясуванням ставлення привілейованих прошарків населення до вчительства.

Зверхне ставлення заможної шляхти до людей розумової праці накладало відбиток і на їхнє ставлення до вчительського загалу. В аристократичному середовищі учителів, як носіїв нової культури, сприймали як чужих. Звісно, це не сприяло підвищенню престижу педагогічної праці. Охочих обрати таку професію могла відштовхувати необхідність працювати в школах із переповненими молодшими класами, коли на одного вчителя припадало близько сотні, а то й більше учнів. У такому разі бідним, але здібним і кмітливим учням із хорошою поведінкою, старшим за віком (окремим з них було по двадцять – тридцять літ) доручали виконувати частину вчительських обов'язків. Одні з них стежили за порядком у класі («цензори», «каляфатори» «авдитори», «окультуси»), на учнівських квартирах «директори» або «коррепетитори» (вони ж «dozorcy domowi») перевіряли домашні завдання й

слідкували за дотриманням розпорядку дня [526, с. 65; 503, с. 165; 448, стлб. 367, 727]. Окремі учні виконували функції репетиторів або гувернерів у багатих однокласників. Особливо вболівали «юні педагоги», щоб шкільна адміністрація дозволяла їм займатися репетиторством із молодшими школярами, а от наглядацькі обов'язки за учнями вважалися менш престижними [546, с. 176].

Така структура функціональних учнівських посад або, інакше кажучи, система взаємного нагляду учнів була закладена ще в XVII ст. в єзуїтській школі [1050, с. 111], потому була продовжена в повсякденних практиках православних колегіумів України [983, 153–154], а наприкінці XVIII ст. використовувалася Комісією національної освіти. Збереження цієї традиції в першій третині XIX ст. давало змогу формувати учительський резерв з-поміж тих, хто перебував у стані учнівства. Указаний порядок речей задовольняв не лише учителів, які в такий спосіб частково вивільнялися від перевірки засвоєння учнями знань як найбільш рутинної частини своєї праці, а й тих учнів, які отримували вказані вище почесні посади. Адже, як уже зазначалося, опіка старших над молодшими учнями заохочувалася батьками й фінансово винагороджувалася [526, с. 64].

Подекуди в школах до списку помічників учителів з учнівського середовища вносили по декілька десятків осіб. Таких в чотирьох школах Подільської губернії в 1802 р. налічувалося аж 136 осіб, із них найбільше – у Барській (52) і Вінницькій (46). При цьому два десятки юнаків уже встигли закінчити школу, і відтоді минуло від двох до восьми літ, а вони все ще вважалися учнями старших класів. Це давало їм змогу й надалі займатися вже звичною для них учительською й виховною працею, плекаючи далеко не примарну мрію в майбутньому стати повноправними членами вчительського колективу своєї альма-матер [448, стлб. 729].

Добре підготовлені учні суттєво допомагали вчителям й у так званих ланкастерських школах [106, арк. 191; 113, арк. 1–5 зв.]. Від початку 20-х років такі початкові навчальні заклади з використанням методу взаємного навчання

з'явилися при декількох військових частинах у Києві, в містечку Городищі Черкаського повіту Київської губернії в маєтку графа М. С. Воронцова [783, с. 118], Кам'янці-Подільському, Могилеві, Вінниці, Меджибожі на Поділлі [113, арк. 5 зв.; 105, арк. 288 зв.; 1046, с. 134–135; 832, с. 176].

Наголосимо, що шкільне життя не обмежувалося лише залученням тандему «учителі-учні», до його орбіти потрапляли як чиновники від Віленського університету (зокрема, візитатори), так і представники міської влади, почесні попечителі чи поважні гості із заможної шляхти, батьки учнів, російське офіцерство, учителі та учні з інших шкіл (у випадку, якщо виникало таке сусідство).

У такому разі можна говорити про формування багатоканальної культурної комунікації, точкою перетину якої виступав навчальний заклад. Нижче деталізуємо роль Волинської гімназії у конструюванні освітньо-культурного середовища Кременця першої третини ХІХ ст. в розрізі комунікаційних процесів як мережі [994, с. 257–273]. В шкільному колективі мали місце і вертикальні (ієрархічні) комунікаційні зв'язки, і горизонтальні. Вертикальні зрізи контактів вибудовувалися традиційно в площині підлеглості учнів учителям, а також обох цих ланок – адміністрації [540, s. 515; 89, арк. 50]. А от горизонтальні засвідчували про наближеність до рівноправних стосунків у комунікаціях учителів та учнів, що простежується за їх неформальним спілкуванням між собою. Прикметно, що в підборі кадрів до цього освітнього осередку Т. Чацький спочатку віддавав перевагу Краківському університету. Але зберегти цю тенденцію не вдалося, і вже в 1808 р. з Вільно сюди прибуло 23 учителі, а з Кракова – лише 10 [1159, с. 125]. Надалі домінування педагогічних кадрів із вихованців Віленського університету лише посилювалося [986, с. 59–67].

Такі «географічні ознаки» прибулих до Кременця вчителів їхні учні закріплювали у влучних назвах, як-от «краків'яни» і «віленчани». За спогадами колишніх учнів, «краків'яни» переважно належали до старопольської вчительської спільноти, сприймали служіння школі як священний обов'язок,

що можна порівняти із відданістю священників служінню церкві. Зазвичай такої ж відношення до навчання вони вимагали й від учнів [538, s. 548; 540, s. 515]. А «віленчани» – переважно їхні молодші колеги, були демократичніші в комунікуванні з учнями й більш відкриті до контактів з містянами.

«Внутрішній вектор» культурної взаємодії Волинської гімназії проявлявся й у безпрецедентній фінансовій допомозі, яку цій школі надавала шляхта й духівництво мало не всієї Правобережної України [106, арк. 92; 346, стлб. 490–502; 1158, с. 55–56; 674, с. 141–145], магістрат та мешканці Кременця й інших міст [449, стлб. 12, 326–328; 116, арк. 194 зв.; 799, с. 18].

З метою презентації гімназії окремі вчителі практикували у вихідні дні відкриті заняття та публічні лекції для кременчан і гостей міста [550, s. 82; 729, с. 205]. Великі аудиторії збирав Францішек Мехович – колишній вихованець гімназії, а згодом учитель механіки й архітектури [1119, с. 32]. Нерідко лекції супроводжувалися демонстрацією ефектних дослідів за участю кращих учнів.

Для популяризації знань та спілкування з містянами використовували принади гімназійного ботанічного саду [550, s. 93]. Культурна громадськість Кременця мала доступ і до наукових колекцій фізичного, хімічного, зоологічного, мінералогічного кабінетів, астрономічної обсерваторії тощо. Неабиякий інтерес у гостей викликала колекція дорогоцінного каміння та природних скам'янілостей [1119, с. 32, 34].

Як найпочесніших гостей у гімназії приймали батьків учнів, розуміючи, що їхні позитивні враження можуть акумулюватися у щедру добродійність [1192, s. 178]. Окремі з них, бажаючи жити поруч із дітьми-гімназистами в самому Кременці, зводили власний будинок або ж купували житло [536, s. 71], згодом перетворюючи це «домашнє гніздо» ще на один вогник освітньо-культурного довкілля Кременця [539, s. 487]. Варто погодитися з думкою Францішека Равіта-Гавронського, автора-упорядника мемуарів А. Анджейовського про те, що «школа Кременецька не відірвала учня від родини й товариства, не витворила замкнутості в собі, як кляштор. Адже в

радошах і забавах шкільних брали участь батьки й родичі учнів, витворюючи певну цілісність» [1191, s. 17].

Заінтриговані науковими й культурними надбаннями Волинської гімназії сюди приїздили відомі діячі культури, зокрема Ян Потоцький, Адам Казимир Чарторийський – батько попечителя Віленського навчального округу А.-Є. Чарторийського, учений-аматор Олександр Ходкевич, зачинатель слов'янської фольклористики Зоріан Доленга-Ходаковський [1177, s. 321].

Резонансу в Кременці та навколишній окрузі набували публічно-культурні заходи, пов'язані з відзначенням початку й завершення навчання в гімназії з широким колом його учасників [1119, с. 78]. Додавала ваги їм присутність прибулих із Вільно візитаторів, а то й самого А.-Є. Чарторийського [106, арк. 159–162 зв.; 104, арк. 297; 116, арк. 32; 110, арк. 186 зв.–187 зв.; 550, s. 274–283; 1192, s. 176]. Не можна не погодитися із Жанною Даюк, що публічні акти цього навчального закладу були яскравими культурно-просвітницькими явищами, які об'єднували багатьох мешканців міста та регіону [743, с. 167], як, власне, й заходи, викликані сумними подіями, зокрема смертю першого її директора Юзефа Чеха (1810) і самого Тадеуша Чацького (1813) [1192, s. 288; 1177, s. 288].

У навчанні та святковому дозвіллі чимало часу відводилося музичній, художній, літературній творчості [1181, s. 316–317; 1059, с. 316–317]. У стінах гімназії проводилися аматорські театральні вистави, дохід від яких ішов бідним учням [821, с. 78], були популярні й танцювальні вечори, на яких учнівська молодь здобувала світський вишкіл [536, s. 74; 1177, s. 288]. Дбаючи про популяризацію музичної культури, адміністрація гімназії запрошувала до Кременця відомих артистів. Тут, зокрема, побували італійська співачка Анжеліка Каталані, піаністка Марія Шимановська, скрипаль Кароль Ліпінський [540, s. 508; 1119, с. 37; 1138, с. 160].

Як спрацьовував «зовнішній вектор» культурних комунікацій Волинської гімназії із містянами, перетворюючи Кременець на центр освітньо-культурного життя всього Правобережжя? Окремі учителі й учні гімназії займалися

приватним викладанням [1192, s. 178]. Мали попит у містян і приватні уроки живопису, які давали випускники гімназії, от-як Бонавентур Клембовський [540, s. 510; 893, с. 149]. Сприяли формуванню зацікавлень мистецтвом художні виставки, які періодично влаштовував викладач малювання Юзеф Пічман [1138, с. 155]. Окремі вчителі та їхні вихованці знали на організації концертів для місцевої громадськості, сценографічному оформленні різноманітних урочистостей [104, s. 153; 1119, с. 37; 893, с. 138].

Тісні «зовнішні» культурні контакти гімназії з мешканцями міста зав'язувалися під час спільного відпочинку чи урочистостей з нагоди різних свят [539, s. 484; 449, стлб. 92]. Улюбленою формою дозвілля залишалися травневі рекреації («маївки») – заміські прогулянки, традиції яких простежуються в повсякденних практиках українських шкіл XVII – початку XIX ст. [537; s. 21; 983, с. 163–164; 982, с. 240].

Заняття музикою, співом, яке обов'язково входило до навчальних програм, давало позитивні результати. Приміром, учнівський хор регулярно під час богослужінь у недільні дні та на релігійні свята виступав у костелі для всіх парафіян [1119, с. 78]. Водночас у культурному житті цього навчального закладу було місце й для традиційної народної культури: учні охоче долучалися до відзначення традиційних релігійних свят Різдва (з колядками й вертепним дійством), Йордану, Провідної неділі тощо [894, с. 25]. Усе це витворювало спільний духовний комунікаційний простір, про який дещо в ідеалізованому світлі згадував Ф. Ковальський: «всі становили єдину родину, до якої належали містяни і навіть приїжджі гості» [540, s. 504].

Слушною є думка сучасного польського дослідника Анджея Шмита про те, що разом із розвитком Кременецької гімназії та зростанням кількості її учнів розвивалося й саме місто, яке ставало центром товариського життя [1159, с. 146]. Організація позашкільного повсякдення мала враховувати «виховання життям» (насамперед вищого шляхетського світу), формування стійких контактів зі старшим поколінням і духовних потреб, які б відповідали усталеним шляхетським цінностям. Ці потреби вбачалися у «вивищенні

знанням і ерудицією, естетичному оформленні життя, визнанні й суспільному схваленні та повазі, творчій діяльності та праці» [743, с. 167].

Зазначимо, що не завжди ту чи ту форму освітньо-культурних комунікацій можна було «втиснути» у формат лише одного з означених векторів. Приміром, розповсюдження книжкової продукції охоплювало і придбання навчальної літератури для власних гімназійних потреб, й поширення книжок від шкільного порога до тих категорій містян, які могли бути включені до кола потенційних читачів. У такому разі можна говорити про переплетіння двох векторів культурної взаємодії.

Залишаючись унікальним явищем у міському освітньому ландшафті всього Правобережжя, цей навчальний заклад слугував взірцем просвітницької моделі школи, демонструючи решті освітніх осередків еталонні норми соціальної поведінки, нові ритуали повсякденних практик, освячених ідеологією шляхти.

Щораз більше шкіл переймали саме таку культурну поведінку, яка була спрямована на зближення з міським культурним довкіллям і фактично його формувала. Це було характерно і повітовим училищам у Межирічах Корецьких, Володимирі на Волині, і навчальним закладам такого типу Подільської губернії (Кам'янець, Вінниця, Немирів, Бар, Меджибіж) [103, арк. 503–505; 105, арк. 316 зв.; 546, с. 184; 545, с. 73, 77, 93; 448, стлб. 173, 694; 939, с. 8; 765, с. 137–148].

До утворення в Кременці навчального закладу в статусі гімназії/лицею, найбільшою популярністю на Волині користувалося Межиріцьке повітове училище [103, арк. 503–505; 105, арк. 316 зв.; 765, с. 137–148]. Як і повсюди в навчальних закладах Правобережжя, тут урочисто відзначали головні події шкільного життя – початок і завершення навчального року. Закладалися тут і власні культурні традиції, одна з яких – публічне віншування шкільних наставників за вагомі заслуги на ниві педагогічної праці. Зокрема, у 1821 р. в такий спосіб віддавалася шана довголітньому ректорові Межиріцької школи – Єжи Грабовському – винесенням його портрета в урочистій атмосфері.

Церемонія відбувалася в екзаменаційній залі з великими почестями та за участі численної шляхти [546, s. 184; 103, арк. 504 зв.]. Тоді ж, на початку 20-х років, тут з'явилася художня галерея портретів уславлених поляків, виставлена для огляду в залі для публічних зібрань. Як стверджував А. Мошинський, цю збірку передали спадкоємці колишнього вчителя цієї школи, відомого професора Віленського університету, каноніка віленського Костянтина Богуславського. Здебільшого це були портрети відомих вихованців піарів: короля Станіслава Августа, історика та дипломата Яна Длугоша, церковного діяча Марціна Кромера та ін. – назагал понад шістдесят відомих діячів споглядали за учнями зі стін [545, s. 93].

Досить високий рівень викладання, виховання естетичних смаків і уподобань, залучення до читання книжок монастирської бібліотеки робили добру справу: межиріцькі учні залучалися до культурних надбань, пробували й самі писати віршовані чи прозові рядки. Така форма культурної діяльності учнів «вихлюпувалася» й за стіни їхньої шкільної оселі, коли окремі з них збиралися вечорами в межирічанина Краєвського, де читали вірші відомих поетів, декламували свої поетичні твори. Усе це згодом уміщували до рукописного журналу «Tygodnik», два випуски якого таки побачили світ – до того, як префект школи заборонив літературні зібрання, а їх учасників було покарано [545, s. 77].

Власний вимір культурного життя як у шкільних стінах, так і поза ними мав місце навіть у найменших за кількістю учнів повітових училищах Волині. Згадаймо хоча б Володимир-Волинське училище кінця 20-х років: у великій шкільній залі була влаштована сцена, на якій нерідко його вихованці розігрували п'єси, а в монастирській церкві під час великих релігійних свят – у присутності багатьох парафіян – під акомпанемент струнних і духових інструментів виступав учнівський хор [610, с. 121]. Цікаво, що саме в найменших за кількістю учнів навчальних закладах, де могло навчатися значно більше дітей нешляхетського походження, частіше звучала й українська мова – принаймні в міжособистісному спілкуванні [610, с. 122].

Поміж навчальних закладів Поділля найвища інтенсивність позашкільного культурного життя спостерігалася у Вінницькій школі, яка у 1814 р. набула статусу Подільської гімназії. Від 1815 р. з ініціативи гімназійного лікаря Хондзинського в її стінах було започатковане добродійне товариство для допомоги хворим убогим учням («Towarzystwo dobroczynności ubogich uczniów chorych»), яке поповнювало касу взаємодопомоги щорічними грошовими внесками від учителів та учнів [106, арк. 93; 107, арк. 44; 645, s. 194; 915, с. 19]. До цієї благородної справи залучали ще й сторонніх осіб – духовного та шляхетського стану, винагороджуючи їх за це званнями почесних членів товариства [943, с. 41, 135]. При гімназії існував учнівський оркестр, хор та театральний гурток, творчий потенціал їхніх учасників слугував зміцненню культурних зв'язків гімназії з вінничанами [713, с. 57].

Контактувала Подільська гімназія з російськими військовиками: гімназистів як сумлінних глядачів долучали до участі у парадах, спільних богослужінь. На ґрунті інтересів до вивчення минулого в 1829 р., коли у місті квартирував Семенівський полк, його командир Сергій Шитов заприятелював з директором гімназії Юліаном Ковальським. Останній допомагав Шитову у зборі історичної та статистичної інформації про Подільську губернію [104, арк. 1166; 494, с. 188].

Зі шкіл Київської губернії рівнем освітньо-культурної діяльності вирізнялося Уманське повітове училище. Саме тут розкрився потенціал у сфері письменництва шкільних приятелів – Северина Гоцинського (навчався в Умані в 1815 /1816–1819), Міхала Грабовського (1818–1819) та Юзефа Богдана Залеського (1812–1819), – організаторів літературного гуртка «За-Го-Гра», що видавали журнал, який мав засвідчити їхні художні симпатії до романтизму [537, s. 215; 503, с. 165; 1071, с. 9–10].

Важливої ролі у першій третині ХІХ ст. в шкільних культурних комунікаціях набуває поширення книжок. Книжка-підручник, книжка-дарунок, врешті, книжка, випозичена зі шкільної бібліотеки, поступово стає доступною не лише учителям та учням, а й тим особам, які в різний спосіб контактували зі

школами. Як влучно підкреслював Д. Бовуа, «доступ до культури – то перш за все доступ до книжки» [1177, s. 298]. Якими способами потрапляла вона до школи? Наскільки доступною була для пересічного учня? Врешті, за якими підручниками навчалися учні в міських навчальних закладах?

Придбати підручники школярі мали за власні кошти, що могли дозволити собі далеко не всі [448, стлб. 363, 367, 827, 864]. Допоміжну роль у придбанні літератури відігравали учнівські грошові каси, до яких збирали так звані «складкові гроші» [297]. В гімназіях та училищах Правобережної України тривалий час використовували старі підручники, допущені до викладання ще в часи діяльності Едукаційної комісії, і при потребі їх передруковували. Поміж навчальної літератури й надалі мали попит польсько-латинська граматика і словник, підручники з грецької граматики, геометрії, фізики, що вкотре засвідчує спадковість польських освітніх орієнтирів у реформі освіти вже нової імперської влади [448, стлб. 193; 449, стлб. 369].

Від 1806 р. підручники, переважно польською чи латиною, почали регулярно доставляти з Вільно через університетські друкурню і книгарню [106, арк. 53; 108, арк. 45–51; 330, стлб. 226; 449, стлб. 529, 679; 1177, s. 303]. До друку навчальної літератури залучалися й поліграфічні потужності монастирських друкарень, що діяли в Луцьку, Бердичеві, Почаєві [322, стлб. 1076; 1177, с. 296–305; 1034, с. 349–365; 972, с. 40–44]. За часів Чацького не упускалася нагода замовити підручники і в Кракові та Варшаві та сформувати власні запаси книжок [944, с. 232]. До постачання друкованої продукції планувалося залучити Варшавське товариство приятелів наук, організувавши склад книжок у Кременці та Бердичеві [1177, s. 300]. Згадаймо, що мала дозвіл на друкування навчальної літератури й друкарня Волинської гімназії [449, стлб. 155; 1163, с. 23]. У загальному реєстрі виданих тут книжок групу підручників презентували «Principes de chronologie [...]» Яна Потоцького, «Początki algebry» Гжегожа Гречини, «Geografia starożytna [...]» Юзефа Ульдінського й низка інших [944, с. 242].

Відзначимо, що в першій третині XIX ст. в розповсюдженні книжок не був залучений Київ, оскільки тут, як і по всій Правобережній Україні, ще не постали навіть книгарні, і попит на друковану продукцію задовольняли переважно заїжджі торговці [783, с. 83; 845, с. 75]. Коли постало питання про вивчення російської мови, підручники з російської історії і прописи почали доставляти зі столичних міст імперії – Москви та Санкт-Петербурга. І все ж через чималі відстані частіше доводилося задовольнятися російськими азбуками, які друкували в Бердичеві [448, стлб. 703, 720]. Лише з кінця 20-х – початку 30-х років столичні напрямки доставляння підручників почали використовуватися інтенсивніше [108, арк. 222 зв.–224 зв., 237–238 зв.; 106, арк. 41; 114, арк. 21; 109, арк. 95–97 зв.], до того ж до постачання книжок долучився ще й Харківський університет [943, с. 45].

Зазвичай підручні книжки надовго зберегти в задовільному стані не випадало, а от книжка в дарунок могла служити довше, і не лише її власнику. Наслідуючи річпосполитську традицію, книжки-дарунки вручали в навчальних закладах Волині (Володимир, Любар, Житомир) та Поділля (Немирів, Кам'янець-Подільський, Вінниця) [448, стлб. 703, 828, 868, 876].

Про один оригінальний шлях, яким книжки Уманського училища у 1820–1830-ті рр. могли потрапити до міського читача згадував Н. Хмелевський: «...на ученических квартирах [...] книги, запрещенные инструкцией [...] отбирались для продажи с публичного торга в пользу бедных учеников, хорошо обучавшихся» [503, с. 165].

Безперечно, сприяли поширенню книжкової культури й шкільні бібліотеки, однак багато з них використовували фонди колишніх єзуїтських шкіл та кляшторних бібліотек [310, стлб. 639; 448, стлб. 871, 876; 475, с. 286]. Взірцевий приклад подавала Волинська гімназія, щоправда, більш доцільний для організації публічних книгозбірень [366, стлб. 1137–1140]. Вагому роль у формуванні її бібліотеки відігравав сам Т. Чацький, приватні особи – дарителі книжок. З виховною метою залучалися й учні, які збирали дрібні кошти на закупівлю книжок [1119, с. 28, 33]. В результаті бібліотека Волинської гімназії

нараховувала понад 30 тисяч томів, вагому частку яких становили книжки з королівської бібліотеки Понятовських [856, с. 224].

Задумані як нерозривне ціле з Волинською гімназією її бібліотека, друкарня, книжковий магазин слугували не лише тим, хто там працював і навчався, а й освіченому прошарку населення Кременця та прибулих до нього в різних справах осіб [106, арк. 153; 112, арк. 164 зв.; 116, арк. 197]. У книгарні Глюксбергів, яка функціонувала поруч із гімназійною книгозбірнею, місцеву та європейську друковану продукцію пропонували усім охочим. Книголюби могли тут спілкуватися, що надавало цьому торговельному закладу обрисів клубу за інтересами [540, s. 498–499; 894, с. 121].

Значно скромніший книжковий фонд сформувався в бібліотеці Вінницької гімназії – переважно зі штатних сум, які щорічно (до 240 руб.) виділялися на її утримання. У 1831 р. у фонді нараховувалося майже 2 тис. творів (понад 4 тис. томів), серед яких найбільше було літературних і релігійних (богословських) [107, арк. 14; 943, с. 45; 832, с. 179; 392, с. 208–209]. Найгірша ситуація з постачанням підручників та поповненням бібліотечних фондів була в парафіяльних школах, які отримували книжкову продукцію через посередництво повітових училищ, що контролювали їхню діяльність [604, с. 392].

У першій третині XIX ст. започатковується практика комплектування шкільних бібліотек й періодичними виданнями – журналами та газетами. В умовах, коли на теренах Російської імперії преса лише започатковувалась, її вибір був обмежений переважно віленськими (друкувалися польською мовою) та окремими столичними виданнями, які отримували за передплатою [449, стлб. 475; 747, с. 449; 986, s. 59–67] (додаток Б. 11). Для шкіл Правобережної України могли бути доступні й «Варшавские ведомости», офіційний дозвіл на поширення яких у межах Російської імперії був оприлюднений у 1802 р. [330, стлб. 226].

Враховуючи, що упродовж першої третини XIX ст. у містах Правобережної України не виходило жодної місцевої газети чи літературно-

публіцистичного журналу, мешанці міст і далі отримували інформацію від приватних осіб шляхом листування, під час особистого спілкування чи відвідування ярмарок. На останніх (насамперед у Києві, Бердичеві, Житомирі) можна було придбати так звані бердичівські календарі. Цей провінційний календар користувався незмінною популярністю в освічених містян упродовж першої половини XIX ст., слугував інформаційним джерелом із багатьох галузей знань, які можна було застосувати на практиці [434, с. 305; 783, с. 135; 972, с. 40–44].

Поширення польської культури через мережу навчальних закладів в тривалій перспективі не могло задовольнити російську владу. Реалізація просвітницької моделі освіти на землях колишньої Речі Посполитої почала згортатися. При цьому мали бути враховані зміни в освітній політиці Російської імперії, які передбачали остаточну уніфікацію шкільної мережі.

Отже, у першій третині XIX ст. в малоурбанізованій Правобережній Україні роль міст у формуванні освітньо-культурного довкілля проявлялася слабо на тлі все ще потужних центрів культурного життя – магнатських маєтків. Функціонування в окремих повітових містах та містечках освітніх осередків позначалося на рівні їхнього культурного життя, в якому визначальну роль продовжувала відігравати шляхта. У механізмах культурних комунікацій зберігався вплив римо-католицького та уніатського кліру. Найвищий культурний потенціал демонструвала Волинська гімназія/ліцей як взірцева просвітницька модель навчального закладу.

2.3. Державне регулювання приватних освітньо-культурних ініціатив

На фоні усе ще існуючої недовіри у шляхти до загальноосвітніх навчальних закладів здобуття освіти в домашніх умовах і в приватних школах мало сталий попит. Звісно, право вибирати форму навчання для дітей, а то й відмовлятися від нього залишалося за батьками. Однак діти православних священників, що не відвідували школи, за розпорядженням єпархіальних

правлінь мали навчатися вдома в обов'язковому порядку [1112, с. 38]. Домашня освіта традиційно залишалася чи не єдиним віконцем у світ знань для жіноцтва із заможних містян, хоча віяння просвітницької доби втягували його вже до приватних шкіл [448, стлб. 171, 878; 1164, с. 5; 800, с. 313; 768, с. 66–68].

Досить часто вибір приватних учителів обмежувався прибулими іноземцями, які пропонували сумнівної якості освітні послуги, оскільки не володіли належним рівнем кваліфікації. З огляду на відсутність системної їх підготовки знайти доброго наставника для дітей було непросто.

Великий обсяг матеріалу, який викладався в світських школах, ускладнював учням його засвоєння й нерідко змушував звертатися до репетиторів з числа приватних учителів або краще підготовлених однокласників. Останні по завершенні навчання могли стати домашніми наставниками або гувернерами, які в домашніх умовах навчали дітей грамоті, письму, Закону Божому, іноземним мовам, основам художніх й мистецьких знань.

Організувати контроль за змістом та якістю домашнього навчання верховній владі виявилось складно, а от налагодити контроль за діяльністю приватних шкіл все-таки вдалося, переклавши ці обов'язки на загальноосвітні заклади [449, с. LXX].

З'ясовувати місце приватних шкіл у творенні культурного середовища почнемо з пансіонів. Поширення такої форми освіти в олександрівську добу підтверджується статистичними даними: у 1808 р. на всій території Росії функціонував 91 пансіон, де навчалось близько 2,5 тис. дітей [1087, с. 15]. Як у випадку із домашнім навчанням, бажання утримувати пансіони висловлювали іноземні піддані – здебільшого французького походження, які внаслідок різних обставин опинились в Росії. Мала уповільнити їх відкриття громіздка процедура отримання дозвілів, якою передбачався іспит на здатність до педагогічної праці й знання тих наук, які збиралися викладати. При цьому програма навчання була залишена на розсуд утримувачів пансіонів, однак

викладання російської мови мало бути обов'язковим [300, стлб. 527; 310, стлб. 642].

Вже в першому десятиріччі XIX ст. пансіони відкривалися не лише в губернських центрах, а й в окремих повітових містах і містечках Правобережжя (додаток Б.12). Про існування у 1801–1803 рр. трьох київських пансіонів згадує Василь Доманицький [573, с. 450–459]. За даними Д. Бовуа, лише в одному Кременці на Волині в перші роки XIX ст. було аж п'ять дівочих пансіонів із незначною кількістю учениць [1177, s. 399]. Пансіон для доньок зі шляхетських родин в Дубровиці на Волині утримував шкільний учитель Ян Гонзал разом зі своєю дружиною. Хоча плата за навчання тут була високою (40 дукатів), отримані знання компенсували витрати батьків: учениць навчали французької й німецької мов, малювання, початків географії, історії, гри на фортепіано. Скупі на похвалу візитатори звертали увагу на позитивні результати праці утримувачів цього навчального закладу, зазначаючи, що їхні підопічні «скромні, гарно пишуть і читають» [475, s. 292].

Узявши регулювання приватних освітніх ініціатив під свій контроль, імперська влада небезпідставно турбувалася, у який спосіб і чому саме навчали чужоземці. Аби запобігти прив'язаності до чужоземного, освітянське відомство прагнуло запровадити обов'язкове викладання в пансіонах усіх наук російською мовою [573, с. 452]. Однак в найближчій перспективі здійснити це було нереально, оскільки на її вивчення самим учителям був потрібен час. Ситуацію на Правобережній Україні ускладнювало ще й те, що рідною мовою вихованців пансіонів лишалася польська. Тому в Південно-Західному краї було обрано шлях поступового упровадження російської мови: спочатку як окремого предмета викладання [310, стлб. 642], згодом викладання російською мовою хоча б однієї з навчальних дисциплін [573, с. 453], і лише в 40-х роках зобов'язували кожного утримувача пансіону викладати російською всі навчальні дисципліни [233, арк. 105].

У другому десятиріччі XIX ст. мережа пансіонів у правобережних губерніях продовжувала зростати. У Київській губернії вони з'явилися у

Звенигородці (дівочий), Смілі (хлоп'ячий). Збереглися згадки про функціонування в 1811–1824 рр. принаймні двох дівочих пансіонів та спробу відкрити ще один в Умані [573, с. 457–458]. Приватні пансіони створювали конкуренцію загальноосвітнім закладам і на Волині, де, окрім Житомира і згадуваної Дубровиці, були відкриті в Кременці, Бердичеві, Луцьку, Межирічі Корецькому, Романові (додаток Б. 12). Поміж дівочих шкіл тут чи не найбільшим за кількістю учениць був пансіон (інститут) Юзефи Поляновської в Луцьку, який у 1816 р. відвідувало майже 80 дівчат [768, с. 52; 800, с. 313].

Заслужену популярність поміж шляхти всього Правобережжя мав хлоп'ячий пансіон у Бердичеві англійця Вольсея. Його вихованці вивчали декілька іноземних мов, математику, фізику, поезику, історію, військову справу. Серед його викладачів був учитель словесності П. Гулак-Артемівський, у майбутньому відомий український поет, байкар, культурно-освітній діяч [954, с. 18]. Тут навчався М. Чайковський, автор романтичних повістей з історії України, яскравий представник так званої української школи в польській літературі [1017, с. 26].

На Поділлі, окрім Кам'янця-Подільського, пансіонна освіта набула поширення у Вінниці. Якщо хлоп'ячі пансіони в місті над Південним Бугом засновували й утримували переважно вчителі гімназії, то навчання в дівочих пансіонах ініціювали приватні вчительки. Пансіон для дівчат-шляхтянок у 1807 р. тут відкрило подружжя Казимира та Катерини Гутковських, у 1811 р. – іноземки Сорс і Кампо. Від середини 20-х років існував ще й дівочий пансіон Малгожати Бессон [713, с. 59].

Унікальним міським поселенням щодо діяльності закладів освіти було містечко Романів поблизу Житомира, яке належало графу Юзефу-Августу Глінському. У 1823 р. цей польський аристократ організував пансіон для дівчат зі шляхетних родин [318, стлб. 935]. Імператорським указом від 27 травня 1805 р. йому було дозволено відкрити школу для дітей з особливими потребами – «інститут глухонімих» [352, стлб. 414–318; 449, стлб. 320], який попри фінансову затратність не виправдав очікуваних результатів [1042, с. 172–174].

Безумовно, такі амбітні проекти мали б додати ваги іміджу цього мецената культури [842, с. 28–41]. Підтверджує це й думку, що осідки магнатерій не хотіли поступатися містам лідерством в організації культурного життя.

Користь для держави від добре організованих приватних шкіл була настільки очевидною, що відповідно до законодавчих актів місцева адміністрація зобов'язувалася сприяти їхній діяльності [368, стлб. 1125–1127; 115, арк. 3; 395, с. 264–268].

Осібнo набувало освіти найчисельніше єврейське населення міст Правобережної України, перебуваючи у смузі так званої осілості євреїв [775, с. 306]. Як слушно зауважував А. Каппелер, «євреї творили замкнені групи, на культуру, побут і співжиття яких суттєво впливала їх релігія» [795, с. 115]. Стрімке зростання цієї людності (пересічно від 35% до 89% їх мешканців) [890, с. 62; 865, с. 186], що наклало відбиток і на формування міського культурного середовища досліджуваного регіону.

Особливо це стосувалося містечок, які не були наділені адміністративними функціями, тому більше надавалися до автономії й консервації повсякдення євреїв. Головним осередком єврейського життя виступала громада – кагал, який у першій третині ХІХ ст. продовжував зберігати широкі повноваження, зокрема й щодо організації навчання своїх одновірців [890, с. 78; 775, с. 311].

Велике значення в збереженні самобутності та відокремленості від решти міського світу відігравала традиційна освіта юдеїв, яка передбачала опанування різним рівнем знань релігійних текстів: передусім молитов, потому – Тори (П'ятикнижжя) й насамкінець – Талмуду. Якщо врахувати, що розмовною мовою євреїв був їдиш, а ознайомлення з релігійною літературою потребувало знання давньоєврейської мови – івриту, то навчання єврейським дітям давалося нелегко й нерідко зводилося до бездумного зубріння прочитаного.

Здобути релігійні знання можна було як приватно, так і відвідуючи школи, створені на громадських засадах. Традиційно єврейські діти здобували початкову освіту приватним чином у хедерах – школах, відкрити які міг будь-

який член юдейської громади, що володів достатнім мінімумом релігійних знань. Як і повсюди в смузі осілості євреїв, у міських поселеннях Правобережної України існували хедери трьох рівнів, які визначалися в основному ступенем засвоєння релігійних текстів, що там вивчалися [1162, с. 57; 1072, с. 273; 855, с. 500–514].

Зазвичай групове навчання за кошти батьків організовувалося вдома у вчителя (меламеда). Рівень викладання в хедерах залежав від освіченості та педагогічних здібностей самого меламеда, однак на якість засвоєння знань впливала ще й наповнюваність учнів у класі: якщо дітей було забагато – меламедові було не під силу приділити всім належну увагу. Відповідно навчання в хорошого меламеда і з меншою кількістю учнів коштувало дорожче й було по кишені заможнішим євреям. Загалом же вітчизняні і зарубіжні дослідники східноєвропейської єврейської громади звертають увагу на низький соціальний статус меламедів, які не отримували спеціальної професійної підготовки й переважно жили в бідності [1035, с. 33; 1053, с. 176; 787, с. 119–120; 1162, с. 53–64; 793, с. 113; 1072, с. 271–279; 1057, с. 237–240]. Однак релігійна освіта і вченість в очах пересічного єврея традиційно зберігали високу цінність, що стимулювало до отримання хоча б початкового рівня знань.

Поглиблене вивчення Талмуду можна було продовжити в ієшивах (єшивах, ієшиботах) – школах вищого типу. Аналогічні вищому рівню хедерної освіти ієшиви вирізнялися кращим рівнем викладання [1162, с. 59]. Окрім приватних, існували й громадські школи – талмуд-тори, у яких коштом релігійної громади та на пожертви заможних євреїв навчали найбідніших єврейських дітей і сиріт. Тут, як і в хедерах, не було місця ні світським предметам, ні ремісничому навчанню.

Залежно від успіхів чи невдач в освоєнні Талмуду випускники хедерів і талмуд-тор або продовжували навчання на вищому рівні, або ж спрямовували зусилля на професійні заняття. Найздібніші учні далі навчалися в громадських бейт-мідрашах (клойзах). Останні поєднували функції молитовних будинків і своєрідних читальних залів, які були відкриті для всіх членів єврейської

громади й функціонували переважно коштом коробкового збору – особливого виду податку на предмети першої необхідності [1035, с. 21–22]. Окрім молитов у їхніх стінах можна було почути обговорення релігійної літератури, у якому міг узяти участь кожен присутній. Для потреб відвідувачів тут функціонували й бібліотеки релігійних книг. Нерідко в маленьких містечках, зокрема на Волині, такі молитовні будинки могли виконувати й функції синагог [1035, с. 56–57; 991, с. 69–73].

Відсутність плати за навчання й усебічна підтримка учнів бейт-мідрашів усією єврейською громадою робила ці заклади привабливими для тих, хто через набуття знань і відповідного рівня освіти мав намір забезпечити собі вищий соціальний статус у єврейському середовищі.

Оскільки офіційної статистики, яка б обліковувала всі типи єврейських шкіл у першій третині XIX ст. ще не вели, маємо дані про функціонування лише окремих єврейських навчальних закладів [683, с. 40; 1112, с. 30–42; 866, с. 261; 709, с. 54–56]. На традиційній освіті євреїв мало позначився розкол у юдейському соціумі й виокремлення хасидизму, прихильниками якого ставали переважно дрібні торговці, шинкарі, ремісники [793, с. 305; 1058, с. 46; 866, с. 261]. Адже для знання молитовника хасидам також потрібно було відвідувати школи.

Єврейська громада Правобережної України спромоглася в першій третині XIX ст. зберегти релігійну освіту, забезпечену відповідною шкільною мережею. Остання нарівні із синагогами постала одним із підґрунть формування культурного світу євреїв, закритого від решти містян релігійними догмами юдаїзму.

Як стверджує Шауль Штампфер, освітня мережа всього східноєвропейського єврейства відіграла важливу роль у підтримці соціальної стабільності єврейської людності, оскільки вченість і освіченість могли компенсувати незнатне походження та невисокий духовний сан [1162, с. 55]. Її збереження дослідники трактують як своєрідний супротив асиміляторському впливу імперської влади, спрямованої на русифікацію євреїв

[906, с. 64]. Оскільки інтегрувати традиційну єврейську освіту в загальноосвітню державну систему їй було не під силу, у «Положенні про євреїв» 1804 р. були враховані побажання кагалів не засновувати юдейських загальноосвітніх шкіл [1094, с. 134], натомість фіксувалося запрошення відправляти дітей до загальноосвітніх шкіл – від народних училищ аж до університету. Водночас зберігався дозвіл утримувати власним коштом свої школи, у яких зобов'язували викладати одну з трьох мов – російську, польську чи німецьку [344, стлб. 731]. Російський дослідник Олексій Міллер схильний вважати, що останній припис свідчив про відсутність у влади русифікаторських (асиміляційних) планів щодо євреїв і що тут «важливо було навчання будь-якої мови, яка могла слугувати медіумом для спілкування влади з євреями та їх акультурації в дусі Просвітництва» [906, с. 108].

Можна назвати лише окремі випадки, коли євреї в означений період віддавали своїх дітей до світських шкіл. У Д. Бовуа знаходимо інформацію про навчання трьох євреїв у Волинській гімназії в 1813 р. [1177, s. 264]. Про учня-єврея на прізвище Еттінгер, який у 1823 р. навчався на третьому курсі цього навчального закладу, згадував Ф. Ковальський. Еттінгер був сином багатого місцевого купця й добре навчався. Перебування в цій елітній школі посприяло набуттю ним шляхетних манер. Отож своєю поведінкою він нічим не вирізнявся поміж інших. Яким же було здивування всіх присутніх, коли під час публічної урочистості, де йому вручали золоту медаль, до зали увірвалася багато вбрана єврейка (як виявилось – його мати) і стала висловлювати радість за успіхи сина у спосіб, неприйнятний в світському товаристві: замість того, щоб обійняти і привітати, вона зірвала з його грудей медаль і сконцентрувала свої бурхливі почуття на її розгляданні. «Що то творилося в душі шляхетного хлопця – тяжко відгадати, – зауважує Ф. Ковальський» [540, s. 519–520]. Однак дух віротерпимості й рівних прав у сфері освіти для дітей-євреїв, як в ідеалі до того прагнули (а радше декларували) в добу просвітницького абсолютизму Олександра I, був не на часі. Навчання під одним дахом із євреями не сприймалося адекватно шляхтою. Але й нехіть самих євреїв посилати до

світських шкіл своїх дітей була високою й диктувалася побоюванням втратити релігійну ідентичність, відтак підтримку єврейської громади, отже й соціальну стабільність. Особливо це стосувалося тих шкіл, які існували при монастирях і храмах, відповідно й навчання у них було просякнуте християнським духом.

Переконаливо сприймається твердження дослідниці білоруських містечок імперської доби Інни Соркіної про те, що діяльність єврейських освітніх установ неможливо оцінити однозначно. З одного боку, вони вносили в єврейське середовище грамотність, прищеплювали повагу до релігійних і національних традицій, а з іншого – формували односторонність знань через відсутність у програмі навчання світських предметів і невисокий освітній рівень самих наставників [1072, с. 279]. Попри загальний характер релігійної освіти євреїв Правобережної України, усе ж таки значна їх частина залишалася малоосвіченою.

Важливо було, аби в самому єврейському середовищі визріла думка про недопустимість кричущої відособленості від навколишнього світу й про потребу залучення до надбань світової культури, не відмовляючись при цьому від принципів юдаїзму. Такі ідеї, як відомо, лунали в Західній Європі ще наприкінці XVIII ст. з вуст маскілім – прихильників Гаскалі – просвітницького руху євреїв, засновником якого вважають берлінського філософа М. Мендельсона (1729–1786).

На Правобережній Україні апологетом світської освіти для євреїв виступав Іцхак Бер Левінзон (1786 (1788?)–1860) – уродженець Кременця, родом із заможної родини. Ще в дитячі роки він опанував російську мову, що було на той час рідкістю поміж євреїв. З ідеями Гаскалі йому вдалося ознайомитися в Галичині під час викладання в єврейських школах. Після повернення на Волинь, проживаючи спочатку в Бердичеві, а потім у Кременці, не втомлювався друкованим словом поширювати ідеї про необхідність вивчення євреями світських наук, що, на його думку, не заперечувалося законами єврейської релігії [1131, с. 449; 787, с. 119]. Детальніше свої ідеї він виклав в опублікованій 1828 р. книзі «Теуда бе-Ісраель» («Призначення Ізраїля»).

Хоча віяння Гаскали слабо зачепили міських євреїв Правобережжя, однак відомо про спробу реалізувати ідеї просвітників в Умані. Саме тут на початку 20-х років короткий час функціонувала перша світська єврейська школа [890, с. 78–79], випередивши за часом заснування Одеську та Кишинівську. Ініціював її відкриття уродженець Умані Бернад Герман Гурвич (Горовиц) – визначний єврейський педагог і письменник (1785–1860 (1857?)), який не тільки добре володів російською мовою, а й мав ґрунтовну європейську освіту [1053, с. 176]. У школі окрім єврейської мови, вивчали німецьку й французьку, арифметику, історію, географію, однак під тиском ортодоксальних кіл її невдовзі закрили. У 30-х роках школу спробував відновити лікар та громадський діяч Бернад Абрагамсон, однак безуспішно [685, с. 45–52].

Отже, у гострому протистоянні між прихильниками єврейського просвітництва, з одного боку, та традиційними рабиністами чи хасидами – з другого, формувалася мережа єврейської освіти. Упровадження загальноосвітніх предметів до традиційних форм освіти давало євреям більше шансів для культурних комунікацій з іншими групами містян. При цьому державне регулювання приватних та громадських ініціатив у сфері освіти єврейської спільноти лише починало робити перші кроки, як, утім, і в інших секторах шкільництва.

Окрім навчальних закладів різних типів, у міському освітньо-культурному середовищі Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. утверджуються ще й друкарні, відповідно і їхня продукція. Як стверджують російські дослідники, функціонування закладів друку нарівні зі школами в першій третині XIX ст. заклало нові культурні починання в містах Російської імперії, які фактично цими двома позиціями й обмежувалися [828, с. 130]. Чи справджується ця теза під час розгляду міських поселень Правобережної України?

Традиція книгодрукування – давня на Правобережній Україні: започаткована ще в XVI ст. й відтоді не переривалася аж до кінця XVIII ст. За часів Речі Посполитої тут друкували переважно книжки релігійного змісту при

римо-католицьких та уніатських монастирях [788, с. 294–295]. У 70–90-ті роки XVIII ст. до книгодрукування активно долучилася єврейська спільнота. Упродовж короткого періоду правління Павла I друкарська справа на цих землях фактично була згорнута. Однак невдовзі розпорядженням імператора Олександра I знову було дозволено відкривати друкарні в усіх містах і друкувати книги різними мовами [341, стлб. 596; 335, с. 39–40].

Відновлення діяльності вже наявних та започаткування нових друкарських закладів ускладнював довготривалий механізм усіляких погоджень, якими займався Віленський університет [440, стлб. 457]. В опублікованій відомості департаменту Міністерства народної освіти за 1803 р. фігурують дані про 20 діючих друкарень на Правобережжі (додаток Б. 13). З них лише чотири були ініційовані владою при губернських правліннях (Київ, Кам'янець-Подільський, Житомир) та Головному житомирському суді для полегшення канцелярського листування російською й польською мовами [450, с. 337–350]. До згаданого списку ввійшли й три монастирських осередки друку – домініканців у Луцьку, босих кармелітів у Бердичеві та василіан у Почаєві. Наявність різних шрифтів та непогане, як на той час, обладнання давало змогу останнім випускати літературу переважно релігійного змісту різними мовами – польською, російською, французькою та латиною. За домовленістю з владою монастирські друкарні брали на себе тимчасове зобов'язання випускати й навчальну літературу для загальноосвітніх шкіл (найкраще до цієї справи надавалися бердичівські кармеліти). Решта тринадцять друкарських установ належала єврейським міщанам, і найбільше з них функціонувало в міських поселеннях Волинської губернії [818, с. 385].

На сьогодні не існує повного списку друкарень, які функціонували у міських поселеннях Правобережної України в першій третині XIX ст. Проте можна стверджувати про домінування в культурному ландшафті єврейських друкарів [966, с. 312–313]. Складені авторкою дисертаційного дослідження додатки Б. 13 і Б. 14 на основі опублікованих матеріалів Міністерства народної освіти та архівних даних Литовського державного історичного архіву резонно

можуть бути доповнені даними про єврейські друкарні, якими послуговуються сучасні вітчизняні дослідники, зокрема А. Кержнер, М. Андрійчук [818, с. 173–178; 657, с. 173–178]. Припускаємо, що впродовж першої третини ХІХ ст. тут могло функціонувати близько трьох десятків закладів друку. Щоправда, частина їх працювала лише рік-два, однак в окремих міських поселеннях в один і той самий проміжок часу їх могло функціонувати й декілька, що свідчить про попит на друкарську продукцію і, відповідно, професію друкаря в єврейському середовищі. Деякі з них примудрялися відкрити заклади друку в різних поселеннях й поставити справу на широку ногу, як скажімо, острозький міщанин Шмуль Беркович – засновник друкарень в Острозі, Корці та Славути (додаток Б. 13). Поширенню єврейського книговидання сприяла ще й зацікавленість осіб, яким належали приватновласницькі міста та містечка Правобережної України, в отриманні стабільної орендної плати від власників друкарень.

Розгалужена мережа єврейських друкарень належала переважно хасидам [818, с. 381]. Рівень друку книжок був досить високий, особливо це стосувалося друкарні братів Шапіро в Славути. Книжкова продукція єврейських друкарень, здебільшого галахічна й літургійна література, випускалася на івриті – давньоєврейській мові, якою у релігійній діяльності послуговувалася вся єврейська громада. Чи могли вдаватися до послуг правобережних друкарень єврейські просвітники – за браком джерел стверджувати складно. Лиш зрідка єврейські друкарі тут бралися за друкування літератури російською мовою, зокрема, друкарня в Острозі, що її відкрили в 1792 р. міщани Шмуль Беркович та Арон Іосивич. Чи не тому й проіснувала вона найдовше – аж до 1836 р.? [1035, с. 27; 1057, с. 24].

Певна річ, що до друку книжок російською та іншими мовами могли вдаватися друкарі й інших віровизнань. В опублікованих джерелах згадується про один випадок перебування друкарської справи в руках особи християнського віровизнання – московського купця Селезньова, якому ще в 1792 р. вдалося придбати з публічних торгів друкарню графа П. Потоцького в

містечку Махнівці на Київщині. Вочевидь під протекцією влади новому власнику вдалося розгорнути книгодрукування аж сімома мовами – російською, польською, єврейською, німецькою, французькою, грецькою та латиною [450, стлб. 337–350; 657, с. 177].

Назагал потужності єврейських друкарень у міських поселеннях Правобережної України дослідники оцінюють як низькі або ж посередні. Однією з причин було державне регулювання усього книговидавництва в Російській імперії, яке зводилося до цензурування, аби не допустити поширення друкованого слова як загрози підвалинам самодержавної влади. Пересічно в окремо взятому закладі друку упродовж року могло побачити світ від одного до п'яти видань накладом в 1–2 тис. примірників, а працювало від двох до десятка робітників. Та все ж роль друкарства в становленні та розвитку єврейської освіти незаперечна. Книга (поки що релігійна) високо цінувалася поміж євреїв-міщан, хоча все ще залишалася рідкістю в їхніх домівках. Переважно друковані видання поповнювали бібліотеки молитовних будинків, навчальних закладів, які утримувалися усією єврейською громадою.

Отже, у першій третині XIX ст. домашня освіта й приватні навчальні заклади і далі мали сталий попит у міщан Правобережної України із привілейованих прошарків соціуму. Головним типом приватних шкіл були пансіони. Випереджувальними темпами зростала частка дівочих пансіонів, що засвідчувало про зацікавленість шляхти мати поміж себе освічене жіноцтво. Якщо державний контроль за домашнім навчанням організувати було ще складно, то приватні школи вже перебували під наглядом влади.

Реальної інтеграції освіти євреїв у загальнодержавну освітню мережу не спостерігалось через їх супротив. Як показав час, вплинути на ліквідацію ізольованості єврейських міщан від навколишнього світу могли б загальноосвітні єврейські школи, ініційовані самими євреями. Однак у цьому напрямі робилися лише перші кроки.

Підлягало державному регулюванню і книгодрукування, яке лише набирало обертів. Попри чималу кількість єврейських друкарень, зазначимо, що їхня книжкова продукція не поширювалася серед широкого міського загалу.

Висновки до розділу 2

Набута Російською імперією в загарбницький спосіб Правобережна Україна на межі XVIII–XIX ст. була ще занадто слабо урбанізована, до того ж мала строкату етнічну (євреї, українці, поляки) і станову (міщани, шляхта, селяни) палітру міського населення.

В окреслений відтинок міські поселення виступали переважно центрами аграрної округи чи осідками вже нової російської адміністрації. Усе ще за традиціями річпосполитської доби культурне життя продовжувало концентруватися в маєтках землевласницької шляхти чи приватновласницьких містах та містечках як вотчинних володіннях окремих магнатів. Залишалися залученими до формування міського культурного середовища й монастирі.

Однак на початку XIX ст. спостерігається «перетікання» культурного життя від магнатських маєтків до міських осередків життя. Головними освітньо-культурними ланками в містах були навчальні заклади, які задовольняли освітні й культурні потреби передусім шляхти, і далі сприяючи укоріненню її культури. Формування міського освітньо-культурного середовища відбувалося у стінах навчальних закладів та звідти поширювалось на міський простір. Показові практики культурних комунікацій демонструвала Волинська гімназія/ліцей у Кременці. Поширенню книжкової культури сприяли шкільні бібліотеки, діяльність яких тільки починала розгортатися. Важливо, що поповнювалися вони й періодичними виданнями.

І все ж потреба в освіті в пересічних містян залишалася слабкою. Чи не тому в окреслений період так і не вдалося організувати загальноосвітню початкову школу. Контроль над парафіяльними школами продовжували утримувати різні релігійні конфесії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мовою культурного спілкування в міських поселеннях Правобережної України була польська, тим часом українська залишалася мовою міських околиць, де переважно селився український люд. У повсякденних практиках спілкування єврейських громад панував їдиш, натомість іврит був мовою релігійного життя. Російська ж іще не набула статусу офіційної державної мови.

Хоча здолати вплив релігії на суспільно-культурне життя не вдалося, однак монополія на освіту церкви, насамперед римо-католицької, була порушена, що сприяло відкритості культури й перспективам залучення до знань різних прошарків міського населення. Водночас для євреїв релігійна освіта й далі відігравала головну роль у духовному житті.

В умовах урядування російської влади була збережена домашня освіта та приватні навчальні заклади, які мали сталий попит насамперед у шляхетського загалу. Практично поза державним регулюванням перебувала освіта євреїв, яка традиційно продовжувала організовуватися у приватний спосіб чи коштом громад. Залучення єврейського населення до загальноосвітніх шкіл зводилося до поодиноких випадків – і через небажання цієї спільноти набувати світських знань, і через неспроможність влади запропонувати дієвий спосіб їхньої інтеграції до загальноміського, а отже й загальнодержавного життя.

У першій третині XIX ст. друкарських закладів у повітових містах та містечках Правобережжя все ще було обмаль. Ті ж, що функціонували, обслуговували потреби релігійних громад і слабо відгукувалися на потреби пересічних містян у розповсюдженні навчальної літератури та книжок світського репертуару.

РОЗДІЛ 3

ЗМІНИ КУЛЬТУРНОГО ДОВКІЛЛЯ ВНАСЛІДОК ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830 р.

3.1. Мережа навчальних закладів і культурні комунікації

В останні роки правління Олександра I імперська влада на Правобережній Україні уже відчутніше протидіяла домінуванню польської культури, що найвиразніше простежувалося в шкільництві. Верховну владу турбувала особливість Віленського навчального округу, освітня мережа якого і далі служила збереженню польської ідентичності. Вже в другій половині 20-х років XIX ст. постало завдання поступового нівелювання відмінних рис шкільної освіти в цьому окрузі. Сигналом до її уніфікації за державними стандартами стало насадження російської мови в діловій практиці освітніх установ, яка, схоже, упроваджувалася надто повільно [89, арк. 27, 50–50 зв., 91, 118 зв.; 693, с. 248]. Прискіпливішим стало ставлення й до комплектування шкільних бібліотек російськими підручниками й книжками [109, арк. 95–96].

Поширення від літа 1830 р. епідемії холери в правобережних губерніях, а також спалах Листопадового польського повстання у Варшаві порушили плин шкільного життя, і в більшості освітніх закладів ще наприкінці 1830 р. навчання було припинено [597, с. 18–19; 503, с. 167; 610, с. 122]. Коли від квітня 1831 р. заворушення перекинулися на Південно-Західний край, частина патріотично налаштованої польської шкільної молоді поповнила ряди повстанців [832, с. 182].

Загроза імперській цілісності спонукала владу до пошуку дієвих важелів запобігання цьому в майбутньому [1116, с. 150]. Вихованню законслухняної молоді, покірної владі, не здатної на вільнодумство, із відповідним рівнем знань, прийнятним для чиновницької служби, відтепер мали слугувати

російські школи, що й відбилося в спеціальних постановах Міністерства народної освіти від 4 квітня 1831 р. і 7 липня 1832 р. [358, стлб. 481–482].

Щоб зруйнувати єдність управління освітою західних губерній указом від 12 січня 1831 р. зі складу Віленського округу вилучили дві губернії – Волинську та Подільську, приєднавши, як раніше Київську, до Харківського навчального округу [115, арк. 3 зв.]. Опосередковано це вплинуло на переформатування «ментальної карти» освіченої спільноти на засадах польської культури, в уявленнях якої обриси Віленського округу асоціювались із непотоплюваним острівцем польської державності [986, с. 59–67]. Наступний крок влади – указ від 1 травня 1832 р. про закриття Віленського університету, – фактично проголошував ліквідацію Віленського навчального округу [323, стлб. 225]. Декларувалося закриття заснованих білим римо-католицьким і греко-католицьким духівництвом, а також польськими землевласниками парафіяльних училищ як шкідливих через релігійний вплив та польську мову викладання для «корінного руського народу» (по суті йшлося про українське населення) [1164, с. 29]. Зрештою вимога «упразднить совершенно» була поширена на всі без винятку парафіяльні школи римо-католицького духівництва. Іменним указом від 25 липня 1832 р. декларувалося в перспективі відкривати школи при православних храмах для навчання церковнослов'янською мовою, догматам церкви та основам російської грамоти й рахунку. Передусім це стосувалося Волинської й Подільської губерній, територія яких вважалася найбільш сполонізованою на Правобережжі [342, стлб. 516–517]. Указом від 21 серпня 1831 р. оголошувалося про закриття близько 245 навчальних закладів, зокрема майже всіх гімназій. Від цього найбільше постраждала розгалужена освітня мережа Волинської губернії [1164, с. 208; 588, с. 421; 1192, с. 245].

Ділова та господарська активність міських поселень, де ще донедавна вирувало шкільне життя, пішла на спад, згорнулася й культурна діяльність. Негативні наслідки не залишилися поза увагою сучасників. Особливо вражала культурна стагнація Кременця, про що згадував відомий освітянин Іван

Сбітнев: «...в Кременце водворилась мертвецкая тишина, скука и нищета. Бывало в богатых магазинах блестело золото, серебро, бронза, ослепляли дорогие ткани, произведения Востока. С переводом лица в Киев [...] все исчезло как сновидение и из Афин Волини Кременец стал лишь уездным городом Волынской губернии» [500, с. 59].

І все ж у найгіршій ситуації опинилися ті повітові міста й містечка (Овруч, Заслав, Дубровиця, Любар, Межиріч Корецький на Волині, Бар на Поділлі), у яких після закриття польських шкіл імперська влада так і не спромоглася на відкриття нових шкіл. Це перервало тут польську освітню традицію й призвело до деградації культурної сфери містечкового життя, що давалося взнаки й у 60-х роках XIX ст. [47, арк. 72; 1164, с. 35].

Наголосимо, що держава потребувала освічених людей, передусім в урядуванні. Зволікання в цій справі підривало довіру до влади у численній незаможній шляхти, яка за часів Олександра I отримала освіту ще в польських школах і плекала надію вивчити й своїх дітей – нехай навіть у російських закладах освіти. Зауважимо, що тут мала б спрацьовувати тяглість сімейної традиції, коли набуття знань асоціювалося з честю, яка увиразнювала освічених поміж решти містян і слугувала орієнтиром у майбутньому.

Конфігурація нового Київського навчального округу у складі трьох правобережних губерній і двох лівобережних – Чернігівської і Полтавської, давала шанс пришвидшити уніфікацію освіти Правобережжя, узявши за взірець лівобережні українські території з більшим ступенем русифікації [353, стлб. 903–904]. Від 1834 р. новостворений округ отримав власний вищий навчальний заклад – Університет св. Володимира у Києві, потужною базою до заснування якого стала матеріальна частина та педагогічний склад Волинської гімназії/лицею.

Зазначимо, що перебування в Києві окружного керівництва та університету, губернської адміністрації, активізація економічного й господарського життя додали цьому найбільшому правобережному місту динамізму й перспектив для подальшого розвою [1143, с. 363]. Цим самим між

Києвом та рештою міських поселень постала вже непоборна межа, яку не судилося подолати двом іншим губернським містам – Житомиру й Кам'янцю-Подільському. У зовнішніх обрисах і внутрішньому укладі останніх законсервувалися провінційні риси, які ріднили їх з повітовими центрами та велелюдними містечками. Щоправда, вони також дедалі більше асоціювалися з твердинями імперського простору, долучаючи до формування свого іміджу помітно увиразнений освітній потенціал.

Того ж 1834 р. в Київському окрузі набув чинності статут гімназій і повітових та парафіяльних училищ від 8 грудня 1828 р., відтермінований подіями Листопадового повстання та ліквідацією його наслідків [909, с. 189]. Підкреслимо, що на відміну від попереднього статуту 1804 р., в основних його положеннях прописувався принцип станової школи, відповідно до якого гімназії мали б відвідувати діти «шляхетних станів» – насамперед дворян, повітові училища – діти купців, ремісників та інших міських обивателів, а парафіяльні школи – слугувати для дітей найнижчих прошарків (податного) населення [368, стлб. 1099; 314, стлб. 688; 326, стлб. 753].

Це мало скласти перепону для поки що нечисленних вихідців із податних станів, які розраховували через набуття освіти звільнитися від покладених на них державою податкових зобов'язань. Адже випускники гімназій отримували доступ до найнижчих щаблів чиновницької служби, а то й поки що не поцінованої суспільством інтелектуальної праці. Найбільше це зачіпало інтереси зубожілої шляхти, яка в добу Миколи I зазнала нищівної декласації через переведення до стану однодворців та міщан. І все ж люфти у здобутті освіти для вихідців із бідних прошарків населення не перекривалися, і для найбільш наполегливих шанс її здобути залишався [1197, с. 151].

Установка на збереження станового характеру освітніх закладів, безперечно, стримувала розширення кола учасників і творців культурного довкілля і, як переконаємося дещо згодом, продовжувала обмежувати його представництвом шляхетського стану. Підкреслимо, що відкриття державних російських шкіл уможливило поступ реальної інтеграції Правобережної

України до імперського простору, яке розпочалось в період, коли Міністерство народної освіти очолював граф Сергій Уваров (1833–1849) [708, с. 41]. У його знаменитій тріадній формулі «православ'я, самодержавство і народність» ідея державності на засадах російської культури була головною й передбачала хоч і поступове, проте насильницьке «перевиховання» неросіян у росіян через освіту, що мало б призвести до поступової асиміляції строкатого населення імперії [708, с. 126; 679, с. 287–297].

В освітній мережі міських поселень Правобережної України склалася відмінна від внутрішніх російських губерній ситуація. З одного боку, упроваджуючи статут 1828 р., влада переймалася, щоб навчальні заклади зберігали становий характер і місцеве дворянство (польська чи сполонізована регіональна шляхта) мало якнайкращі шанси для реалізації потреби в освіті власних дітей, а з іншого – мала думати про те, як обмежити їхній вплив на освіту. Знайти «золоту середину» було нелегко, оскільки шляхта й надалі утримувала такі важелі впливу на школи, як їх часткове фінансування та матеріальну підтримку учнів чи й учителів, хоча вже й не настільки усеохоплююче, як у попередній період.

Визначальну роль у міських культурних комунікаціях відігравали семикласні гімназії й наближені до них за навчальними програмами чотирікласні дворянські училища. Чільне місце займало облаштування гімназій у губернських містах (передусім Києві) [336, стлб. 744; 311, стлб. 260–263]. Як слушно зауважив Лешек Заштовт, зростання ролі губернських міст в царині освіти відбувалося з одночасним занепадом повітових міст і містечок Правобережної України, які за браком коштів були позбавлені таких шкіл [1196, s. 363].

На відміну від губернських міст відкриття гімназій в інших поселеннях залежало від ініціатив тутешньої шляхти (додаток Б. 15). Утративши губернський статус, від 1832 р. поновила діяльність Вінницька гімназія, позаяк таки мала матеріальну базу. Того ж року на базі Луцького повітового училища був відкритий ще один гімназійний заклад. Зважаючи на незадовільні побутові

умови, у 1834 р. Луцьку гімназію перевели до містечка Клевани, і врешті від 1839 р. постійним її осідком стало повітове Рівне, де для її потреб власник міста князь Фридерик Любомирський звів будівлю [444, с. 70–75].

Цікаво, що короткочасне перебування гімназії в Луцьку (1832–1834) встигло прислужитися її авторитету поміж містян та околичної шляхти, попри виразний російський характер. Зокрема, у жовтні 1834 р. група містян зверталася до попечителя округу з проханням повернути гімназію до Луцька. Прохачі мали намір переобладнати її приміщення, а згодом підшукати кращий для неї будинок [220, арк. 4; 221, арк. 34 зв.].

Підкреслимо, що відкриття нових гімназій ініціювали магнати, які далі плекали шляхетські культурні традиції, не забуваючи й про економічні інтереси своїх приватновласницьких володінь. У 1838 р. на базі дворянського училища в Немирові Подільської губернії була відкрита ще одна гімназія, що її ініціював власник містечка граф Болеслав Потоцький [458, с. 16–17]. Щедрий меценат (за влучним висловом Д. Бовуа, «яскравий взірець співпраці польського магната з владою»)[680, с. 479] виконав усі взяті на себе зобов'язання: спорудив гімназійну будівлю, щорічно відшкодовував чималу частку витрат на її утримання [350, стлб. 1328–1329].

Від початку 40-х років ідею відкрити гімназію в Білій Церкві, що на Київщині, виношував власник містечка Владислав Браницький. Зважаючи на його добродійні наміри, чималу чисельність населення (у 40–50-х роках тут проживало близько 20 тис. мешканців) [513, с. 717], влада ще в 1842 р. розпорядилася перевести до Білої Церкви гімназію з Вінниці [234, арк. 57], що у свою чергу пригальмувало поступ останньої [832, с. 199–200].

Допускаючи шляхту до формування шкільної мережі, держава фактично сприяла випереджувальному культурному поступу трьох згаданих магнатських резиденцій [1008, с. 128–132]. Для влади важливим було те, що їх фінансові ресурси можна ефективно використовувати для русифікації освіти, і, відповідно, підданих.

Вочевидь, що до співпраці з владою польських магнатів штовхав і намір заявити про свою лояльність, і бажання надати вотчинним володінням економічного імпульсу. Однак міг спрацьовувати ще й інший чинник, а саме можливість фінансової підтримки шляхетської спільноти (переважно збіднілої), яка, не маючи вибору, відправляла дітей до шкіл, де навчали російською мовою. Адже зневажити наданими освіченому дворянству привілеями продовжити навчання в університетах чи влаштуватися на державну службу в дрібної шляхти не було резону [680, с. 478].

Не маючи наміру відштовхнути шляхту від російських шкіл, уряд дозволив в окремих містах та містечках відкрити дворянські училища, що посприяло їх розвитку й пожвавленню освітньо-культурного життя. На відміну від семирічних гімназій, курс навчання в дворянських училищах тривав чотири-п'ять років, однак надавав можливість здобути освіту в обсязі, наближеному до гімназій, причому переважно поміж рівних за станом, що відбито в самій назві цих навчальних закладів.

Від 1832 р. в урядових колах виношувалися плани про відкриття дворянських училищ спочатку в Клевани, Новограді-Волинському, Старокостянтиніві й Острозі Волинської губернії [680, с. 476]. Слід зазначити, що беручись за організацію цього типу навчальних закладів, імперська влада таки прислухалася до побажань шляхти. У 1833 р. свої пропозиції з цього приводу надсилали до попечителя Київського навчального округу і власник Рівного князь Ф. Любомирський, і поміщики Ковельського повіту Волинської губернії (останні прохали відкрити училище в Ковелі замість закритого у Володимирі-Волинському). У свою чергу шляхтичі Новоград-Волинського повіту цієї ж губернії просили пришвидшити відкриття обіцяної повітової школи в адміністративному центрі свого повіту [680, с. 478]. Намагалась переконати адміністрацію округу відкрити дворянське училище в Теофіполі власниця цього волинського містечка княгиня Анна Сапега [47, арк. 47–48]. В умовах, коли дедалі більше ресурсів відпускалося на розвиток освіти в губернських центрах, реалізація намірів шляхти мати в повітовому місті чи то

містечку дворянське училище могла б посприяти ширшим перспективам їх розвитку, зокрема, поживленню освітньо-культурного життя.

Однак позиція держави щодо мережі дворянських училищ була непослідовною, що негативно позначалось на розвитку тих міських поселень, де їх планували відкрити, проте так і не відкрили, або ж у тому разі, якщо відкриті школи згодом ліквідували. Від 1834 р. з урахуванням побажань шляхти дворянські училища почали функціонувати в Новограді-Волинському й Теофіполі на Волині, а також у Немирові й Меджибожі на Поділлі [500, с. 70].

Відповідно до іменного указу від 16 липня 1835 р. на Правобережній Україні мало б функціонувати 16 дворянських та ще два повітових міських училища для міщан [336, стлб. 744]. Реалізувати в повному обсязі цей масштабний проект уряд не спромігся, припускаємо, що через побоювання у зміцненні позицій землевласницької шляхти (додаток Б. 16). До того ж і самі польські магнати не були готові відстоювати інтереси все ж таки чужого їм російського шкільництва, та ще й за таких обставин, коли їхні фінансові статки в цей переломний період зазнавали відчутних збитків. Саме з цієї причини граф Б. Потоцький відмовився фінансувати ініційоване ним у 1839 р. повітове дворянське училище в містечку Богополі Балтського повіту Подільської губернії. У 1851 р. він був офіційно звільнений від узятого зобов'язання його відкрити в обмін на одноразову допомогу (10 тис. руб.) для облаштування закритих навчальних закладів (дворянських пансіонів) на території Київського навчального округу [349, стлб. 1480; 339, стлб. 1305].

З підпорядкуванням Умані Військовому міністерству відкриття в цьому повітовому місті дворянського училища в серпні 1836 р. було скасоване на користь уже другого дворянського училища в Києві (Києво-Печерського), що додало цьому місту ще більшого освітнього потенціалу. Особлива увага держави до розвитку освіти в Київській губернії, населення якої, як уважалось, перебувало під меншим польським впливом, аніж у двох інших губерніях, реалізувалася в заснуванні дворянського училища в містечку Златополі Чигиринського повіту.

Окрім Умані, так і не постали повітові училища для дворян у Володимирі, Ковелі та Дубні на Волині, а також у Балті й Могилеві на Поділлі. Отож на 1840 р. тут функціонувало лише 11 дворянських училищ [49, арк. 66].

Відповідно до указу від 11 грудня 1842 р. мала ліквідуватися низка вже діючих дворянських училищ (Канів, Махнівка, Радомишль на Київщині, Новоград-Волинський, Луцьк, Теофіполь на Волині, Меджибіж на Поділлі). Однак шляхті вдалося відстояти майже всі з них (за винятком Махнівського та Меджибізького) [234, арк. 57], або ж відтермінувати закриття (Канівське училище продовжувало функціонувати до 1847 р.) [294, арк. 4].

Відома ще одна спроба в 1852 р. ущільнити й без того урізану їх мережу, яка не вписувалася в уніфіковану структуру навчальних закладів, поширену на всій території Російської імперії [52, арк. 4, 8; 51, арк. 5; 339, стлб. 1305]. Від прийняття такого рішення владу зупинило побоювання, що в середовищі шляхти знову візьмуть гору неконтрольоване домашнє навчання та приватна освіта [332, стлб. 1348–1356]. Тому й цього разу вісім дворянських училищ таки вцілило, і до остаточної ліквідації наприкінці 60-х років, окрім Києва, вони продовжували функціонувати в Радомишлі й Златополі на Київщині, Новограді-Волинському [327, стлб. 1347; 244, арк. 12], Луцьку, Острозі, Теофіполі на Волині [920, с. 215–224], Чорному острові на Поділлі [52, арк. 4; 58, арк. 44 зв., 47 зв.]. Безумовно, їхня діяльність у вказаних поселеннях позитивно позначалася на формуванні культурних комунікацій поки що вузького кола міського соціуму.

А от трикласні повітові училища для міщан, уже звичні для більшості повітових міст Російської імперії, так і не вписались в культурний ландшафт Правобережної України. Схоже, що причиною було не лише слабке фінансування їх державою, а й байдужість пересічних міщан до освіти. До того ж міщанський стан тут представляло переважно єврейське населення, яке й далі з недовірою сприймало заклики влади відвідувати державні школи. Маємо дані лише про два проєктовані училища для міщан на засадах статуту 1828 р., які мали відкритися від 1836 р. в Овручі та Бердичеві на Волині, однак у річних

звітах про діяльність закладів освіти Київського навчального округу 30-х – початку 60-х рр. інформація про них відсутня [311, стлб. 262; 1196, s. 202].

Варто наголосити, що гімназії та дворянські училища як прикмети міського культурного повсякдення все ще були рідкісним явищем. Для багатьох міст та містечок єдиним осередком культурного довкілля були парафіяльні училища. Якщо ж у міському поселенні вже існував навчальний заклад вищого типу, таке сусідство, безумовно, підсилювало його освітній потенціал.

Напередодні Листопадового повстання (1829) на Волині та Поділлі функціонувало 87 парафіяльних шкіл, у яких навчалось 1742 учні [1196, s. 312], частина яких під назвою фундушевих училищ розгортала діяльність насамперед у містах та містечках [439, с. 147–160]. Однак на початку 40-х років польське парафіяльне шкільництво припинило самостійну діяльність.

Про його затребуваність у 40–50-х рр. свідчить виявлена поліцією нелегальна діяльність низки шкіл у приватновласницьких містечках, а в умовах короткочасної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії на початку 60-х років відбулося поновлення багатьох із них, у тому числі в центрах повітів: Кременці, Новограді-Волинському, Овручі, Старокостянтиніві Волинської губернії, Літині Подільської, Бердичеві Київської губернії [1196, s. 336–337].

Наголосимо, що в цей сприятливий для початкового шкільництва період урядування Олександра II реалізувати спроби назрілих потреб української початкової школи для містян Правобережжя так і не вдалося [373, с. 77].

Група парафіяльних шкіл, яка в першій третині XIX ст. утримувалася коштом землевласників у їхніх вотчинних володіннях, в середині 30-х років була реорганізована за загальноприйнятими в Російській імперії стандартами початкової освіти і підпорядкована Міністерству народної освіти [350, стлб. 1331–1332; 439, с. 33; 1144, с. 71; 798, с. 71–76]. У міністерських початкових школах, як і в гімназіях та дворянських училищах, навчальний процес був скоригований за російськими програмами: тут вивчали Закон Божий, навчали читати й писати, а також найпростіших арифметичних дій [343,

стлб. 2050]. Потрібно враховувати, що до цих шкіл також були вхожі переважно діти з польських родин, і тому вплив на їхнє виховання догматів католицької церкви зберігався, хоча вже під контролем держави. Фактично міністерські початкові школи слугували підготовчою ланкою до вступу в гімназії, а сусідство зі школами вищого типу сприяло їх культурним контактам [458, с. 40; 1144, с. 71; 991, с. 45]. Наголосимо, що навіть якщо початкова школа залишалася єдиною територією освітнього простору, це вже надавало міському поселенню імпульсу для культурного розвитку та увиразнювало поміж іншими.

У 40–50-х роках під опікою Міністерства народної освіти перебувало від п'яти до шести десятків парафіяльних шкіл, які функціонували переважно в міських поселеннях досліджуваного регіону, а в Подільській губернії ще й три лютеранські училища з російською мовою викладання [49, арк. 66, 85, 228; 58, арк. 26 зв., 31, 37, 43 зв.].

На відміну від римо-католицької церкви, а до 1839 р. й унійної, православне духовництво не сформувало культурних традицій, до того ж його освітній рівень до середини ХІХ ст. залишався вкрай низьким [1081, с. 215; 1083, с. 135]. Лише у міських поселеннях Київської губернії православне шкільництво розвивалося успішніше за рахунок відчутної державної підтримки, а з часом і місцевих землевласників [284, арк. 2, 16; 293, арк. 1; 984, с. 12; 393, с. 21–22].

Від 1860 р. парафіяльні школи в Київській єпархії почали відкриватися повсюдно, а в окремих міських поселеннях (Черкаси, Біла Церква) їх функціонувало вже дві, а то й три [393, с. 20; 474, с. 121]. Підсилювала мережу тепер уже російського шкільництва ще й частка духовних шкіл Синоду: православні семінарії (Київська, Подільська й Волинська), повітові та парафіяльні духовні училища. Останніх у 1835 р. в Подільській губернії нараховувалося сім [1081, с. 215], а в 1840 р. у правобережних губерніях функціонувало вже понад два десятки парафіяльних та повітових училищ, чимала частка яких розміщувалася в міських поселеннях [580, с. 550]. Незначну нішу в освітньо-культурному житті губернських міст (Житомир, Кам'янець-

Подільський) продовжували займати римо-католицькі духовні семінарії, які перебували в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ [800, с. 319].

І все ж далеко не всі міські поселення в другій третині XIX ст. мали хоча б початкову школу, тому підвищувати рівень грамотності зусиллями держави і православної церкви не вдавалося. Однак й самі містяни усе ще не сприймали освіту як нагальну соціальну потребу, а школу – як невіддільний компонент власного культурного буття.

Низька відвідуваність занять у парафіяльних училищах, надання переваги домашній чи приватній освіті – така картина спостерігалася в багатьох міських поселеннях Правобережжя. Приміром, у 1837 р. директор Клеванської гімназії Іван Кулжинський скаржився, що в підконтрольне йому училище батьки відправляють дітей неохоче, хоча власник містечка князь Костянтин Чарторийський створив належні умови для навчання дітей міщан [223, арк. 44]. І все-таки траплялися випадки, коли мешканці міст самі ініціювали навчання своїх дітей у початкових школах, хоча й не завжди успішно. Приміром, у 1834 р. до Луцького парафіяльного училища прагнули потрапити діти місцевих кантоністів, за яких навіть просив їхній військовий начальник. Однак такий прошарок населення не підлягав юрисдикції цивільної влади, тому в проханні було відмовлено [222, арк. 8; 326, стлб. 753].

У 1862 р. російський науковець Микола Барсов під час поїздки з педагогічною метою по Волині та Поділля стосовно останнього вивів приблизне співвідношення між часткою елементарно грамотних та чисельністю всього населення як 1:25, припускаючи, що частка грамотних міщан була вищою, хоча й не вважалася задовільною [373, с. 9].

Чи вдалося реалізувати державні проєкти жіночої освіти, які б могли скласти альтернативу домашньому чи приватному навчанню жіноцтва? Адже такі ініціативи імпліцитно могли фіксувати реальні урбаністичні трансформації в цьому регіоні України [692, с. 54]. Місцева влада спромоглася лише в Києві 1838 р. відкрити Інститут шляхетних дівчат для трьох правобережних губерній [776, с. 7], передбачалося фінансувати зразкові дівочі пансіони, відкривши їх у

Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Вінниці та Рівному, однак кошти виділили лише тим, які функціонували в губернських центрах [356, стлб. 329; 348, стлб. 291–292; 53, арк. 6; 49, арк. 66–67 зв., 85–86 зв., 228–229 зв.; 1144, с. 70; 992, с. 171].

Набуття грамотності як засобу до освіченості чи здобуття завершеної шкільної освіти учнівською молоддю відбувалося в процесі взаємодії й комунікації з учителями. Зважмо, що в досліджуваний період імперська влада поставила завдання використати міську школу як ідеологічну зброю в боротьбі з польським домінуванням та як інструмент русифікації підданих, а виконавцями цієї політики мало стати учительство.

Наскільки сумлінно вчителі виконували покладені на них державою обов'язки і яких ціннісних орієнтирів дотримувалися? За статистичними даними у 1840 р. в Київському навчальному окрузі нараховувалося близько 360 осіб учительської професії, що майже на третину більше, ніж працювало тут до 1830 р. [49, арк. 66–67 зв., 85–86 зв., 228–229 зв.]. Утвердження російських шкіл у міському середовищі Правобережжя стримувала нестача учителів російського походження чи зрусифікованого українського, що змушувало владу, принаймні на перших порах, допускати до викладання й старі польські кадри. Особливі вимоги пред'являлися до вчителів історії, які мали бути лише природними росіянами, однак знайти підхожі кандидатури не випадало, тому наприкінці 50-х років такі посади дозволяли обіймати уродженцям західних губерній [907, с. 144].

У 40–50-ті роки серед учительського загалу відбулася зміна поколінь, оскільки більшість учителів польського походження досягла пенсійного віку й полишила педагогічну працю, а тим, хто виявляв бажання працювати й далі, пропонували роботу в Лівобережній Україні. Услід за Л. Заштовтом зауважимо ще й третю хвилю змін в учительських кадрах, коли наприкінці 50-х – на початку 60-х років до середніх шкіл на давніх річпосполитських землях, зокрема й на Правобережній Україні, прийшла нечисленна молода плеяда

польських учителів, позаяк уряд на короткий час (1860–1863) погодився повернути до гімназій вивчення польської мови [682, с. 297; 777, с. 180].

Як виявилось, найважче було забезпечити вчителями парафіяльні училища, в яких учительська праця вважалася менш престижною й низькооплачуваною, до того ж влада намагалася не допускати до викладання в них осіб із податних станів [234, арк. 106]. Такі осередки освіти обслуговували один-два вчителі, до того ж вони не мали вищої освіти. А от учительський склад дворянських училищ та гімназій був набагато численнішим і виділявся рівнем освіти та культури [266, арк. 8 зв.].

Основну опору влади мали скласти педагогічні кадри, підготовлені в російських університетах – Харківському, Московському, Санкт-Петербурзькому, Дерптському, Казанському, а згодом і Київському. Однак від середини 40-х років ситуація почала змінюватися, і в правобережні губернії прибувало усе більше учителів, не завжди високої кваліфікації, з надією на кращі заробітки та кар'єрне зростання, які нерідко були обтяжені шкідливими звичками (алкоголізм тощо) [1196, с. 277]. Попри те, що поміж учительства траплялися збайдужілі до педагогічної праці, які сприймали її як рутину, у їхньому середовищі були й шкільні наставники, віддані ідеалам добра та служіння високій меті – навчанню й вихованню молодого покоління на моральних християнських засадах [498, с. 296; 491, с. 333–348]. Саме такі й привносили у шкільне, а згодом і міське середовище нові традиції та культурні уподобання й закладали підмурок шанобливого ставлення містян до осередків освіти.

Прибулі улітку 1832 р. учителі з Лівобережної України та внутрішніх губерній імперії на Правобережжя для реорганізації освіти зіткнулися з несприйняттям як російських шкіл, так і своєї просвітницької місії, а окремі з них й самі виявилися не на її висоті [498, с. 300–301; 371, с. 111; 476, с. 77–78; 832, с. 187]. Переформатування шкіл на осередки російської освіти й культури залежало і від виваженої позиції учительства. «Только время и терпение, эти верные союзники во всех человеческих предприятиях, помогут нам в головах

некоторых сословий привить начала русской жизни», – згадував І. Сбітнев тему розмови під час зустрічі з І. Кулжинським у Луцьку 1833 р. [499, с. 661].

Відірваність освітян від звичного для них культурного оточення й спілкування, еталоном якого слугували університетські міста, насторожене, а то й відчужене ставлення, яке вони відчували з боку місцевого освіченого товариства, викликало в окремих із них бажання сконцентруватися на власному духовному житті, а саме, – зайнятися самоосвітою, науковими пошукуваннями чи літературною творчістю. Зв'язок із зовнішнім культурним світом допомагало підтримувати листування з рідними і друзями. Саме такі заняття обрали Пантелеймон Куліш під час учителювання в Луцькому дворянському училищі (1841) [511, с. 7–8, 54], Микола Костомаров у Рівненській гімназії (1844) [622, с. 716–735; 600, с. 32–65; 1090, с. 22–23; 1208, с. 264–265, 434–435].

Зауважимо, що до обов'язків учителів входили й дидактичні та наукові заняття. Вагомим доробком на ниві інтелектуальної праці вчителів у 1844 р. звітувалася Рівненська гімназія, в якій і надалі учителі проявляли зацікавленість до інтелектуальних занять [245, арк. 18 зв.; 176, арк. 9–9 зв.; 622, с. 733; 789, с. 76]. Учителювання залучалося до наукових спостережень Комісією для описання губерній Київського навчального округу (1851–1864), яка досліджувала його територію з історико-географічного, статистичного, сільськогосподарського й технологічного поглядів, брало участь у підготовці історико-статистичних описів Київської та Подільської губерній [354, стлб. 1234; 176, арк. 5–5 зв.; 1141, с. 54; 1140, с. 49–50; 826, с. 14–21; 1004, с. 175–181].

Вибір інтелектуальної праці чи культурного дозвілля диктувався індивідуальними захопленнями та уподобаннями освітян. Уже згадуваний П. Куліш сповна використав час перебування в Луцьку для опанування польською та французькою мовами [640, с. 296, 299]. Поглиблене вивчення іноземних мов дало змогу Кулішеві читати в оригіналі твори багатьох авторів [50, арк. 3, 6; 511, с. 7–8; 1142, с. 20–27; 867, с. 426–430]. Саме в Луцьку він

почав писати свій перший роман «Михайло Чернишенко», сюжет якого пов'язаний з козацькою добою [487, с. 7].

Вибір наукових занять випускника Харківського університету М. Костомарова під час його перебування в Рівному (1844–1845) був пов'язаний з дослідженням українського фольклору та історії доби Хмельниччини, які потребували помічників. На його прохання учні під час поїздок додому записували українські народні пісні, а вчитель Євгеній Малавський та священник Венедикт Омелянський супроводжували молодого науковця історичними місцями Волині [509, с. 463–472; 600, с. 49, 53; 971, с. 418–425; 1000, с. 218–227; 1001, с. 109–123]. Відомі випадки занять учителів українознавчими студіями в Чорноострівському дворянському повітовому училищі (Леонід Глібов) [1257], Немирівській гімназії (Іван Сошенко, Опанас Маркович) [666, с. 70–71; 1106; 1165, с. 219], Вінницькій (Йосип Волковський) [476, с. 80–81].

Назагал українознавчі зацікавлення і уподобання учителів у позаурочний час були радше винятками з правил, однак така діяльність могла згуртовувати й ширше коло вчительства. І це при тому, що в миколаївську добу учительство було позбавлене духу єдності та згуртованості, що під час поїздки на Волинь та Поділля в 1862 р. зауважив М. Барсов [373, с. 141]. У другій половині 50-х років, які позначилися надіями прогресивної частини суспільства на зміни в житті Російської імперії, згуртованою постала «учительська колонія» освітян Немирівської гімназії [489, с. 11]. До складу неформального товариства немирівських учителів належали вчитель географії Опанас Маркович (у минулому член Кирило-Мефодіївського братства, фольклорист та етнограф), його дружина Марія Вілінська (згодом відома українська письменниця Марко Вовчок) [816, с. 590], учителі І. Дорошенко, П. Барщевський, І. Сорокін, І. Чайковський та гімназійний лікар В. Опперман. На спільних вечорах учителі читали вголос твори Тараса Шевченка та інших українських письменників, готували до друку власні твори, організовували концерти, ставили вистави («Наталка-Полтавка» І. Котляревського) [807, с. 458; 884, с. 27]. Від часу

призначення на директорську посаду в Білоцерківську гімназію М. Чалого тут склався дружний учительський колектив, в якому знаходилося місце для обговорення новинок літератури [531, с. 243].

Ступінь значущості освіти фіксують ще й показники кількості учнів, які у 40–50-ті рр. обраховувалися близько 4 тисяч осіб [680, с. 479; 1196, с. 226; 999, с. 530]; їх не можна вважати значними, особливо в порівнянні з іншими українськими губерніями [1081, с. 215]. Питома вага учнівства серед загальної чисельності населення того чи того міського поселення могла коливатися в діапазоні 5–30% [225, арк. 14 зв.; 245, арк. 36].

Можемо констатувати, що соціальний склад учнів не зазнав кардинальних змін. Фактично у другій третині XIX ст. на Правобережній Україні спостерігалася ситуація, яку зауважив Л. Заштовт стосовно колишнього Віленського начального округу, де 70–90% учнів мали шляхетське походження або ж були вихідцями з родин чиновників чи російського офіцерства, а 10–20% належали до інших станових груп (у тому числі й до податного населення) [219, арк. 1; 247, арк. 2; 225, арк. 6–7; 58, арк. 26; 1196, с. 151; 1059, с. 153–154] (додатки Б. 17; Б. 18). За віровизнанням поміж учнів продовжували домінувати католики, однак православних ставало щораз більше (додаток Б. 19).

Наявність лазівок для набуття учнівського статусу соціалізувало вихідців із різних соціальних прошарків, надаючи шанс набутти толерантності й комунікування з усім шкільним колективом. У цьому сенсі гімназії Правобережної України не відрізнялася від шкіл такого типу внутрішніх губерній Російської імперії, які, усупереч законодавству, радше нагадували загальностанові навчальні заклади, де соціалізація учнів відбувалася через взаємовпливи ціннісних установок й особистих зразків поведінки носіїв різних соціальних прошарків [864, с. 75].

Доводиться констатувати, що потреба в освіті в містян, як і раніше, залишалася ще слабкою. Про це опосередковано свідчили дані про кількість учнів, які закінчували повний курс. Таких у Рівненській гімназії 1834 р. було лише двоє, а щонайбільше (понад два десятки учнів) отримували атестати

у 40-х рр. (додаток Б. 19). Аналогічна ситуація спостерігалася і в Білоцерківській гімназії, оскільки в економіях графів Браницьких і без атестатів про гімназійну освіту можна було легко підшукати роботу [531, с. 234].

Заклади освіти Київського навчального округу регулярно отримували приписи про посилене вивчення учнями російської мови та російської («вітчизняної») історії, географії [221, арк. 11–11зв.; 238, арк. 32]. Щоб заохотити вчителів до покращення викладання російської мови, передбачалася винагорода сумлінних письмовою подякою, яка могла бути врахована у просуванні по службі [159, арк. 1 зв.; 520, с. 100]. Учителям рекомендувалося проводити позакласні читання з російської літератури, які мали формувати відчуття причетності до російської культури [176, арк. 3].

Шкільна адміністрація докладала зусиль, щоб викоринити в учнів бажання пізнавати польську високу культуру. У 40-х роках знахідки на учнівських квартирах польських віршів «підозрілого змісту» могли призвести до виключення із навчальних закладів [223, арк. 185; 589, арк. 73–74]. І все ж у повсякденних практиках витіснити з ужитку польську мову не вдавалося. Якщо не під час занять, то на перервах, учнівських квартирах, в контактах з містянами поміж учнів-поляків їх рідна мова домінувала [509, с. 464; 519, с. 237; 476, с. 75; 510, с. 2; 532, с. 444–453]. Зміцнювало позиції польської мови її використання під час викладання римо-католицького катехизису. Зазначимо, що в полоні спілкування польською мовою, принаймні в повсякденні, опинялися й прибулі вчителі [519, с. 237; 680, с. 479–480]. Зауважимо, що учнівство початкових шкіл (передусім Київщини) чи духовних закладів, – вихідці з міщанських та селянських родин українського походження, у позаурочний час допускало спілкування рідною українською мовою [504, с. 430].

Підкреслимо, що не завжди навчально-виховні комунікації тандему «учні-вчителі» вибудовувалися регламентованими способами. Поширені в дореформеній школі були приниження вихованців, як у випадку з учнем Вінницької гімназії Йосипом Ролле за банальну витівку, розцінену як

вільнодумство [943, с. 95; 777, с. 144–145]. Однак і в миколаївську добу між учителями та вихованцями мали місце й партнерські зв'язки, які вибудовувалися на довірі один до одного [486, с. 474].

Як і в попередній період, на правах помічників учителів учні залучалися до навчально-виховної роботи, особливо в ланці ланкастерських шкіл, які продовжували існувати в досліджуваному регіоні аж до 40-х років [225, арк. 52]. До шкільного життя традиційно долучалися меценати зі шляхетського середовища. Щоправда, освітянська влада відстежувала коло добродійників, щоб не допустити до шкіл невідомих їй осіб чи спільноту [234, арк. 23; 1198, s. 95–119]. Зазвичай фундаторів шкіл затверджували почесними попечителями, до обов'язків яких уходив контроль над господарською сферою, пошук додаткових джерел фінансування, і, звісно, відвідини шкіл [237, арк. 8; 49, арк. 95]. З увагою й турботою ставився до потреб Немирівської гімназії її фундатор і почесний попечитель граф Болеслав Потоцький. Його коштом утримувалося у ній до 30 вихованців, щороку він жертвував на нагороди найбільш здібним учням до 100 рублів сріблом [485, с. 289]. Сумлінним попечителем Рівненської гімназії зарекомендував себе князь Казимир Любомирський [60, арк. 1; 207, арк. 123; 235, арк. 75]. До шкіл вчащали і військовики, окремі з яких від початку 50-х років проводили заняття з військової муштри [238, арк. 45]. Не оминали осередків освіти і представники імператорської родини Романових під час відвідин правобережних губерній, побувавши, окрім Києва, у багатьох містах Правобережжя [522, арк. 389–404; 1146, с. 47].

Збираючи почесних гостей, в гімназіях та дворянських училищах незмінними залишилися урочисті акти з нагоди завершення навчання, організовувались концерти й вистави. Від початку 60-х років на шкільних святах популярними стали виступи учнівських оркестрів [488, с. 179; 617, с. 115; 458, с. 165]. Такі заходи сприяли формуванню позитивного іміджу шкіл, до того ж призвичаювали освічену спільноту до добродійної діяльності, яка допомагала долати соціальні бар'єри в просторі міст.

Зрідка навчальні заклади з концертними програмами відвідували діячі культури, зокрема у 1857 р. в Житомирі та Рівному проїздом до Варшави побував скрипаль Апполінарій Контський. Перебуваючи впродовж місяця у Рівному, він не лише тішив світську товариство виконанням музичних творів, а й активізував добродійну діяльність. Для збору коштів на зведення учнівської католицької каплиці скрипаль дав три концерти, а учетверте грав безкоштовно для всього шкільного колективу та присутніх тут гостей [541, с. 357; 523, с. 236]. Услід за російським дослідником міського культурного життя ХІХ ст. Олександром Купріяновим зауважимо, що добродійні концерти в порівнянні з розважальними заходами успішніше об'єднували публіку, оскільки всі присутні зримо відчували спільні цілі [864, с. 98].

Підтримували зв'язки зі школами батьки учнів, а до прибулих на навчання здалеку приїздили рідні й нерідко проживали з ними спільно, винаймаючи тимчасове житло [39, арк. 56; 485, с. 302]. У другій третині ХІХ ст. навчальні заклади продовжували розширювати культурні контакти з містянами. І в Луцьку [510, с. 8; 682, с. 286], і в Немирові [606, с. 116–117; 1237, с. 390], і в Черкасах [284, арк. 17] урочистості з нагоди відкриття освітніх установ – гімназії, дворянського чи то парафіяльного училища набували загальноміського виміру. Назагал в такий спосіб влада використовувала можливості публічних репрезентацій державних шкіл. У другій третині ХІХ ст. вже майже не проводилися маївки, принаймні не слугували взірцем єднання шкільних колективів із польською спільнотою, як це ще спостерігалось в олександрівську добу [872, с. 181].

Нижче розглянемо вихід на контакти з міським культурним середовищем учителів та учнів. Звісно, життя вчителів у закутках правобережної глибинки могло бути й пустим, і безцільним, і позбавленим усіляких вищих інтересів, як це зауважувала радянська дослідниця Ганна Шамрай [533, с. 91]. Та все ж в учительському середовищі була морально здорова й активна частка осіб, які потребували контактів із навколишнім світом й охоче ділилися духовними цінностями, якими володіли самі: знаннями, захопленням мистецтвом тощо.

Наприкінці 50-х років культурними новаціями були позначені ініціативи вчителів Правобережної України про відкриття жіночих і недільних шкіл. І хоча не всі їх удалося реалізувати, постановка таких нагальних для мешканців міст питань – незаперечна, що заклало трансформації ментальних установок містян у набутті хоча б елементарної грамотності та поширення освіти на міське жіноцтво. Показово, що попечитель Київського навчального округу Микола Пирогов у 1859 р. виношував намір запропонувати освіченому товариству взяти участь в організації шкіл для жіноцтва, однак офіційного розпорядження з цього приводу так і не дочекались [59, арк. 1, 3, 5 зв.]. Проте окремі ініціативи «знизу» у цій справі таки мали місце. Зокрема, учителі Рівненської гімназії безкоштовно викладали в дівочому пансіоні М. Бондіні, де здобували освіту і їхні доньки, до того ж пропонували відкрити жіночу гімназію [266, арк. 4 зв.].

Наголосимо, що провінційних вчителів заохочував досвід губернських міст, де короткочасно у 1861–1862 рр. функціонували недільні школи для безкоштовного навчання грамоти дорослого населення [680, с. 347; 777, с. 74, 221; 769, с. 124–126; 768, с. 362; 953, с. 14]. Найбільш успішно недільне шкільництво було організовано в міських поселеннях Київської губернії. Прикметно що окрім учителів, до викладання в таких школах долучалися ще й офіцери розквартированих у містах військових підрозділів та окремі чиновники. Короткий час у 1860 р. при Немирівській гімназії функціонувала чоловіча недільна школа, у якій навчалося 36 містечкових жителів від дванадцяти до двадцяти років [777, с. 218–219]. У січні 1861 р. педагогічна рада Рівненської гімназії висловила готовність у разі відкриття недільної школи безкоштовно викладати у ній й скласти одноразові пожертви – 0,5% свого жалування [371, с. 55]. Однак офіційна заборона недільних шкіл призупинила цей почин, оскільки, на думку верховної влади, через їх мережу могли поширюватись «вредные учения, возмутительные мысли», до того ж ще й українською мовою [461, с. 36–37, 52].

Унікальною виглядає співпраця учителів Білоцерківської гімназії з місцевим благочинним Петром Лебединцевим в організації церковно-парафіяльних шкіл. Цьому сприяла ще й підтримка власника містечка графа В. Браницького [1080, с. 331; 957, с. 73; 956, с. 89]. В результаті у 1860 р. в містечку окрім заснованої при гімназії початкової школи освітнього відомства постало ще чотири, підпорядковані Синоду. Учнівство останніх (близько сотні осіб) складалося не лише із селянських дітей – мешканців передмість, а й дітей садівників та ремісників, які навчалися церковнослов'янської грамоти та елементарного рахунку. Уболівання за церковно-парафіяльні школи згуртувало найближче оточення Браницьких, офіцерів одного з армійських підрозділів, який квартирувався в Білій Церкві й, звісно, учителів [587, с. 395].

Прибулим до повітових міст та містечок Правобережжя учителям було непросто нагаджувати контакти з місцевим освіченим товариством, яке неохоче їх впускало до себе. На те була низка причин: і невикорінена зневага до осіб розумової праці, і небажання щось змінювати у власній шкалі цінностей, яка фіксувала зверхність до осіб нешляхетського походження, та й просто насторожене ставлення до представників чужої для них (переважно імперської) культури.

Прибулі вчителі як поки що «чужі» в міському культурному світі все ще панівної польської культури мали або стати носіями вже сформованої системи провінційних цінностей, або протистояти їй, продукуючи нові її смисли. Чи не найдетальніше у спогадах описав світські осередки Рівного 50-х років А. Солтановський. Зазвичай рівненських учителів не приймали в аристократичному товаристві власника міста князя К. Любомирського та в оселях наближених до нього осіб. Однак не відмовлялися від спілкування з учительською інтелігенцією містяни середнього достатку, поміж яких колишні чиновники, окружний начальник над державними маєтками, аптекар та деякі інші [520, с. 102–108]. Прикметно, що вчителі тягнулися до тих культурних осередків, де можна було проявити творчу активність, зокрема брати участь

разом зі шляхетським бомондом у любительських спектаклях. Не цуралися рівненські освітяни спілкування і в місцевому офіцерському клубі [524, с. 424].

У ставленні до вчителів з боку шляхетського товариства були й винятки з правил, уособленням яких може слугувати власник Немирова граф Болеслав Потоцький, що належав до тих польських магнатів, які вимір особистого життя пов'язали з імперськими цінностями. Мережа контактів його садибного осередку була достатньо широка, що зближало культурні запити учительства, шляхти, офіцерів та чиновництва [485, с. 299–300; 484, с. 433; 496, с. 141]. Будучи запрошеними до графського палацу, учителі долучалися до культурного дозвілля, традиційного для шляхетських вельмож. Приміром, 1847 року у резиденції Б. Потоцького з концертною програмою виступив композитор і піаніст Ференц Ліст [487, с. 2]. Відкритість Б. Потоцького до спілкування з освіченим товариством продукувала зв'язки між ширшим соціальним представництвом й нівелювала до певної міри їхні мовні та культурні відмінності. А це вже, за А. Каппелером, була ознака паростків модерного суспільства [795, 166]. При цьому шляхетська культура усе ще вивищувалася в середовищі освіченого товариства й продовжувала слугувати еталоном світськості, елегантності, витонченості [777, с. 188].

Як і стосовно учителів, для учнів прийнятними формами культурного комунікування з містянами були заняття приватним репетиторством, а ще роль глядачів концертних та театральних вистав [223, арк. 44; 589, с. 80, 83–88]. Оскільки у цей час музичні концерти, спектаклі, народні гуляння частіше набувають благодійних функцій, участь школярів у таких заходах виховувала в них почуття відповідальності за доручену їм справу – збирати кошти, розігрувати лотерейні білети, брати участь в організації та постановці театральних вистав [978, с. 125].

Поширення книжок і періодичних видань та залучення мешканців міських поселень до їхнього читання виступає не лише складником освітньо-культурного середовища, а й тією ланкою, яка поєднує всі його елементи між собою [714, с. 119].

Важлива роль в утвердженні книжкової культури в міському середовищі відводиться школі. Набуті в її стінах грамотність чи відповідний рівень знань давали змогу сприймати книжку як важливе духовне надбання людини, яке розвиває допитливість, заохочує до самоосвіти чи долучає до професійних знань [950, с. 6]. Водночас навчальні заклади були не лише майданчиком для ознайомлення шкільних колективів з надбаннями книжкової культури, а й сприяли формуванню міського читацького середовища. У такому разі можна говорити про внутрішньокомунікативну та зовнішньокомунікативну спрямованість шкіл у поширенні книжок. Чіткіше простежуються ці вектори культурної взаємодії в діяльності гімназій та повітових дворянських училищ.

Забезпечення навчально-виховного процесу підручниками та літературою для позакласного читання покладалися на шкільні бібліотеки [368, стлб. 1112]. Головну опіку над їх комплектуванням взяла на себе держава, щорічно виділяючи на ці цілі до 240 руб., що не було значною сумою [311, с. 262]. Саме тому для закупівлі нових книжок використовували й частину коштів від платні за навчання, особливо коли йшлося про дорогі чи багатотомні видання [222, с. 67; 229, арк. 71; 232, арк. 39].

Комплектування шкільних бібліотек навчальною літературою відбувалося централізовано через департамент Міністерства народної освіти у Санкт-Петербурзі, друкарню Університету св. Володимира в м. Києві. Права на розсилання літератури освітнє відомство могло делегувати комісіонерам, поміж яких найактивніше з навчальними закладами працював Іван Глазунов [221, арк. 41; 234, арк. 6 зв.; 256, арк. 17; 1164, с. 100; 652, с. 310; 1093, с. 224–225].

Вражають повільні темпи доставляння книжок до навчальних закладів. Зазвичай їх отримували поштою, яка на той час перебувала в стадії організації. Якщо зважити на незадовільний стан шляхів сполучення й чималі відстані (від Санкт-Петербурга й Москви до Правобережної України вони сягали понад тисячу кілометрів), гужовий транспорт, то доставляння могло розтягнутися в часі на декілька місяців. Та й замовлені книжки з Києва, скажімо, до Рівного теж «подорожували» вкрай повільно: травневий 1851 р. вантаж книжок вагою

більше двох пудів місцева гімназія отримала аж через 17 днів. Транспортували замовлену літературу переважно в літню чи зимову пору. У 50-ті роки ХІХ ст. доставлення книжок із Санкт-Петербурга до Рівного займало вже близько двадцяти днів [241, арк. 15; 239, арк. 1–3, 7 зв.; 256, арк. 1].

За друкованою продукцією навчальні заклади могли звертатися безпосередньо до книговидавців. Рівненська гімназія найчастіше замовляла літературу в книгарнях Санкт-Петербурга, Москви та Києва. Особливу популярність в північній столиці мав книжковий магазин О. Смірдіна (додаток Б. 20). А от передплату на періодику можна було оформити ще й з видавництвами, редакціями газет та журналів або через газетні експедиції Санкт-Петербурзького та Московського поштамтів (додаток Б. 21). Жваву торгівлю в Києві від кінця 50-х років налагодив С. Літов, а в 1863 р. ризький книготорговець Н. Кіммель тут відкрив ще й магазин іноземних книжок [241, арк. 38–39; 239, арк. 13]. Зрідка книжки постачали з Харкова, Риги, Одеси, Ревеля (сучасний Таллінн) [988, с. 44]. Зауважимо, що в другій третині ХІХ ст. фактично була перервана традиція замовляти книжки у Вільно [241, арк. 14, 38–39; 292, арк. 2–2 зв.]. Бібліотечні фонди поповнювалися й дарунками – переважно від столичних наукових установ чи приватних осіб [232, арк. 48].

Залежно від типу навчального закладу у шкільних бібліотеках могло нараховуватися від одного десятка до декількох тисяч книжок [245, арк. 16; 426, с. 238; 458, с. 35]. Найбільше зусиль окружна адміністрація докладала до формування гімназійних бібліотек. Зокрема, у бібліотеці Рівненської гімназії у 1843 р. нараховувалося більше 2000 книжок у 4600 томах. Щороку надходило до сорока, а то й більше нових друкованих видань, і вже в 1853 р. її книжковий фонд складався із 2388 назв книжок у 5689 томах [232, арк. 2; 917, с. 51].

Допоки не були створені учнівські бібліотеки, шкільними книгозбірнями користувалися лише учителі, тому книжкові поповнення враховували професійні інтереси викладацького складу. Судячи з аналізу книжкових колекцій Немирівської гімназії, проведеному Тетяною Кароєвою, у 1863 р. їх основу формувала художня література – майже 40%, періодичні видання –

трохи більше ніж 20%, історична література – 19,8% [807, с. 455]. За підрахунками Ірини Мілясевич, 80% замовленої літератури дворянськими училищами Волинської губернії у 1850 р. вже становили твори російських класиків та літератури з історії Росії [917, с. 53].

Отож в шкільних бібліотеках уже домінувала російськомовна література [221, арк. 13; 224, арк. 4–4 зв.; 654, с. 142–153]. Як слушно стверджує Е. Томпсон, «російська література у ХІХ ст. виступала важливим будівельним блоком [...], відтак активно долучалася до упровадження великодержавного статусу Російської імперії в культурному просторі колонізованих нею народів, зокрема польського та українського» [1096, с. 31, 39].

Однак в 30–40-х роках у школах усе ще зберігалися чималі збірки й польськомовних книжок, французькою та латиною, як спадок від річпосполитських часів, або ж конфіскована література учасників Листопадового повстання [224, арк. 4; 50, арк. 1; 458, с. 35; 682, с. 283; 917, с. 51; 918, с. 28–30; 920, с. 221].

Підвищений інтерес до періодики, передусім до «товстих» журналів, стримувався високою вартістю і відсутністю стаціонарної книжкової торгівлі. Як зауважує Т. Кароєва, у 1858–1861 рр. найбільшу популярність поміж немирівських учителів мали «Журнал для воспитания» («Воспитание»), «Отечественные записки», «Русский вестник», «Русский педагогический вестник», «Сельское благоустройство», «Современник» [1024, с. 49; 807, с. 457].

Траплялися і українські книжки або ж російськомовні з української історії, які друкувалися в Києві: твори М. Максимовича, Г. Квітки-Основ'яненка, видання Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [230, арк. 66; 256, арк. 9 зв.; 917, с. 51]. До 1847 р. надходили і твори П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, вилучені після арешту їх авторів як членів Кирило-Мефодіївського братства [461, с. 7; 445, с. 29; 443, с. 48].

Багато важили для школярів підручні книжки, які можна було придбати в книжкових магазинах при шкільних бібліотеках. І хоча вартість придбаних у

такий спосіб книжок була завищена на 10–20 відсотків, по завершенні навчання учні розпоряджалися ними на власний розсуд: зберігали удома, дарували, давали в тимчасове користування іншим. Таким чином підручна книжка знаходила нових читачів. Найбіднішим навчальну літературу роздавали безкоштовно за державний кошт. До того ж закуповувались книжки для винагородження найкращих учнів [221, арк. 43; 226, арк. 7; 237, арк. 77–77 зв.; 248, арк. 2; 256, арк. 17; 1157, с. 282; 458, с. 35; 371, с.18; 1123, с. 128–129].

Зауважимо ще й таке, що наприкінці 50-х років, коли суспільні настрої були налаштовані на хвилю реформ, домінуючий російськомовний репертуар шкільних бібліотек уже не міг задовольнити учнівську молодь польського походження, і вона почала організовувати таємні бібліотеки (Рівне, Біла Церква) [492, с. 241; 978, с. 130; 523, с. 237].

Отож в умовах відсутності книжкової торгівлі, публічних книгозбірень, домашніх бібліотек та відповідного рівня купівельної спроможності у пересічних містян, шкільні книгозбірні були важливою ланкою в поширенні книжкової культури як в шкільних колективах, так і в міському середовщі.

Підсумовуючи розглянутий пласт шкільного життя в міських поселеннях Правобережної України другої третини ХІХ ст., варто зауважити, що, як і в олександрівську добу, мережа навчальних закладів слугувала мірилом культурної привабливості міст і виокремлення їх поміж іншими поселеннями цього регіону. Її становлення на засадах загальнодержавних російських стандартів відбувалося у протистоянні з польською освітньою традицією. Освіта все ще залишалася прерогативою привілейованих прошарків населення, а для міських низів потреба в ній не стала доконечною. Навчальні заклади залишалися тією базою, на якій переважно й відбувалося становлення інших інститутів міської культури, зокрема бібліотек.

3.2. «Умонтування» євреїв у освітньо-культурне середовище

Стрімке зростання єврейської людності правобережних міст та містечок, окрім багатьох інших, створило ще й проблему міжкультурної комунікації в містах, і ширше – інтеграції євреїв в імперський простір. На думку імперської влади, спробувати ще донедавна «польських євреїв» зробити «євреями російськими» в межах того простору, який був закріплений за місцем їхнього проживання, було варто.

Неефективна ліберальна політика Олександра I щодо євреїв у першій третині XIX ст. продемонструвала, що дорогу до зближення євреїв із міським соціумом потрібно шукати на перехресті традиційної релігійної освіти євреїв із засвоєнням ними головних досягнень загальноєвропейської культури. Мостом, на якому могла відбутися ця зустріч, мала стати великодержавна російська культура. До таких міркувань став схилитися поки що тонкий прошарок освіченого в європейських традиціях єврейства, у цьому ж напрямі починали думати окремі представники верховної влади.

Щодо пересічних євреїв, то вони й далі провадили традиційний спосіб життя, у якому значне місце відводилося релігійній освіті. На противагу накладеній на євреїв у миколаївську добу рекрутської повинності, заборони кагальної автономії, Положення про євреїв 1835 р. не містило грізних застережень щодо їхніх освітніх уподобань. Як і раніше, за ними зберігалось право відвідувати світські державні навчальні заклади – від початкових аж до університетів. У разі завершення навчання в останніх можна було отримати дозвіл на вільне проживання у внутрішніх губерніях імперії та столичних містах [304, стлб. 321–322]. Як і християни, євреї могли засновувати школи для вивчення правил віросповідання. Законодавство залишало для останніх відкритими двері до державних і приватних навчальних закладів, але, як слушно зауважували дослідники єврейської освіти ще на початку XX ст., це зовсім не зобов'язувало їх віддавати туди своїх дітей [669, с. 7].

Від 1835 р. короткочасно в Умані була поновлена єврейська школа з викладанням у ній релігійних і загальноосвітніх предметів, яку пов'язують з іменем Абрагамсона – однодумця Штерна, засновника Одеського єврейського училища на нових освітніх началах. На її утримання єврейська громада виділила чималу суму (до 6 тис. рублів), що свідчило про підтримку цієї ідеї. З релігійних предметів тут викладали Старий Заповіт із його трактуванням, навчали читати й писати трьома мовами (російською, німецькою і єврейською), арифметики та географії [669, с. 18]. І все ж, як і раніше, релігійна освіта євреїв зосереджувалася традиційно в хедерах, талмуд-торах, бейт-мідрашах (клойзах), ієшиботах (ієшивах).

Детальний облік кагалів, синагог, єврейських шкіл і мешканців-євреїв правобережних губерній, що його вперше провела місцева адміністрація в 1834 р., засвідчив відчутну присутність тут цього етнічного компонента й відповідну наявність традиційних навчальних закладів. Хоча загальну чисельність єврейського населення того року встигли визначити лише в Київській (196 098 осіб) і Волинській губерніях (161 245 осіб), решта зібраної інформації стосується всіх міських поселень Правобережної України і виглядає достатньо повною. З цих даних можна зробити висновок про пряму залежність між чисельністю єврейського населення в містах і наявністю в них традиційних шкіл. Якщо молитовних шкіл (бейт-мідрашів) в окремо взятому місті могло бути від однієї до чотирьох-шести (Умань, Луцьк, Острог), а в Старокостянтиніві навіть дев'ять, то шкіл як суто закладів для навчання єврейських дітей нараховувалося набагато більше [3, арк. 12–15 зв.].

Найпоширенішим осередком освіти залишалися хедери. Поміж міст Київської губернії виділялася Умань, де проживало 6886 євреїв, а навчання їхніх дітей, окрім бет-мідрашів, здійснювалося ще й у 59 інших релігійних школах. У Подільській губернії, окрім губернського центру, найбільше релігійних шкіл концентрувалося в Балті (на 4936 осіб єврейського етносу – 40 освітніх закладів), Могилеві-Подільському. У Волинській губернії головними

форпостами єврейської освіти були Дубно (на 6618 осіб єврейського населення припадало 47 шкіл), Острог (40), Кременець (30) [3, 12–15 зв., 20 зв., 50].

Зустріч євреїв з великодержавною російською культурою мали пришвидшити заходи адміністрації з реформування їх освіти, у розробку яких доклав чимало зусиль міністр народної освіти С. Уваров. Від початку 40-х років у його відомстві розгорнули пошук способів поступового зближення євреїв з рештою населення. Не ліквідовуючи освіти євреїв у талмуд-торах і хедерах держава мала намір узяти під свій контроль організацію навчання: введення урочної системи, облік учнів та учителів, відповідність приміщень наповнюваності учнів та санітарним нормам, а в бейт-мідрашах – стеження за дотриманням комплектування зібрань книжок релігійного змісту – лише цензурованих. Зовнішнього вигляду загальноосвітніх шкіл мали набути й вищі релігійні школи – ієшиботи [333, стлб. 349–351]. Викладання меламедів також підлягало нагляду: кількість їхніх учнів упродовж навчального року не мала перевищувати десяти осіб, щорічно їх зобов'язали звітуватись перед освітянською владою.

Зазначимо, що запропоновані реорганізації не позбавляли єврейські традиційні школи характеру релігійних навчальних закладів. Однак їхнє функціонування мало набути виразної однаковості («однообразія»), а в перспективі вбачалося поступове їх витіснення державними школами – казенними єврейськими училищами, у яких одночасно можна було і здобувати релігійні знання, і засвоювати загальноосвітні предмети. На думку влади, у віддаленому часі єврейські діти могли б призвичаїтись до загальноосвітніх шкіл і влитися в їхні учнівські колективи.

Відмітимо, що освітні трансформації для єврейської громади мали відбуватися в тому ж напрямі, який влада торувала й польському населенню, поступово витісняючи державними школами пансіони й домашнє навчання. Низкою підвідомчих актів від 13 листопада 1844 р. передбачалося створити казенні єврейські училища другого розряду (рівня повітових училищ) у губернських містах і першого розряду (прирівнювалися до парафіяльних

училищ) у повітових містах і містечках, а готувати учителів для них мали рабинські училища, обсяг викладання у яких прирівнювався до гімназій [338, стлб. 518–521; 317, стлб. 522–527; 302, стлб. 528–537; 362, стлб. 538–547; 360, стлб. 561–566; 365, стлб. 547–561].

Комісія для освіти євреїв у Росії до програми навчання в першорозрядних єврейських училищах ввела вивчення юдейського Закону Божого, закріплення вмінь читати й писати російською та єврейською (івритом) мовами, вивчення простих арифметичних дій з опануванням понять про одиниці міри, ваги, грошового обігу, якими користувалися в імперії Романових. Ширша програма навчання у другорозрядних училищах мала слугувати соціалізації єврейської молоді в імперському просторі: окрім всесвітньої географії та історії, у них передбачалося вивчення російської географії та історії. До того ж планувалося, що на педагогічній ниві спільно працюватимуть вчителі-євреї і вчителі християнських конфесій [362, стлб. 544–545].

Чи позначилась державна освітня політика інтеграції єврейського населення на міському культурному докільлі міських поселень Правобережжя? Як і повсюди в смузі їхньої осілості, казенні училища як альтернативу публічним релігійним школам і домашньому навчанню юдейське населення тут сприйняло вороже. Здавалося б, долучення через освіту до культурних здобутків цивілізації мало слугувати благом для єврейської спільноти. Однак услід за своїми духовними поводитирями вона передбачала негативні наслідки такої форми навчання, а саме відчуження молоді від свого етнічного й релігійного коріння [575, с. 29]. Тому заохочення до праці вчителів і до навчання дітей у єврейських училищах усілякими пільгами, як-от скорочення термінів відбування рекрутської повинності (для учнів) чи повне від неї звільнення (для вчителів-євреїв) у другій третині XIX ст. ще не спрацювало на повну силу.

Варто пам'ятати, що єврейське населення Російської імперії і в другій третині XIX ст. залишалося «суспільством в собі», водночас у замкнутому колі його повсякдення «вирували» соціальні й релігійні суперечності. Адже поміж

євреїв були як прихильники ортодоксальної релігії, так і їхні не менш завзяті опоненти – хасиди (останніх у Правобережній Україні в другій третині ХІХ ст. вже було набагато більше). Хоча і ті, і ті не поривалися до контактів із неєврейським світом. Лише поодинокі прихильники Гаскали – маскілім, – в питаннях реформування єврейського життя охоче йшли на співпрацю з імперською владою. Попри те, що на Правобережній Україні останніх було обмаль, своїми ідеями вони підштовхували єврейський люд сприйняти державну програму освітнього реформування як благо й підставу для впевненого майбутнього. До таких поодиноких єдиновірців у єврейських громадах формувалося відверто вороже ставлення, як з часом і до тих, хто надавався до кроків влади реформувати їхнє освітнє життя.

Показовою щодо несприйняття нових ідей та їхніх носіїв у єврейських громадах може слугувати самотня доля вже згаданого діяча Гаскали Ісаака Бера Левінзона. Маючи численних прихильників у Вільно, де сотні молодих євреїв завдяки його книжкам готувалися до зустрічі з культурними здобутками цивілізації, у Кременці, прикутий тяжкими недугами до ліжка до самої смерті (1860) особистих контактів він так і не набув. Упродовж майже сорока років життя у ворожому до його ідей хасидському оточенні він почував себе «одиноким, як у пустелі» [571, с. 475]. У його домівці на околиці міста лише зрідка бували гості здалека: Житомира, Вільно, Санкт-Петербурга. Чи могли вдаватися до інтелектуального спілкування з ученим-євреєм учителі та учні Волинської гімназії/лицею – достоту невідомо як і про можливі контакти з єврейським училищем, відкриття якого припало на останні роки життя Левінзона у Кременці.

Місцева влада, не відчуваючи підтримки євреїв, не спромоглася швидко організувати єврейські училища. У 1847 р. лише в Житомирі постало рабинське училище [244, арк. 12; 787, с. 173; 888, с. 149–151]. Якщо в білоруських губерніях такі навчальні заклади почали з'являтися від 1847 р., то в міських поселеннях українських губерній до початку 50-х років не вдалося відкрити жодного. Перше в Південно-Західному краї казенне училище з'явилося лише в

1850 р. в Житомирі, та й то початкове – першорозрядне [669, с. 113–115; 974, с. 230; 1203, с. 130]. Лише 1851 р. ця справа зрушила з місця – спочатку у Волинській і Київській губерніях, де в міських поселеннях було відкрито вісім училищ (разом із Житомирським), серед яких за кількістю учнів (45 осіб) виділялося Бердичівське. Того року збиралися відкрити єврейські школи і в Подільській губернії: окрім губернського центру ще й у Проскурові, Летичеві, Брацлаві [39, арк. 57].

Мережа єврейських училищ усталилася у 1857–1859 рр.: у кожній з правобережних губерній нараховувалося по вісім-дев'ять першорозрядних училищ і по одному другорозрядному (додатки Б. 22; Б. 23). Загальна кількість дітей, охоплених у них навчанням, залишалася незначною. У Волинській і Подільській губерніях вона становила 327 осіб чоловічої статі. Зазвичай у єврейських училищах навчалася від семи до трьох десятків учнів – вихідців із купецьких і міщанських родин. Зважаючи на те, що більшість єврейських дітей і далі відвідувала традиційні осередки освіти, освітнє реформування юдейського населення вітчизняні дослідники трактують як неефективне, а небажання євреїв віддавати дітей до казенних шкіл – як спосіб пасивного спротиву заходам влади [1168, с. 361; 974, с. 235; 575, с. 31].

І все ж, на нашу думку, єврейські училища на Правобережній Україні сприяли набуттю, збереженню й передачі загальнолюдських культурних цінностей поміж єврейської молоді. У цьому переконує й зростання від початку 60-х років їхнього учнівського складу. Якщо в Подільській губернії 1859 р. в державних єврейських школах навчалася 194 учні, то в 1862 р. їх уже було 275 [58, арк. 26–47 зв.; 373, с. 100].

Є сенс вважати, що в перспективі єврейські училища могли відкрити вікно до ширшої комунікації їхнього вчительсько-учнівського загалу з міським соціумом. Зокрема, учительські колективи, які формувалися як з учителів-євреїв, так і освітян неєврейського походження, могли набувати толерантності й віротерпимості. У цьому контексті навіть негативний досвід особистого комунікування варто розцінювати як виклик до пришвидшення змін у сфері

міжетнічних і міжрелігійних контактів міського соціуму. Тут слід згадати про трагічний випадок, який на початку 50-х років трапився в учительському колективі Кам'янець-Подільського єврейського училища. На званому обіді дружина смотрителя училища обурилася, що пересіклася з колегою свого чоловіка – учителем-євреєм. Ним виявився випускник Житомирського рабинського училища Мельман. Не сприйнятий у християнському оточенні й відштовхнутий єдиновірцями, він зазнав психічного розладу й покінчив життя самогубством [793, с. 376; 888, с. 151].

Зауважимо, що вихованців Житомирського рабинського училища як носіїв нових освітніх традицій від середини 50-х років уже можна було зустріти у багатьох повітових містах, де функціонували єврейські училища [244, арк. 17; 1035, с. 74; 891, с. 39]. Долучалися до педагогічної праці в цих школах і випускники Одеської зразкової школи Штерна, як-от у Бердичівському училищі Хаїм Цебі Лернер [787, с. 145].

Несприйняття освічених у європейських традиціях євреїв як «своїми» – єврейською громадою, так і «чужими» – християнським світом міст – з роками таки могло згладжуватися. Для цього рух до зближення носіїв різних культур у спільному міському просторі мали продемонструвати всі учасники формування освітньо-культурного середовища, включно з представниками влади.

Міркуємо, що М. Барсов на початку 60-х років мав підстави стверджувати, що на Волині й Поділлі місцевим школам була передбачена ще й роль примирення трьох суспільних начал: російського, польського та єврейського [373, с. 7]. В умовах засилля в міських поселеннях релігійних єврейських шкіл казенні училища таки могли надаватися до примирення російського й єврейського світів, хоча й на фундаменті великодержавної російської культури.

Попри всі перешкоди державні єврейські школи робили добру справу в залученні євреїв-містян до культурних контактів із міським соціумом. Безумовно, організоване владою їх фінансування коштом самих же євреїв не варто розглядати як добровільну підтримку юдеями цих освітніх установ.

Однак єврейські громади сприяли, щоб орендовані для казенних училищ будинки були в задовільному стані, а то й самі зводили для них будівлі [244, арк. 13, 29; 58, арк. 53 зв.].

Про те, що державні єврейські школи як культурна новація потроху приживалися у їхньому середовищі, засвідчують добродійні акції. У 1855 р. до таких дій вдався вінницький купець 2-ї гільдії Цал Вайнштейн, який на навчальні посібники для бідних учнів Вінницького єврейського училища пожертвував 31 руб. 40 коп. Того ж року два мешканці Старокостянтинова – єврейські купці – внесли до каси місцевого училища 15 руб. на шкільну бібліотеку та 10 руб. на влаштування у ньому молитовної зали. До їхнього почину меншими внесками (2–3 руб.) приєдналося ще двоє купців, а мешканець міста Рубінштейн закупив для учнів чорнильниці, ножиці, рахівниці [54, арк. 40].

Популяризації серед єврейського загалу, і ширше – усього міського соціуму, казенних єврейських училищ слугували й урочистості з нагоди їхнього відкриття. В такій події у Радзивиліві 7 травня 1861 р. брало участь усе різноконфесійне населення містечка, чиновники державної адміністрації, службовці Радзивилівської митниці [1035, с. 69]. Участь купців у цьому культурному заході переконує, що єврейська еліта тримала тісний зв'язок зі своєю етнічною громадою і в такий спосіб виписувала правила поведінки в умовах нових, уже не традиційних культурних комунікацій [755, с. 554]. Шкільні свята у єврейських училищах не відрізнялися від подібних заходів у загальноосвітніх школах: тут теж готувалися промови, присутніх ознайомлювали з писемною творчістю учнів, найкращих поміж них нагороджували похвальними листами, книжками [362, стлб. 545].

Зацікавленню єврейських громад освітою в казенних училищах сприяла позиція М. Пирогова як попечителя округу в заміні керівників таких училищ (смотрителів-християн) особами єврейського етносу. Коли Могилівське училище очолив один із найосвіченіших євреїв Поділля Розенцвейг, упродовж 1861–1862 навчального року цей заклад набув неабиякої популярності в місті.

У ньому виявили намір навчатися до 70 єврейських дітей. Новий керівник не рахувався зі своїм часом і безкоштовно займався з учнями в позаурочний час. Тому діти добре засвоїли шкільну науку в обсязі парафіяльного училища: знали граматичні ази російської та німецької мов і при нагоді могли самостійно ними послуговуватися. Харизма Розенцвейга позитивно позначилася на вчительському колективі, який підтримав усі його починання. До того ж блюститель (почесний смотритель) закладу Корнфельд – багатий могилівський купець – виявився на висоті своєї місії й усіляко допомагав цій школі [787, с. 144–145; 373, с. 106].

Безумовно, особистий фактор відіграв важливу роль у розвитку окремої для євреїв мережі державної освіти, яку уособлювали казенні єврейські училища. Як стверджував єврейський публіцист кінця XIX ст. П. Марек, коли в 1862 р. євреї нарівні з християнами отримали доступ до керівних посад у казенних училищах і вже мали можливість впливати на цю царину шкільної справи, то багато з них проявили себе більш «руськими» по духу, аніж самі росіяни. Ідейні русифікатори за поглядами, євреї-керівники державних шкіл були також і вірнопідданими чиновниками [899, с. 544].

Імпульсом змін у ставленні євреїв до казенних училищ могла послужити установка на використання набутих знань у повсякденних практиках, яка лише починала формуватися. За законодавством, у другорозрядних казенних училищах могли вивчати основи комерційних наук – рахівництво (бухгалтерію), товарознавство, природознавство. Для реалізації таких перспектив мали б надходити ініціативи від самої єврейської громади, яка поки що їх не проявляла. Бажаним було б у єврейських училищах навчати певним видам ремісничої діяльності. Однак у другій третині XIX ст. єдине ремісниче училище було відкрите лише в губернському Житомирі. І все ж траплялося, що євреї самі пропонували відкривати казенні училища. З таким проханням у 1861 р. до місцевої влади в Заславі Волинської губернії зверталися місцеві купці й міщани. Про те, що кроки влади були непослідовні, засвідчила її

пропозиція самостійно євреям відшукати на це додаткові кошти [1035, с. 69, 85].

Безперечно, засвоєння російської мови в державних єврейських школах могло у подальшому слугувати молоді медіумом у веденні бізнесу й прислужитися в міжкультурних комунікаціях. Комунікативні практики єврейських училищ мали вихід, хоча ще малопомітний, і на міське середовище. Умови праці в спільному освітньому відомстві спонукали вчителів до ділових контактів з єврейськими училищними комісіями, які функціонували на базі гімназій та дворянських училищ. Звернемо увагу, що вчителі єврейських шкіл могли засновувати і світські приватні школи на основі положення від 1828 р. У 1859 р. на такий крок відважився вчитель Вінницького єврейського училища Зенон Лукашевич. Щоправда, чоловіча школа на правах парафіяльного училища, яку він організував, проіснувала у Вінниці лише один рік [61, арк. 1–9].

До культурних комунікацій з міським населенням могли вдаватися й учні єврейських училищ. У цьому переконує досвід вихованців Житомирського рабинського училища. Восени 1854 р. вони організували в Бердичеві в добродійних цілях театральне дійство (очевидно російською мовою) для збору коштів на лікування поранених воїнів – учасників Кримської війни та сімей загиблих. Такий почин єврейської молоді знайшов схвальний відгук у місцевої адміністрації, а київський генерал-губернатор висловив їм особисту подяку [1169, с. 473].

Доводиться констатувати, що в гімназіях і дворянських училищах єврейських дітей навчалось ще менше, аніж у казенних єврейських школах. Щоправда, у порівнянні з першою третиною XIX ст. їхня кількість у другій половині 50-х років виглядала більш представницькою: пересічно у кожному з них нараховувалося від одного до шести учнів юдейського віросповідання (додаток Б. 24). Однак уже на початку 60-х років намітилася тенденція до зростання їхньої кількості. Приміром, якщо 1860 р. в Рівненській гімназії навчалось дев'ять єврейських хлопців, то вже 1863 р. таких тут було 18.

Збільшення кількості єврейських дітей спостерігалось і в інших загальноосвітніх школах Правобережжя [371, с. 121; 373, с. 28].

Яке пояснення цьому шукати? Тут відіграла роль загальна атмосфера очікування реформ у країні, які припали на перші роки перебування при владі Олександра II. Очевидно, і указ від 19 травня 1859 р. про обов'язкове навчання дітей євреїв-купців та почесних громадян у загальноосвітніх закладах, а в разі їхньої відсутності – у казенних училищах, міг спонукати віддавати дітей до загальноосвітніх шкіл. Тим паче, що привабливішою ставала перспектива по завершенні навчання в гімназіях вступати до університетів і вирватися за межі смуги єврейської осілості.

Міркуємо, що в шкільних колективах в оточенні багатьох учнів-християн єврейські діти могли почувати себе ізольованими, однак у такий спосіб їхня інтеграція в освітнє довкілля відбувалася швидше. Невтішним могло бути в гімназіях становище поодиноких учителів юдейського походження, які не вписувалися в учительське середовище. М. Чалий у спогадах про вчительську працю у Вінницькій гімназії 40-х років ще й через багато літ із сарказмом згадував про колегу – учителя французької мови Антона Вернера, єврея-вихреста, родом із Меджибожа, який ретельно приховував своє походження. Усі зусилля Вернера завоювати довіру в освіченого товариства були марні: поза очі над ним сміялися, а намір одружитися з вихованкою жіночого пансіону зазнав краху, однак учительську професію він не полишив [477, с. 96–97].

Збереженню релігійних і культурних традицій єврейського населення сприяла книжкова культура. Пізнання через книжку заповідей юдейської віри давало змогу жити повноцінним духовним життям і не відчувати необхідності в долученні до імперської культури. Духовні потреби єврейського люду задовольняла релігійна література, а з часом і світська, яка друкувалася обома єврейськими мовами – івритом та їдишем. Книжкам було місце не лише в єврейських синагогах, молитовних будинках чи в освітніх осередках юдеїв. Як найдорожча цінність вони побутували і в родинному оточенні. З книжок

релігійного змісту, переважно російського чи закордонного друку, складалися всі домашні бібліотеки [574, с. 370–389; 667, с. 74].

Як уже зазначалося в попередньому розділі, єврейська книжкова справа в першій третині XIX ст. активно розвивалася в міських поселеннях Правобережжя. Організація хасидами власної друкарської бази загострила релігійний конфлікт із їхніми противниками (міснагдїм) і спричинила до нецензурованого видання багатьох книжок. До того ж існував неконтрольований потік єврейської літератури із-за кордону. Верховна влада скористалася нагодою навести лад у цій царині культурного життя підвладних їй євреїв і в 1836 р. закрила понад двадцять єврейських друкарень [817, с. 5; 571, с. 41].

Водночас із руйнацією цієї сфери підприємницької діяльності збідніло й культурне довкілля єврейського люду в тих містах, де осередки друку вже встигли пустити коріння. Найбільш резонансними на Волині стали закриття друкарень Ф. Айзенберга в Острозі й братів Шапіро в містечку Славуті [1169, с. 158, 177]. Від 1837 р. єврейські друкарні в імперії були віддані на відкуп, і їхня кількість скоротилася до трьох – Варшавської, Віленської та Житомирської. Остання друкувала лише богословські книжки й відмовлялася від друку інших видань [571, с. 41; 593, с. 85; 817, с. 5]. Наявність власного книжкового складу в Бердичеві давала змогу Віленській друкарні М. Ромма і З. Нахімовича поширювати значну частину своїх видань по всій Правобережній Україні. Це єврейське містечко, яке від 1844 р. набуло статусу адміністративного центру одного з повітів Київської губернії, було відоме ще й нелегальною книжковою торгівлею. На бердичівських ярмарках можна було придбати найновіші видання, які друкувалися за кордоном – в Амстердамі, Відні, Львові, Жовкві, однак на поширення в Російській імперії вони не мали цензурних дозволів [1169, с. 75].

Отже, у 30–60-х роках XIX ст. в єврейському середовищі Правобережної України легально поширювалася переважно віленська друкована продукція, а щонайбільше – житомирські видання [1035, с. 28]. Організований державою

«похід» на єврейські книжки наприкінці 30-х років зачепив і домашні бібліотеки: їхня ревізія мала виявити продукцію, яка не надавалася до цензурування – включно зі стародруками єврейської літератури XVI–XVIII ст. та утилізувати [574, с. 370–389].

Указом від 27 листопада 1845 р. затверджується положення про єврейські друкарні, яке стало важливою віхою у справі поліграфії та цензури єврейських видань [303, стлб. 136]. Відповідно до нього у смузі осілості євреям було дозволено мати лише два поліграфічних заклади – у Вільно та Житомирі – на умовах передачі їх через прилюдні торги у відкуп тим орендарям, які запропонують найвищу ціну. Отримані в такий спосіб кошти мали використовуватися на розвиток державного єврейського шкільництва. На умовах довгострокового договору (1847–1862) Житомирська друкарня перейшла в підпорядкування вже згадуваних друкарів Шапіро, активність яких сучасний російський дослідник єврейського друкування Д. Ельяшевич схильний оцінювати як «своєрідний каталізатор усієї реформаторської діяльності в галузі єврейської освіти» [1169, с. 102, 200; 1035, с. 27–28].

Зауважимо, що поміж містян-євреїв Правобережжя могла знаходити попит як хасидська література, так і ортодоксальна, а частково й друковані праці єврейських просвітників. Поширеною була практика їх придбання за передплатою [593, с. 87]. Драма єврейської друкарської справи негативно позначилася на випуску нових книжкових видань. Суворіший режим цензурування уповільнив процес їх надходжень до масового читача. Кількість випущених релігійних книг, схвалених цензурою, почала зростати лише наприкінці 40-х років: у 1848 р. їхній офіційний список досяг уже 100 назв. Усього за період 1833–1855 рр. у Російській імперії було дозволено цензурою й надруковано 1191 єврейську книжку. І все ж у дослідників цієї проблеми є підстави стверджувати, що реально кількість надрукованих єврейських книжок у рази перевищувала офіційні показники [593, с. 87–88].

Від кінця 50-х років зростання попиту на світську єврейську літературу можна пов'язати з розширенням мережі казенних єврейських училищ і,

відповідно, потребою в забезпеченні їх підручною літературою [593, с. 28]. На початку 60-х років у річищі очікуваних змін у країні з'явилася надія, що єврейське книгодрукування буде відновлене. Попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, який багато зробив для розвитку єврейської освіти, вважав, що євреям можна дозволити безперешкодно відкривати друкарні по всій смузі їхньої осілості, за умови помірних внесків від їхніх громад на розвиток казенних училищ (по 200–300 руб. щорічно) і підпорядкування їх загальному поліцейському нагляду. І хоча від 1 червня 1862 р. євреям було дозволено відкривати друкарні на тих умовах, що і повсюди в імперії, і це ознаменувало падіння друкарської монополії на випуск єврейських книжок у Вільно та Житомирі, однак до кінця 60-х років ця справа просувалася ще дуже повільно [1169, с. 271; 594, с. 87].

Та все ж курс на реформування всіх сторін життя в імперії позитивно позначився на поширенні світської літератури та періодичних видань поміж євреями. Зокрема, упродовж 1860–1862 рр. у Російській імперії з'являються такі єврейські періодичні видання: «Гамеліц» (івритом і німецькою мовою), їдишомовні «Коль-Мевасер», «Гацефіра», «Гакармель» (останнє з російськомовними додатками). За ними набувають поширення російськомовні органи єврейського друку: «Рассвет» і «Сион», а також польськомовне видання «Jutrzerka» («Вранішня зоря»)[594, с. 84].

Не маємо прямих підтверджень, що такого роду столичні чи одеські друковані видання від початку 60-х років поширювалися в міських поселеннях Правобережжя. Припускаємо, що до їх читання могла долучитися молода когорта євреїв, яка вже встигла здобути освіту в загальноосвітніх закладах або в казенних училищах. Живучи в невеликих єврейських містах та містечках – штетлах, юнаки й далі почувалися залежними від традиційних соціальних норм поведінки своїх громад, у яких навряд чи схвалювалося читання світських періодичних видань, навіть єврейських.

Як зауважує Н. Дейвіс, ті з них, які думками чи вчинками кидали виклик традиційним нормам поведінки, ризикували, оскільки їх могли зректися родичі

[746, с. 636]. Міркуємо, що єврейське культурне середовище губернських міст Правобережжя (особливо Житомира – з огляду на тривале існування тут рабинського училища) могло хутчіше надаватися до нових читацьких практик, оскільки там уже міг скластися гурт інтелігентних людей.

Звісно, що в другій третині XIX ст. у замкнутий єврейський світ проникали й російські книжки і періодичні видання – через шкільні бібліотеки загальноосвітніх та казенних єврейських училищ. Положенням про казенні єврейські училища прописувалася й процедура вручення книжок (наймовірніше, російською) успішним учням. Використовувався «державний ресурс» для поширення російських періодичних видань – корисних для поліпшення господарських практик. Приміром, у 1860 р. Волинська казенна палата зобов'язала акцизного чиновника Рівненського повіту розповсюдити журнал «Промышленность» серед місцевих підприємців і чиновників, що було ним виконано. Однак єврейське купецтво відмовилося його передплатити, аргументуючи, що «...кои они евреи, по русски или вовсе не грамотны, или мало знают, и при том ведут торг малозначительный, то журнал сей им бесполезен» [265, арк. 143, 146].

Констатуємо, що реальне зближення між юдейським людом і міським християнським населенням у другій третині XIX ст. в міському культурному просторі Правобережжя ледь проглядалося. За образним висловом М. Долбілова, «переформовка» ідентичності цієї категорії містян не передбачала їх поглинання рештою міського населення [755, с. 533]. Наявність культурної й релігійної осібності євреїв не викликала сумніву, як і те, що побороти її не вдасться. Однак спробувати тісніше «умонтувати» цю численну етнічну групу до культурного доквілля було в державних інтересах, оскільки це спонукало б євреїв до більшої лояльності імперії. Акультурація євреїв могла дати позитивні наслідки у віддаленій перспективі. В умовах же миколаївської доби громади євреїв залишалися «світом у собі». Повсякчас полишаючи його у пошуках засобів на прожиття, містяни юдейської віри щодня до нього й поверталися, отож ізоляція з навколишнім світом зберігалася й надалі. Заклик

єврейських просвітників «Будь євреєм вдома і людиною у зовнішньому світі» в міських поселеннях Правобережної України ще не знаходив відгуку.

Отже, підсумовуючи висвітлення культурного середовища єврейських громад міських поселень Правобережної України, потрібно наголосити, що проблема ізоляції євреїв від загальноміського культурного життя крилася як в упередженні самих євреїв до навколишнього світу, так і в позиції імперської влади тримати їх на певній відстані від решти містян. Водночас не можна заперечувати того, що влада таки шукала шляхів зближення євреїв із міським соціумом. Розширення комунікативних практик єврейського люду з міським соціумом мало відбуватися на основі російської мови. В умовах дискримінації друкарської справи євреїв формування їхнього читацького середовища зазнавало відчутного впливу російської літератури.

3.3. Освітньо-культурні приватні та громадські осередки

В умовах уповільненого поступу міського життя Правобережної України роль державних шкіл у трансляції культурних новацій цілком очевидна. І все ж, як і в попередній період, у привілейованого прошарку населення зберігалася традиція до набуття освіти в домашніх умовах та в приватних школах. Зауважимо, що такі підходи до навчання молоді були характерні й для російського дворянства внутрішніх губерній Росії, що засвідчувало спільну соціальну природу такого прошарку населення всієї імперії.

Події Листопадового повстання 1830 р. загострили питання доцільності існування приватних польських шкіл й спричинили закриття як світських пансіонів, так і при римо-католицьких монастирях. Відмовитися від приватних форм освіти в умовах, коли мережа російських шкіл у цьому регіоні лише мала сформуватися, було недоцільно. Паралельно з поновленням державних освітніх закладів у правобережних губерніях від 1832 р. відкриваються й приватні пансіони, діяльність яких розгорнулася на основі низки підвідомчих актів Міністерства народної освіти [313, стлб. 438–440].

Надалі зусилля у цій царині освітньої політики пов'язані з іменем Сергія Уварова. На думку американської дослідниці Цинтії Х. Віттекер, позиція С. Уварова була доволі зваженою. Як міністр освіти він був переконаний, що приватні школи мають існувати доти, допоки не відкриється достатня кількість державних шкіл. А от Микола I плекав думку про повну заборону приватних освітніх установ [708, с. 158]. Такі подвійні підходи (заборонити відразу чи у віддаленій перспективі) позначилися на втіленні освітньої політики, яку в Північно-Західному краї білоруська дослідниця Ольга Мастяниця характеризує як суперечливу. На її думку, приватна жіноча освіта в цій частині колишніх річпосполитських земель не зазнала радикальних змін [903, с. 59].

Чи можна такі оцінки урядової політики поширити й на правобережні губернії, і якою мірою її результати позначалися на освітньо-культурному поступі міських поселень Правобережної України? Сумлінно виконуючи розпорядження російського самодержця, С. Уваров намагався враховувати й виклики часу, тому до повної заборони діяльності приватних шкіл на Правобережній Україні так і не дійшло. У постанові Міністерства народної освіти від 4 листопада 1833 р. «О мерах против умножения пансионеров и частных учебных заведений» ішлося лише про зупинення відкриття нових пансіонів у столичних містах, а в інших містах імперії їхня діяльність допускалася в тому разі, якщо в міському поселенні не було державних шкіл, де можна було здобути освіту [325, с. 641–646]. Відтепер приватним викладанням мали займатися лише піддані імперії, тож учителям-іноземцям потрібно було набути російське громадянство. Головною перешкодою у відкритті нових приватних шкіл була відсутність офіційних документів на право викладання в тих осіб, хто мав намір займатися цією справою. Отримати їх можна було лише після складання екзаменів в Університеті св. Володимира в Києві чи в гімназіях округу [222, арк. 132]. Для запобігання зловживанням вводилися грошові штрафи, а злісних порушників-іноземців могли вигнати з імперії, стосовно ж підданих Росії допускалося відкриття судових проваджень [340, стлб. 1633].

Оскільки не вдавалося повністю витіснити приватну освіту, то в такий спосіб самодержавство намагалося применшити її значення чи відсунути на задній план [1151, с. 52]. Ось чому від 1833 р. й до 1850-х рр. пансіони в столичних містах фактично не відкривалися, хоча в повітових містах внутрішніх губерній така практика навчання все-таки була збережена, утім, як і в міських поселеннях Правобережної України [1122, с. 335; 863, с. 66].

В останніх відмовитися від приватних шкіл, як і від домашнього навчання не випадало через побоювання влади остаточно втратити довіру шляхти. Збереження альтернативи здобуття освіти приватним чи державним способом із часом могло прислужитися для усвідомленого й добровільного вибору шляхтою, як найбільш освіченою частиною соціуму, передусім державних шкіл. Останні, без сумніву, краще надавалися до контролю і, відповідно, були провідниками імперської політики у сфері освіти.

Якщо загальнодержавну проблему становили приватні учителі й власники пансіонів іноземного походження, то на Правобережній Україні увиразнилося ще й засилля учителів шляхетського походження чи таких, які виховувалися в традиціях польської культури. Адже власні культурні уподобання вони могли легко перенести в голови своїх підопічних – переважно вихідців зі шляхетських родин та римо-католиків за конфесійною приналежністю.

Складається враження, що чіткої позиції стосовно долі приватної освіти в правобережних містах і містечках місцева влада так і не виробила. Допустивши звільнення частини вчителів після закриття в 1830 р. польських шкіл, окремим із них дозволили й надалі викладати в приватних школах або ж працювати домашніми вчителями. У Вінниці колишній префект Подільської гімназії Макарій Богатко утримував чоловічий пансіон аж до 1839 р. [832, с. 187]. Зауважимо, що й припис відкривати приватні школи лише там, де не було державних шкіл, в освітніх практиках Правобережжя також не спрацьовував.

За даними адміністрації Київського навчального округу в 1835 р. на території Волинської губернії було три приватних дівочих пансіони зі 48 ученицями (два в Житомирі й один у Луцьку), а в Подільській губернії – два

хлоп'ячих із 19 учнями та чотири дівочих зі 47 дівчатами [783, с. 246; 768, с. 71]. Кількісна перевага дівочих пансіонів над хлоп'ячими пояснюється неможливістю навчати дівчат у державних школах, їх закриттям при римокатолицьких монастирях і таки зростанням потреби в жіночій освіті (додаток Б. 12).

Траплялося, що приватні школи функціонували й у віддалених від центрів губерній містечках, як-от у Златополі Чигиринського повіту Київської губернії. Ще на початку ХІХ ст. іноземець Вільєтті відкрив тут хлоп'ячий пансіон і готував вихованців до вступу в гімназії і навіть до вищих навчальних закладів. Окрім того у Златополі функціонувало ще й декілька дівочих пансіонів [552, с. 151–153; 434, с. 555]. Такі спроби втілення в життя проєктів жіночої освіти засвідчували, що на західних кордонах Російської імперії вона поступово набувала інституційних форм, хоча переважно залишалася домашньою [903, с. 50].

На відміну від Північно-Західного краю, де розвиток жіночої освіти пішов шляхом примноження дівочих пансіонів, місцева влада Південно-Західного краю як гідну їм альтернативу пропонувала відкривати зразкові жіночі пансіони чи інститути для дівчат шляхетного походження, які мали утримуватися за державний кошт [305, стлб. 689–691; 59, арк. 1, 3–7, 9, 11]. На її думку, саме такі кроки могли пришвидшити введення жіночої освіти в інституційне рiчище на загальних засадах уніфікації та стандартизації освітніх вимог. Від 1837 р. такі освітні заклади мали з'явитися в усіх губернських центрах Правобережжя, а також у Вінниці та Рівному. Однак до відкриття їх у повітових центрах справа не дійшла, оскільки забракло державних коштів [356, стлб. 327–329].

Попри відмову держави опікуватися жіночою освітою у повітових містах, завдяки приватним ініціативам вона пускала тут коріння. Якщо пансіони відкривалися там, де вже функціонували гімназії чи дворянські училища, освітньо-культурне життя такого міста набувало глибшого наповнення. Яскравий тому приклад – благородний дівочий пансіон на правах гімназії

Маріанни Бондіні, відкритий спочатку в містечку Клевани Рівненського повіту Волинської губернії, а від 1839 р. перемістився до Рівного [225, арк. 9; 233, арк. 1; 223, арк. 115; 221, арк. 47; 222, арк. 21; 48, арк. 1]. Програму навчання у пансіоні допомагали опановувати вчителі Рівненської гімназії, а для засвоєння пройденого матеріалу й побутових справ утримувачка закладу наймала гувернанток. Упродовж його діяльності (1837–1855) щороку в підготовчому й двох основних класах навчалося від двох до чотирьох десятків дівчат переважно з багатих родин [233, арк. 126 зв.–129; 225, арк. 9]. Поміж вихованок переважно римо-католицького віровизнання траплялися доньки священників, військовиків, чиновників, іноземців, купців і навіть вільновідпущених селян. Незважаючи на те, що навчання і проживання в пансіоні було платним, контингент учениць нешляхетського походження в останні роки його функціонування розширився до 20% (додатки Б. 25; Б. 26). Особливо тішило його функціонування в Рівному гімназійних учителів, оскільки їхні доньки могли отримати освіту, не пориваючи з родинним оточенням [227, арк. 17; 233, арк. 237; 371, арк. 55].

Звернемо увагу, що окрім традиційних для дівочих пансіонів навчальних предметів (Закон Божий, російська, французька, польська, німецька мови, рукоділля, арифметика, краснопис, малювання, музика), тут вивчали польську мову, однак лише як окрему навчальну дисципліну. При цьому вивчення російської мови й викладання нею інших предметів вважалося обов'язковим [227, арк. 17; 233, арк. 18, 101, 103 зв.]. Загалом освітянське відомство спрямовувало підопічних Бондіні насамперед на засвоєння навичок зовнішнього лиску та прищеплення добрих манер. Від утримувачки пансіону вимагали більше уваги звертати на «наружные приемы воспитания: чтобы ученицы умели прилично и благородным образом стоять, сидеть, идти и кланяться» [223, арк. 61]. У цьому простежувався погляд на жіночу освіту для представниць привілейованих прошарків населення як підготовку до світського та сімейного життя [768, с. 55].

Безперечно, у 30–40-х роках жіноча освіта робила лише перші кроки, залучаючи до освітньо-культурного середовища поки що поодиноких представниць жіночої статі. Тут ідеться не лише про учениць цього навчального закладу, а й помічниць Бондіні – гувернанток, підшукати яких було нелегкою справою. Запрошувати іноземок без дозвільних документів від влади на приватне викладання було заборонено. Тому утримувачка пансіону робила відчайдушні спроби залучити представниць нечисленних педагогічних кадрів, які готувалися в самій Російській імперії: із Санкт-Петербурга, Кронштадту, Варшави, Києва, Полтави, Харкова [233, арк. 55, 68, 139].

За приблизними підрахунками упродовж усього періоду діяльності пансіону Бондіні тут навчалось близько чотирьох сотень дівчат. Важливим було те, що незаможні випускниці, які потребували роботи, таки могли її підшукати, викладаючи у дівочих пансіонах чи в домашніх умовах [246, арк. 2]. Нарівні з гімназією та парафіяльним училищем пансіон М. Бондіні в 30–50-х роках ХІХ ст. став невіддільним елементом освітньо-культурного середовища спочатку Клевая, а потому Рівного, у яких з'явилося жіноче освічене представництво [992, с. 167–173].

Очевидно викладання російською мовою могло відштовхнути охочих навчатися в пансіонах, а добитися дозволу вивчати польську мову, як то в пансіоні Бондіні, не вдавалося [337, стлб. 304; 233, арк. 18, 94–110 зв.; 53, арк. 13, 15; 800, с. 318; 777, с. 180]. Припускаємо, що й через це в 40-х роках у міських поселеннях не спостерігалось зростання кількості таких закладів [49, арк. 85, 228]. Зауважимо, що статистичні дані не надаються до фіксації чіткої тривалості діяльності пансіонів. Однак можна стверджувати, що чимало їх за браком коштів чи через недобір учнів/учениць функціонувало короткочасно. Траплялося, що після отримання дозволів, пансіони не відкривалися одразу або в них узагалі не починалося навчання [56, арк. 7].

Прикметно, що до їх організації долучалися дружини вчителів. У 1838 р. в Луцьку Євгенія Крижанівська, дружина вчителя латини повітового училища, відкрила дівочий пансіон [800, с. 319]. У 40-х роках пансіон для дівчат у

Вінниці утримувала дружина вчителя французької мови місцевої гімназії Грас. В будинку Грасів організовувалися танцювальні вечори й відповідно відбувалося «вростання» вихованок пансіону в місцеве культурне товариство [476, с. 94].

У другій половині 50-х років кількість приватних шкіл помітно зросла, особливо після 1857 р., коли офіційно було знято заборону на їх відкриття [903, с. 58]. Окрім губернських міст [58, арк. 55–56], у різні роки упродовж другої третини ХІХ ст. дівочі й хлоп'ячі пансіони функціонували в Златополі й Черкасах на Київщині, Луцьку, Рівному, Острозі на Волині, Вінниці, Меджибожі, Могилеві-Подільському, Балті на Поділлі (додаток Б. 12).

Отож намір влади віддавати перевагу розбудові державних жіночих шкіл зазнав фіаско, принаймні в повітових містах правобережних губерній. А от приватним навчанням вже було охоплено певну частину дітей, яка з різних причин не відвідувала державних шкіл і саме в такий спосіб мала змогу долучатися до знань. Як і державні школи, приватні поширювали мовну одноманітність, імперську ідеологію, а уведення викладання російської історії та географії формувало нове просторове уявлення про приналежність до великої Росії. Однак пансіонна освіта продовжувала зберігати дух польських культурних традицій і в другій третині ХІХ ст.

Учителі пансіонів могли надавати послуги і в домашніх умовах. Така форма освіти відігравала важливу роль в отриманні елементарної грамотності чи то базових знань для вступу до гімназій повсюди в Російській імперії [863, с. 65]. Однак хороших домашніх учителів із відповідним рівнем знань бракувало навіть у губернських центрах [541, с. 241, 365–366]. Хоча домашнє навчання обходилося дорожче, аніж здобуття освіти в пансіонах чи державних школах, заможні родини й далі обирали цю форму освіти, не позбавляючи дітей сімейного виховання, що було важливо для формування у них приналежності до свого місця в соціумі [768, с. 80–81].

Домашні вчителі, як решта освітян, виступали агентами поширення освітніх і культурних запитів у міському просторі окресленого регіону. За часів

С. Уварова були утверджені критерії, якими батьки мали вибирати їх для своїх дітей, прописаний відповідний контроль за їх діяльністю. Це, зокрема, відбулося в положенні про домашніх наставників і вчителів від 1 липня 1834 р. та в доповненнях до нього [359, стлб. 784–792; 319, стлб. 849; 321, стлб. 850]. Намір заохотити до цієї справи насамперед підданих імперії спонукав владу зарахувати домашніх учителів на службу до відомства Міністерства народної освіти й навіть створити для них пенсійний фонд. Однак користуватися цими пільгами могли лише ті, хто дотримався всіх вимог: склав іспити перед державною комісією з того предмета, який збирався викладати, й отримав відповідний атестат. Офіційного допуску до педагогічної праці вимагали і для навчання дітей навичок письма, читання, арифметики. Ті ж, хто працював за дозволами до публікації указаних законодавчих актів, у разі претендування на пільги, мали їх поновити за новими взірцями.

Особливо прискіпливим контроль над діяльністю домашніх учителів був у 1840-х рр. [221, арк. 100–105; 234, арк. 41]. Звісно, домашні вчителі були потрібні не лише в містах чи містечках, а й у сільській окрузі, куди їх охоче запрошували місцеві землевласники. Однак зв'язок таких учителів з містами (передусім із навчальними закладами, які контролювали їхню діяльність) зберігався: у міських школах вони складали іспити на право викладати, звітувалися про хід навчання зі своїми підопічними тощо. Співпраця домашніх учителів з державними школами могла бути тіснішою в тому разі, якщо їх залучали до утримування учнівських квартир із правом займатися репетиторством з учнями або ж до праці в пансіонах при державних школах [225, арк. 10]. Згадаймо, що домашні вчителі з офіційними дозволами на педагогічну працю могли працювати і в приватних навчальних закладах.

Яким убачається соціо професійний портрет домашнього вчителя у миколаївську добу? Спробуймо окреслити його за матеріалами річного звіту про діяльність Київського навчального закладу за 1840 р. За офіційними дозволами тут працювало близько пів сотні домашніх учителів. Найбільше серед них було підзвітних дирекціям училищ Київської (21) і Волинської

губерній (25) [49, арк. 67 зв., 86 зв.]. Домашні вчителі віддавали перевагу початковому навчанню читання, письма та арифметики. Як виявилось, третина (Київська губернія), а то й половина (Волинська губернія) таких учителів усе ще працювала за старими дозвільними документами. До того ж, попри заборону працювати іноземцям, декілька з них продовжували педагогічну діяльність за виданими до 1834 р. дозволами. За новими дозвільними документами найбільше домашніх учителів (зазвичай молоді особи двадцяти – двадцяти п'яти років) працювало на Київщині, а найменше – на Волині. Серед учителів, які працювали за старими свідоцтвами, були переважно чоловіки віком від тридцяти до сорока років, дворяни за походженням, римо-католики. Вони мали ґрунтовний рівень освіти, здобутої ще в олександрівську добу: поміж них були випускники і Віленського університету, і Волинської гімназії/ліцею, а також низки колишніх польських повітових шкіл [49, арк. 298 зв.–302 зв.]. Чому у цих учителів не виникало бажання поновити дозволи на приватну працю, які б дозволили користуватися пільгами, судити складно. Цілком імовірно, що під час складання іспитів могли чинитися перешкоди в отриманні відповідних дозволів [708, с. 156]. Однак пропоновані ними освітні послуги й далі мали попит у шляхетському середовищі. Зазвичай письмові відгуки батьків про працю домашніх учителів були позитивні й слугували мірилом професійності таких освітян для дирекцій училищ, які контролювали їхню діяльність. Однак, на нашу думку, вони не дають змоги оцінити напрям думок, які своїм підопічним могли прищеплювати домашні наставники, особливо старше покоління цієї вчительської когорти. Впадає в око, що до домашнього вчителювання вже потягнулися жінки: таких нараховувалося сім осіб. Серед них були випускниці дівочих пансіонів та міщанського училища [49, арк. 89 зв., 299 зв., 354–355].

Отже, впровадження жіночої освіти починало давати практичні результати: дипломовані особи жіночої статі мали змогу обирати вчительську професію. Використання їхнього інтелектуального потенціалу сприяло подальшій еволюції гендерних відносин та прискоренню очікуваних суспільних

змін у міському просторі Правобережжя. Цікаво, що конфесійна приналежність більшості домашніх учителів до римо-католицької церкви, їхній духовний зв'язок із польською культурою не були перепоною для їхньої праці, і щодо цього вимоги до них були лояльніші, аніж до вчителів державних шкіл.

Зауважимо, що до групи домашніх учителів цілком можна зарахувати ще й гувернанток та гувернерів, яким офіційно було дозволено займатися лише вихованням дітей. Погодьмося, що в повсякденних практиках відділити виховні функції від навчальних складно, тому домашні вихователі могли виступати й у ролі учителів. Хоча вони й підлягали державному обліку, у звітах про діяльність навчальних закладів Київського округу їхня кількість не фіксувалася.

Попри дієвий механізм контролю за сферою приватних освітніх послуг, припускаємо, що викладанням у домашніх умовах, хоча б короткочасно, могли займатися й без офіційних дозволів. Вочевидь, у малих містах і містечках така діяльність не була таємницею для їхніх мешканців, тому була безперспективна. Однак і через таких необлікованих освітян набувала ваги частка освічених містян, для яких розумова праця ставала визначальною в життєзабезпеченні себе та своїх родин.

У 1840 р. мешканка Рівного Магдалена Бохенкова, полька за походженням, у себе вдома приватно навчала дітей рукоділля. Штатний смотритель Рівненської гімназії виявив у неї підручники з російської мови та історії (останній авторства Кайданова), російський і польський буквар, польські молитовники та декілька польськомовних романів. Такий підбір домашньої бібліотечки явно свідчив, що Бохенкова навчала підопічних ще й писати та читати, а для цього потрібен вже був офіційний дозвіл [236, арк. 4, 5]. Звернемо увагу, що Бохенкова навчала дітей азів грамоти двома мовами – польською і російською, розуміючи, що дітям у дорослому житті обов'язково має знадобитися й державна мова – російська, і рідна польська. Міркуємо, що утвердження в такий спосіб польсько-російської двомовності в міському середовищі могло ефективніше слугувати ідеї виховання лояльних громадян

імперії на її західних околицях, ніж до того спонукала влада через примусову русифікацію.

Зауважимо, що постійна зміна місця праці домашніх учителів накладала відбиток і на їхнє особисте життя, зокрема, звужувала шанси створити власну сім'ю. Щонайбільше це позначалося на долях домашніх учительок, однак не відштовхувало чесною розумовою працею заробляти собі на прожиття. Фіксація кількості домашніх учителів, проведена дирекцією училищ Київської губернії в 1857 р. показала, що від 1840 р. у цій частині Правобережжя вона зросла на третину – до 31 особи, половина з яких були представницями жіночої статі[55, арк. 41].

У другій третині XIX ст., окрім навчальних закладів, створених за приватною чи громадською ініціативою, продовжували функціонувати культурні осередки заможної шляхти й міського чиновництва, до того ж з'явилися ще й нові, пов'язані з поширенням книжкової культури – публічні бібліотеки, друкарні, заклади книжкової торгівлі, театри.

Наголосимо, що в миколаївську добу на тлі поступової монополізації містами сфери культурного життя домінуюча роль магнатських садиб на Правобережній Україні остаточно відходить на задній план. Їх культурний потенціал падав і внаслідок збіднення землевласницької шляхти, яка в умовах переходу до модернізації не змогла запропонувати вдалі моделі господарської діяльності, що було характерно і для Північно-Західного краю, зокрема білоруських губерній [1243].

Як занепад магнатських садиб позначався на культурному поступі міських поселень? Варто констатувати, що власники міських поселень у своїх вотчинних володіннях не проживали постійно, а віддавали перевагу закордонним подорожам чи тривалому перебуванню в Царстві Польському. Щоправда, траплялися й винятки, як уже згадуваний граф Б. Потоцький, який у своїй резиденції в Немирові фактично проживав постійно до 50-х років XIX ст.

По-різному вибудовувалася мережа салонного життя навколо резиденції Любомирських у Рівному [991, с. 145–146]. Князь Казимир Любомирський,

відтоді як оселився в Рівному постійно з 60-х рр. й сумлінно виконував обов'язки попечителя місцевої гімназії, коло салонного спілкування обмежував лише «потрібними» йому людьми: директором гімназії, родиною управителя маєтків, повітовим справником і, звісно, тісним гуртом заможної шляхти [521, с. 188]. Доволі вузьке коло спілкування Любомирський компенсував громадською діяльністю, й така зміна стереотипів культурної поведінки в указаний період стосувалася багатьох й інших власників вотчинних володінь.

І все ж інституційна з'ява нових для міст культурних установ – бібліотек, друкарень, театрів – нерозривна з досвідом культурного життя магнатських садиб. Приватні бібліотеки, які існували на Правобережжі до середини ХІХ ст., у сучасному вітчизняному бібліотекознавстві пов'язують із родовими книгозбірнями шляхти [937, с. 79–80; 1129, с. 117–121; 1130; 1070, с. 67–73; 1063, с. 13–27]. «Ідеальною» за мірками доби Просвітництва була бібліотека князів Любомирських. До її складу входили книжки з багатьох галузей знань: теології, історії і філософії, етики й моралі, військової справи, математики, географії, юриспруденції різними мовами – французькою, німецькою, польською, латиною. Про те, що бібліотека мала функціональне призначення – задовольняти духовні й естетичні потреби князів Любомирських, – свідчать рукописні помітки на сторінках цих видань [976, с. 61–62; 977, с. 134–138]. Чималі книгозбірні були й у резиденціях інших волинських магнатів: Ф. Плятера в Дубровиці, Стройновських і Тарнавських у Горохові, Олізарів у Рафалівці, Карвіцьких у Мізочі, О. Ходкевича в Млинові [796, с. 23–24]. Бібліотеки в маєтках землевласницької шляхти були поширені і в Подільському краї, щоправда, передусім у сільській місцевості [1065, с. 137–145].

Зауважимо, що назагал доступ сторонніх осіб для задоволення наукових чи суто читацьких інтересів до таких книгозбірень був обмежений. З їхніми книжковими скарбами могло ознайомитись хіба що вузьке коло гостей чи то окремі чиновники. Останнім у нагальних державних справах доводилося зрідка бувати в маєтках польської знаті. Випадок із М. Костомаровим, який, подорожуючи 1845 року Волиню, так і не зміг детально ознайомитися з

бібліотечними та архівними колекціями Вишневецьких-Мнішеків у містечку Вишнівці, засвідчує, що неочікуваним відвідувачам потрапити у «святая святых» магнатських резиденцій було непросто [509, с. 469–470].

Чи вже починала у другій третині ХІХ ст. формуватися потреба у домашніх бібліотеках в пересічних містян? Очевидно, таке соціокультурне явище було притаманне окремим представникам чиновництва, духівництва, учителям, заможній частині єврейського населення, загалом освіченим представникам міського соціуму.

Чіткої відповіді, якими були кількісні параметри й тематичний склад домашніх бібліотек містян у ХІХ ст. немає, – не лише стосовно міського простору Правобережної України, а й усієї Російської імперії [1024, с. 14; 936, с. 79–80]. За твердженням російського історика Максима Шевченка, у 30–40-х роках ХІХ ст. питома вага читацької публіки на теренах усього імперського простору зростала дуже повільно [1151, с. 53; 864, с. 77]. Неписьменність або низький рівень грамотності багатьох містян гальмували потяг до читання – і не лише у площині духовних уподобань, а й у сенсі отримання таким способом практичних знань у сферах господарської діяльності, як це було характерно для Західної Європи ще за доби Просвітництва [839, с. 86]. Окрім того, наближення книжок до предметів повсякденного вжитку потребувало й відповідної купівельної спроможності населення, а на такі витрати спроможний був не кожен письменний містянин.

З аналізу асортименту книжок мандрівних книготорговців на Поділлі 40-х рр., проведеного Т. Кароєвою (Соломоновою), з'ясовується, що основними покупцями цього духовного краму були шляхтичі середнього достатку, які купували переважно польськомовну літературу, що могла прислужитися у господарських справах чи проведенні культурного дозвілля [1066, с. 192].

Певною мірою реалізувати читацькі інтереси можна було через відомчі бібліотеки. Державні установи чи органи міської влади в цей час уже передплачували офіційні періодичні видання. Цілком можливо, що чиновники комплектували їх, як і літературу законодавчого й професійного характеру, а то

й випозичали періодику для домашнього читання. У 1832 р. передплата на «Московские ведомости» передбачалася, окрім Київської міської думи, ще й органами самоврядування Василькова, Сквири, Звенигородки, Радомишля[2, арк. 88 зв.; 1079, с. 196]. Від 1838 р. вони поповнили передплату ще й на «Губернские ведомости», що видавалися при кожному губернському правлінні[306, стлб. 439; 963, с. 304].

По суті відомчими були монастирські книгозбірні, які утримувалися при римо-католицьких і василіанських монастирях аж до їх закриття, а згодом з'явилися і при православних[887, с. 203]. Звісно, що вільно користуватися такими книгосховищами пересічним містянам не випадало, однак, як уже зазначалося, до зламу 30–40-х років бібліотеки чернечих осідків використовувалися в навчальному процесі тих шкіл, які функціонували на матеріальній базі монастирських комплексів.

Отож домашні й відомчі бібліотеки ще не отримали широкого визнання в 30–60-х роках XIX ст. Чи могли поки що слабкий потяг містян до книжок задовольняти публічні бібліотеки, які за державної підтримки та громадських ініціатив уже повсюдно відкривалися в Західній Європі? Спробуємо дати відповідь на це питання.

Публічні бібліотеки на початковому етапі їхнього поширення в Російській імперії розглядалися як сховища чи музеї книжкових раритетів[785, с. 183; 835, с. 214–222]. Однак у 30-х роках ця назва набуває значення доступності таких закладів до широких кіл громадськості, які вже починали проявляти інтерес до читання, однак не мали змоги повсякчас купувати книжки чи передплачувати періодичні видання. Першу публічну бібліотеку відкрито в Одесі 1829 р. з ініціативи освіченого товариства, яке згуртувалося навколо газети «Одесский вестник»[892, с. 137].

Коли у 30-х роках Вільне економічне товариство ініціювало створення публічних бібліотек в губернських і окремих повітових містах, їх організація йшла поволі, а на межі 40–50-х рр. багато уже діючих занепали й були закриті [329, с. 405; 1161, с. 183; 722, с. 64; 864, с. 80; 785, с. 183]. Що ж до повітових

міст Правобережної України, то ця новація у ті роки не прижилася [556, с. 256; 590, с. 499; 916, с. 5; 1015, с. 4; 11, с. 310; 736, с. 118]. Перші спроби організації публічних бібліотек фіксуються тут лише початком 50-х років.

Зокрема, у декількох дворян та чиновників Рівного 1852 року визрів намір організувати публічну (громадську) бібліотеку за власні кошти. У разі дозволу влади вони збиралися придбати у складку (по 10 руб. з кожного) у Санкт-Петербурзьких, Варшавських та інших відомих їм книгарнях журнали та книжки, які б задовольняли їхні читацькі інтереси. Завідувачем цього культурного осередку ініціативна група бачила місцевого дворянина Стипулковського. Очевидно, мова йшла про рівненського аптекаря, поляка за походженням, у якого збиралося світське товариство. Хоча дозволи на відкриття цієї бібліотеки були отримані, проте невідомо, чи вона таки постала з огляду на тверді переконання Стипулковського у своїй польськості [4, арк. 2, 5; 520, с. 100; 524, с. 410, 423–424].

Наголосимо, що в рамках нашого дослідження важливо зафіксувати навіть спроби організації публічних бібліотек у повітових містах, оскільки такі ініціативи відбивають зростання культурного рівня містян. Рівненський випадок наразі фіксує інтеграцію зусиль як шляхетської спільноти, так і чиновництва в новій для них культурній царині – організації публічних бібліотек.

Припускаємо, що в губернських містах Правобережжя зацікавлення читанням могли виявляти значно більше мешканців, аніж у решті міських поселень [783, с. 308–309; 541, с. 89; 766, с. 183–207]. Зокрема, таку ситуацію стосовно міст Західного Сибіру першої половини XIX ст. констатує російський історик Олександр Купріянов [864, с. 76]. Однак на теренах міського простору Правобережної України шляхетський освічений загал був краще підготовлений сприймати читання як повсякденну культурну практику й потребу особистого та громадського життя.

Окрім бібліотек до поширення книжкової культури причетні ще й книгарні, хоча стаціонарна книготоргівля в правобережних губерніях тільки

започатковувалася. Однак про те, що при книгарнях могли функціонувати ще й платні «бібліотеки для читання», які від 40-х років набули поширення в столичних містах, а в українських губерніях були відомі в Одесі як портовому місті, поки не йшлося. У другій третині XIX ст. продовжувала користуватися попитом пересувна торгівля книжками [785, с. 183; 963, с. 312; 811, с. 1–2].

Становленню стаціонарної книготоргівлі в Києві, а звідти розповсюдженню друкованих видань у малі міста і містечка Правобережжя завдячують засновнику книготоргової фірми С. Літову та деяким іншим книгарям [783, с. 307]. На рубежі 50–60-х років у Кам'янці-Подільському поміж кількох книгарень була ще й Івана Гусаровського як філія житомирської книгарні і, відповідно, Товариства для видання й поширення дешевих польських та іноземних книг у Південно-Західному краї, яке ними опікувалося [1066, с. 196; 766, с. 184].

Указане книжкове товариство 1859 року створили в Житомирі Кароль Качковський, Ліон Лінковський і Александр Гроза – польські культурні та громадські діячі, що належали до близького оточення Ю.-І. Крашевського. У розпорядженні товариства перебували літографія й друкарня, а також книгарня. Після заборони діяльності товариства у 1860 р. за формальним контрактом книгарню придбав І. Гусаровський, який упродовж наступних двох років, окрім її філій у Києві та Кам'янці-Подільському, заснував їх також у Бердичеві, Дубні та Білій Церкві. З переліком видань, які можна було у них придбати, читачів ознайомлював покажчик літератури, видрукуваний польською мовою [929, с. 27; 766, с. 185–187; 951, с. 146–148]. Книгарні Гусаровського проіснували близько двох років і були закриті після обшуків жандармів та конфіскації книжок, проте цю справу в Житомирі продовжили інші книгарі [648, s. 7; 649, s. 157; 766, с. 185, 218]. В середині XIX ст. стаціонарна книжкова торгівля набуває поширення ще й у Бердичеві [783, с. 349]. Як бачимо, від 50-х років книжкова торгівля в міських поселеннях Правобережжя дещо поживалась.

Розглядаючи перспективи книготоргівлі в повітових містах Правобережної України, зауважимо спробу на початку 60-х років розгорнути її

в Рівному, яка, проте, не увінчалася успіхом, оскільки ініціатор – єврейський купець Іонтель Вайнтроуб так і не отримав дозволу на такого роду діяльність від губернатора [218, арк. 3].

Вивчення мереж розповсюдження книжок в повітових містах буде неповним, якщо не згадати про місцеві друкарні. У другій третині ХІХ ст. світська книжка, яка набувала попиту, випускалася переважно в столичних містах Російської імперії чи в Царстві Польському (Варшава), а то й за кордоном. Однак починають розгортати діяльність і місцеві друкарні, у переліку продукції яких були й книжки, хоча й не становили основного асортименту друку.

Наголосимо, що в миколаївську добу функціонування римо-католицьких і василіанських монастирських друкарень фактично припиняється (як виняток, друкарський осідок і далі функціонував у Бердичеві при монастирі бернардинів, в асортименті якого була й світська література), уповільнюється поступ єврейського друкування. Натомість активно розвивалося книгодрукування в православних осередках Правобережжя – Києво-Печерській і Почаївській лаврах. Питома вага книжок світського змісту у їхніх друкарнях могла зростати внаслідок видання підручників для парафіяльних і духовних училищ, календарів тощо. Разом із релігійною літературою такі книжки знаходили попит у мешканців міст.

Найбільше друкарень функціонувало в губернських містах [783, с. 306; 963, с. 310; 1207, с. 5–7]. Зокрема, заклади друку губернських правлінь від 1838 р. були залучені до випуску «Губернских ведомостей», які надходили й у присутствені місця повітових міст [306, стлб. 439; 923, с. 194–195, 198]. Щоправда, на комерційний рівень ці видання в імперії змогли вийти від 1840-х років, коли з'явилися неофіційні додатки до них, розраховані на ширший загал читачів [1243]. У правобережних губерніях така продукція місцевих державних друкарень почала жвавіше поширюватись з кінця 50-х років. Зокрема, за новою програмою від 1858 р. в неофіційній частині «Волынских губернских ведомостей» планувалося публікувати статистичні та історичні описи всіх

повітів і міст Волинської губернії, корисні відомості, які могли стати в пригоді місцевим фабрикантам та підприємцям, оскільки стосувалися і сільського, і міського господарства; новини з життя губернії тощо [923, с. 198].

Традиційності набула практика, коли друком і збутом книжкової продукції займалися одні й ті самі особи чи інституції: друкар Й. Завадський у Києві, вже згадуване Товариство для видання й поширення дешевих польських та іноземних книг, житомирський книгар Будкевич [649, с. 156; 963, с. 310].

Отже, якщо потік книжкової продукції із Києва був російськомовний, то житомирські видання були польськомовні й розповсюджувалися поміж міського люду напередодні й під час Січневого повстання. Звернемо увагу, що до видавничої, як і до книготорговельної справи, переважно надавалися іноземці, а також шляхта. До привізної літератури держава втручалася мінімально, фактично обмежуючись цензуруванням визначених до друку видань.

Як виглядала театральна царина культурного життя провінційних міст Правобережжя? Фіксуються вже уловимі силуети театральних лаштунків у культурному ландшафті насамперед губернських міст. Саме тут були зведені перші будівлі театрів, які орендували пересувні антрепризи, на базі яких згодом постали стаціонарні театральні колективи.

За репертуаром і масовою публікою це були фактично польські театри [616, с. 533–540; 582, с. 458–476; 621, с. 774; 783, с. 339, 341; 650, с. 319–320; 1164, с. 175, 339; 1032, с. 293; 1188, с. 186–187; 792, с. 324; 768, с. 278–279; 805, с. 27–32; 1250]. Отримати естетичне задоволення від побаченого на сцені, бажання поспікуватися з іншими людьми й оцінити свій статус поміж ними або ж задовольнити психологічну потребу в переживаннях, не властивих повсякденному життю, – ось далеко не повний перелік тих стимулів, які спонукали передусім шляхту відвідувати театральні дійства. Хоча туди охоче вчачали також російські чиновники та й пересічні містяни, усе ж губернські театральні осередки формували свій репертуар переважно на польських культурних традиціях.

Оскільки розраховувати лише на щедрість мешканців губернських центрів театральним колективам не доводилося, тому київський, житомирський і кам'янець-подільський театри постійно гастролювали Правобережжям [649, s. 156], долучаючи до цієї царини мистецтва містян повітових міст і містечок. Як слушно стверджує мистецтвознавиця Ольга Волосатих стосовно першої половини XIX ст., «презентований у великих містах репертуар мало відрізнявся від того, що могли побачити мешканці малих міст Правобережної України» [1226, с. 10].

Зазвичай для гастролей обиралися міста і містечка, відомі ярмарками, або ж ті, власники яких мали славу меценатів й йшли назустріч «слугам Мельпомени». За основі зібраних даних польським дослідником Ярославом Комаровським прослідковується, що найбільш активно у другій третині XIX ст. театральні трупи Кам'янця-Подільського й Житомира, а також мандрівні театри відвідували міські поселення Подільської губернії: Балту (1853, 1860), Немирів (1839–1840), Ярмолинці (1840), Летичів (1853), Ямпіль (1852, 1853), Могилів-Подільський (1846, 1848, 1852, 1853), Шаргород (1854), Калинівку (1861). У переліку найчастіше відвідуваних волинських міст були Дубно (1840, 1858), Рівне (1860), Кременець (1853, 1860), Старокостянтинів (1860). У 1853 р. на гастролях у Київській губернії побував житомирський театр, зокрема, в Умані [1188, s. 92]. З архівних афіш пересувних театрів, що їх опублікувала О. Карліна, дізнаємося про гастролі в другій третині XIX ст. театральних колективів на Волині – у Володимирі-Волинському, Радзивилові, Бердичеві. Про ще не втрачені культурні зв'язки Правобережної України з Вільно засвідчують виступи віленських театральних труп, зокрема театру Юліана Коцюцевича, який у 40-х роках відвідував Дубно та Луцьк [805, с. 29–30].

У тому разі, коли театральні колективи виступали на ярмарках (Балта, Ярмолинці, Калинівка на Поділлі, Кульчини, Дубно на Волині), очікувати на поміч покровителів мистецтва не доводилося. До того ж у цьому сегменті культурного простору вистачало конкурентів, які організовували циркові програми за участю дресированих тварин, виступи кінних їздців та всіляких

«магів», феєрверки тощо. Такі розважальні видовища не потребували вибагливої публіки. Антрепренерам мандрівних труп доводилося постійно підлаштовуватися під ярмаркову публіку, обираючи для показу розважальні водевілі, комедії чи мелодрами. Проте найчастіше дохід мандрівних акторів не покривав їхніх дорожніх витрат і плати за оренду приміщень. Не заохочував до перегляду театральних видовищ на ярмаркових площах і вибір непристосованих будівель (кінні стайні, єврейські корчми, заїжджі будинки тощо).

І все ж репертуар мандрівних труп і постійних театральних колективів був різноманітний і міг влаштувати як нечисленну вишукану, так і масову невибагливу публіку провінційних міст і містечок. У переліку вистав, що їх найчастіше показували містянам, були п'єси Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Александра Фредра, Юзефа Коженьовського, Шекспіра [1188, s. 177–179].

Водночас із польськомовним репертуаром у правобережній глибинці можна було переглянути ще й вистави українською, до того ж значно частіше, ніж у губернських містах. Особливо популярною була «чарівна опера» «Украинка или волшебный замок», хоча бувало, що вона йшла у супроводі російських народних танців або ж актори промовляли зі сцени польською мовою [616, с. 537; 589, с. 83; 805, с. 28–29]. Зауважимо, що хоча про суто українське сценічне мистецтво не йшлося, однак його формування відбувалося в лоні польської, а з часом і російської театральної культури [792, с. 311, 323]. Провінційна публіка мала змогу побувати на концертах відомих музикантів і співаків. Найчастіше до таких видовищ долучалися в Дубні. З концертними програмами тут виступали і всесвітньо відомий музикант Ференц Ліст (1847), і менш відомі Вінцент Сокульський (1848), Станіслав Таборовський (1854), Емануель Капі (1856), Юркевич, Фелікс Ліпінський (1856) [970, с. 228; 751, с. 179].

Допомога місцевої шляхти в організації гастролей театральних колективів чи концертів окремих виконавців виглядала доречною: адже акторська праця

залишалася непоцінованою в провінційній глибинці й не давала змоги митцям почуватися фінансово незалежними людьми. Безкоштовно для проведення концертних програм і театральних імпрез свій палац у Дубні надавала князівська родина Любомирських. Коли 1860 року до цього повітового міста з Житомира завітала театральна трупа Адама Мілашевського, Юзеф і Ядвіга Любомирські ще й опікувалися житлом для артистів, постачали їм реквізит і навіть забезпечили гужовим транспортом. Посильну допомогу професійним колективам надавав і власник Рівного князь Казимир Любомирський. Сповна його опіку в 1860 р. відчула житомирська трупа А. Мілашевського, яка приїхала до Рівного після гастролей у Дубні. До того ж К. Любомирський був давнім приятелем керівника цього театального колективу [1188, s. 156–159].

Потреба шляхетського товариства в спілкуванні з високим мистецтвом спонукала до організації театального життя власними силами: Літині, Дубно, Кременці, Луцьку, Рівному [1188, s. 57, 127, 136]. В останньому театально-концертне аматорство, яке активізувалося від 1850-х рр., пов'язане з організацією шляхетського клубу – так званого «ресурсу». Зазвичай у таких культурних осередках шляхти, як і в клубах благородних зібрань російського дворянства, організовувалися танцювальні вечори з картярською грою [503, с. 161]. У Рівному таку клубну діяльність урізноманітнювало ще й захоплення його учасників театром. Прикметно, що в аматорських виставах у Рівному, зіграних у «ресурсі» 1856 р., брали участь і вчителі, долучалося і шляхетне жіноцтво, для якого така форма культурної діяльності була рідкісною нагодою особистої реалізації у громадському житті [524, с. 422].

Поширення клубної діяльності місцевого дворянства у повітових містах та окремих містечках Правобережної України підтверджує думку американської дослідниці Еліс К. Віртшафтер про те, що в середині XIX ст. громадські стосунки в міському середовищі зосереджувалися суто в сімейному колі або в найближчому оточенні [707, с. 38]. З цього погляду правобережна шляхта не відрізнялася від російського дворянства.

Підсумуємо, що функціонування приватних навчальних закладів у другій третині XIX ст. визначали ініціативи містян різних соціальних і етнорелігійних прошарків, у поле культурної взаємодії яких потрапляло молоде покоління переважно з привілейованих прошарків населення або ж, як у випадку з єврейським населенням, і міських низів. Попри перестороги верховної влади приватна і домашня освіта складала альтернативу навчанню в державних школах. Прискіпливий контроль над діяльністю приватних шкіл мав і позитивні наслідки, оскільки в такий спосіб підтримувався відповідний рівень викладання і єдині стандарти передачі та отримання знань. Певною мірою за підтримкою держави приватні школи «вросли» в освітньо-культурне повсякдення повітових міст і містечок.

Важливим було те, що приватна форма навчання сприяла інтеграції жіноцтва до міського культурного довкілля. У його формуванні брали участь ще й домашні вчителі, поміж яких поступово зростала частка жінок.

Становлення у другій третині XIX ст. нових міських культурних осередків за приватною чи громадською ініціативою – бібліотек, друкарень, книгарень, театру, – вже не було пов'язане з магнатськими садибами, хоча й спиралося на їхній багаж культурних практик.

Висновки до розділу 3

Між Листопадним і Січневим польськими повстаннями (30–60-ті роки XIX ст.) формування освітньо-культурного середовища в міських поселеннях Правобережної України відбувалося в умовах, коли влада докладала більше зусиль для інтеграції цього регіону в імперський простір. Зокрема, був організований дієвий державний контроль над інституційним становленням освітньо-культурних установ й у першу чергу над навчальними закладами. Водночас соціальна й етноконфесійна специфіка міського населення Правобережної України зберігалася й надалі. Попри поразку Листопадового повстання подолати домінування польських культурних традицій ще не вдалося.

У протистоянні з польською освітньою традицією найефективніше відбувалося формування шкільної мережі, однак воно відбилося на культурній стагнації тих міст, де були ліквідовані школи, які функціонували тут ще в річпосполитську добу. Натомість піднімається планка освітнього життя губернських міст, які стають опорними пунктами русифікації Правобережжя.

Як і в попередній період, у другій третині XIX ст. потреба в освіті серед містян не стала доконечною. Попит на освіту продовжував домінувати поміж місцевої шляхти. Головними осередками культурного життя, де перетиналися різні прошарки міського соціуму, залишалися гімназії та повітові дворянські училища. Найбільш активні представники учительського загалу торували дорогу до ширших культурних контактів з містянами.

Навчальні заклади продовжували поширювати поміж містян книжкову культуру, однак переважно вже російськомовну. У міжетнічних культурних комунікаціях і далі зберігаються неподолані бар'єри. «Умонтуння» євреїв у освітньо-культурне середовище відбувалося у пошуках зближення з рештою міського соціуму, запропонованого верховною владою, яке передбачало поєднання традиційної освіти євреїв із загальноєвропейською культурою на основі великодержавної російської культури. Проте й самі єврейські громади не прагнули до культурного співжиття з рештою містян. Болючим ударом для єврейського населення стало закриття друкарень, що позначилось на цьому сегменті їхнього культурного довкілля.

Приватне навчання, як і домашнє, зберігало свій потенціал, поширюючи освіту і серед жіноцтва, яке ще не мало доступу до державних шкіл. Відтоді вчительська праця стає професійним заняттям і містянок.

Підсумовуючи розглянуті проблеми, можна констатувати, що становлення культури в міських поселеннях Правобережної України відбувалося на базі освітніх установ та з урахуванням досвіду магнатських садиб.

Інституційна з'ява нових культурних установ у містах була пов'язана з поширенням книжкової культури через мережу бібліотек, книгарень,

друкарень. Однак у 30–60-х роках XIX ст. домашні й відомчі бібліотеки ще не набули поширення на теренах міст Правобережної України, а публічні бібліотеки не стали культурною новацією в повітових містах, як це вже спостерігалось у внутрішніх губерніях імперії. Стаціонарна книжкова торгівля лише започатковувалася переважно в губернських центрах.

У міському культурному докiллі було місце і театральній творчості як професійній, так і аматорській. Хоча йшлося передусім про польську культуру, на сценічних підмостках з'явився російський і український репертуар, що демонструвало демократичність цього виду мистецтва і здатність об'єдувати міський соціум.

РОЗДІЛ 4

ПРОЯВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ МІЖ СІЧНЕВИМ ПОВСТАННЯМ 1863 Р. ТА РЕВОЛЮЦІЄЮ 1905 Р.

4.1. Вплив на культурне довкілля реформувальних заходів в галузі освіти

4.1.1. Розширення мережі навчальних закладів.

Поразка Січневого повстання збіглася в часі з початком реформування освітньої сфери життя Російської імперії і внесла корективи в його реалізацію на теренах міського простору Правобережної України. Унеможливити в майбутньому збройний опір поляків, на думку влади, мало б форсоване формування світогляду населення цього регіону (зокрема й містян) у дусі відданості імперії. Оскільки підґрунтям світобачення особистості були елементарні знання, влада взяла курс на організацію початкової освіти, якій досі приділялося мало уваги не лише в сільській місцевості, а й у містах [40, арк. 6].

Початкові школи мали б стати фундаментом усієї освітньої мережі як важливий засіб поширення великодержавної російської культури [1088, с. 11]. Зауважимо, що положення про народні училища від 14 липня 1864 р. не набуло чинності на Правобережжя, оскільки уряд працював над розробкою особливих правил для Київської, Волинської та Подільської губерній [364, стлб.1238; 66, арк. 10]. Не очікуючи завершення проєкту нового указу про народну освіту в Південно-Західному краї, ще в 1862 р. з державної скарбниці було відпущено 10 тис. руб. на облаштування тут нових початкових шкіл – передусім у тих поселеннях, де їх ще не існувало [364, стлб. 1238].

За розпорядженням Міністерства народної освіти в 1865 р. губернські дирекції народних училищ відрядили декількох шкільних наставників для з'ясування на місцях, у яких населених пунктах найімовірніше можна відкрити

початкові школи. При цьому бралася до уваги налаштованість самих громад до з'яви шкіл та бажання розділити разом із державою видатки на їх утримання.

У Волинській губернії того року згоду на відкриття початкових шкіл та запевнення надати їм матеріальну підтримку продемонстрували мешканці повітового Заслава і містечок Білогородки, Камінь-Каширського, Турійська, Троянівки, Базара [66, арк. 36 зв.]. Тоді ж побажання мати школи висловили мешканці міст та містечок Подільської губернії: Ольгополя, Могилева, Літина, Бара, Сальниці, Брацлава, у яких відкривати народні училища почали від 1868 р. [40, арк. 2; 41, арк. 1]. У 1870 р. мешканці передмість Браїлова, що на Поділлі, узяли на себе зобов'язання збудувати для однокласного училища відповідне приміщення, а коли справа з відкриттям затягнулася, долучився власник містечка – барон К. фон Мекк, надавши для його потреб добротний будинок [999, с. 274].

Після оприлюднення указу про облаштування навчальної частини в Південно-Західному краї, положення про народні училища від 26 травня 1869 р. та інших законодавчих актів в досліджуваному регіоні найбільшого поширення набули міські двокласні училища з чоловічими і жіночими відділеннями та підготовчими класами [351, стлб. 1147–1148, 1150; 363, стлб. 1214; 728, с. 318–320]. Щоправда, спочатку з переліку міст, де вони мали відкритися, окрім Києва, були вилучені повітові міста Рівне, Острог і Чигирин. Однак уже в 1881 р. уряд відшукав можливості для додаткового асигнування 7654 руб. на утримання таких шкіл і відтак дозволив відкривати міські училища за положенням від 26 травня 1869 р. в усіх правобережних губерніях. Найпізніше, аж у 1897 р., завдяки державному кредитуванню такі училища були відкриті в Рівному й Острозі [320, стлб. 492–500; 334, стлб. 689; 324, стлб. 275; 299].

Принагідно відзначимо, що в 1897 р. таких училищ нараховувалося 69, найбільше – у повітових центрах. У них вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику й практичну геометрію, найнеобхіднішу інформацію з вітчизняної історії, краснопис, церковний спів, креслення (хлопчики), рукоділля й малювання (дівчатка) [457; 16, арк. 47 зв.; 85, арк. 2–3 зв.; 209, арк. 27].

Продовжували функціонувати однокласні парафіяльні училища за положенням 1828 р., однак їх мережа не зростала й виглядала незмінною аж до початку ХХ ст.: від одного десятка шкіл у містах Волинської губернії до восьми десятків у Київській губернії [993, с. 214]. Подекуди, як-от у Рівному, Білій Церкві, Немирові, зберігалися ще й фундушеві училища, діяльність яких наприкінці ХІХ ст. сучасники оцінювали як освітній рудимент на тлі увиразненого поступу початкової освіти [439, с. 128, 148, 151; 635, с. 243–244].

Від початку ХХ ст. в досліджуваному регіоні з'являються міські чотирикласні училища на основі положення 31 травня 1872 р., які давали змогу продовжити освіту тим, хто закінчив нижчі початкові школи [307, стлб. 728; 386, с. 7]. Реорганізація ж двокласних училищ у чотирикласні на початку ХХ ст. наштовхувалася на труднощі фінансування з міської скарбниці [213, арк. 81].

Докладали зусиль до заснування початкових шкіл Міністерства народної освіти й окремі підприємці: власники цукроварні в містечку Городищі, що на Київщині – брати Яхненки і Симиренки, Смілянського рафінадного заводу – граф Лев Бобринський [295, арк. 4; 73, арк. 1, 37]. На початку ХХ ст. до заснування однокласних і двокласних училищ долучилося Управління Південно-Західних залізниць, відкривши такого типу школи при залізничних станціях у Здолбунові, Ковелі, Сарнах на Волині, Бобринській, Козятині на Київщині, Жмеринці на Поділлі [84, арк. 13; 399, с. 164; 997, с. 216].

Окрім згадуваних училищ Міністерства народної освіти, поширенням початкової освіти в містах Правобережжя переймалося й відомство Синоду, вплив на шкільництво якого став визначальним за часів тривалого перебування на посаді обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева (1880–1906) [446, с. 740; 377, с. 46–53; 984, с. 6; 1028, с. 649; 958]. Тому в окремих міських поселеннях було й по декілька церковно-парафіяльних шкіл [85, арк. 2; 41, арк. 8–8 зв.; 287, арк. 1; 1054, с. 37–38; 1048, с. 30–31]. Малопоширеним явищем були двокласні церковно-парафіяльні та церковно-вчительські школи Синоду, що призначалися для підготовки їх вчителів. Єдина на все міське Правобережжя

церковно-вчительська школа функціонувала у Вінниці, примножуючи її освітній потенціал [830, с. 278–291; 959, с. 277].

Як стверджує В. Шандра, починаючи з другої половини XIX ст., освіта в процесі соціалізації містян набуває більшої значущості, водночас актуалізується потреба використання в навчальному процесі рідної мови. До того ж мова виступала ціннісним орієнтиром і в національному самовизначенні її носіїв [1145, с. XXXVI]. Хоча проблеми націотворення виходять за межі предметного поля цього дослідження, усе ж констатуємо, що найбільш упослідженими в царині навчання рідною мовою залишалося українське населення, яке унаслідок Валуєвської заборони 1863 р. та імператорських указів 1876-го і 1881 р. зазнало гонінь не за думки, викладені українською, а власне за саму мову (українську), якою вони викладалися [461, с. 10].

Від 70-х років в умовах посилення русифікації розпочинається «тиха боротьба» з її поступом, яка охопила весь обшир давніх річпосполитських земель [1190, с. 55], зокрема й Правобережну Україну. Якщо таємне навчання українською було характерне переважно для сільської місцевості [791, с. 798], то заборонені владою польські початкові школи організовувалися і в міських поселеннях. Можна стверджувати, що такі освітні осередки робили внесок у формування освітньо-культурного середовища лише польського люду і в них не було місця представникам інших етнічних груп.

Зауважимо, що сплеск таємного польського шкільництва припав на другу половину 80-х років. Тоді нелегальні освітні осередки були виявлені в заштатному місті Вербовці, містечках Дунаївцях на Поділлі, Фастові, Махнівці на Київщині та в деяких інших населених пунктах [77, арк. 9]. Важко сказати, наскільки оприлюднені органами поліції факти існування таких шкіл відповідали дійсності, оскільки до уваги бралися й анонімні наклепи на учителів, які нібито займаються нелегальною освітньою діяльністю. Позаяк слушним виглядає твердження сучасних польських дослідників, що феномен таємних польських школок в умовах Російської імперії був пов'язаний не лише із патріотичними позиціями польського люду, травмованого поразкою

Січневого повстання, а й із недостатньою кількістю російських початкових шкіл, які могли б відвідувати польські діти [1197, s. 180; 1190, s. 57].

Затверджені у квітні 1892 р. «Временные правила о взыскании за тайное обучение» поширювалися на всі губернії Західного краю [347, стлб. 803]. Однак навіть революційні події 1905 р. кардинально не вплинули на легалізацію польського шкільництва. За даними Л. Заштовта, упродовж 1905–1914 рр. на Правобережній Україні було викрито близько 300 таємних польських шкіл, із них до 1907 р. – 102. Добра третина таких освітніх осередків функціонувала в містах і містечках, де їх існувало й по декілька, в окремих з яких практикували ще й вивчення російської [1199, s. 264–265, 267, 270–271; 165, арк. 9–11].

І все ж у порівнянні з початковими школами культурний потенціал навчальних закладів гімназійного типу виглядав вагоміше, хоча їхня мережа не задовольняла зростаючих потреб містян [367, стлб. 1301–1351; 41, арк. 3; 371, с. 57; 910, с. 235]. Офіційна статистика на 1908 р. зафіксувала на Правобережжі чотирнадцять чоловічих гімназій, із них шість (Ковель Волинської, Сквиря, Сміла, Черкаси Київської, Вінниця, Тульчин Подільської губерній) мали статус приватних. На початку ХХ ст., окрім Рівненського, у міських поселеннях Правобережжя функціонувало ще три реальні училища, сконцентровані винятково в Подільській губернії – Вінниці, Проскурові, Барі [455, с. 7–93; 217, арк. 3; 118, арк. 2; 127, арк. 3; 617, с. 111; 371, с. 73]. Від початку ХХ ст. в культурному докїллі окремих повітових міст (Кременець, Бердичів, Могилів-Подільський) з'явилися комерційні училища, позаяк підготовлених професійних кадрів потребували торговельні, кредитні заклади, і в їхньому функціонуванні були зацікавлені представники підприємницького загалу [38, арк. 63; 127, арк. 2, 3; 721, с. 79]. Скромну та все ж окрему нішу займали семінарії (в губернських центрах) й духовні училища відомства Синоду [24, арк. 49]. У разі, якщо в містах чи містечках знаходила прописку вчительська семінарія, це також підсилювало загальноміський освітньо-культурний

потенціал, зокрема, Острога на Волині (до 1890 р.), Коростишева на Київщині [83, арк. 2; 424, с. 18].

Соціально-економічне й культурне піднесення міст потребувало ширшого залучення жіноцтва. Як слушно зауважила Лариса Буряк, запровадження жіночої освіти в Україні потребувало саме міського простору, його інфраструктури, а також інституцій, соціуму, здатних до адекватного сприйняття змін [692, с. 52]. У пореформену добу міське жіноцтво отримало змогу початкову освіту здобувати в двокласних училищах, церковно-парафіяльних школах [285, арк. 10; 288, арк. 7]. Навчання в жіночих єпархіальних училищах синодального відомства давало змогу донькам православного духівництва здобути відповідний рівень знань і працювати на ниві початкового шкільництва [768, с. 243, 249, 277].

Відповідно до положення від 29 травня 1869 р. жіночі прогімназії відкрилися в містечках Немирові, Білій Церкві, Златополі, отримавши згодом повноправний гімназійний статус [361, стлб. 1217–1228]. Набували середню освіту містянки й у жіночих училищах Міністерства народної освіти, заснованих приватними особами, чи то громадськістю: одне з найбільш відомих – училище в Острозі графа Д. Блудова, на фінансування якого держава не поскупилася коштами [961, с. 66; 1028, с. 586].

Своєрідний «парад» відкриттів жіночих гімназій прокотився провінційними містами на початку ХХ ст. й завдячує міським самоврядним структурам, чи то приватним особам. Судячи з дат їхнього заснування – 1905–1907 рр., революційні події лише пришвидшили цей процес. На теренах Правобережжя в 1908 р. їх нараховувалося вже 26, до того ж в окремих міських поселеннях (Бердичів, Біла Церква, Умань, Черкаси) одночасно функціонувало по дві гімназії для дівчат [455, с. 7, 12, 18, 28, 85, 90]. Прикметно, що в найменших за кількістю мешканців міських поселеннях (Здолбунів, Звенигородка, Балта, Гайсин) жіночі гімназії були єдиними середніми навчальними закладами [455, с. 7, 18, 28]. Вважаємо, що тут певну роль

відіграло й зацікавлення євреїв в освіті для своїх дочок, яких вони охоче почали віддавати до приватних гімназій.

Нижче окреслимо світоглядні трансформації єврейського населення щодо освітніх перспектив підростаючого покоління. У пореформену добу імперській владі так і не вдалося звести нанівець традиційну єврейську освіту. Як і раніше, євреї відправляли своїх дітей до хедерів. Підвищити рівень викладання в них мало б уведення іспитів для меламедів, остаточне розпорядження про які постійно переносилося на невизначений термін. Щоправда, у 1894 р. були видані правила про нагляд за їхньою діяльністю, однак рівень викладання та умови навчання в хедерах і на початку ХХ ст. не відповідали всім вимогам [651, с. 201]. Підвищений інтерес держава та міські управління проявляли до талмудтор, діяльність яких було легше контролювати: наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони постали в Рівному, Луцьку, Черкасах та інших містах Правобережжя [423, с. 78; 146, арк. 1; 158, арк. 12; 288, арк. 10].

Відповідно до уніфікації навчання в усіх освітніх установах на засадах державної російської мови влада мала намір пришвидшити й русифікацію євреїв. Збережена мережа казенних єврейських училищ вже у 80-х роках сприймалася ними достатньо позитивно, оскільки тут можна було безкоштовно отримати підготовку до вступу в загальноосвітні заклади, а за наявності ремісничого відділення – корисні практичні знання. Зазвичай до них вступали єврейські діти, які не володіли російською мовою, однак невдовзі вже виучувалися читати [6, арк. 19 зв.; 410, с. 9, 15–16; 667, с. 109–110]. Як альтернатива традиційним школам та казенним училищам в окреслений період набувають поширення приватні єврейські училища, яким віддавали перевагу для навчання дівчат [410, с. 20; 398, с. 154; 400, с. 160; 651, с. 83, 118, 179–180; 251, арк. 203; 292, арк. 28–29].

Водночас щораз більше єврейських дітей обирали загальноосвітні навчальні заклади – як початкові, так і гімназійного типу. Заохотити їх до навчання в загальноосвітніх закладах могло відкриття класів ручної праці й ремісничих відділень при училищах. Зокрема, у Балті в міському двокласному

училищі 1882 року серед 160 учнів навчалось понад 60 дітей із єврейських родин [172, арк. 8 зв.].

Враховуючи це, освітянське відомство видало розпорядження 10 липня 1887 р. про обмеження прийому їх у гімназії і прогімназії в місцевостях, які входили в смугу постійної осілості євреїв, до 10% загальної кількості учнів [1168, с. 411]. Саме тому на межі 80–90-х рр. кількість учнів-євреїв у школах гімназійного типу скоротилася більше ніж на половину [1028, с. 641; 119, арк. 32; 205, арк. 5 зв.]. Однак у жіночих гімназіях та комерційних училищах це розпорядження постійно порушувалося: в 1903 р. у Рівненській гімназії з 311 учениць – 120 були єврейками, що становило майже 40% учнівського контингенту [205, арк. 127; 178, арк. 89 зв.; 127, арк. 11].

У пореформену добу в суспільстві поступово утверджувалася думка, що владі не варто утискати приватну педагогічну діяльність, а навпаки, усіляко заохочувати, оскільки в такий спосіб можна досягти розширення освітньої мережі [228, арк. 11]. І справді, окремі приватні школи не поступалися державним ані побутовими зручностями, ані організацією навчання, тому їх мережа від 1880-х рр. стрімко зростала [295, арк. 7]. Упродовж 1880–1882 рр. клопотання про відкриття таких шкіл (переважно для дітей обох статей) порушувалися у низці міських поселень: Балті, Гайсині, Жмеринці Подільської, Старокостянтинові, Ковелі, Заславлі Волинської, Звенигородці, Умані Київської губерній. Прикметно, що дозволів добивалися домашні вчительки, що засвідчувало про успішне освоєння ними освітянської праці [70, арк. 4–5, 71, 134, 223].

Варто зазначити, що приватні школи набували усе більшої популярності поміж містян. Оскільки навчання в них ставало менш обтяжливим для батьків, зникла нагальна потреба готувати дітей до вступу в міські училища в домашніх умовах [70, арк. 56, 90]. Вочевидь це влаштувало й державу, адже проконтролювати навчальний процес тут було легше, аніж з'ясовувати, чого і як навчають домашні вчителі [515, с. 116; 1182, с. 44, 52–53]. А втім, якщо в осіб, що здобули освіту в домашніх умовах, з'являлася потреба в документі про

рівень здобутих знань, можна було скласти екзамени відповідно до програм гімназій, прогімназій чи реальних училищ [180, арк. 86; 508, с. 40; 518, с. 85–86].

Звернемо увагу, що потяг до знань і відповідно усвідомлення значущості освіти у пересічних містян формувалися поступально. Ще й у 80-х роках навіть поміж гласних міських дум траплялися неграмотні або малоосвічені особи, от як у Луцькій міській думі [143, арк. 26; 22, арк. 9]. Однак у молодого покоління бажання вчитися було вже прищеплене, хоча його повсякчас потрібно було плекати. Всеволод Чаговець, родина якого на початку 80-х років мешкала на околиці Старокостянтинова, згадував, що навчився грамоти від старших братів, використовуючи замість букваря шпальти газет. Та все ж головну роль у його початковій освіті та багатьох інших дітей з українських родин зіграв «старокостянтинівський Сковорода Петро Павлович», у якого любов до освіти реалізувалася в бажанні навчити грамоти дітей, а то й охочих до цієї справи дорослих. Навчав грамоти він за власною системою – в ігровій формі, використовуючи карти-літери за порядком їх розміщення в алфавіті. Посвята в «таємниці мудрості» могла відбуватися «на стайні, на кухні, в людській або на березі річки, чи то в полі» [530, с. 210].

Детальне опрацювання архівних фондів навчальних закладів та органів міського самоврядування, звітів губернаторів дозволяє стверджувати про відчутне зростання з кінця XIX ст. в містян потреби в грамотності. Адже міські установи, підприємства потребували більше освічених і професійних кадрів. У тогочасній періодиці можна було прочитати таке: «...в городе больше, чем где бы то ни было потребность в образовании сказывается среди населения с особенной силой. Здесь [...] стремление к образованию поддерживается самими условиями городской жизни, при которых человеку необразованному, а тем более совсем неграмотному жить весьма трудно» [603, с. 91].

Відчутну тягу до знань засвідчують численні звернення містян до керівників шкіл прийняти їхніх дітей на навчання. Найбільш переповненими на межі XIX–XX ст. залишалися початкові школи, особливо коли з кінця 70-х

років взяли до організації при них ремісничих класів чи відділень [17, арк. 9 зв.; 291, арк. 4; 172, арк. 8 зв.; 1048, с. 72]. За рахунок дотацій з міського бюджету відкривалися ще й паралельні класи, однак багато дітей продовжувало залишатися поза шкільним навчанням [291, арк. 40 зв.; 287, арк. 7, 19; 212, арк. 71]. Не такою критичною з приймання учнів виглядала ситуація у школах гімназійного типу, однак і вони були переповнені, – особливо молодші класи [205, арк. 95–96, 100; 123, арк. 56].

Ще раз наголосимо, що розширення шкільної мережі було викликане не лише потугами держави, а й бажанням навчатися самих містян. Останнє спонукало відомства, приватних осіб, власників поселень, міську владу зосереджуватися на освітянських проблемах і брати участь у формуванні освітньо-культурного довкілля, осердям якого виступала великодержавна російська культура. Наявність не одного, а декількох навчальних закладів, як це спостерігалось вже в чималій кількості міст, додавало живильного струменя міському культурному довкіллю.

4.1.2. Освітньо-культурні комунікації в шкільних колективах.

Нижче виокремимо коло культурних комунікацій всередині шкільних колективів. Чи зазнало якісних змін після Січневого повстання міське вчительство Правобережної України? Безсумнівно, імперській владі потрібні були освітяни, які б відповідали критеріям поборників «православ'я, самодержавності й народності» [5, арк. 93]. Розрахунок був на те, що краще до такої ролі могли б надаватися вчителі – вихідці з-поза меж Південно-Західного краю. Задля цього встановлювались надбавки до їхнього жалування [41, арк. 3 зв.; 12, арк. 2, 4, 5, 9, 11, 13, 15, 17, 19]. Однак «людський фактор» не вписувався в єдино задані державні канони. У секретному розпорядженні попечителя Київського навчального округу, розісланому в липні 1866 р., йшлося про те, яким має бути «взірцевий» гімназійний учитель: «В преподавании, как и во всей системе поведения учителя [...] вредно не одно гласное отрицание господствующих нравственно-религиозных и политических

понятий [...], но и равнодушные к основам современного порядка [...]. Надобно, чтобы учитель был сам глубоко преданный всему, что составляет сущность русского гражданина и русского человека...» [263, арк. 25 зв.]. Висока суспільна місія учительства у вихованні молоді «в глубоком сознании долга перед царем и отечеством» підкреслювалася очільниками округу і на початку ХХ ст. [179, арк. 54].

Поміж учителів траплялися й безмежно віддані ідеологічним догмам, і ті, які головну мету свого життя вбачали в служінні народу (не лише російському, а й польському чи українському). Саме тому вчителям-католикам у міські школи Правобережної України доступ був закритий [177, арк. 151 зв.]. Складніше було перекрити офіційні канали отримання допусків до праці для домашніх учителів римо-католицького віровизнання, однак і тут освітянське начальство рекомендувало поміж них «допускать к испытанию на право обучения чтению и письму с особенною осмотрительностью и только лиц вполне благонадежных...» [263, арк. 6]. Особливо боялися міністерські чиновники, щоб нові віяння, які асоціювалися з нігілізмом і українофільством, не проникали в стіни навчальних закладів. На їхнє тверде переконання, «кто является в частной и общественной жизни нигилистом или хлопманом, тот не может быть ни учителем, ни воспитателем» [263, арк. 27].

Слід зазначити, що, на відміну від педагогічного складу двокласних училищ, де найчастіше вчительські посади обіймали випускники гімназій чи вчительських інститутів, у середніх школах працювали вчителі переважно із вищою освітою [291, арк. 3; 1048, с. 42]. Здавалося б, увесь здобутий у стінах університетів інтелектуальний потенціал можна було сповна передати вихованцям. Однак реалії професійного й особистого життя вчителів у провінційних містах і містечках нерідко спростовували ідеали молодості. І тоді, як писав Володимир Короленко, «застывает учитель и превращается в лучшем случае в фонограф, со средним голосом и средним успехом перекачивающий сведения из учебников в головы [...] учеников» [505, с. 177].

Розглянемо детальніше світоглядні позиції вчителів Рівненської реальної гімназії/училища на основі спогадів його колишніх вихованців. В часи навчання Володимира Короленка (кінець 60-х – початок 70-х рр.), згодом відомого письменника, тут, як і повсюдно в школах, панувала російська мова. Однак уже в 70–80-х роках окремі з учителів наважувалися висловлювати жаль з приводу того, що учні-поляки не можуть вивчати польську літературу. Попри заборони римо-католицькі священники умудрялися Закон Божий викладати польською, цією ж мовою з хворими учнями-поляками спілкувався училищний лікар – поляк за походженням [543, s. 159–160; 548, s. 271; 549, s. 157].

Були й такі, як учитель Комаров, захоплений етнографічними дослідженнями українського народу (саме таких влада й зараховувала до українофілів) [505, с. 246]. Якщо вплинути на формування української ідентичності Короленка цьому шкільному наставнику не вдалося, то спілкування одного з учителів-українофілів (найімовірніше, саме Комарова) з учнем Опанасом Михалевичем відіграло вирішальну роль у формуванні світогляду останнього: «Українофільство було йому прищеплене [...] викладачем [...] гімназії, надхненною людиною, що закликав учнів до себе, читав їм “Кобзаря” і “Основу”, ідеалізував українську пісню і навівав любов до рідного побуту і культури», – згадував його син [479, с. 155]. Водночас учитель російської літератури Веніамін Авдієв на початку 70-х років на уроках російської словесності не боявся ознайомлювати своїх підопічних не лише з творами М. Добролюбова, І. Тургенєва, М. Некрасова, які не входили до навчальної програми, а ще й Тараса Шевченка [505, с. 270].

У середині 70-х років у Рівненському реальному училищі короткочасно працював викладач хімії М. Хоменко – прихильник поглядів російських народників, який згуртовував навколо себе свідому учнівську молодь, незалежно від етнічної приналежності – поляків, росіян, українців, євреїв [549, s. 156].

І все ж магістральний напрям русифікації шкільництва, головним виконавцем якої мав виступати учительський загаль, зберігався, то проявляючи

ознаки послаблення, то розгортаючись із новими силами. Якщо в 70-ті роки, коли події Січневого повстання почали вже відходити в минуле, заклик посилити русифікаторські позиції багатьма вчителями сприймався доволі індиферентно, то після вбивства Олександра II в 1881 р. русифікація знову посилилася. Та все ж, як згадували рівненські реалісти, після російсько-японської війни та революційних подій 1905 р. «...колектив учителів [...] змінився на краще: в основному це були молоді люди, які набиралися в університетах гуманізму і прогресу»[548, s. 174].

Схожі вчительські колективи склалися і в інших середніх навчальних закладах. Зауважимо, що у них, на відміну від початкових шкіл, було усе ще слабке представництво жіночої статі [125, арк. 6]. Подолати традиційно негативне ставлення до жіночої праці в освіті було не так просто. Як влада, так і місцеве населення продовжували завуальовано чи й відкрито засуджувати вибір жінками такої розумової праці, що руйнував стереотипи жіночої поведінки й міг привести до гендерної рівності [263, арк. 22; 287, арк. 18 зв.]. Та попри перешкоди учительки стають реальними агентами поширення знань й учасниками формування освітньо-культурного середовища.

Опубліковані статистичні дані та архівні матеріали свідчать про виразне зростання кількості учнів. Якщо в 1891 р. в навчальних закладах повітових міст Волинської губернії нараховувалося 4729 учнів (серед них третина дівчат), то в 1905 р. лише в середніх школах навчалось 3669 дітей, а в двокласних училищах – 4912 [23, арк. 101; 24, арк. 32]. Схожа ситуація складалася і в містах Подільської та Київської губерній, хоча в загальній чисельності містян частка охоплених навчанням дітей продовжувала зберігатися незначною і коливалася у межах 3–5% [19, арк. 29; 380, с. 0128–0130 (табл. XV)].

Унаслідок суспільних трансформацій на межі століть станова приналежність особи відігравала дедалі меншу роль. Ці зміни позначалися й на учнівському середовищі, до якого потрапляло щораз більше дітей з міських низів. Найбільше вихідців із міщанського й духовного, а також сільського станів навчалось в початкових школах, а от поміж учнів середніх шкіл

продовжували переважати діти дворян, чиновників й осіб духовного звання, хоча і в них пришвидшено зростала частка вихідців із міщан [8, арк. 10; 119, арк. 10; 398, с. 159; 391, с. 48; 371, с. 121].

Варто звернути увагу ще й на обставину, яка мала місце і в першій половині XIX ст.: значний відсоток учнів, зокрема, гімназій, не завершував навчання в повному обсязі й вибував раніше [17, арк. 72 зв.; 371, с. 144; 713, с. 87]. На наш погляд, головною причиною тут була нагальна потреба молоді в пошуку заробітку для прожиття, а не власне нехіть до освіти. Наголосимо, що в міжособистісних контактах учнів пореформеної доби й далі важила етнічна приналежність, а от різниця в соціальному й матеріальному статусі батьків, припускаємо, з роками могла відігравати меншу роль. На нашу думку, міська школа впевнено виконувала місію соціалізації молоді, яка, безперечно, вибудовувалася на імперських засадах.

На перший погляд, у шкільних аудиторіях чи на перервах важко було зрозуміти, хто зі школярів є росіянином, поляком, українцем чи євреєм, оскільки всі вони спілкувалися чи змушені були спілкуватися російською мовою. Однак у стосунках між учнями-поляками та вихідцями з російських (чи вже зрусифікованих) родин могли спостерігатися тертя [480, с. 478; 548, s. 166]. Культурне домінування учнів-поляків ще й наприкінці XIX ст. могло проявитися у спосіб, про який згадував один із вихованців Рівненського реального училища, трактуючи його на схилі життя, як «цікавий приклад колонізації, а не русифікації»: коли до Рівного з Києва перевівся на навчання один з учнів, то вже через рік спільного проживання з товаришами-поляками на учнівській квартирі він вільно спілкувався з ними польською мовою й навчився виразно читати «Пана Тадеуша» Міцкевича [549, s. 154–155]. Це свідчить про те, що попри очевидні переваги російської культури над польською в міському просторі Правобережної України стверджувати про її незаперечну перемогу було б зарано.

Безумовно, сімейне виховання мало значний вплив на формування національної ідентичності учнівської молоді, саме тому чимало учнів-поляків,

принаймні в позаурочний час, подалі від очей шкільних наглядачів, продовжували спілкуватися польською мовою [1182, с. 33]. І все ж істотна їх частка піддавалася русифікації. Припускаємо, що завдяки наставникам з демократичним світоглядом, які прищеплювали своїм підопічним загальнолюдські цінності й акцентували на перевагах російської культури.

Особливу роль у формуванні світогляду учнів відіграло вивчення російської літератури. Завдяки блискучому викладанню цього предмета в Рівненській реальній гімназії вже згадуваним учителем В. Авдієвим у його учня В. Короленка сформувалася російська ідентичність. І це попри те, що його мати була полька, а батько, який обіймав посаду повітового судді, мав українське коріння. Хоча поміж багатьох російських письменників Авдієв пропагував і творчість Шевченка, майбутній письменник Короленко відчув свою батьківщину, якою, за його словами, стала російська література [505, с. 270; 1149, с. 472–487].

Суспільне піднесення, викликане революційними подіями 1905 р., відбилося в намірах Міністерства народної освіти та Синоду допустити вивчення у школах рідної мови учнів. Однак фактично українська мова була під забороною впродовж усього імперського періоду, натомість польській та єврейській громадам таки вдалося відстояти викладання рідними мовами хоча б Закону Божого [1048, с. 76; 183, арк. 36, 204].

Безумовно, успішна чи менш успішна русифікація освіти мала незворотні наслідки: дедалі більше міських дітей відчували приналежність до імперського простору. І все ж пореформена школа не спроможна була їх усіх «перекувати» на відданих носіїв великодержавної російської культури. Формування національної ідентичності не було наперед задане, у процесі навчання в державних школах під впливом різних чинників учнівська молодь визначалася, з якою національною спільнотою себе асоціювати, і таке усвідомлення не завжди було на користь суто етнічній приналежності.

4.1.3. Шкільні бібліотеки і формування читацького середовища.

На етапі між Січевим повстанням 1863 р. та Революцією 1905 р. шкільні бібліотеки набували впливу на розширення міського читацького середовища. В який спосіб це відбувалося – розглянемо нижче.

Хоча у школах гімназійного типу формування книгозбірень й використання їхніх фондів було організовано ефективніше, бібліотечні зібрання вже мали й більшість початкових шкіл. Щоправда, поділ бібліотек у середніх школах на фундаментальні (для учительського загалу) й учнівські відділи аж до 1905 року обмежував доступ учнів до вільного вибору книжок [199, арк. 7].

Залежно від типу навчального закладу їх книжкові фонди коливалися від кількадесят до сотень і нерідко обраховувався кількома тисячами [245, арк. 16; 119, арк. 205]. Потреба їх оновлення спонукала до замовлень літератури не менш ніж на 100 руб., а кількість придбаних примірників могла становити як кількадесят, так і дві–три сотні [250, арк. 4; 119, арк. 2 зв.; 291, арк. 13; 172, арк. 9 зв.; 749, с. 142]. До 90-х років при бібліотеках продовжували функціонувати книжкові магазини для закупівлі підручників. А от облаштування окремих підрозділів книжок для учнів, які не в змозі були їх придбати власним коштом, схоже, не набуло поширення, проте підручники для роздачі бідним учням усе ж замовляли [245, арк. 2; 371, с. 71–72; 69, арк. 3].

Як і раніше, шкільні бібліотеки фінансувалися за державний кошт, однак зросло використання й так званих економічних сум (коштів від оплати навчання), особливо, коли йшлося про закупівлю книжок для учнівських книгозбірень [183, арк. 145]. Відтак у поповненні їх фондів проглядається і внесок батьків учнів. Водночас самим школярам, як то ще в річпосполитські часи, було заборонено займатися збором коштів на вказані цілі [69, арк. 6 зв.]. У поодиноких випадках допускалися шкільні добродійні акції, які набували виміру загальноміської культурної події. Так склалося в Жмеринському залізничному училищі, коли Управління Південно-Західної залізниці в 1903 р. дозволило частину зібраних коштів від благодійних спектаклів використати на потреби учнівської бібліотеки [125, арк. 97].

Для поповнення бібліотек середні школи вже напряму контактували з книговидавництвами, редакціями газет і журналів, книгарнями – переважно Санкт-Петербурга та Москви. Водночас у географії таких контактів провідне місце зайняв Київ – у пореформену добу значний осідок друкарства й книговидавництва в підросійській Україні [962, с. 14–15]. На прикладі Рівненського реального училища можна стверджувати, що поміж багатьох київських закладів книжкової торгівлі перевага віддавалася книгарні М. Оглобліна [988, с. 47–52].

Пришвидшити довіз друкованих видань до шкіл стало можливим, коли залізниця від 70-х років сполучила Правобережну Україну з Києвом, потому зі столичними та іншими містами держави. Вже на початку ХХ ст. їх доставлення із Санкт-Петербурга до Рівного залізницею займало лише три доби, а з Києва ще менше – лише добу [215, арк. 51 зв.; 216, арк. 5–5 зв.].

Комплектування шкільних бібліотек у рамках жорсткої регламентації читання фіксувалося циркулярними розпорядженнями освітянської та синодальної влади, правилами замовлення книжок та навчальних посібників освітніми закладами в книготорговельних фірм, уніфікованими каталогами книжок для шкільних бібліотек [183, арк. 20; 175, арк. 56; 179, арк. 42; 810, с. 28; 1006, с. 36–37]. Освітянське відомство ретельно відстежувало небажані з його погляду або й небезпечні для читання учнівською молоддю книжки й не вносило їх до рекомендованого каталогу учнівських бібліотек. В окремих випадках заборонялося видавати книжки та пресу, вже придбану раніше [263, арк. 23; 179, арк. 55; 183, арк. 168; 203, арк. 29; 257, арк. 2]. Найприскіпливіший нагляд здійснювався за комплектуванням бібліотечних фондів початкових шкіл, у яких окрім учнів, жорсткішій регламентації підлягало й читання вчителів [810, с. 29].

І все ж відпрацьований роками механізм комплектування шкільних бібліотек зазнавав позитивних змін. Від лютого 1906 р., хоча й короткочасно, вибором книжок змогли займатися педагогічні ради [179, с. 41; 183, арк. 20].

Проте безповоротно відмовитися від формування читацьких уподобань учнів та їхніх наставників ні освітянське, ні синодальне відомство так і не зголосилося.

Тож якою літературою комплектувалися шкільні бібліотеки у другій половині XIX – на початку XX ст.? Розглянемо це на прикладі книгозбірень середніх шкіл – найкраще укомплектованих книжками і з ширшими можливостями для учнів користуватися усім їх фондом. У їх учнівських відділах переважала література навчального змісту – посібники, твори класиків російської літератури (О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя) і, безперечно, книжки пізнавального характеру з тих галузей знань, з якими діти ознайомлювались у школі. У 1903 р. Міністерство народної освіти пропонувало розширити читання учнів творами новітньої російської літератури: І. Тургенєва, І. Гончарова, О. Островського, графа О. К. Толстого, А. Майкова, Ф. Тютчева, А. Фета. Водночас демонструвалося стримане ставлення до творчості Л. М. Толстого, Ф. Достоєвського [175, арк. 78].

Ширшим виглядав вибір книжок у фундаментальних підрозділах шкільних бібліотек. Приміром, до систематичного каталогу такого підрозділу бібліотеки Рівненського реального училища в 1891 р. було внесено майже 6 тис. назв книг, згрупованих у 19 відділів. За кількісним складом найбільш численними були такі: богослів'я, педагогіки, російської історії, географії, математики, природознавства, мистецтва, мовознавства і літератури, періодичних видань [200, арк. 209]. Особливий попит мав науковий доробок істориків М. Костомарова, В. Соловйова, В. Ключевського. Нерідко траплялися й солідні наукові видання, зокрема праці Археографічної комісії, «*Полное собрание русских летописей*». Зарубіжну класику презентували твори В. Шекспіра, Мольєра, Ф. Шиллера, Д. Байрона, Й.-В. Гете, В. Скотта [256, арк. 9].

При тому, що вибір книжок для учнівського читання постійно розширювався, лише зрідка на початку XX ст. туди потрапляли твори В. Короленка, М. Горького, М. Гаріна-Михайловського та багатьох інших письменників – сучасників тієї доби. Окремий сегмент книжкового репертуару

для учнівства заповнював такий різновид художньої прози, як пригодницька література: книжки Ф. Купера, Ж. Верна, Ч. Дікенса мали підвищений попит [196, арк. 88–90]. Фактично не комплектувалися українські видання на підставі розпоряджень міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р. та імператорських указів 1876 р. і 1881 р., оскільки, на думку влади, такі книги могли б слугувати подальшому пробудженню української національної свідомості [196, арк. 115 зв.; 200, арк. 44; 157, арк. 81; 461, с. 79, 139–140, 191–192; 810, с. 28, 155]. Після короткочасного періоду послаблення заборони Шевченкової творчості на початку 60-х років цю практику було продовжено [461, с. 145; 1011, с. 58]. Певною мірою відсутність українськомовних книжок компенсувала література з історії та культури Правобережної України авторства М. Максимовича, В. Антоновича, О. Левицького та інших [194, арк. 44; 196, арк. 95–96; 200, арк. 34, 42; 157, арк. 81, 90–91, 95 зв.].

Важливою складовою книжкового репертуару шкільних бібліотек були періодичні видання, які передплачувались за приписами циркуляра Міністерства народної освіти від 6 травня 1883 р. Приміром, у 1885 р. Могилів-Подільське реальне училище передплачувало дев'ять газетних та журнальних видань, а Рівненське реальне училище – 17. Стосовно останнього, то в 1903 р. передплата на пресу тут становила вже 45 найменувань [197, арк. 21; 203, арк. 82–82 зв.; 120, арк. 10]. У різні відтинки пореформеної доби навчальні заклади гімназійного типу Волині отримували такі популярні в Росії журнали, як «Современник», «Отечественные записки», «Киевская старина», «Исторический вестник», окремі періодичні видання з-за кордону, а от місцеву періодику передплачувати заборонялося [183, арк. 85; 810, с. 29; 995, с. 87]. І все ж задовольнити чимраз вищі читацькі запити учнів шкільні бібліотеки були не в змозі, до того ж у їхньому комплектуванні домінувала російськомовна книжка.

Так само, як до української книжки, не мало доступу учнівство й до польськомовних видань. Вартісна в науковому й художньому сенсі польська література, яка зберігалася в бібліотеках від попередніх часів, уже встигла

потрапити до університетських книгозбірень, а новочасні польські книжки для шкіл не закуповували [69, арк. 6; 543, s. 159–160]. Така ситуація спричинила формування нелегальних книгозбірень польської, української, частково й російської літератури, що циркулювала поміж учнів, а то й учителів. Одна з них наприкінці 70-х – на початку 80-х років існувала в Рівненському реальному училищі. До її створення були причетні декілька вчителів, які в такий спосіб намагалися ознайомити вихованців з новими ідеями соціального порядку та новинками світової літератури. Серед книжкового обміну цієї книгозбірні популярними були праці Л. Бланка, Ф. Лассаля, Д. Писарева, Міртова (П. Лаврова), а в учнів-поляків найбільше зацікавлення викликали твори Б. Пруса, Г. Сенкевича, О. Свєнтоховського. Таємна учнівська книгозбірня функціонувала тут й після 1905 р., однак обслуговувала потреби гуртка самоосвіти вже лише польської молоді. Активно допомагала поповнювати її книжкові колекції місцева польська громада Рівного [543, s. 161–162; 548, s. 273].

Зауважимо, що слідів таємних учнівських бібліотек суто українських книжок у навчальних закладах повітових міст і містечок Правобережної України практично не простежується.

Хоча в пореформену добу в містах таки формується мережа книжкової торгівлі, публічних та громадських книгозбірень, набувають поширення домашні бібліотеки, а книжкова продукція стає доступнішою ще й через замовлення поштою, однак не варто списати з рахунків відомий канал їх поширення, яким була школа. Як і в попередні часи, принесені дитиною зі школи підручники чи книжки-дарунки потенційно могли викликати інтерес до читання (нехай навіть і пасивний) у членів їхніх родин. Продовжувалася практика безкоштовної передачі навчальної літератури найбільш біднішим учням, так само, як і традиція дарунків книжок найбільш успішним [67, арк. 2, 4–5; 65, арк. 18; 257, арк. 8; 183, арк. 82].

З нагоди ювілеїв відомих діячів російської культури або важливих історичних подій учасникам шкільних культурних заходів роздавали твори

класиків російської літератури, їхні портрети, брошури про історичні події [254, арк. 37; 258, арк. 5]. У разі залишків, не розданих за призначенням, їх віддавали в шкільні бібліотеки й видавали на загальних підставах.

Попри те, що шкільні бібліотеки не мали права обслуговувати сторонніх осіб, такі випадки траплялися, тому потенційний читацький контингент зростав [438, с. 6; 243, арк. 2 зв.]. У спогадах про Лесю Українку Ольга Косач-Кривинюк згадувала зиму 1890–1891 рр., яку їхня родина провела в Луцьку, і про те, як її хвора сестра «мало куди ходила, все більше читала [...]. Книжки до читання приносив учитель городського училища п. Крохмальний [...] брав він книжки з великої хорошої бібліотеки (не лише з російських книжок, а й з книжок різними чужими мовами), що перейшли до городського училища од якоїсь давньої скасованої школи» [529, с. 49–50].

Під час літніх канікул учні могли користуватися випозиченими книжками впродовж довшого часу, отож ними могли скористатися й інші потенційні читачі з кола їхніх родин чи знайомих. Зокрема, з бібліотеки Рівненської жіночої гімназії в 1902 р. під час літніх канікул було видано близько 100 книжок сорока трьом особам (переважно ученицям), поміж яких п'ять видань ще й дружині гімназійного сторожа [178, арк. 39 зв.; 252, арк. 64].

Нерідко траплялося, що книжки не поверталися до бібліотек. З різних причин їх губили і вчителі, й учні, тому вони могли потрапити до інших осіб. Серед загублених книжок переважала російська художня література, дитячі журнали, твори пригодницького жанру [196, арк. 113; 202, арк. 19; 243, арк. 3, 64, 72 зв., 175–177 зв.]. Тлумачний словник В. Даля фіксує поширене вже в ХІХ ст. дієслово «зачитати» – у значенні не повернути книгу («пропасть в чужих руках») [1201, с. 664]. Відповідно, і через «зачитані» книжки могло розширюватися коло потенційних читачів у містах українських правобережних губерній.

Книжки, що мали незадовільний фізичний стан або ж які не використовувалися в навчанні, шкільна адміністрація мала право продавати на

спеціально організованих для цього аукціонах. Один із таких провели 1864 року в Рівненській реальній гімназії [264, арк. 41].

При окремих навчальних закладах практикувалося ще й відкриття книжкових складів, через які організовувалася оптова й роздрібна торгівля книжковою продукцією, яку могли придбати учні, різні установи, приватні особи. У другій половині 60-х років поміж трьох десятків книжкових складів, відкритих на кошти московського купця Ферапонтова задля поширення грамотності сільського населення Південно-Західного краю, функціонували такі і в містах, зокрема, у Рівному при місцевій гімназії [242, арк. 3]. Складська торгівля книжками набула поширення на початку ХХ ст. Зокрема, власник книгарні в Києві М. Оглоблін у 1902 р. мав склад київських видань у Рівненській жіночій гімназії [257, арк. 52]. У ці ж роки склад підручників та навчального приладдя для продажу учням за дешевими цінами функціонував і при Жмеринському залізничному двокласному училищі [125, арк. 22].

Отже, шкільні бібліотеки, книжкові фонди яких в окреслений період значно зросли, пропагували серед учнівської молоді передусім різножанрову російську книжку – як навчальну, так і художню. Російськомовного читача формувала й пропонована для читання перекладна література класиків європейського письменства. Однак притлумити інтерес до польськомовної чи української літератури офіційно регламентованим комплектуванням книжок до шкільних бібліотек було вже неможливо. Тому й побутували в багатьох міських школах поза офіційними таємні бібліотеки з книгообігом творів, заборонених владою до читання. Можна стверджувати, що книжки зі шкільних бібліотек мали реальні шанси потрапити також і до рук мешканців міст, що сприяло розширенню кола читачів.

4.1.4. Навчальні заклади в культурній взаємодії з містянами.

У пореформену добу навчальні заклади сприяли підвищенню загального рівня освіченості міського населення, виставляли для усіх, хто потрапляв у сферу їхнього впливу, відповідну планку культурних запитів. Кожній школі був

притаманний власний ритм культурного життя, який підпорядковувався головному її призначенню: не лише вчити, а й виховувати ввірених їй дітей у дусі відданості імперській владі й готовності стати в дорослому житті її надійною опорою [253, арк. 141].

Найвищий культурний потенціал продовжували демонструвати середні школи, які, на відміну від початкових, продукували різноманітніші культурні починання, що знаходили широкий відгук поміж містян. Шкільні освітньо-культурні заходи в річищі навчально-виховної діяльності трактувалися як позакласна робота, нові форми якої приживалися повільно через надмірний контроль з боку освітянської влади. Попри схвалення соціально-економічних перетворень у суспільстві, держава не поспішала віддавати контроль над шкільництвом громадськості, міцно тримаючи важелі впливу у своїх руках.

Зазвичай культурними атракціями були літературні бесіди (читання) з учнівською молоддю. Відповідно до циркулярного розпорядження Міністерства народної освіти від 25 червня 1863 р. їхні програми обов'язково затверджувались попечителем округу й узгоджувались з губернаторами [176, арк. 10]. Такий подвійний контроль мав убезпечити молодь від вільнодумства, яке могло ширитися через невдалий підбір книжок для читання [176, арк. 25; 371, с. 92].

Чи то ускладнена процедура отримання дозволів на проведення таких заходів, чи побоювання в умовах викорінення «духу польського сепаратизму» допустити якусь недоречність у виборі тематики літературних читань, однак такі заходи наприкінці 60–70-х років організовувалися не так часто, як це було раніше. Їх проведення активізувалося від середини 80-х років, чому, на наш погляд, посприяв дозвіл на організацію читань у школах Київського навчального округу від 26 жовтня 1885 р. з використанням проєкційного ліхтаря [458, с. 113; 197, арк. 46].

Цей винахід, який отримав назву «чародійного ліхтаря», давав змогу ілюструвати виступ лектора-вчителя з будь-якої обраної теми серією проєкцій (так званих «світлових», або «туманних картин», «живих фотографій» тощо) на

екрані і в такий спосіб унаочнити літературні читання, наблизити розуміння тексту до учня [741; 1115, с. 5; 258, арк. 33 зв.; 613, с. 111; 768, с. 361]. Відповідно до тематики читань зображення могли бути як чорно-білі, так і з грою кольорів, у дерев'яних рамках або без них, російського чи іноземного виробництва.

Слід зауважити, що у 80-х роках використання «чародійного ліхтаря» було ще справою новою, тож у школах його популяризували вчителі-ентузіасти. Одним із перших у Рівненському реальному училищі «туманні картини», які ілюстрували байки Крилова, повість Гоголя «Тарас Бульба», портрети їх авторів почав використовувати учитель Морачевський [197, арк. 47]. Привабливістю літературних читань для учнів Козятинського залізничного училища у святкові та вихідні дні переймалося Управління Південно-Західних залізниць, тому замовило в 1899 р. проєкційний апарат [71, арк. 2–3]. Такі дарунки школам робили й приватні особи [420, с. 10].

Урочисті акти й академічні зібрання залишалися звичними святами і в пореформеній школі, а їх офіційний характер підкреслювало обмежене коло гостей: зазвичай кілька місцевих урядовців та вищого рангу військових, священнослужителі тощо [371, с. 95; 458, с. 208, 263, 265; 768, с. 191]. Формою та змістом такі культурні заходи мали демонструвати зв'язок освітніх установ із культурним простором усієї імперії, однак до тісніших комунікацій з міським освіченим соціумом не налаштовували.

Короткочасно на початку 80-х років була відновлена традиція, притаманна ще польським школам часів Т. Чацького, коли у стінах навчальних закладів організовували публічні лекції для населення. Їхню просвітницьку мету могли поєднувати з доброчинною: для публіки встановлювали вхідну плату, а зібрані кошти використовували на допомогу бідним учням. У 1880–1881 рр. у Рівненському реальному училищі до цієї справи долучилося декілька вчителів, які зголосилися прочитати лекції з проблем гігієни та природничих наук [176, арк. 21]. Завдяки таким заходам містяни могли почути про наукові досягнення, профілактику інфекційних захворювань. Та все ж Міністерство

народної освіти до 1905–1907 рр. найчастіше вдавалося до заборони публічних заходів у шкільних приміщеннях, якщо вони не пов'язувалися з навчально-виховною роботою, мотивуючи це недопущенням впливу громадськості на шкільне життя [71, арк. 99; 80, арк. 16, 23; 123, арк. 27; 452, с. 315]. Щоправда, такі приписи не поширювалися на ті освітні установи, які підпорядковувалися іншим відомствам. Зокрема, Міністерство народної освіти нічого не могло вдіяти з намірами Управління Південно-Західної залізниці влаштувати розважальні вечори для службовців станції Козятин у приміщенні місцевого залізничного училища, позаяк цей заклад утримувався його коштом [80, арк. 6; 125, арк. 47].

Скористались після революційних подій 1905–1907 рр. наданням права самостійно вирішувати доцільність публічних заходів в освітніх установах їх керівні органи, поміж яких попечительська рада Вінницької жіночої гімназії, запропонувавши читання з «туманними картинками» про запобігання холерній епідемії проводити спільно для учнів та їхніх батьків [123, арк. 30–31].

Від 1890-х рр. у позакласному житті набуває поширення відзначення так званих «царських днів», пов'язаних із пам'ятними датами імператорської родини, на які запрошували офіційних гостей [185, арк. 5 зв., 11 зв., 12, 13 зв., 19, 20 зв., 21, 26 зв., 27, 29, 30 зв., 31–31 зв.; 206, арк. 56; 371, с. 97]. Припускаємо, що вищий емоційний заряд в учнівській молоді могло викликати вшанування визначних історичних подій чи ювілеїв відомих російських письменників. Контрастувало із такими заформалізованими віншуваннями з релігійним забарвленням влаштування читань з «туманними картинками» (особливо в початкових школах), роздавання текстів біографій, книжок чи портретів письменників. Саме в такий спосіб школи долучилися до відзначень на місцевому та державному рівнях 50-х роковин загибелі О. Пушкіна (1887), 900-ліття хрещення Русі (1888), 100-літнього ювілею від дня народження О. Пушкіна (1899), 50-х роковин смерті М. Гоголя й В. Жуковського (1902) [79, арк. 1; 82, арк. 11; 207, арк. 90; 252, арк. 1]. І хоча найгучніші державні ювілеї припали на 1907–1913 рр. (про що йтиметься згодом), відзначення вказаних

вище пам'ятних дат започатковувало нові культурні традиції, які, апробовані у стінах освітніх закладів, набували поширення на всьому міському просторі Правобережжя. Подекуди ініціювалися урочистості, пов'язані зі шкільними ювілеями, які, завдяки меншій офіційності, могли привабити більше містян. До таких віднесемо відзначення в 1888–1889 рр. півстолітніх ювілеїв Немирівської чоловічої гімназії та Рівненського реального училища [206, арк. 105; 607, с. 116–117].

Поширення набувало залучення учнівської молоді до театрального мистецтва через аматорські шкільні колективи. Особливу популярність у глядачів мали п'єси М. Гоголя та О. Островського [458, с. 266]. Водночас український культурний складник (утім, як і польський) у програмах концертних чи театральних дійств фактично був відсутній. Лише після 1905 р. з'явилася надія, що надбання української культури стануть доступнішими й міській школі, а потому й ширше – містянам. Приміром, у 1906–1907 рр. в Острозькій чоловічій гімназії існував аматорський музично-драматичний гурток, учасники якого ставили п'єси «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка. Проте невдовзі дирекція гімназії заборонила українські вистави й концерти [789, с. 437].

Від 1890-х рр. у школах набуває популярності нова форма культурних заходів – літературно-вокально-музичні ранки, а особливо вечори. Це, по суті, були розширені концертні дійства, проведення яких у вечірні години могло доповнюватися ще й танцювальною частиною. Найчастіше такі свята влаштовували напередодні Різдва чи Нового року, Масниці (перед Великим постом). Кожен з учасників міг продемонструвати свій творчий потенціал у виразному читанні чи співі (переважно хоровому) або ж грі на музичних інструментах у складі учнівського оркестру [205, арк. 11, 17–18, 21 зв., 28; 768, с. 191]. Саме такі небуденні події були «святом єднання» шкіл із міською громадою й розширювали межі шкільного культурного простору завдяки колу зацікавлених осіб – членів учительських родин, батьків учнів, шкільних меценатів, міських можновладців, офіцерів військових частин, а то й окремих

громадських організацій. Прикметно, що на межі XIX–XX ст. шкільні свята в такому форматі вже здобули популярність і в початкових школах. Їхні виховні й естетичні цілі тут вдало поєднували «приємне з корисним» і поширювалися на гостей [602, с. 117].

Як і в першій половині XIX ст., у пореформену добу неординарними подіями в шкільному житті залишалися зустрічі з російськими імператорами під час їхніх подорожей Правобережною Україною. Зазвичай це були короткочасні хвилини спілкування, а то й лише обмін вітаннями під час зупинок залізничного потяга, який доправляв їх до місця проведення чергових військових маневрів, чимало з яких відбувалося на Волині [63, арк. 1 зв., 16; 1146, с. 49].

І все ж у шкільному повсякденні святкові дійства випадали зрідка, будні ж збігали в навчанні. Починаючи з 80-х років, міністерські школи долучилися до намірів держави й суспільства швидше подолати кричущу неписьменність населення й ініціювали відкриття низки вечірніх класів для дорослих, у яких заняття проводили їхні вчителі [363, стлб. 1216; 74, арк. 1–2]. Такий контакт загальноосвітніх закладів із новими освітніми осередками сприяв розширенню культурного довкілля через долучення до його творення нових акторів – міського простолюду в ролі споживачів освітніх послуг. У містечках, де функціонували народні училища, до таких пропозицій приєднувались й парафіяльні священники, які викладали Закон Божий [290, арк. 7; 76, арк. 19; 81, арк. 8; 74, арк. 18, 20–21; 124, арк. 2; 78, арк. 4, 26, 37; 86, арк. 4, 12, 18].

Зазвичай для такої форми навчання організовувалися групи із 20–30 осіб, серед яких були як неписьменні, так і ті, що вміли лише читати. Однак уже добра половина класу могла формуватися з тих, хто встиг набути навичок читання та письма і ставив за мету повторити пройдений матеріал [78, арк. 5]. Хоча вчителям, які працювали в недільних школах у вільний від основної роботи час, передбачалася грошова винагорода, багато з них зголошувалися працювати безкоштовно. Зокрема, без жодної винагороди навчати дорослих у Вінницькому двокласному училищі 1903 року виявили бажання училищний

лікар Шафір, учителька арифметики жіночої гімназії Герасимова, дружина мирового посередника Линевиц [86, арк. 12, 18; 74, арк. 11, 15]. Таким чином, в ореол культурної взаємодії з навчальними закладами потрапляли і грамотні містяни, й учителі інших міських шкіл, демонструючи здатність освітніх осередків до багатоканальної комунікації.

Після тривалої перерви набувають поширення недільні школи, школи грамоти, недільні читання для неписьменних чи малограмотних дорослих та підлітків [560, с. 83]. Такі форми освітньої й просвітницької діяльності могли розгортатися як на базі духовних училищ, так і церковно-парафіяльних шкіл, а також навчальних закладів Міністерства народної освіти. Одна з недільних шкіл, відкрита 1892 р. при Черкаському духовному училищі, успішно виконувала покладене на неї завдання навчати грамоти найбільше населення міста Черкаси [287, арк. 10–10 зв.].

На повсякденному шкільному житті позитивно позначалися контакти з приватними особами, державними, громадськими й самоврядними інституціями. Для організації учнівських оркестрів чи занять танцями шкільна влада зверталася до послуг капельмейстерів військових оркестрів та військовослужбовців, які володіли танцювальним мистецтвом, або ж запрошувала приватних учителів музики й танців [179, арк. 61 зв., 62, 66–67; 188, арк. 6, 233–233 зв., 191, арк. 1, 3, 8; 205, арк. 5; 257, арк. 12]. Під час таких занять відточувалась майстерність учнів, яку вони з успіхом демонстрували перед гостями на літературно-вокально-музично-танцювальних вечорах.

Хто ще контактував зі школами, розв'язуючи їхні повсякденні проблеми? Тут варто згадати ще й про почесних смотрителів парафіяльних і початкових училищ Міністерства народної освіти, а також попечительські ради середніх шкіл. Приміром, завдяки почесному смотрителю Черкаського двокласного училища графу О. Бобринському наприкінці XIX ст. цей навчальний заклад володів чималим запасним капіталом (близько 5 тис. руб.), який використовувався на шкільні культурні потреби [286, арк. 25 зв.].

Зазначимо, що представлення на посади почесних попечителів уже не було преференцією дворянських зібрань, а до виконання таких обов'язків найчастіше долучали державних чиновників чи службовців. Попечительські ради навчальних закладів організовували матеріальну допомогу бідним учням й винагороджували успішних учнів, фінансували їхні екскурсійні подорожі або заміські прогулянки [125, арк. 57; 177, арк. 42, 59]. Революція 1905 року позначилася на демократизації їх складу і розширенні повноважень. Однак й надалі налагоджувати культурні комунікації з освітніми осередками міської громадськості доводилось із перепонами, хоча вона й готова була взяти на себе ширші зобов'язання щодо опіки над школами [259, арк. 163; 127, арк. 4 зв.].

Події 1905–1907 рр. дали поштовх до тісніших контактів з батьками учнів. Оскільки школи вже втрачали становий характер, то відповідно й середовище батьків виглядало неоднорідним за матеріальними статками, становою й етнічною приналежністю. Безумовно, це створювало труднощі в їхньому згуртуванні. Неочікуване припинення занять восени 1905 р. з ініціативи учнівства в багатьох школах Правобережжя на підтримку страйкового руху, який ширився імперією, змусили Міністерство народної освіти дати дозвіл на створення батьківських комітетів [394, с. 390–391; 581, с. 23]. Вони долучалися до обговорення скасування позакласного нагляду за учнями, претендували на участь у роботі педагогічних рад із правом дорадчого голосу. Батьки вважали за потрібне, щоб шкільні бібліотеки комплектувалися не за вказівками освітянської влади, а за розпорядженням педагогічних рад спільно з їхніми представниками. Окремі з комітетів порушували питання про вільний вибір самими учнями тематики літературних бесід [251, арк. 2, 4, 208].

Шкільна влада в умовах революційного піднесення в країні змушена була тимчасово погодитися на вказані вимоги батьківських комітетів і в такий спосіб сприяти їхній участі в житті навчальних закладів [183, арк. 20, 192; 481, с. 21]. Звісно, на позицію батьків впливала нестабільна політична ситуація в країні, тому діяльність новостворених комітетів не можна назвати продуктивною, в умовах революційного спаду вона ослабла, а перевибори викликали щораз

менше ентузіазму [251, арк. 2; 250, арк. 26]. І все ж окремі з них таки проявляли активність. Зокрема, у 1907 р. батьківський комітет жіночої прогімназії А. Коленко в Луцьку ініціював реорганізацію цього навчального закладу в повну жіночу гімназію, ще й виступив посередником між міською владою й шкільною адміністрацією в питанні облаштування парку (саду) на Парадній площі, поруч зі шкільними подвір'ям, де невдовзі висадили молоді дерева [147, арк. 63].

Від 90-х років фіксується ще й така новація, породжена бажанням громадськості сприяти розв'язанню шкільних проблем, як товариства допомоги нужденним учням [996, с. 247–248]. Хоча поле діяльності таких товариств концентрувалося переважно поза межами шкіл, де в різний спосіб проявлялась їхня здатність здобувати фінансові й матеріальні засоби для допомоги бідним учням, відвідування ними навчальних закладів під час свят, а то й у будні сприймалися з належною пошаною. Адже завдяки зусиллям таких благодійників організовувались учнівські сніданки, влаштовувались для дітей літературно-музичні вечори [420, с. 9].

Варто наголосити ще й на поживленні на межі XIX–XX ст. контактів навчальних закладів з міською владою, ба навіть ширше, готовності й здатності останньої сприймати зростальні освітні запити містян як невідкладне завдання своєї діяльності. І це при тому, що донедавна самоврядні структури слабо відгукувалися на виклики часу. Інвестуючи в початкову освіту, міські думи й спрощені громадські управління бралися за відкриття паралельних відділень підготовчих і основних класів училищ, виділяли субсидії парафіяльним школам на придбання підручників [27, арк. 197 зв.; 29, арк. 127 зв., 247 зв., 273 зв., 494 зв., 561 зв., 717]. Бували й випадки, як-от у Дубні, коли міська влада в 1901 р. виділила кошти двокласному училищу на влаштування шкільного свята, присвяченого пам'яті М. Гоголя [994, с. 69].

Особистих контактів зі школами, освітянською владою, містянами потребувала і реалізація намірів міської влади про виділення земельних ділянок під будівництво шкільних приміщень, або ж зведення їх самотужки. Успішніше

це вдавалося тим містам, які демонстрували високі показники економічного росту, зокрема Вінниці. У 1899 р. Вінницька міська управа ініціювала створення при думі спеціальної шкільної комісії, яка мала опікуватися влаштуванням на передмісті «Хутори» однокласної школи. Запропонований міською владою господарський спосіб зведення будівлі мав долучити до реалізації вказаного освітнього проекту мешканців цієї вінницької околиці [130, арк. 1, 88; 1012, с. 84].

Посередницька роль міських управлінь між усіма акторами освітньо-культурної взаємодії проявлялася і в ході реалізації її ініціатив про відкриття середніх навчальних закладів. Нерідко розв'язання таких питань розтягувалося в часі на довгі роки або ж заходило в глухий кут, однак іншого способу набути міській громадськості досвіду колективної участі в освітніх справах, схоже, не існувало [21, арк. 217 зв.; 88, арк. 1 зв.; 673, с. 78–81; 675, с. 490].

Нові способи розширення соціальних контактів на початку ХХ ст. демонструвала Рівненська міська дума, коли взялася за реалізацію ідеї відкриття жіночої гімназії. Щоб переконатися в доцільності цього проєкту, один із членів освітньої комісії барон Федір Штейнгель – власник Городоцького маєтку з околиці Рівного, 1900 р. взявся поширити опитувальні листи поміж рівнянами та мешканцями інших міст і містечок Волинської губернії. За соціальним складом поміж його адресатів були чиновники різних відомств, військовики, представники духовництва, купці, управителі маєтків, бухгалтери, залізничники, лікарі, техніки, адвокати, архітектори, аптекарі, тобто саме ті категорії населення, які були найбільш зацікавлені, щоб їхні доньки здобули середню освіту. І хоча результати опитування не були оприлюднені, є підстави вважати, що отримані відповіді були позитивними. Підтримало міське самоврядування й почин самих рівнян зібрати кошти для зведення гімназійної будівлі [216, арк. 2 зв.; 261, арк. 2]. Тут варто зауважити ще й особисті обставини, які штовхали очільників міст пришвидшувати відкриття жіночих гімназій: у їхніх сім'ях підросли доньки, яким вони прагнули дати освіту, не виїжджаючи із рідних міст [1126, с. 68].

У поле культурної взаємодії міських самоврядних структур із закладами освіти потрапляли й приватні школи, яким за наявності відповідних коштів також надавалася посиljena підтримка [214, арк. 279]. До механізмів комунікацій була залучена й така форма соціальної підтримки, як виділення учнівських стипендій найбільшим учням [29, арк. 719; 30, арк. 77, 190 зв.]. Розподіляючи стипендії, окремі міські управління подавали приклад соціальної та релігійної толерантності, що позитивно позначалося на культурній співпраці зі школами. Зокрема, при виділенні стипендій трьом учням двокласного училища, міська влада Балти наполягла, щоб їх від 1882 р. отримували діти містян – один виходець із дворянської родини, один – із християнської конфесії та ще один єврей [172, арк. 2; 451, с. 164]. Паритету в розподілі учнівських стипендій дотримувалися і Могилів-Подільська й Бердичівська міські думи [141, арк. 14 зв.; 29, арк. 319 зв.; 451, с. 164]. Для міської влади важливо було продемонструвати ще й власну причетність до творення імперського культурного простору. Для цього добре надавалося найменування стипендій на пошану відомих діячів російської культури чи представників імператорської родини. Найбільшого поширення від кінця XIX ст. набули так звані Пушкінські та Гоголівські стипендії, імені спадкоємця російського престолу цесаревича Олексія [29, арк. 494 зв., 211, арк. 133; 174, арк. 79].

Зовнішній вектор культурної взаємодії навчальних закладів із міським соціумом простежується й через найбільш резонансні події шкільного культурного життя, які набували виміру загальноміського значення. Під цим кутом зору можна розглядати й міжособистісне комунікування учителів та учнів поза стінами освітніх установ, а також їхнє залучення до ширшого формату освітньо-культурного життя.

Наголосимо, що для трансформації такої події, як відкриття навчальних закладів в традицію, аби містяни сприймали її як складник культурного повсякдення, потрібен був час. Приміром, 1867 року в Острозі завдяки відомій петербурзькій аристократці Антоніні Блудовій була зведена будівля для Кирило-Мефодіївського братства та жіночого училища імені Д. Блудова.

Виконавцями сценарію урочистого завершення цих робіт постала артіль робітників із російської глибинки. Окрім традиційного ритуалу освячення будівлі та святкового обіду, було передбачене ще й народне гуляння. Однак завершальну частину свята не підтримали містяни, бо поведінка робочої артілі з її гучним ушлявленням «царя-батюшки», російськими народними й солдатськими піснями була чужою для острожан, тому огорожа садиби училища продовжувала розділяти два світи – тих, хто прогулювався містом тієї днини, і тих, хто уособлював «російський світ» [478, с. 2].

І все ж самопрезентації шкіл сприяли утвердженню престижу освітніх установ в очах пересічних містян, тіснішим контактам із міською громадськістю [287, арк. 19; 1126, с. 68]. У пореформену добу цей інструментарій почали широко використовувати й початкові школи. Восени 1889 р. службовці й працівники майстерень станції Бобринська Фастівської залізниці, прибулі керівники залізничного відомства двічі поспіль були учасниками урочистих подій – відкриття однокласного народного училища, а після того, як його статус підвищили до двокласного залізничного, – ще одного дійства [84, арк. 1–1 зв., 6, арк. 16].

У події культурного виміру всього міста перетворювалися й весняні шкільні свята посадки дерев («празднества древонасаждений») [178, арк. 71–72; 181, арк. 130]. Ще донедавна улюблені свята шкільної дітвори – маївки, за рідкісними випадками, зникають зі шкільної традиції [458, с. 208–209; 534, с. 11], хоча можна стверджувати про їх трансформування у проведення по завершенні навчання заміських екскурсій усім шкільним колективом. Варто віддати належне Міністерству народної освіти, яке на початку ХХ ст. переймалося, щоб організація учнівських прогулянок та подорожей як до найближчих міських околиць, так і історичними місцями імперії набула масового характеру. Такі культурні заходи, віднесені до переліку «розумних розваг», мали позитивно позначатися на духовному та фізичному розвитку школярів, сприяти формуванню поняття «батьківщина», яке охоплювало й

ознайомлення зі старожитностями того регіону держави, де жила та навчалася молодь [179, арк. 61; 180, арк. 42; 204, арк. 33].

Безумовно, проведення спільних заміських прогулянок учнівсько-викладацьким складом разом із батьками учнів, сім'ями службовців розширювало межі культурної взаємодії навчальних закладів [250, арк. 21]. З пізнавальною метою наприкінці навчання 1903 року учні Рівненського реального училища відвідали сусідній Здолбунів, де ознайомилися з роботою цементного заводу, залізничного депо, облаштуванням метеорологічної станції й майстерні місцевого залізничного училища [205, арк. 152]. А от відвідати столичні міста чи ознайомитися з історичними пам'ятками, скажімо, Києва, враховуючи слабе матеріальне забезпечення учнів, наважувалися лише окремі шкільні колективи [178, арк. 36–37 зв.; 181, арк. 55–56; 190, арк. 64; 117, арк. 24].

Якщо екскурсійні практики шкільної молоді окружна адміністрація сприймала як «розумні розваги», то її участь у міських масових культурних заходах без спеціального дозволу була заборонена, оскільки розцінювалась як «украй шкідлива з педагогічного погляду». До таких відносили розважальні атракції – міські публічні бали, танцювальні вечори. Окремих дозволів для учнів вимагали в разі відвідування театральних вистав [254, арк. 144; 179, арк. 117–118].

Зауважимо, що на відміну від повітових міст і містечок у губернських містах, передусім у Києві, для учнів пропонувалися доступніші й привабливіші культурні розваги. А от для учнівства міської глибинки вони обмежувалися переважно аматорською сценою й заходами добродійних товариств [179, арк. 119; 260, арк. 19].

Такі дії шкільної влади, безумовно, звужували культурну активність учнівської молоді, і все ж освоєння ними нових майданчиків міського простору набувало поширення. Дедалі частіше учнівські колективи таки організовували культурні заходи за межами школи. Зокрема, у 1891 р. Луцьке двокласне училище влаштувало літературний вечір у приміщенні місцевого офіцерського

клубу, що передбачало присутність військових, а то й пересічних містян [80, арк. 24; 123, арк. 23]. Доречною виглядала участь учнівських церковних хорів у просвітницьких заходах, що їх організовували попечительства про народну тверезість (діяльність останніх ще буде розглянута детальніше).

Міське учнівство Правобережної України в різний спосіб намагалося задовольнити потребу в неформальному спілкуванні зі шкільними наставниками. Це міг бути під час гостювань у них обмін книжками з домашніх книгозбірень, обговорення прочитаного та актуальних суспільних проблем [480, с. 436; 479, с. 153–155].

Зазначимо, що система взаємного нагляду учнів у пореформену добу вже відходила в минуле. Однак серед шкільної молоді ще зберігалася така форма комунікацій зі співучнями й ширше – з містянами, як репетиторство. Оскільки аж до початку ХХ ст. чимала частка учнів (переважно гімназистів) і далі мешкала на учнівських квартирах, залишався актуальним нагляд за ними та надання послуг у приготуванні домашніх завдань. До обов'язків «старших» та «репетиторів» продовжували долучати надійних і кмітливих старшокласників, яких попередньо екзаменували на відповідність цим званням. У такій ситуації перевага надавалася особам православного сповідання, яких зобов'язували слідкувати за мовою спілкування в учнівських квартирах – обов'язково російською [371, с. 66–67; 506, с. 269]. Заняття репетиторством і приватним викладанням зближували позиції учнів та вчителів у культурних комунікаційних практиках із містянами, хоча вчителі мали переваги в такій діяльності й ними користувалися [179, арк. 15].

Реформування різних сторін життя в імперії вселяло надію й надихало молоду плеяду представників учительської праці до активної суспільної позиції та участі в культурному житті міських поселень. Значущою була участь учительства у тих ділянках освітнього-культурного життя, де реалізувалося гасло подолання неписьменності. Представників учительської професії нерідко можна було зустріти на масових культурних заходах громадських товариств просвітницького спрямування.

В умовах тотальної русифікації лише окремі представники вчительського загалу наважувалися «наводити мости культурного порозуміння» між українським етносом та обраними ним героями, поміж яких визначальною стала постать Шевченка. До таких поодиноких представників української інтелігенції можна віднести штатного смотрителя Канівського училища Василя Гнилосирова, який від 1873 р. упродовж майже трьох десятиліть подавав приклад безмежної пошани до пам'яті Кобзаря [644, с. 9; 752].

Отже, в окреслений період навчальні заклади та їхні колективи продовжували відігравати важливу роль у культурному житті міської провінційної глибинки Правобережної України. Культурні атракції чи просвітницькі заходи у стінах навчальних закладів притягували до себе щораз більше містян із різних прошарків населення. Попри офіційні перепони вчительство дедалі активніше втягується в міське культурне та громадське життя, тим самим спрямовуючи вектор взаємодії навчальних закладів із містянами за межі шкільних майданчиків.

Підсумовуючи розглянуту проблему, варто зауважити, що реформування в галузі освіти між Січевим повстанням 1863 р. і Революцією 1905 р. позитивно позначилося на розширенні освітньої мережі. Відкриття нових шкіл залежало не лише від ініціатив держави, а й від усвідомленої позиції міського соціуму сприймати освіту як духовну й матеріальну цінність, на якій мають вибудовуватися життєві перспективи молодого покоління. Хоча навчання рідними мовами (українською, польською, частково і єврейськими) залишалося під заборною, русифікація через школу не була всеохоплюючою.

4.2. Нові форми культурної самореалізації містян

4.2.1. Потенціал міської інтелігенції у творенні культурного довкілля.

У пореформену добу набуття освіти, спілкування з книжкою, мистецькими здобутками як вже усталені цінності сприймало дедалі більше містян, адже прискорені ритми повсякдення потребували грамотних, ба більше – різнобічно освічених людей. Як по всій Російській імперії, рівень грамотності

міського населення проявляв тенденцію до зростання і в українських правобережних губерніях [1021, с. 39]. За даними всеросійського перепису 1897 р. показник грамотних містян тут склав 42,86% від усіх їх мешканців (додаток Б. 27). Зауважимо, що ця цифра не набагато нижча від загальноімперського показника, що сягав 45,3%. Та все ж серед загальної кількості грамотного міського населення Правобережжя було вкрай мало осіб із середньою, а особливо з вищою освітою. Найбільше містян з освітою, вищою від початкового рівня, мешкало в Київській губернії – 15,6% (передусім завдяки Києву) [429, с. IX]. А от осіб, які здобули освіту, вищу від початкової, у всій Волинській губернії було 3,8%, а в Подільській губернії ще менше – 0,5% [428, с. XVI; 430, с. IX].

Між тим нечисленна когорта містян із середньою та вищою освітою становила ядро освіченого товариства, інакше кажучи, міської інтелігенції, яка наприкінці XIX ст. усе відчутніше впливала на змістовне наповнення культурного життя. Можемо констатувати, що, виконуючи головну соціальну функцію «створення і відтворення духовно-культурних цінностей» [815, с. 17], притаманну епосі модернізації, міська інтелігенція активізувала до співучасті в культурному житті й пересічних містян.

За матеріалами перепису 1897 р. до цього нового прошарку міського населення (незалежно від етнорелігійного походження та стану) можна зарахувати представників таких професійних груп: чиновництво; осіб, які перебували на службі в громадських і станових інституціях; містян, які займалися приватною юридичною практикою; служителів культу різних релігійних сповідань (православного, католицького, юдейського); залучених до навчальної та виховної діяльності; у сфері науки, літератури й мистецтва; лікарської та санітарної діяльності; службі при добродійних організаціях [403, с. 258–292]. У такому разі питома вага осіб, причетних до інтелектуальної праці, у міському просторі Правобережної України могла становити 2,4% усіх осіб, що мали самостійні заняття (без членів їхніх родин) (додатки Б. 28; Б. 29; Б. 30).

Окрім представників указаних груп занять, міркуємо, що до лав залучених у формування міського культурного довкілля можна було б віднести й офіцерський корпус збройних сил, що квартирувався в міських поселеннях. Адже чимало військовиків були здатні не лише до самоорганізації культурного дозвілля в межах своєї спільноти, а й до особистої участі в різних сферах міського культурного життя (заснуванні громадських товариств, організації аматорських театральних вистав тощо). Оскільки за матеріалами перепису 1897 р. виокремити офіцерський підрозділ із загальної чисельності збройних сил не випадає, припускаємо, що завдяки цій групі міського населення відсоток інтелігентних містян міг бути вищим – принаймні становити близько 3% усього самодіяльного населення міст.

Поміж волинських міст найменше осіб інтелектуальної праці в 1897 р. зафіксовано в Овручі (178), а найбільше у Рівному (528); на Київщині відповідно найменше – у Липовці і Таращі (198) та найбільше в Умані (662). На Поділлі найменші кількісні показники міської інтелігенції демонстрували заштатні міста Вербовець та Стара Ушиця (від 22 до 36 осіб), а найвищі – Вінниця (614 осіб) та Могилів-Подільський (486 осіб) (додатки Б. 28; Б. 29; Б. 30).

За нашими підрахунками, пересічно в містах Правобережної України на кінець XIX ст. нараховувалося від кількадесят до двох-чотирьох сотень активних містян, здатних сприймати культурні новації та поширювати їх на інші прошарки населення. Нижче детальніше розглянемо формування міського культурного довкілля крізь призму практик самореалізації міської інтелігенції.

4.2.2. Бібліотеки як місця єднання містян.

Одним із проявів активності міської інтелігенції в культурному житті була її участь у творенні читацького середовища. Це відбувалося в процесі формування як домашніх книжкових зібрань, так і організації загальноміських бібліотечних закладів. Наголосимо, що в пореформену добу читання книжок вже відчутно стимулювало інтерес до поповнення знань у пересічних містян,

урізноманітнювало культурне дозвілля. Такі специфічні функції чи властивості друкованої продукції, як поширення інформації, вплив на людську свідомість, активізували «участь людини у перетворенні світу і самої себе» [1150, с. 203]. Завдяки зростанню добробуту міського населення та його купівельної спроможності книжкова продукція стає доступнішою для багатьох містян, зокрема й простолюду [927, с. 75–133; 812, с. 40–51].

Не маючи конкретних даних про кількість домашніх бібліотек, припускаємо, що наприкінці ХІХ ст. спроможним формувати власні книгозбірні (нехай навіть із кількадесят книжок) було передусім освічене коло містян (міська інтелігенція). Завдяки Т. Кароєвій можемо скласти уявлення про книжковий репертуар та кількісний склад домашніх бібліотек міських правників та чиновників [1065, с. 137–145; 1069, с. 73–90; 1068, с. 197–203]. Як про справжнє багатство згадував про бібліотеки вінничан В. Подольського та Пражмовського (останній – повітовий справник) Георгій Брілінг, який на початку ХХ ст. мав можливість ними користуватися [480, с. 436]. Власними бібліотечними зібраннями послуговувалися міські освітяни Поділля [1183, с. 36].

Наголосимо, що практика набуття домашніх бібліотек поширювалася від заможних верств населення до пересічних містян через запозичення відповідних взірців поведінки, хоча як новації в культурному побуті останніх ще довго перебували в зародковому стані [1031, с. 33; 1024, с. 13]. Та все ж мати власну бібліотеку багатьом містянам було не по кишені, а от публічні бібліотечні заклади могли б задовольнити читацькі інтереси більшої групи містян, щоправда, усе ж таки заможнішої її частини.

З ініціативи міської громадськості та за підтримкою верховної влади від другої половини 60-х років ХІХ ст. до культурного повсякдення спочатку губернських міст увійшли публічні бібліотеки [472, с. 52–53; 463; 1036; 615, с. 2; 398, с. 174; 17, арк. 72 зв.; 23, арк. 62 зв.; 8, арк. 34]. Адже саме тут концентрувався найвищий інтелектуальний потенціал, представлений учителями, лікарями, духівництвом, чиновництвом тощо [556, с. 273; 916, с. 14;

8, арк. 34]. Оксана Карліна слушно стверджує, що статути російських публічних бібліотек заклали демократичні засади діяльності такого типу бібліотек, оскільки «кожен член бібліотеки мав право голосу у вирішенні всіх питань організації та практичної роботи установи» [804, с. 31]. Успішна діяльність таких культурних закладів залежала у першу чергу від кількості передплатників («подписчиков») – користувачів абонементу [556, с. 269; 1036, с. 39].

Діяльність публічних бібліотек Правобережної України – яскраве підтвердження того, як верховна влада намагалася долучити ці культурні осередки до формування єдиного імперського культурного простору, пропонуючи для читання переважно російську літературу [328, стлб. 1154–1155; 23, арк. 62 зв.; 8, арк. 34–34 зв.]. Одним із проявів їх комунікативного складника було те, що в читальних залах перетиналися представники різних соціальних й етнічних прошарків міського соціуму. Щоправда, йдеться лише про тих містян, які були спроможні оплатити послуги чи фінансово підтримати ці заклади культури членськими внесками. Уперше масовий доступ до публічного читання отримало жіноцтво губернських центрів, яке зазвичай не відвідувало читалень, а переважно брало книжки додому, до того ж професія бібліотекаря дедалі частіше почала асоціюватися із жіночою статтю. Засідання розпорядчих комітетів чи зборів членів публічних книгозбірень привчали їхніх засідателів до колективної участі в громадському житті й відповідальності перед містянами, виробляли навички самоорганізації міського соціуму [1036, с. 12].

Констатуємо, що публічний бібліотечний заклад як культурна новація приживався повільно навіть у губернських центрах імперії. До того ж успіх значною мірою залежав від осіб, які перебирали на себе головний тягар цієї громадської справи [1031, с. 84; 590, с. 499]. Отож масового поширення в культурному побуті повітових міст у другій половині XIX ст. ці заклади культури не набули. По-перше, на відміну від губернських міст, повітовим центрам державні субсидії на такі цілі не виділялися, а по-друге, ще надто слабкими були потуги освіченої спільноти в підтримці цих ініціатив. Відкриття

публічних бібліотек у провінційних містах прямо залежало від міської влади, яка лиш деінде зголошувалася взяти тягар їх фінансування та координувати зусилля містян, зацікавлених в реалізації таких проектів.

Маємо згадки про спроби заснувати в 1866 р. бібліотеки такого типу у Новограді-Волинському й Старокостянтинові на Волині [590, с. 500]. На Поділлі публічні бібліотеки, ініційовані міською владою, відкрилися у Барі (1899), Проскуріві (1901), Гайсині (1902), Вінниці (1907) [736, с. 120–122; 1064, с. 54]. Які спільні риси простежуються в реалізації проектів публічних бібліотечних закладів у подільських містах? Це і тривале листування з губернською адміністрацією стосовно відкриття бібліотек, і виділення коштів на їх утримання (порівняно невеликих – від 300 до 600 рублів), і запозичення досвіду губернських публічних книгозбірень у комплектуванні книжок та обслуговуванні читачів. Впадає у вічі відкритість міської влади до культурної взаємодії з громадськими об'єднаннями. Зокрема, за домовленістю з правлінням клубу військових – офіцерським зібранням – Проскурівська публічна бібліотека була розміщена в одній із його кімнат [736, с. 121]. Гайсинською публічною бібліотекою опікувався ще й повітовий комітет попечительства про народну тверезість. Розпорядчі комітети бібліотечних закладів могли вдаватися й до організації культурного дозвілля містян. Так, у Гайсині бралися за організацію платних танцювальних вечорів, дохід з яких використовувався на «бібліотечні» потреби [1064, с. 56–57].

Поширеною була практика найменувань публічних книгозбірень на честь ушлюблених російських письменників – О. Пушкіна (Проскурів), М. Гоголя (Вінниця), пов'язана з відзначенням їхніх ювілеїв на всьому імперському просторі. Зауважимо, що такі ініціативи міських дум могли пришвидшити отримання офіційних дозволів на відкриття бібліотек, а верховна влада у такий спосіб тісніше «прив'язувала» все ще неросійську територію дніпровського Правобережжя до імперського культурного простору.

За кількістю книжок бібліотеки в повітових містах поступалися губернським. Не можна стверджувати, що їх відвідувало все письменне

населення міст. Адже користування ними було платним [1020, с. 11; 769, с. 11]. До того ж обмеженість коштів на закупівлю нових книжок та передплату періодичних видань пришвидшувало «старіння» фондів. Приміром, Гайсинська бібліотека обслуговувала до 300 містян, що становило приблизно 3% населення Гайсина, або 12,5% грамотних містян [1064, с. 59]. Як і в губернських публічних бібліотеках, у повітових бібліотекарями зголошувалося працювати вже й жіноцтво [1064, с. 56; 736, с. 121].

Підтримкою міської влади поміж усіх публічних книгозбірень Поділля виділялася Вінницька бібліотека імені Гоголя. Її книжковий фонд виглядав багатим: до послуг читачів було 6423 примірники книжок 5268 авторів, 41 періодичне видання. У перший рік роботи (1907) постійними читачами стало 1407 осіб [131, арк. 11, 25–26, 256; 711, с. 21, 23; 1126, с. 111]. Однак як у всіх закладах такого типу, плата за абонемент та користування читальнею «відсікала» частину потенційних читачів, які через безгрошів'я були не в змозі її відвідувати.

Від 1880-х рр. публічні бібліотеки почали з'являтися і в окремих міських поселеннях Київської губернії: Таращі (1883), Таганчі (1888), Чигирині (1895), Умані (1895), Бердичеві, Липовці (1897), Черкасах (1899) [1020, с. 10; 760, с. 14; 1171, с. 116]. Міркуємо, що цей список потребує розширення, як власне й уточнення тотожності термінів «публічна» й «громадська» бібліотеки. У періодичній пресі натрапляємо на згадки про громадську бібліотеку й читальню в Бердичеві ще в ті роки (1865), коли мали відкритися губернські публічні книгозбірні [555, с. 3]. Таку ж офіційну назву – громадська бібліотека – мала і книгозбірня в Умані [565, с. 3; 566, с. 3; 567, с. 3; 569, с. 3], а ще Канівська міська громадська бібліотека з публічною читальнею, статут якої був затверджений в 1877 р. [620, с. 1]. Відлуння «бібліотечного буму» докотилося й до містечок, зокрема Корсуня, у якому 1906 р. за клопотанням його власниць княгинь Демидових, священника П. Дирдовського та інших була відкрита громадська бібліотека-читальня імені Пушкіна [860, с. 21] .

Міські бібліотеки з назвою «громадські» в багатьох випадках відрізнялися від тих, які офіційно називалися «публічними», передусім ядром організаторів і засновників. Найчастіше публічні бібліотечні заклади виступали «дітищем» міської влади, а от заснування громадських було прерогативою освіченої спільноти, об'єднаної спільними читацькими інтересами. Попри те, що матеріальна база громадських бібліотек програвала публічним, їх книжковий фонд міг краще враховувати читацькі інтереси засновників. Хоча, безумовно, і публічним, і громадським бібліотекам для його поповнення годилося користуватися «Алфавітними реєстрами заборонених книг та видань» [514, с. 129; 689, с. 10; 1171, с. 117; 1020, с. 13]. Вже після революційних подій 1905–1907 рр., коли активізувалася діяльність добровільних асоціацій, засновниками громадських бібліотек могли виступати бібліотечні товариства в тому разі, якщо проходили процедуру офіційної реєстрації.

Підмічено ще й таку відмінність між публічними й громадськими бібліотеками, як чисельніша перевага в останніх єврейського представництва в організаційних структурах та й серед відвідувачів [567, с. 3]. Так, до складу розпорядчого комітету Бердичівської громадської бібліотеки в 1888 р. були обрані міський рабин, два лікарі й купець – усі євреї [555, с. 3]. Попри те, що справами Уманської громадської бібліотеки опікувалися особи християнського віровизнання, зокрема авторитетний в Умані лікар Юрій Крамаренко та його дружина, у 1897 р. з 59 її членів 50 були євреї – переважно особи молодого віку [569, с. 3; 942, с. 56]. Єврейське спрямування за підбором книжок та колом відвідувачів мала бібліотека в подільському містечку Деражні, яка почала функціонувати від 1905 р. й слугувала центром діяльності сіоністської молоді [651, с. 83]. Губернська влада уважно відстежувала вказану тенденцію, тому нерідко відмовляла у відкритті громадських книгозбірень, особливо, коли мова заходила про заснування їх у містечках [840, с. 124].

Публічні та громадські бібліотечні заклади об'єднували між собою містян різного етнічного й соціального походження, віровизнання, професій, сприяли набуттю досвіду культурного комунікування, коли кожен його учасник міг

усвідомити себе приналежним до життя конкретного міста, регіону й ширше – держави. Зокрема, у 80-х роках завдяки громадській бібліотеці у Каневі його читацьке середовище формувалося із канцеляристів урядових установ. Охоче вчачали туди й освічені євреї (місцевий рабин і навіть молоде єврейське жіноцтво). З польської спільноти тут можна було зустріти колишніх земельних орендарів та управителів маєтків, технічних працівників (механіків цукрових заводів) та ін. [570, с. 548].

Констатуємо, що публічні та громадські книгозбірні разом зі шкільними бібліотеками виступали важливими просвітницькими осередками, сприяли самоосвіті містян. І все ж їх було обмаль, що не давало змоги задовольняти книжковий попит, який постійно зростав. Тому помітну роль відігравали приватні (комерційні) бібліотеки (як читальні, так і бібліотеки лише із правом користування абонементом – своєрідні «бібліотеки для читання»). Задовольняючи інтереси приватного бізнесу, ці заклади також виконували просвітницькі завдання.

Приватні (комерційні) бібліотеки для широкого загалу читачів відкривалися як у губернських [736, с. 120], так і в повітових містах [131, арк. 11; 772, с. 77; 172, арк. 19 зв.; 689, с. 9]. Проте найбільше вони могли прислужитися мешканцям містечок, де усе ще були відсутні загальнодоступні книгозбірні. Зокрема, у містечку Радзивиліві з кількістю жителів понад п'ять тисяч, від 1881 р. існувала приватна публічна бібліотека для читання, а в Ольгополі в 1885 р. – кабінет для читання [21, арк. 55–56 зв.].

Олександр Комарніцький та Тетяна Кароєва слушно зауважують тенденцію, пік якої припав на початок ХХ ст., про відкриття приватних книгозбірень у містечках їх мешканцями переважно єврейського походження. Фактично до 1905 р. через такі бібліотечні заклади назагал поширювалася російськомовна література. Однак пізніше в цьому сегменті публічного культурного простору з'явилися комерційні російсько-єврейські чи єврейські книгозбірні з пріоритетним комплектуванням фондів єврейською літературою.

Ще раз наголосимо, що приватно організований бібліотечний заклад, де книжки та періодичні видання пропонувалися для читання за гроші, давав змогу їхнім власникам заробити на прожиття, та водночас декларувалися цілі вищого – духовного порядку: сприяти підвищенню грамотності, особливо серед бідного міського населення, яке переважно складалося з євреїв. Однак, як у випадку з громадськими бібліотеками, відмови влади реєструвати приватні книгозбірні, ініційовані містянами-євреями, фіксувалися повсюдно [840, с. 125; 810, с. 298]. Доповнювали приватну (комерційну) бібліотечну мережу бібліотеки при книгарнях. В одній лише Вінниці від 80-х років XIX ст. й упродовж першого десятиліття XX ст. їх нараховувалося аж п'ять [810, с. 59].

Як йшлося вище, пореформеної доби набула поширення така приватна форма бібліотечних установ, як «бібліотеки для читання», у яких за визначену плату й під заклад лише видавали книжки для читання додому. Російський соціолог Абрам Рейтблат убачає в них посередницький канал поширення книжок, оскільки вони могли поєднувати функції і магазину, і бібліотек [507, с. 569; 1024, с. 72].

Наприкінці 90-х років такого типу заклад на базі домашньої бібліотеки у Звенигородці відкрив Юхим Кримський – відомий педагог і громадський діяч, батько Агатангела Кримського – визначного українського орієталіста, письменника, історика [780, с. 44]. За даними Київського губернського статистичного комітету в 1900 р. фактично в кожному повітовому місті Київської губернії функціонувала одна-дві «бібліотеки для читання». Найбільше їх (вісім) відкрилося в Києві, однак і в Умані нараховувалося аж сім таких закладів [453, с. 20, 1555].

Поширеним було поєднання торговельних послуг книгарень з уже звичними функціями читалень чи «бібліотек для читання». У «всепідданійшому» звіті волинського губернатора за 1879 р. наголошувалося, що «для удовлетворения потребности в чтении отпускаются абонентам книги для чтения в г. Житомире из книжного магазина Кириченко и в г. Заславле при

книжном магазині Бардфельда, где знаходиться і кабінет для читання»[17, арк. 72 зв.].

Зазвичай безкоштовно обмежене коло осіб обслуговували відомчі бібліотеки окремих установ, громадських товариств. Доповнена в такий спосіб бібліотечна мережа розширювала межі читацького середовища, пропонуючи окремим категоріям містян (чиновникам, членам добровільних товариств) альтернативу у виборі місця для читання й спілкування.

Услід за губернськими центрами наприкінці ХІХ ст. в повітових містах відкриваються бібліотеки при громадських і дворянських зібраннях, зокрема на Волині – в Острозі, Дубні, Рівному. Їхня діяльність стає звичною і при військових гарнізонах, клубах, залізничних станціях, промислових закладах, державних установах, навіть у міських в'язницях [172, арк. 19 зв.; 611, с. 3; 922, с. 26; 810, с. 100–103]. Книгозбірні задля накопичення друкованих видань, які згодом склали джерельну базу для пам'яткоохоронної, краєзнавчої роботи засновує низка православних братств [1235, с. 12].

Задовольнити книжковий попит зростаючого прошарку грамотних мешканців міст чи заохотити малограмотних, а то й неписьменних до читання були покликані безкоштовні народні бібліотеки [760, с. 12]. Окремі з них функціонували лише як читальні, а в інших ще й видавали книжки для читання додому. Відповідно до правил, затверджених Міністерством внутрішніх справ від 15 травня 1890 р., їхньою організацією могли опікуватися приватні особи, громадські й станові установи (земства, міське самоврядування, дворянські зібрання, міщанські та ремісничі управи), добровільні асоціації (товариства тверезості й грамотності, комісії для влаштування народних читань тощо), товариства чи компанії (промислові, торгові, сільськогосподарські, залізничні), управління фабрик і заводів та ін. [436, с. 505; 163, арк. 4–44; 437, с. 216–218].

Справу просвітництва найнижчих прошарків містян держава довірила міській інтелігенції. Через мережу народних бібліотек вона взялася за «підтягування» міських низів до власних взірців культурної поведінки, зокрема

прищеплення повсякденних практик читання книжок і періодики, занять самоосвітою, словом творення «нового читача», чи то пак «читача з народу».

Відкриття народних бібліотек вимагало офіційних дозволів губернаторів, за їхньою діяльністю мали наглядати спеціально призначені від влади особи. Підлягав контролю і їх книжковий репертуар [454, с. 636–638; 739, с. 539; 823, с. 463; 921, с. 20; 810, с. 35–37]. Як стверджував В. Шпілевич, народні бібліотеки «на кінець 90-х рр. мали лише 3,5% назв книжок, що на той час було видано в Росії, а періодичних видань 17%» [1161, с. 209].

Підбір книжок до народних бібліотек, безперечно, залежав ще й від фінансової спроможності їхніх засновників. При цьому мали враховуватися просвітницькі й виховні потреби нижчих прошарків населення, побутування та заняття. На думку влади, у книжковому репертуарі таких книгозбірень мали домінувати видання релігійно-морального, патріотичного й загалом повчального змісту [163, арк. 7, 20]. Припускаємо, що дотримання таких правил із часом відсікало активну читацьку аудиторію, налаштовану на белетристику, історичну літературу, якої в народних бібліотеках усе ж було обмаль, отож її можна було швидко перечитати й уже не звертатися до таких закладів.

Підкреслимо, що розгалуженої мережі народних бібліотек у міських поселеннях Правобережної України, як це спостерігалось в інших українських губерніях, створити не вдалося через довготривалу відсутність земської опіки (до 1911 р.) та набагато слабшу діяльність громадських товариств, зокрема товариств грамотності [1229, с. 10; 1223, с. 14; 1015, с. 6].

Як багато інших культурних починань, цей новий тип бібліотечних закладів успішніше впроваджувався до культурного побуту мешканців губернських міст [441; 131, арк. 32–35; 598, с. 2]. З огляду на фінансову скруту міських самоврядних структур ними опікувалися церковні братства й повітові комітети попечительств про народну тверезість (детальніше про інші аспекти їхньої діяльності йтиметься в наступному підрозділі) [1037, с. 165; 1235, с. 12; 827, с. 138–140; 919, с. 21–24; 1067, с. 180–190; 1062, с. 28–35].

Як наголошує рівненська дослідниця Ірина Мілясевич, постійний контингент відвідувачів народних бібліотек на Волині становили «військові та цивільні чиновники у відставці, ремісники, солдати, учні місцевих училищ, службовці [...], робітники та інші особи, які не мали змоги передплачувати газети і журнали, а також платити за користування приватними публічними книгозбірнями»[919, с. 23].

Активно мережу народних бібліотек у Подільській губернії розбудовували Кам'янець-Подільський і Вінницький повітові комітети попечительства про народну тверезість. Останній упорядкував аж 56 таких закладів, один з яких функціонував у Вінниці при заснованому цією організацією народному домі, чотири – у її передмістях, а три – у містечках (Стрижавка, Пиків, Ворошилівка)[138, арк. 13–13 зв.; 1067, с. 180–190]. Організацією безплатних народних бібліотек у правобережних губерніях аж до свого закриття в 1907 р. займалося Київське товариство грамотності, зокрема у Літині на Поділлі [75, арк. 5, 16, 20, 30, 32, 35–36; 810, с. 105].

Отже, поширення бібліотечних закладів різних типів у міській глибинці Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. прислужилося культурній самореалізації нечисельної міської інтелігенції (додаток Б. 31). З утвердженням бібліотек у культурному ландшафті провінційних міст постали нові майданчики культурної взаємодії, до яких долучалося дедалі більше містян.

4.2.3. Засоби розширення читацького середовища.

Наприкінці ХІХ ст. інтелігенція в провінційних містах Правобережної України починає глибше перейматися залученням до книжкової культури малограмотних або ж неписьменних містян. Такій просвітницькій діяльності прислужилися народні читання.

Народні читання як своєрідний навчально-виховний лекторій для міської бідноти активно використовувалися в містах Західної Європи ще в першій половині ХІХ ст.[933, с. 595]. У Російській імперії через побоювання посіяти

вільнодумство поміж міського простолюду такі культурні комунікації поширилися пізніше – лише від 70-х років – спочатку в столичних містах (насамперед у Санкт-Петербурзі), потому в губернських центрах, і лише від 90-х років їхня «хода» охопила й повітові міста імперії, зокрема, Правобережної України [68, арк. 1, 2; 72, арк. 9; 270, арк. 6]. Зауважимо, що перешкоди проведенню народних читань зберігалися аж до кінця імперського періоду [435, с. 646; 75, арк. 84, 96; 396, с. 490–491].

У прогресивних колах громадськості побутувала думка, що донесення друкованого слова в такий спосіб давало змогу подолати неосвіченість неписьменних та малограмотних містян, долучити їх до книжкової культури [933, с. 3; 1016, с. 53]. До того ж така форма книжкових комунікацій призвичаювала їхніх учасників до нових взірців проведення культурного дозвілля.

Сприяло привабливості читань для міського люду повсюдне використання під час їх проведення вже згадуваних «чарівних ліхтарів» та «тіньових картинок», а ще музичний супровід [848, с. 16–36]. Для незаможних містян та мешканців передмість чи селян із навколишніх сіл важило й те, що потрапити на такі заходи можна було переважно безкоштовно [68, арк. 32–32 зв.; 810, с. 59–60].

Зазвичай народний лекторій організовували у вихідні чи святкові дні, що додавало урочистості такому культурному дозвіллю, а місцями проведення слугували приміщення шкіл та інших державних й громадських будівель. Вільніше почувалася слухацька аудиторія в народних чайних, народних бібліотеках або ж у народних домах – своєрідних палацах культури.

Офіційній регламентації підлягав не лише порядок проведення, а й зміст читань. У 80-х роках у Києві практикували їхню тематику в такій послідовності: насамперед ознайомлювали присутніх із творами релігійно-морального змісту, потому переходили до історичних сюжетів (про початки Русі й про Володимира Великого, київську старовину, Куликовську битву, Петра Великого, Бородінську битву 1812 р. тощо) та біографій російських

письменників (М. Ломоносова, І. Крилова, А. Кольцова, О. Пушкіна та ін.). А на завершення циклу читань обирали книжки про народний побут, із царини природознавства (про затемнення небесних світил, воду, тварин), медицини й гігієни (про здоров'я та хвороби, наслідки зловживання спиртним, харчування тощо)[1016, с. 64–65].

Схожу лекційну програму, за рекомендаціями Постійної комісії народних читань, у 1899 р. обрав дільничний попечитель Звенигородського повітового комітету попечительства про народну тверезість Ю. Кримський, включивши до неї й декілька українських сюжетів із творів Гоголя («Тарас Бульба» і «Сорочинская ярмарка») [71, арк. 150–151]. На противагу повітовим містам у містечках більшого поширення набували читання з релігійної тематики [1054, с. 39].

Висловимо думку, що у виборі лекційного матеріалу все ж важила й позиція організаторів народних читань. Адже фактично вони в певний спосіб формували майбутнього читача. Яким вони хотіли його бачити? Переважно законослухняним громадянином, чесним християнином. У цих випадках громадська думка про корисність і змістовність народних читань, які збагачують населення новими знаннями, розвивають естетичні смаки тощо, збігалася з позицією верховної влади, також зацікавленої у поширенні знань серед неписьменного люду для того, щоб модернізувати всі сфери державного організму. Водночас залишається відкритим питання, як пропоновані для читання книжки сприймалися в народних аудиторіях і чи надавалися слухачі до розуміння текстів так, як їх трактували. Адже для більшості з них народні читання були першим знайомством зі світською літературою [686, с. 81–83].

Тож які інституції чи приватні особи зголошувалися до організації народних читань або їх лекторського супроводу? Якщо в губернських містах цим переймалися спеціальні комісії міських дум, то в повітових містах, як уже згадувалося – церковні братства й попечительства про народну тверезість [144, арк. 132; 405, с. 37; 696, с. 536], хоча відомі випадки координації діяльності

таких лекторіїв міськими комісіями з народних читань, як-от у Черкасах [1022, с. 7].

Уже на стадії організації народні читання гуртували представників духовництва, міських самоврядних і станових структур, освітян. До лекторської роботи долучалися мировий суддя, повітовий ветеринарний лікар (Тараща), нотаріус (Кременець), мировий посередник (Острог), чиновники повітових відомств [71, арк. 29, 237, 140–141]. У 1898–1899 р. до канцелярії попечителя Київського навчального округу за офіційними дозволами про організацію народних читань у відкритих народних чайних зверталися такі повітові комітети попечительств про народну тверезість: Рівненський, Острозький, Кременецький Волинської, Черкаський, Звенигородський, Таращанський, Бердичівський та Радомишльський Київської, Вінницький Подільської губерній [71, арк. 1–3, 6, 9–10, 27, 29, 31, 40–41, 84, 86, 96, 140–142, 237, 306].

Аналізуючи склад організаторів і лекторів народних читань, переконуємося, що ці обов'язки добровільно покладали на себе ті ж самі особи, які встигали брати участь у різних формах освітньої та просвітницької роботи. Уже згадуваний Ю. Кримський у Звенигородці вчительську працю заповзято поєднував із громадською діяльністю в царині просвітництва через організацію друкарні, бібліотеки й народного лекторію. Міркуємо, що громадських діячів до ширшої участі в культурному житті штовхало бажання розширити як особисті культурні комунікації, так пересічно й міської освіченої спільноти.

А от роль слухачів народних лекторіїв зводилася лише до присутності на просвітницьких заходах, що лише з часом могло дати глибший ефект, а саме спонукати до самостійного читання книжок, що вимагало опанування грамотою. Відповідь на питання, якою мовою читати лекції, імперська влада трактувала однозначно – лише російською. І все ж освічена міська спільнота допускала, що в культурній взаємодії з простим людом важливим елементом комунікації має бути його рідна мова. Особливо це важило у спілкуванні інтелігенції з містянами українського походження – найбільш упослідженими у здобутті освіти рідною мовою. Зазначимо, що поодинокі звернення за

дозволами на проведення народних читань українською мовою («на малорусском наречии») таки надходили до місцевої адміністрації, як-от із Рівного [405, с. 6]. Щоправда, це вже в умовах революційної ситуації (1906), якою верховна влада невдовзі опанувала, й українська мова так і не зазвучала в народних аудиторіях.

І все ж лекторії для народу в повітових містах та містечках Правобережної України збирали чималі аудиторії з-поміж найбільш необхідних прошарків населення. Зокрема, у Черкасах 1904 року послухати лекцію народного університету могло зібратися до 135 осіб, а в Луцьку упродовж 1906 року лекторій у народній чайній пересічно відвідувало від 120 до 150 містян. І це попри те, що лекційних занять у рамках народних читань у міських поселеннях Правобережної України проводилося на порядок менше, ніж в інших повітових містах Російської імперії [1022, с. 7; 405, с. 38; 931, с. 598].

Таким чином, розглянута вище форма комунікацій сприяла розширенню читацького середовища з найбільш необхідних прошарків міського населення за участю інтелігенції.

Показником наповнюваності міського культурного середовища виступає й мережа поліграфічних закладів. Поліграфічна база губернських міст Правобережжя продовжувала випереджати потужності повітових центрів регіону [9, арк. 1; 934, с. 366; 962, с. 15, 35, 54]. В останніх значною мірою зростання мережі друкарень пореформеної доби було пов'язано з поверненням єврейському загалу офіційного дозволу займатися друкарською справою, яку вони у європейській частині Росії міцно опанували, чутливо реагуючи на запити населення, державні та громадські інституції [1169, с. 351]. Зазначимо, що політика акультурації єврейської спільноти демонструвала успіхи в цій сфері: від 1880-х рр. окремі друкарі (у Бердичеві, Житомирі, Умані) єврейські видання випускали вже російською мовою [817, с. 34]. Проте масового характеру у провінційних містах друкарська справа почала набувати лише з кінця XIX ст. Зокрема, ще 1879 р. на всю Волинську губернію було чотири заклади друку, три з яких працювали в Житомирі [17, арк. 73], однак наприкінці

80-х – на початку 90-х років такі вже розгорнули діяльність в шести повітових містах – Луцьку, Дубні, Острозі, Ковелі, Рівному, Старокостянтинові [11, арк. 27 зв.; 23, арк. 63; 46, арк. 38 зв.–39].

Від 90-х років друкарні стають звичними в культурному ландшафті таких міст та містечок Київської губернії, як Липовець, Радомишль, Біла Церква, Бердичів, Васильків, Черкаси [46, арк. 26, 38, 148 зв., 156–157, 164, 174, 178]. На початку ХХ ст. в окремих містах функціонувало вже по декілька закладів друку: Бердичеві – п'ять, Радомишлі – три, Василькові – два [453, с. 263, 453, 1002]. Найбільш успішно друкарська справа розвивалася в подільських містах і містечках. Якщо у 1884 р. тут працювало 17 закладів друку [18, арк. 45 зв.–47], то в 1904 р. їх нараховувалося близько чотирьох десятків й надалі їхня кількість зростала (додаток Б. 32). Найбільше замовлень на випуск друкованої продукції задовольняли друкарні Вінниці та Могилева-Подільського [1207, с. 45–79].

За укладеним Т. Карєвою списком подільських друкарень, окрім Кам'янця-Подільського, можемо виокремити 17 міських поселень, де друкарська справа була звичною до 1905 р. [810, с. 392–397]. З'ясовуючи місце друкарських закладів у формуванні культурного довкілля, зауважимо нестабільність їхнього функціонування: вони могли розгортати свою діяльність як короткочасно (рік-два), так і триваліше – п'ять і більше років. Оскільки поліграфічні заклади повітових міст і містечок отримували на порядок менше замовлень, аніж друкарні губернських міст, відповідно були й менші їх обсяги друку, та й працювало зазвичай від одного до десятка робітників [18, арк. 45 зв.–46; 46, арк. 2–4, 26, 38–39, 148 зв., 156–157, 164, 174, 178]. І все ж розгортання їхньої діяльності ввело до переліку суто міських професій працю друкарів (машиністів друкарського верстата та майстрів з налагодження друкарських машин, складальників шрифтів), палітурників тощо, опанування якими потребувало відповідного рівня знань [993, с. 5–58].

Яка ж продукція місцевих друкарів мала стабільний попит поміж містян? Проаналізувавши «Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923)», укладені Т. Соломоною (Т. Карєвою), можна стверджувати, що

адміністрація навчальних закладів, розпорядчі комітети міських бібліотек, власники приватних книгарень, правління громадських організацій, редактори періодичних видань, антрепренери театральних колективів замовляли не лише бланки, рекламні оголошення, «шнурові книги» для ведення службової документації тощо, а й друковані звіти, статутні документи, відбитки окремих публікацій із періодичних губернських чи столичних видань, які свідчили про культурне поле їхньої діяльності. Поширення такої продукції розсувало межі культурно-інформаційного простору міст, а самі друкарні стали неодмінним складником культурного повсякдення [1207, с. 23, 32, 49, 61, 69, 75, 79, 82–83, 87, 89].

Долучилися провінційні друкарні й до поширення книжкової продукції, хоча, безумовно, Київ та Одеса в цій справі залишалися поза конкуренцією. В обмежених обсягах вони таки друкували краєзнавчу й художню літературу, книжки з окремих галузей фахових знань, брошури для просвітницьких і релігійно-духовних потреб неграмотних чи малограмотних містян [1207, с. 48, 53, 70, 75, 85]. Зазначимо, що в книжковому асортименті домінувала російськомовна книжка, і лише після Революції 1905 року почастишали замовлення польськомовних видань, а також єврейських друків.

Чи надавалися заклади друку провінційних міст до видання й поширення українських книжок? Попри чинність дії заборон Валуєвським розпорядженням 1863 р. та Емським указом 1876 р., українські видання, окрім Києва [9, арк. 2 зв.], виходили в Житомирі, Рівному, Луцьку, Острозі Волинської губернії; Вінниці, Балті, Гайсині, Літині Подільської; Бердичеві, Білій Церкві, Черкасах, Звенигородці, Умані, Радомишлі, Чигирині Київської губерній [1211, с. 343; 1212, с. 325; 1213, с. 67, 78, 99, 235, 249, 253, 273, 287, 341; 1214, с. 58, 108]. Зокрема, у Звенигородці в друкарнях Ш. Шпігеля і Я. Ніренберга публікувалися одні з перших літературних творів Агатангела Кримського – «Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898–1901)» та «Із повісток і ескізів» (1902, 1904) накладом від 650 до 1146 примірників [1213, с. 99, 235].

Активно українська книжкова справа просувалася в Черкасах: тут у друкарні В. Колодочки упродовж 1898–1899 рр. вийшло у світ 14 українських книжок. Поміж їхніх авторів – Є. Гребінка, І. Нечуй-Левицький, І. Франко (псевдонім І. Мирон), О. Кониський, О. Стороженко, Карпенко-Карий (І. Тобілевич) [1212, с. 174–348; 1213, с. 103, 195]. Особливою заслугою В. Колодочки була популяризація Шевченкового слова, шлях до якого залишався фактично перекритим читачам через мережу публічних і народних бібліотек. Зокрема, 1900 р. в Черкасах спільними зусиллями київського видавництва «Вік» та друкарні В. Колодочки був надрукований «Малий Кобзар» Т. Шевченка накладом у тисячу примірників, сама ж книжечка коштувала 5 копійок [904, с. 393].

Зауважимо, що у домівках нечисленної провінційної інтелігенції, яка ще слабо уособлювала себе з українською спільнотою, книжки Шевченка вже були настільними [737, с. 266]. Степан Нехорошев у спогадах про діда Павла Мусієнка, який наприкінці ХІХ ст. працював службовцем Черкаської міської управи, згадував, що той мав Шевченків «Кобзар», а над його письмовим столом висів портрет поета [516, с. 470, 473]. Надія Суровцова, українська громадська діячка доби Української національної революції 1917–1921 рр., згадуючи дитячі роки, проведені в Києві та Умані, писала: «Культ Шевченка змалку панував у нашій родині» [497, с. 437].

Наголосимо, що на межі ХІХ–ХХ ст. видання книжок українською мовою набуває важливого значення в інтересах народної освіти. Їх поширення сприяло запуску механізму культурної взаємодії освічених представників міського соціуму з українським населенням міст та сільських околиць [1000, с. 59]. У цей період кількість українських книжок, виданих у містах Правобережжя, зростає. З'являються великими накладом (у 10–30 тис. примірників) дешеві видання комітетів попечительств про народну тверезість, от хоч би, книжка І. Острожинського «Пий, та діло розумій», випущена в Бердичеві 1898 р. [1212, с. 220]. Однак мусимо констатувати, що, попри поступ у справі українського друку на початку ХХ ст., і серед місцевої книжкової

продукції, і серед привізної українська книжка губилася й далі залишалася рідкістю в домівках пересічних містян.

Зауважимо, що видання книжок через спеціалізовані видавництва російською чи українською мовами в досліджуваних міських поселеннях не набуло поширення, як-от у найбільших книговидавничих центрах України – Києві, Одесі, Харкові. Хіба що Черкаси причетні до етапу становлення українського видавництва «Вік», діяльність якого спрямовував С. Єфремов – український громадський діяч, письменник і літературний критик [962, с. 247; 745, с. 544]. Єдине в Подільській губернії книжкове видавництво «Дністер», яке в 1911–1912 рр. існувало у Кам'янці-Подільському, зауважила Т. Кароєва [810, с. 125].

Книжка як джерело знань входила в культурний побут мешканців повітових міст та містечок не лише завдяки місцевим друкарням, бібліотечним закладам, народним читанням, а й торувала дорогу через книготорговельні заклади [665, с. 35]. Як то й раніше, платоспроможна читацька публіка могла замовити книги поштою у столичних, а то й губернських містах, а міський простолюд придбати на ярмарках, у книгонош-офенів.

Як і книгодрукування, книжкові магазини зосереджувалися у столичних містах, а в українських губерніях – переважно в Києві, Одесі, Харкові. Відомий книготорговець І. Глазунов на початку 70-х років відзначав «слабое развитие книжной торговли провинциальных городов России и затруднительную для частных лиц выписку из столицы дешевых руководств», що підтверджував ще наприкінці XIX ст. М. Рубакін [255, арк. 71; 631, с. 135]. Слушною є думка російських дослідників книжкової справи другої половини XIX – початку XX ст., що «провинциальная книготорговая сеть продолжала прирастать новыми магазинами и лавками, но устойчивый характер имела только в губернских и крупных уездных городах» [823, с. 453]. Скажімо, у Рівному в 1891 р. вже існувало три книгарні, а от у Черкасах у 1895 р. – лиш одна, у якій торгували суто підручною літературою [198, арк. 10 зв.; 288, арк. 8].

Поширеною залишалася практика, коли книжки могли сусідити на полицях крамниць поруч із бакалійними чи галантерейними товарами [823, с. 454].

І все ж стаціонарна форма книготоргівлі – через книгарні та книжкові крамниці – від 90-х років набуває поширення і в міських поселеннях Правобережжя, причому швидшими темпами, аніж множаться бібліотечні заклади. Якщо в 1879 р. в містах Волинської губернії було 13 книжкових магазинів (чотири з них у Житомирі), то в 1891 р. вже 23 (з них 13 у повітових центрах і два у містечках [17, арк. 72 зв.; 23, арк. 63]. У містах Подільської губернії у 1894 р. нараховувалося 20 закладів книжкової торгівлі, у 1902 р. – 52, а в 1908 р. вже 115 [398, с. 174; 399, с. 182; 400, с. 142]. Щоправда, переважно тут продавали шкільні підручники й навчальні приладдя, однак могли торгувати й періодичними виданнями, хоча для цього засновуються вже спеціалізовані заклади торгівлі пресою. Зокрема, у Черкасах від 1899 р. торгівлю газетами й журналами організували міщани Х. Скловський й Бурков, а від 1904 р. Л. Троєцький торгував ще й нотами та бланками відкритих поштових листів, у 1907 р. для продажу газет і поштових листівок міщанин Ш. Гоніодський обладнав кіоск [45, арк. 18; 652, с. 383].

Як то в столичних містах та губернських центрах, у повітових містах на рубежі XIX–XX ст. набувала поширення концентрація усього ланцюга книгорозповсюдження в одних руках. Власник книжкового магазину в Немирові Р. Шерр у 1889 р. спромігся відкрити в цьому містечку ще й друкарню [591, с. 3]. Окрім того, він володів книжковим магазином ще й у Вінниці, при якому функціонувала комерційна бібліотека [810, с. 59]. У Білій Церкві від 1898 р. книгарню утримувала міщанка А. Епельбейм. До того ж на її ім'я була зареєстрована приватна (публічна) бібліотека, а 1905 р. було видано ще й дозвіл відкрити друкарню. У ті ж роки поміж білоцерківських книгарів торгівлю друками з утриманням бібліотеки поєднував І. Герцберг. У 1904 р. в Черкасах книжковою крамницею й комерційною бібліотекою володів міщанин І. Сагалович. Дружина військового лікаря Я. Вятковська в Умані спочатку відкрила книжковий магазин (1905 р.), а в 1907 р. ще й бібліотеку. А от

уманський купець Л. Олекенецький-Шапіро від 1895 р. свій книжковий бізнес розпочав з облаштування друкарні-літографії, потому в 1905 р. примножив його, відкривши книжковий магазин. У Бердичеві від 1903 р. книгарню і комерційну бібліотеку утримував міщанин М. Пехамкіс. У вже згадуваній Вінниці настільки успішно розвивався книжковий бізнес, що в нього втягувалися цілі родини [45, арк. 17, 18 зв., 19, 21 зв., 23].

На початку ХХ ст. вже в багатьох містах та містечках Правобережжя одночасно могло функціонувати по декілька закладів поліграфії, книжкової торгівлі, бібліотечних установ, хоча не завжди їхня діяльність була довготривалою (додатки В; Б. 33). Це засвідчувало про попит на книжки, викликаний підвищенням рівня освіти та платоспроможності містян. Наголосимо, що окреслене вище коло приватних ініціатив у цій справі не перебирало на себе всі канали їхнього розповсюдження в містах. Адже на зламі ХІХ ст. започаткувалася ще й складська торгівля дешевими («народними») книжками синодального відомства, громадських організацій тощо. Увиразнювалися й інші канали розповсюдження книжок та періодичних видань, про які ще буде мовитися згодом.

Отже, крім бібліотек, розширенню читацького середовища міської правобережної глибинки прислужилася організація народних читань, активізація діяльності міських друкарень та закладів книжкової торгівлі.

4.3. Громадські товариства і формування освітньо-культурного середовища

Міське освітньо-культурне середовище в пореформену добу наповнювалося новим змістом не лише зусиллями державної влади чи приватних осіб, а й завдяки вже активнішій участі громадськості, зокрема, добровільним громадським об'єднанням (товариствам, клубам, гурткам тощо). Німецький дослідник Люц Хефнер визначає їх як «тимчасові об'єднання юридично рівноправних осіб, які дотримуються кодифікованих в статуті цілей

[...] виходять за межі створених за становим принципом товариств і базуються на добровільності входу і виходу» [1124, с. 474].

Зазвичай такі асоціації організовувалися за згодою їх членів, переважно без прямої вказівки місцевої чи центральної державної влади, і мали на меті реалізацію спільних інтересів кола учасників [912, с. 167]. У 60-х – на початку 70-х років, на відміну від губернських міст Правобережжя, діяльність громадських товариств у повітових містах і містечках фактично не простежується [23, арк. 62 зв.]. Безперечно, нові форми самоорганізації спочатку «приживалися» в губернських центрах, а вже потім поширювались і в повітових центрах. Зокрема, засноване в 1876 р. в Житомирі Товариство опіки над пораненими й хворими воїнами (перейменоване потім у Товариство Червоного Хреста), невдовзі мало відділи у Старокостянтинові, Дубні та Рівному [17, арк. 67 зв.; 1045, с. 385].

Одними з перших публічну діяльність у провінційних містах від 70-х років почали розгортати православні братства (хоча переважно засновувались у сільській місцевості). Підкреслимо, що храми різних конфесій, як і в попередній період, відігравали важливу роль не тільки в релігійному, а й у громадському житті мешканців міст. Проте лише православні парафії отримали дозвіл об'єднуватися в церковні товариства для піклування за культовими спорудами або зведення нових, організації добродійних заходів та поширення духовного просвітництва, безумовно, у поєднанні з місіонерськими завданнями.

Затиснуті в лещата окресленої законодавством сфери місіонерської діяльності, окремим із них вдавалося розгорнути різнопланову освітньо-культурну роботу включно з утриманням братських шкіл, організацією народних читань та масових заходів релігійного спрямування, пам'яткоохоронною, видавничою, бібліотечною діяльністю, книгорозповсюдженням, проведенням краєзнавчих досліджень і навіть музейництвом [331, стлб. 409–410; 172, арк. 4].

Схоже, що територію Волині поміж правобережних губерній імперська влада обрала для апробації діяльності братських організацій, враховуючи її

значення як плацдарму для укорінення православ'я у всьому Південно-Західному краї [716, с. 36, 180–181, 218; 1235; 1013, с. 262–270]. Спробуємо виділити ті напрями їхніх потуг, які, розгортаючись у річищі статутних положень братських організацій, були спрямовані на культурну взаємодію з усім міським соціумом.

Постале від 1887 р. у Володимирі-Волинському братство під незмінною орудою Ореста Дверницького, голови з'їзду мирових суддів, у складі понад 200 братчиків уже в перший рік діяльності встигло провести низку робіт з консервації й археологічного дослідження місцевих православних святинь, відкрити братську крамницю, де поміж предметів релігійного культу продавалися букварі та книжки духовного змісту. А ще був створений братський музей та розпочалося формування бібліотеки. В умовах ледь жевріючого культурного життя у цьому повітовому місті Волині, де за словами О. Левицького, «нет [...] ни учебных заведений (кроме уездного училища), ни книжных лавок, нет даже фотографии...» [609, с. 288–299], братська організація взяла на себе, по суті, місію першопроходця в царині громадського і власне культурного життя. І навіть коли державна скарбниця наприкінці ХІХ ст. перебрала на себе основну частину видатків для відновлення пам'ятки архітектури доби Київської Русі – так званого Мстиславого храму (Успенського собору), володимирські братчики взяли активну участь у зборі коштів на реставраційні роботи [160, арк. 75]. Свято-Володимирське братство ініціювало й перші загальноміські масові заходи, пов'язавши їх із відродженням цієї православної святині та святкуванням ювілейних релігійних дат: 900-ліття хрещення Русі (1888), 900-ліття православ'я на Волині (1892) [15, арк. 6, 8, 9 зв.; 460; 559, с. 2].

Зазначимо, що в будь-якій громадській справі багато важила особа її керманіча. Голова братства Орест Дверницький був палким любителем старовини, умів і мав бажання спілкуватися та налагоджувати зв'язки з різними науковими й просвітницькими установами, відомими діячами. Поміж численних його культурних контактів згадаємо про зв'язки з Подільським

епархіальним історико-статистичним комітетом (1896), організатором міського музею в Києві М. Біляшівським [280, арк. 18; 97; 98].

Активну пам'яткоохоронну роботу наприкінці XIX ст. провадило Хрестовоздвиженське братство в Луцьку, а на початку XX ст. ще й братство князів Острозьких в Острозі. Враховуючи наявність у Луцьку й Острозі стародавніх православних культових об'єктів чи слідів їхнього існування, ці асоціації доклали багато зусиль, щоб реставрацією «вдихнути» в них нове життя, а в заснованих музеях (давньосховищах) зібрати колекції пам'яток, пов'язаних із церковним життям Волині [677, с. 31–33; 678, с. 198; 1107, с. 210–212; 1117, с. 41–43; 1110, с. 166].

Окрім уже згадуваних народних читань, започаткованих у 90-х роках Хрестовоздвиженським братством в Луцьку, на початку XX ст. вдалося організувати тут братську школу, яку відвідувало близько півтори сотні учнів. Контактуючи з міською владою, братська спільнота вдавалася до співпраці з повітовим земством, щоб розв'язати низку фінансових проблем. Не цуралися громадської співпраці з братством й офіцери військового гарнізону [941, с. 323]. Прикметно, що в діяльності братства брало участь жіноцтво (дружини чиновників, офіцерів), а з трьох учительських посад дві обіймали жінки [21, арк. 220; 165, арк. 8, 19, 21].

І все ж високий ступінь активності не був притаманний більшості братських організацій, що залежало від багатьох чинників: відповідності обраній посаді голови братства, наявності впливових покровителів і фінансової підтримки держави. Звернемо увагу, що тут могли спрацьовувати ще й певні моменти недобровільного об'єднання парафіян у братську спільноту. Тому окремі братства існували номінально або ж не демонстрували активної участі в громадському житті. Зокрема, створене ще наприкінці 70-х років у Балті Свято-Миколаївське братство за участю понад 60 членів у 1881 р. нараховувало лише 45 осіб [172, арк. 15].

Від початку 70-х років XIX ст. набувають поширення добровільні об'єднання (клуби) для проведення дозвілля привілейованих груп міського

населення – дворянські й військові зібрання, а наприкінці XIX ст. вже з ширшим соціальним чи професійним представництвом – громадські зібрання [1019, с. 259; 607, с. 495–499; 7, арк. 3, 5]. Дворянські й військові зібрання були асоціаціями соціальної еліти, відповідно, з обмеженою кількістю членів, яких об'єднували спільні статутні положення та процедура виборів [1029, с. 316]. Борис Міронов слушно стверджує, що таким формам самоорганізації привілейованих станів не була притаманна примусовість соціальних корпорацій, як це було характерно до Великих реформ 60–70-х років для податного міського населення. Залишаючись замкнутими асоціаціями, орієнтованими на проведення дозвілля, ці елітарні клуби все ж таки прислужувалися для формування громадської думки [912, с. 165, 167].

Наголосимо, що клубна спільнота дворян або ж військовиків не лише розважалася картярською грою чи танцювальними діями, а й задовольняла читацькі уподобання через організацію клубних бібліотек, долучалася до благодійних акцій, контактувала з іншими громадськими об'єднаннями в повітових містах.

Олександр Гриценко зауважував, що марно було б шукати якогось українського духу в таких станових зібраннях [737, с. 246]. Та все ж Олена Пчілка (О. Косач) у своїх спогадах зафіксувала цікаві особисті спроби наприкінці 70-х – на початку 80-х років надати дворянському та одному з офіцерських клубів у повітовому Луцьку крихту українського забарвлення. На відміну від Новограда-Волинського, де довгий час мешкала її родина (1871–1878), світське життя в Луцьку сприймалося «люднішим»: давалося взнаки квартирування військових, до того ж її чоловік, Петро Косач, обіймаючи посади повітового предводителя дворянства й голови з'їзду мирових суддів, повинен був брати участь і в клубному житті. «Вийшло так, що я вступила в Луцьке драматичне товариство і мені довелось закласти в Луцькому камінчик української культури. Коли зібралось трохи грошей з двох спектаклів, де я була головною учасницею, я запропонувала – і це було охоче прийнято, – щоб для

клубної бібліотеки виписано було самих-но українських книжок, бо до тієї пори таких книжок [...] не було...», – згадувала Олена Пчілка [518, с. 82].

Задовольняючи культурно-дозвілєві запити дворян та військовиків, їхні клубні організації наприкінці XIX ст. долучалися до культурницьких та благодійних акцій, які організовували навчальні заклади та різні добровільні організації [80, арк. 24].

Так як верховна влада не поспішала надавати дозволи на діяльність добродійних товариств навіть у губернських містах, в культурному повсякденні повітових міст та містечок вони утверджуються лише наприкінці XIX – на початку XX ст., поєднуючи розв’язання соціальних проблем найменш захищених містян з організацією культурного дозвілля [641, с. 3; 100; 164, арк. 1; 875, с. 289; 996, с. 247]. Наголосимо, що громадські організації на кшталт товариств допомоги бідним мешканцям міст, задовольняючи суто християнські чесноти своїх членів у реалізації благодійних намірів, спрямовували зусилля не лише на покращення матеріального стану своїх підопічних, а й на культурне наповнення їхнього життя потребою в читанні книжок, створенням умов для здобуття хоча б елементарної чи ремісничої освіти [442, с. 3]. Одним із засобів роздобути кошти на такі цілі стала організація концертів чи вистав власними аматорськими силами [416, с. 9–10; 414, с. 5].

Прикметно, що до участі в таких товариствах активно залучалося жіноцтво, реалізуючи соціальну потребу бути в центрі міського громадського життя [415, с. 8; 416, с. 7]. Ось як про свою маму – дружину провінційного вчителя, якому на початку XX ст. довелося працювати в Умані, Білій Церкві, Жмеринці, згадував письменник Юрій Смолич: «Свій потяг до людей мама щедро компенсувала постійною участю в будь-якій громадській діяльності. Не було, мабуть, такого комітету, чи комісії серед учительства чи іншої інтелігенції в місті, в котрих мати моя не брала б участі. Чи був то батьківський комітет при гімназії, чи комісія, що збирала пожертви на голодуючих та

погорільців [...] – скрізь мати була неодмінним, постійним і діяльним членом» [528, с. 562].

Найтісніше поміж благодійних товариств з освітньою чи й ширше – культурною сферою міського життя були пов'язані товариства допомоги нужденним учням [875, с. 286; 1232, с. 102–110]. Зазвичай територія їхньої діяльності обмежувалася конкретними навчальними закладами – гімназіями, реальними і комерційними училищами, а від кінця XIX ст. ще й початковими школами [506, с. 235; 371, с. 90; 928, с. 65–67; 417, с. 9; 418, с. 11; 399, с. 150, 153]. Впадає у вічі участь у них містян різних соціальних прошарків та етнічних груп (у тому числі поляків та євреїв). Окрім чиновників, очільників міського й станового самоврядування, – тут були вчителі, лікарі й інші представники інтелігенції [419, с. 7; 563, с. 4].

В духовному сенсі допомога бідним учням реалізувалася через безкоштовну роздачу книжок чи продаж їх за низькими цінами. Стабільним джерелом доходів указаних товариств слугували організовані власними силами театральні вистави, літературні читання, публічні лекції, концерти [465, с. 4, 9; 208, арк. 2; 252, арк. 73–74]. Влаштуванням літературно-музичних вечорів, спектаклів займався гурток, спеціально створений при товаристві допомоги нужденним учням Рівненського двокласного училища. Як підкреслювалося у звіті його правління за 1899 рік, «все это доставляет детям [...] городского населения огромное удовольствие, облагораживает их и подводит к источникам счастья, равно доступным и бедному и богатому» [420, с. 9].

Варто відзначити плідні контакти таких товариств з іншими добровільними організаціями, зокрема ще слабо поширеними мистецькими об'єднаннями. У Рівному на початку 90-х років спільні культурні заходи проводились між товариством допомоги нужденним учням реального училища та місцевим гуртком любителів драматичного мистецтва [14, арк. 1; 417, с. 15; 175, арк. 28]. Останні на межі XIX–XX ст. існували ще й у Сквирі, Могилеві-Подільському, Вінниці, Новограді-Волинському [599, с. 3].

Наприкінці XIX – початку XX ст. значний обсяг просвітницької роботи здійснювали повітові комітети попечительств про народну тверезість. Підкреслимо, що повною мірою добровільними об'єднаннями їх вважати не варто, оскільки вони все-таки були «дітищем» державної влади, зокрема Міністерства фінансів. Створені в умовах уведення державної монополії на продаж алкогольних напоїв, такі асоціації мали не лише наглядати за дотриманням правил торгівлі спиртними напоями, а й пропагувати здоровий спосіб життя, організовуючи культурне дозвілля населення через такі канали комунікації, як народні бібліотеки, недільні школи чи класи для дорослих, народні чайні та доми (клуби), масові гуляння без алкогольних напоїв тощо [469, с. 2; 964, с. 118].

Наголосимо, що очікувати на тривалу роботу основного складу таких організацій – представників державних і станових установ, міського самоврядування, було не варто. Переважно вони виконували «нав'язані» державою громадські обов'язки без ентузіазму, перекладаючи «живу роботу» з населенням на плечі так званих членів-змагальників, які залучалися з активу все ще нечисленної міської інтелігенції [271, арк. 204 зв.].

До участі в роботі попечительств на добровільних началах зголошувалися вчителі, лікарі, священники, відставні чиновники та ін. [71, арк. 29, 84, 150, 237, 306].

У 1897 р. розмаїтий соціальний і професійний склад демонстрував Вінницький повітовий комітет, поширюючи діяльність не лише у Вінниці, а й у Жмеринці, Брацлаві та низці містечок. Зі 115 його членів 27 осіб мешкало в самій Вінниці, а серед членів-змагальників (96 осіб) найбільше було священнослужителів (24), учителів та вчительок (23), чиновників і офіцерів (18), представників вільних професій – лікарів, фельдшерів, архітекторів, інженерів-техніків, землемірів (8 осіб) та ін. [138, арк. 3, 19, 22].

Слід віддати належне представникам педагогічної професії, які за скромну винагороду, а найчастіше взагалі безкоштовно зголошувалися на

посади бібліотекарів народних читалень і не відмовлялися від лекторської роботи [72, арк. 12, 15].

Статутні приписи дозволяли комітетам попечительств співпрацювати з різними установами та товариствами, діяльність яких була спрямована на досягнення споріднених із ними цілей, зокрема, зі школами. Долаючи міжвідомчі перепони, вони проводили в шкільних приміщеннях народні читання, відкривали недільні школи й вечірні класи для дорослих, долучалися до фінансування товариств допомоги бідним учням [71, арк. 27, 41, 99; 73, арк. 17].

Попечительства про народну тверезість прислужилися ще й з'яві на початку ХХ ст. в міських поселеннях Правобережжя (Рівне, Вінниця) багатофункціональних інституцій культури – народних домів (своєрідних будинків культури), під дахом яких могли одночасно розгортати діяльність усі існуючі форми самоорганізації містян: недільна школа, народна бібліотека, народні читання, аматорська театральна сцена тощо [205, арк. 157; 138, арк. 2; 270, арк. 6; 877, с. 116–129; 1022, с. 7; 380, с. 156; 592, с. 4; 427, с. 140–218; 374, с. 156–167; 655; 770].

Як вже згадувалося, для проведення масових заходів, указані попечительства використовували облаштовані ними народні чайні. Упродовж 1906 р. у такому закладі Луцького повітового комітету було організовано до десятка різних імпрез: народні читання, концерти, вистави тощо. Того року активно упроваджував до культурного побуту містян новорічне свято з ялинкою і Рівненський повітовий комітет [405, с. 37–38, 74].

Обмежені в державному фінансуванні на початку ХХ ст. повітові комітети попечительств про народну тверезість змушені були згорнути свою діяльність. Особливо помітно це спостерігалось на тлі злету громадської активності в містах Правобережжя після введення в дію Тимчасових правил про діяльність товариств і спілок від 6 березня 1906 р. Як підсумовував того року Рівненський повітовий комітет, «особенного сочувствия ни со стороны общественных учреждений, ни со стороны духовенства к деятельности

попечительства не было» [405, с. 79]. У 1907 р. кризу діяльності змушений був визнати і Вінницький повітовий комітет попечительства [138, арк. 24].

На нашу думку, короткочасність активності такого різновиду асоціацій у міських поселеннях Правобережної України, як попечительства про народну тверезість, свідчила про слабкість потуг міського соціуму до самоорганізації та пряму залежність від державного фінансування.

За відсутності розгалуженої мережі громадських товариств на початку ХХ ст. помітну роль у культурному житті містян відігравали й сільськогосподарські товариства, зокрема в Рівному, Луцьку, Володимирі-Волинському, Старокостянтиніві, Умані, Вінниці, Проскурові, Летичеві [580, с. 2; 831]. Ставлячи за мету сприяння розвитку та вдосконаленню сільського господарства й сільськогосподарської промисловості, вони мали право влаштовувати публічні лекції, друкувати свої праці і мати власне періодичне видання, бібліотеку, музей [471, с. 4]. Унікальний досвід просвітницької діяльності демонструвало Рівненське сільськогосподарське товариство, засноване 1900 р. Якщо налагодити випуск періодичного видання [577, с. 1–2; 579, с. 5] та відкрити бібліотеку вказаному товариству не вдалося, то музейний проект, починаючи від 1906 р., таки був реалізований завдяки зусиллям виконувача обов'язків голови товариства Едмунда Окенцького. Однак марно було шукати у двох кімнатах складу-магазину, де були виставлені на огляд предмети музейного значення, колекцій насіння найбільш врожайних посівних культур чи зразків ґрунтів, як то б годилося для музею сільськогосподарського профілю. Головними його експонатами стали місцеві старожитності, чималий пласт яких мав стосунок до боротьби за незалежність польського люду в умовах Російської імперії [998, с. 11–15; 996, с. 24–27].

Наголосимо, що діяльність указаного товариства зі створення музею вкотре переконує у важливій ролі, яку в громадській діяльності відігравав керівний склад добровільних об'єднань. Тісні контакти Е. Окенцького з місцевими поміщиками (переважно поляками за походженням) та представниками інших верств населення дали йому змогу зібрати чималу

музейну колекцію і популяризувати її під час проведення поки що малолюдних екскурсій. До того ж він брав участь і в інших сферах культурного життя Рівного, зокрема входив до керівного складу місцевого літературно-мистецького товариства [889, с. 223–224].

Прикметно, що Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості своїм осідком обрало не губерньський центр, а повітову Вінницю, облаштувавши там виставку досягнень сільського господарства, яку відвідувало чимало вінничан та гостей міста з різних куточків Поділля [646, с. 2; 831, с. 105–106].

Якщо у сільськогосподарських товариствах чітко простежувалася культурна спрямованість на підтримку польської присутності в Правобережній Україні, то товариства у сфері культури й мистецтва ще до революційних подій 1905 р. об'єднували навколо себе інтелігенцію – вихідців із різних етнічних груп міського населення. Адже захоплення музикою, драматичним мистецтвом не залежало від етнічної приналежності. Зокрема, учасниками Уманського літературно-художнього гуртка були міські жителі польського, єврейського, російського та й українського походження [638, с. 3]. Про те, що спільне громадське життя обмежувалося в Умані громадською бібліотекою й літературно-художнім гуртком, згадувала Н. Суровцова [497, с. 431; 718, с. 194–198].

Варто наголосити на ініціативах товариств губерньських центрів, які засновували філії в повітових містах або ж поширювали культурницькі проєкти у міській глибинці [406]. Ба більше, окремі мешканці повітових міст і містечок могли набувати членства в їхніх рядах. Від 1900 р. виразно ці тенденції демонструвало Товариство дослідників Волині, осідком якого став губерньський Житомир. Це об'єднання наукової та загалом освіченої спільноти Волині ставило за мету ґрунтовне вивчення й відповідно пробудження зацікавленості широких кіл громадськості до історичного минулого населення губернії та його культурного повсякдення [847, с. 55–56]. Майже в усіх повітових містах та багатьох містечках знайшлися ентузіасти, які долучилися до його діяльності.

Найбільше – півтора десятка осіб – зголосилося до участі у Новограді-Волинському, де в 1911 р. було відкрито його філію [847, с. 86–87]. У 90-х роках поміж членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (Кам'янець-Подільський), яке займалося дослідженням церковної історії та пошукуванням старожитностей, були мешканці Гайсина, Могилева-Подільського, Вінниці, Тульчина, Немирова, Хмільника [279, арк. 9].

Різноманітні просвітницькі форми самодіяльності (книжкові склади, народні читальні, народні бібліотеки тощо) поширювало Київське товариство грамотності – і не лише в губернських центрах, а ще й в Умані, Звенигородці, Фастові, Бердичеві, Шполі, Смілі, Літині, Чигирині, Немирові, Старокостянтинові [837, с. 333–355; 930, с. 72].

Підсумовуючи перший етап діяльності культурно-освітніх товариств, варто наголосити на їхніх слабких рефлексіях у формуванні культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України. Особливо це впадає у вічі на тлі громадської активності Києва [1236], що свідчило про ледь помітні в них потуги до закладання основ громадянського суспільства [912, с. 164]. Державне регулювання їхньої діяльності налаштовувало на поступове, та все ж неминуче стирання культурних відмінностей у багатоетнічному міському соціумі. Однак революційні події 1905–1906 рр. послужили сигналом до спроби творення «культурних світів» кожною етнічною громадою окремо, але, що важливо, уже на нових засадах – без жорстких станових перегородок між членами добровільних асоціацій.

Варто підкреслити, що притаманні нечисленному прошарку провінційної інтелігенції потреби в спілкуванні, інтелектуальній діяльності, чуттєво-емоційних переживаннях, вольовій діяльності тощо [1074, с. 152–163] спонукали й до неформальних культурних контактів. Йдеться не про нелегальне гуртування містян політичного спрямування, яке на початку ХХ ст. могло вже проникати до провінційної правобережної глибинки, а про ситуативні гурти містян, об'єднаних інтересами, які розвивали відчуття приналежності до етнічного коріння, краю (малої батьківщини) та й певною

мірою – до міста/містечка. Тут можна назвати й перші культурні осередки містян кінця XIX – початку XX ст. (Канів, Черкаси, Умань, Тараща), для яких пошанування пам'яті Тараса Шевченка – національного символу української спільноти – увійшло у їх особисте й громадське життя. Чимало зробили в цьому напрямі гуртки Михайла Комарова, а згодом і Юрія Крамаренка в Умані [718, с. 194; 1000, с. 58].

Отже, між Січевим повстанням 1863 р. і Революцією 1905 р. в освітньо-культурному середовищі провінційних міст Правобережної України набуває звучання голос організованої міської громадськості, яка позиціонували себе з різними етнічними/національними ідентичностями.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи сказане про поступ освітньо-культурного середовища в повітових містах та містечках Правобережної України на важливому етапі, коли трансформації в царині міської культури почали простежуватися і в цьому регіоні імперії Романових, варто наголосити, що державне реформування в галузі освіти все ж позитивно позначилося на його форматуванні. У пореформену добу мережа навчальних закладів тут значно розширилася внаслідок появи освітніх осередків різних типів та видів, які послужили новими майданчиками для розгортання освітньо-культурного доквілля містян.

Хоча розширення шкільної мережі ішло обіч із русифікацією, яка утвердилася в культурній сфері міського життя, у цій царині відкрилися ширші можливості для приватних ініціатив. В орбіту освіти активно втягувався міський простолюд і, що важливо – жіноцтво, включно з єврейським представництвом. У цьому простежується зацікавленість не лише верховної влади в освічених професійних кадрах як підставі подальшого поступу держави, а й того кола містян, котрі набуття знань сприймали вже як усталену цінність. Хоча їхнє бажання мати добру освіту наштовхувалося на фінансові труднощі, потяг до знань ставав ключовим у подальшій культурній взаємодії, яка розгорталася в навчальних закладах.

Важливу роль у міських культурних комунікаціях відігравав учительський загал. Попри наміри влади бачити освітян ідейними «обрусителями» своїх вихованців, не всі вони надавалися до такої ролі, оскільки своє завдання вбачали в прищепленні дітям загальнолюдських цінностей – віротерпимості, толерантності у спілкуванні, поваги до представників влади та старших поколінь містян.

Незважаючи на те, що учнівство відчувало себе приналежним до імперського культурного простору, у шкільному середовищі з'явилися лакуни для формування в них надалі національної ідентичності, отримало воно й ширший доступ до шкільних книгозбірень із різноманітнішим книжковим репертуаром.

Всупереч перепонам, яке чинило освітянське відомство, культурні контакти шкільних колективів із міською громадськістю набували активних форм. Особливо це важило для мешканців містечок, у яких освітньо-культурне життя продовжувало концентруватися переважно в навчальних закладах. Головними акторами творення міського освітньо-культурного середовища виступала нечисленна інтелігенція, представлена лише кількома категоріями самодіяльного міського населення, пов'язаного з розумовою працею, поміж яких було й учительство.

Живильним струменем культурного довкілля виступав читацький загал, розширення якого відбувалося завдяки примноженню різних типів бібліотечних закладів. Окрім бібліотек, дієвими засобами залучення містян до читання була організація народних читань, друкарні, заклади книжкової торгівлі. Однак книговидавнича справа так і не знайшла надійної прописки в провінційних міських осередках. Особливістю читацького середовища повітових міст Правобережної України стало масове залучення до світської книжкової культури євреїв-містян. Їхні єдиновірці – власники друкарень, торговельних закладів із книжковою продукцією – поєднували інтереси приватного бізнесу не лише з освітньо-культурними перспективами своїх релігійних громад, а й усіх містян.

Уже звичними в культурному довкіллі повітових міст і містечок стають добровільні громадські організації на зразок православних братств, корпоративних клубів соціального й професійного спрямування, добродійних товариств чи об'єднань у сфері культури й науки, хоча їх активність проявлялася слабо. Найбільшого поширення набули добродійні організації, які використовували різні форми просвітницької роботи. Щонайбільше формуванню спільного міського середовища прислужилися літературно-художні й мистецькі об'єднання та гуртки, об'єднуючи навколо себе містян різної етнічної приналежності, віровизнань, соціального статусу.

Розгортання діяльності громадських товариств у провінційних містах Правобережної України відбувалося в напрямі формування основ громадянського суспільства, однак потуги до їх реалізації виглядали занадто слабкими. Водночас набували поширення культурні, етнорелігійні, а то й національні пріоритети містян, які ставали перепорою до формування спільної міської ідентичності.

РОЗДІЛ 5

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА (1907–1914 рр.)

5.1. Міська влада як організатор освітньо-культурного довкілля

Свобода преси, совісті, спілок як наслідок Революції 1905 р. сприяла розширенню освітньо-культурних практик першочергово у столичних й губернських центрах Російської імперії. Подих новацій, хоча на порядок слабший, відчули й мешканці міської правобережної глибинки. Дедалі більше їх прагнули отримати елементарну початкову, а то й середню освіту, чи опанувати навички ремісничих професій, бути обізнаними в суспільному й культурному житті всієї імперії, мали намір реалізувати власну громадянську позицію. Посприятися містянам у цьому могли їхні виборні органи влади.

Законодавчо зобов'язані піклуватися про сферу освітнього й культурного життя [382, с. 22], міські управління активніше долучаються до державних, громадських чи приватних освітніх проєктів, а головне – окремі з них починають перебирати на себе ініціативу формування мережі навчальних закладів. Відповідно до міського положення 1892 р. пошук засобів для розвитку народної освіти та участь в облаштуванні навчальних закладів стає прерогативою діяльності органів міського самоврядування щораз більшої кількості поселень.

Як слушно зауважує київський дослідник Володимир Милько, «наприкінці XIX – початку XX ст. навіть для кожного повітового міста однією з головних проблем освітнього характеру було відкриття власного навчального закладу, за його наявності – необхідність у реконструкції, ремонті або побудові нового приміщення» [908, с. 195–209].

Безперечно, розв'язання освітньо-культурних проблем прямо залежало від наповнення міської скарбниці, а ще від готовності самих гласних та міських

голів чи старост узяти на себе відповідальність. Тут важило й те, що виборні посади в думах, спрощених міських управліннях обіймали переважно вже освічені містяни, налаштовані реалізувати знання та організаторські здібності на користь усій громаді. Особливо вагомою була роль очільників самоврядних органів, поміж яких можна було зустріти осіб із дипломом лікаря, учителя, офіцерів і чиновників у відставці та ін. [370, с. 62, 149, 167, 232].

Важливого значення набували контакти міських управлінь із пересічними мешканцями міст, установами, громадськими організаціями. Завдяки таким зусиллям формуються нові освітні й культурні осередки в містах, які виступають точками перетину культурних комунікацій, а вже існуючі освітні майданчики отримують від них більшу, ніж раніше, допомогу.

Підкреслимо, що опіка міських управлінь над уже діючими навчальними закладами – державними й приватними чоловічими та жіночими гімназіями, реальними й комерційними училищами – зводилася переважно до матеріального і фінансового їх забезпечення, реалізація якого потребувала ще й «живого» людського спілкування. Надаючи субсидії школам, зводячи для них будівлі муніципальна влада дбала про свій імідж поміж містян, усвідомлюючи, що дипломовані випускники навчальних закладів зможуть знайти примінення своїм знанням і в рідних провінційних містах.

У 1912 р. посильну матеріальну допомогу середнім навчальним закладам надавали органи міського самоврядування Старокостянтинова, Володимира, Ковеля, Бара. Доречно згадати й про виділену того ж року Проскурівською міською думою субсидію міському реальному училищу (4 тис. руб.). Коштом міської скарбниці в центрі Черкас 1911 року було зведено імпозантну двоповерхову будівлю для потреб міністерської жіночої гімназії, яка стала архітектурною окрасою міста. Упродовж першого десятиріччя ХХ ст. у Вінниці завдяки зусиллям міської думи постало аж дві жіночі гімназії [30, арк. 189, 340; 27, арк. 200 зв.; 29, арк. 717 зв.; 268, арк. 8; 134, арк. 2, 3–3 зв., 29, 150–150 зв., 151; 411, с. 49].

Зауважимо, що контактами з міською владою дорожили всі навчальні заклади міст, а особливо важили вони для приватних жіночих шкіл. Приміром, упродовж 1912 р. з міського бюджету Ковеля виділялася 1 тис. руб. жіночій гімназії Пирогової, у якій на той час навчалося 204 учениці [1012, с. 85]. Луцька міська дума з урахуванням наповнення міської скарбниці хоча й не завжди, однак йшла назустріч засновниці жіночої гімназії А. Коленко у проханнях фінансово підтримати її школу [145, 1, 3, 19].

Якщо в містах вже існували освітні осередки, на базі яких могли постати середні школи, окремі міські управління клопоталися про підвищення їхнього статусу. Зокрема, у місті Дубні ще й на початку ХХ ст. не було жодної середньої школи, і ця проблема потребувала нагального розв'язання. Варто віддати належне міській владі: не маючи достатніх коштів, вона таки намагалася підтримати приватні ініціативи в цій важливій справі, зокрема, відкриття у 1905 р. жіночого навчального закладу першого розряду М. Сапожнікової. Врешті, коли в 1908 р. надійшов довгоочікуваний дозвіл від попечителя округу на його реорганізацію в міську жіночу прогімназію з правами державних гімназій, міське спрощене громадське управління зобов'язалося її фінансувати, хоча видатки на утримання надходили ще й з державної скарбниці, а також зі свічкового та коробкового зборів місцевої громади євреїв. Уже в 1911 р. Дубенська міська жіноча прогімназія була реорганізована в повноправну жіночу гімназію за положенням від 24 травня 1870 р. із семирічним терміном навчання [214, арк. 279; 998, с. 70].

Міська влада починає реалізувати й власні проєкти в царині середньої освіти, отож в окремих повітових центрах з'являються нові чоловічі та жіночі гімназії. Хоча ці заклади підпорядкувалися Міністерству народної освіти, забезпечення життєдіяльності таких шкіл стає прерогативою міських самоврядних структур. Підкреслимо, що клопотання перед освітянським відомством, губернською, а то й верховною владою про відкриття гімназій та зведення для них приміщень потребувало від міських гласних особистих або ж письмових комунікацій.

На початку другого десятиліття ХХ ст. чоловічі гімназії у статусі міських уже функціонували в Дубні, Вінниці, Гайсині, Жмеринці, Ковелі, Сквирі [412, с. 7, 11, 13, 14, 31, 50; 375, с. 594, 652, 830, 948, 994, 1002, 1005, 1007, 1031; 608, с. 2], а упродовж 1912–1914 рр. були відкриті в Летичеві та Рівному [136, арк. 1–1 зв.; 770, с. 221; 189, арк. 11; 262, арк. 25]. Сприяли міські управління відкриттю й гімназій, які перебували на балансі Міністерства народної освіти. Прикметно, що такі освітні ініціативи знаходили позитивний відгук на шпальтах місцевих газет, додавали авторитету очільникам міст [1047, с. 20; 619, с. 4].

Найважче було реалізувати освітні проєкти середніх типів шкіл самоврядним структурам приватновласницьких міст, які внаслідок свого статусу були вкрай обмежені в джерелах фінансування. Проте і тут ця справа поволі надавалася до розв'язання. Зокрема, у Дубні 1907 року з ініціативи спрощеного громадського управління був відкритий чоловічий навчальний заклад 1-го розряду, який із 1 вересня 1909 року отримав статус гімназії за положенням від 19 листопада 1864 р. Для забезпечення її діяльності за рахунок міського бюджету був обладнаний фізичний кабінет, шкільна бібліотека, закуплені меблі, покривалися видатки на закупівлю навчальних посібників та оренду приміщення. Хоча у подальшому гімназія утримувалася з плати за навчання, міська влада продовжувала покривати понад 20% її видатків, і вже в 1911 р. у ній навчалось 165 учнів [214, арк. 19–19 зв.; 456, с. 48–49].

Йдучи назустріч містянам, які бажали дати своїм дітям добру професійну освіту, органи міського самоврядування спільно з бізнесовими колами єврейських громад беруться за відкриття комерційних та реальних училищ, чи то зведення для них будівель (Могилів-Подільський, Проскурів, Бар) [127, арк. 3, 4 зв.; 770, с. 226, 228; 771, с. 102].

Окремі міські управління (Звенигородка, Васильків, Ковель) виділяли середнім школам невеликі суми на закупівлю навчальних посібників, а вчителям гімнастики (Тараща, Новоград-Волинський), рукоділля (Овруч),

церковного співу (Бар) грошову допомогу, чи то оплату праці [29, арк. 644, 556 зв., 780 зв.; 30, арк. 189, 429 зв.; 27, арк. 200 зв.].

Муниципальній владі доводилось контактувати зі шкільною адміністрацією (щонайбільше початкових шкіл) й задля того, щоб з'ясувати контингент учнів, батьки яких не мали змоги оплатити їх навчання. Залежно від наповнення міських бюджетів на стипендії бідним учням, приурочених до пам'ятних дат, ювілеїв історичних подій, виділялося від 60 руб. (Звенигородка) до 500 руб. (Черкаси) [29, арк. 319 зв., 412 зв., 567 зв., 718; 30, арк. 100 зв., 583 зв.; 215, арк. 273].

В умовах розширення мережі навчальних закладів різних типів зростає потреба в педагогічних кадрах. Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. очікувалося запровадження верховною владою обов'язкової загальної початкової освіти по всій Російській імперії [1088, с. 68]. До підготовки вчителів разом із освітянським відомством в окремих повітових містах долучається їхня виборна влада, а від 1912 р. ще й повітові земства.

Даючи згоду на розміщення навчальних закладів педагогічного спрямування – учительських семінарій, міські думи передбачали мати в перспективі освітні й економічні дивіденди. Коли адміністрація Київського навчального округу ініціювала переведення учительських семінарій із сільської місцевості, а то й містечок, до повітових центрів правобережних губерній, розмістити їх у своїх містах зголосилися міські думи Вінниці, Луцька, Бердичева, Звенигородки.

Поміж повітових міст найуспішніший досвід у цій ділянці освітнього простору демонструвала Вінницька міська дума. У 1908 р. завдяки її наполегливості вчительська семінарія із с. Потоки Вінницького повіту таки була переведена до Вінниці, а для потреб цього навчального закладу та її персоналу невдовзі спорудили три будівлі. Вибір розмістити вчительську семінарію саме у Вінниці був настільки вдалий, що впродовж 1908–1913 рр. кількість їх учнів зросла від 41 до 146 осіб [132, арк. 81–81 зв., 83; 117, арк. 13; 431, с. 517].

Наголошуючи на активній позиції Вінницької думи мати більше навчальних закладів різних типів, зауважимо, що єдиний на Правобережжі вчительський інститут, який готував педагогічні кадри для вищих початкових училищ, у 1910 р. був відкритий саме у Вінниці [43, арк. 8; 424, с. 11; 658, с. 91–117]. Піклуючись про забезпечення містян початковою освітою, виборна влада цього подільського міста позитивно сприйняла ще й відкриття при двокласному училищі жіночих педагогічних курсів за правилами Міністерства народної освіти від 29 червня 1907 р. [413, с. 3], а втім, як самоврядні структури Умані, Проскурова, Балти, Рівного [31, арк. 1; 27, арк. 15 зв.; 407; 388, с. 25; 431, с. 517].

Попри зримі здобутки міських управлінь у царині загальної освіти, доводиться констатувати, що в багатьох містах ще й після революційних подій 1905–1907 рр. основні видатки на її розвиток могли обмежуватися фінансуванням паралельних відділень підготовчих чи основних класів двокласних училищ [425, с. 68; 455, с. 36]. В окремих випадках виділялися стипендії для бідних учнів таких шкіл або винаймалося додатне для навчання приміщення. Такого типу початкові заклади до 1912 р. функціонували в усіх повітових містах Південно-Західного краю та заштатному Барі Могилівського повіту Подільської губернії, а в 1911 р. відкрилися коштом Управління Південно-Західної залізниці при станціях Козятині, Ковелі, Здолбунові [409, с. 30]. У загальній сумі видатків на утримання цих найбільш поширених народних училищ міська влада пересічно покривала близько їхньої чверті (до 23%), що, погодьмося, було таки немало [27, арк. 195 зв., 409, с. 41; 608, с. 2].

Зауважимо, що на початку другого десятиліття ХХ ст. таким повітовим центрам, як Черкаси, Умань Київської, Ковель, Рівне Волинської, Вінниця Подільської губерній у сфері народної освіти для своїх містян удавалося робити більше, хоча пересічно по усіх містах Правобережної України в 1910–1912 рр. загальні видатки на освіту з міських бюджетів становили близько 14% (додатки Б. 34; Б. 35; Б. 36).

Не маючи ресурсів для фінансування всіх навчальних закладів, лише окремі міські самоврядування брали на себе зобов'язання утримувати парафіяльні училища за положенням 1828 р. Найкраще така робота була поставлена в Кременці, Черкасах, Умані, де за рахунок міських бюджетів утримувалося від двох до чотирьох таких шкіл [30, арк. 237; 29, арк. 232, 706].

Продовжували міські управління допомагати церковно-парафіяльним школам, – щонайбільше у Київській губернії. Зокрема, Черкаська міська дума в 1912 р. з бюджетних асигнувань виділила 1300 руб. на чотири такі школи. Такою ж кількістю церковно-парафіяльних шкіл разом із двома школами грамотності, які функціонували при них, опікувалася Звенигородська міська дума [29, арк. 561 зв., 717].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у зв'язку з прискоренням розвитку торгівлі й промисловості важливого значення для містян набувало здобуття елементарної професійної освіти. Частково вирішити цю проблему могло відкриття ремісничих відділень при міських двокласних училищах, у майстернях та класах ручної праці яких учні могли набути навичок з обробки дерева й металу, вивчити креслення, основи технологій окремих ремесел, навчитися малювати. Однак про успіхи міської влади у цій царині освіти не йшлося. Єдине ковальсько-слюсарне ремісниче відділення в 1911 р. функціонувало лише при Уманському двокласному училищі, яке навпіл з державою фінансувала міська дума [409, с. 31].

З огляду на відсутність коштів слабкою виглядала і підтримка чотирикласних міських училищ за положенням 31 травня 1872 р., які освітянське відомство розраховувало зробити базовими в поширенні загальної початкової освіти [151, арк. 3 а, 3 зв., 7]. І все ж окремі самоврядні органи, як-от Хмельника, Вінниці, Рівного відшукали ресурси, щоб для таких училищ збудувати окремі будівлі [409, с. 10, 12]. Підтримували управління й побажання містян увести до їхніх навчальних програм додаткові предмети, як-от іноземні мови – англійську, французьку чи німецьку, бухгалтерію, комерційне

рахівництво, хоча оплачувати такі освітні послуги доводилося передусім батькам [409, с. 24; 151, арк. 3 зв.].

Які ще існували способи у міській влади відстоювати права містян на здобуття освіти? Очільники міст проявляли активність у діяльності попечительських рад тих шкіл, які фінансувалися з міської скарбниці, тому контролювали розподіл коштів на їхнє забезпечення, правомірність звільнення тих чи тих бідних учнів від оплати навчання [127, арк. 34 зв.; 756, с. 259]. Міський голова Вінниці Микола Оводов очолював майже всі попечительські ради тих навчальних закладів, які фінансувала дума (зокрема двох жіночих гімназій), і стояв на сторожі інтересів містян [134, арк. 30; 370, с. 62]. Надаючи фінансову допомогу Проскурівському реальному училищу, міське самоврядування претендувало на право обрати його почесного попечителя [269, арк. 16].

Прикметно, що в останнє десятиліття перед Першою світовою війною міська влада активніше вдається до діалогу з освітнім відомством, наполягаючи, щоб при вирішенні питань життєдіяльності навчальних закладів враховувалися в першу чергу інтереси мешканців міст. Наголосимо, що відстоювати першочергове право на вступ до училищ дітей містян самоврядні структури спонукали самі мешканці міст [177, арк. 144].

Відповідно реагуючи на побажання містян мати навчальні заклади різних типів муніципальна влада все ж виступала виконавцями державної освітньої політики, якою від 1908 р. передбачалося розпочати підготовку до введення обов'язкової загальної початкової освіти на всій території імперії [553, с. 889–890; 433; 148, арк. 5–6, 45, 47, 59; 126, арк. 103; 140, арк. 10, 42; 282, арк. 4; 296, арк. 12]. Саме тому відкриття початкових шкіл мало б стати головною прерогативою для міських управлінь. Чи впоралися вони із цим завданням, і яких при цьому потребували комунікаційних практик?

Безумовно, успішне впровадження масової освіти було випробуванням на зрілість для виборних самоврядних структур. Урахування освітніх інтересів усіх членів міських громад, неоднорідних за статками, етнорелігійними

уподобаннями тощо вимагало від них бути всебічно поінформованими, відкритими до контактів із містянами, послідовними не лише в прийнятті рішень, а й у їх реалізації. Проте не всі міські думи чи спрощені управління були готові звалити на свої плечі тягар освітніх проблем.

За матеріалами одноденного перепису початкових шкіл Російської імперії, проведеного 18 січня 1911 р., вимальовується строката картина їх мережі. У Подільській губернії були міста, де існувала єдина школа (заштатне місто Вербовець), у той час як у Могилеві-Подільському їх уже було 16, Вінниці – 13, Жмеринці – вісім і навіть у заштатному Хмільнику – шість [404, с. 20–26]. Пересічно в багатьох містах функціонувало вже по кілька початкових шкіл різних типів.

Одним із реальних кроків міських самоврядувань була їх участь у реорганізації міських училищ за положеннями 1869 р. та 1872 р. у вищі початкові училища на основі закону від 25 червня 1912 р. При останніх передбачалося заснування попечительських рад, до складу яких уводилися представники від громадськості та установ, зацікавлених у розвитку шкільної справи [378, с. 12; 155, арк. 6, 7]. Наведені в додатках Б. 34, Б. 35; Б. 36 дані за 1910–1912 рр. дозволяють виокремити по кожній правобережній губернії повітові міста, які найкраще фінансували освітню сферу: Черкаси, Умань, Ковель, Рівне, Вінниця. Зважаючи на значний обсяг робіт для підготовки важливого державного проєкту, при міських думах були організовані спеціальні шкільні комісії, члени яких мали сконцентруватися на поставлених завданнях [139, арк. 24–24 зв.].

Виступаючи в ролі організатора масової початкової школи нового типу, міські самоврядні структури спрямовували зусилля й на створення умов для просвітництва й культурного дозвілля містян на спеціально облаштованих об'єктах – бульварах, скверах (громадських чи публічних садах), приміщеннях для театральних чи концертних дійств, показів кінофільмів. У 1910–1912 рр. виділені з міських бюджетів кошти на впорядкування бульварів і скверів, майданів коливалися від 21 руб. у Каневі до 5 тис. руб. у Черкасах, а найбільш

прийнятними виглядали суми у 200–300 руб. [30, арк. 406 зв., 540 зв., 638 зв.; 27, арк. 14 зв., 182; 29, арк. 125 зв., 126 зв., 310 зв., 408 зв., 714 зв., 774, 807]. Такі заходи слугували не лише «оздоровленню міст», а й створенню майданчиків для публічних комунікацій розважального й просвітницького характеру [283, арк. 2].

Системно цією роботою при міських думах займалися спеціальні садові комісії, як-от заснована в 1910 р. Луцькою міською думою [147, арк. 204]. Облаштований у Луцьку ще наприкінці ХІХ ст. публічний парк (сад) міська дума здавала в оренду приватним особам, які використовували розміщені там будівлі як театральні майданчики для заїжджих гастролерів. Звісно, фінансовий зиск від цього мала і міська влада й орендарі, а містяни могли долучатися до театального мистецтва [143, арк. 26, 63–63 зв.; 144, арк. 35].

Потреба в паркових зонах як місцях культурного відпочинку лучан стала актуальною тут на початку ХХ ст., що асоціювалося з принадами цивілізації й модерним поступом міського життя [659, с. 68]. Звернення містян до виборної влади про закладення парку на Парадній площі, врешті, були взяті до уваги [147, арк. 33 зв., 63]. Луцький краєзнавець В. Пясецький стверджує, що у його облаштуванні добровільну участь брало чимало лучан, які в садовій комісії думи дізнавалися про плани посадки рослин, потім самостійно замовляли саджанці, і навіть самотужки їх висаджували [1018, с. 90].

Прикметно, що вже на етапі проектування міського парку підкреслювалася його роль як публічного культурного простору, що відбилося в одному з пропонованих планів його облаштування: звести павільйон для оркестру, «будинок вистав», спортивні майданчики для гри в м'яч та крокет. Схоже, що втілити в життя всі задуми не вдалося, однак місцем для народних гулянь чи прогулянок містян, які урізноманітнювала гра військових оркестрів, парк таки став. Зелений оазис у центрі Луцька прикрасила чудова рослинність (дерева, кущі та квітники), за якою доглядав спеціально найнятий міською управою садівник та охороняв сторож, тому до парку на заняття з

природознавства вчащали ще й учні чоловічої гімназії [147, арк. 68, 103–104, 108–109, 205, 225–226].

У сфері культурного життя найвищі здобутки демонструвала Вінницька міська дума. У переліку реалізованих нею проєктів – вже згадуване відкриття бібліотеки імені Гоголя (1907), спорудження театру (1910), уведення в дію друкарні (1912), розпланування міського саду включно зі спроектованим у ньому літнім приміщенням для театральних вистав та демонстрації кінофільмів (1913) [135, арк. 3, 37–38; 133, арк.1].

Хоча театральні приміщення були вже звичними в багатьох провінційних містах (переважно тимчасові або літні) [381, V. с. 629], будівля стаціонарного театру у Вінниці викликала захоплення у сучасників. Зведена за проєктом архітектора Григорія Артинова вона стала не лише архітектурною окрасою Вінниці, а й розширила можливості реалізації професійних новацій у сфері міської культури [133, арк. 1; 1126, с. 158]. Зокрема, роботу театального художника одержав Натан Альтман, у майбутньому відомий художник-авангардист, який опановував ази художньої творчості у Вінницькому реальному училищі під керівництвом учителя В. Коренєва. Директором театру Вінницька дума призначила Тетяну Лентовську (Едвардс), з родини знаменитих антрепренерів Лентовських [133, арк. 137]. Хоча створити професійну театральну труп у Вінниці так і не вдалося, при театрі передбачалося сформувати оркестр музикантів і, відповідно, залучити вінницьких митців [133, арк. 121]. Окрім того, широке поле для діяльності відкрилося перед театральними репортерами місцевих газетних видань, які висвітлювали музично-мистецьке життя Вінниці на сцені та за її лаштунками.

Побуває думка, що в драматичному театрі був закладений потужний потенціал просвітницької місії, а з театральними видовищами міське населення Російської імперії стикалося частіше, аніж з книжкою [965, с. 19]. Наскільки остання теза прийнятна для провінційних міст Правобережної України, за браком ґрунтовних досліджень сказати однозначно складно. Показово, що театр у Вінниці формував нову міську публіку – достатньо широку за соціальним

складом, не заангажовану лише на російському класичному репертуарі. Окрім його перегляду у виконанні відомих оперних, драматичних колективів зі столичних міст, Одеси чи Києва, цей заклад культури пропонував спектаклі й українських театральних труп, а також польських творчих колективів [133, арк. 372; 1126, с. 372].

Якщо Остап Середа театральну політику уряду на матеріалах російської опери в Києві середини XIX ст. слушно розглядає як один із проявів модернізації згори [1250], то театральна політика у Вінниці, яку вже певною мірою вибудовувала міська влада, може розглядатися як модернізація знизу. Вже на етапі зведення театального приміщення міським гласним потрібно було передбачити кількість потенційних відвідувачів театру, заклавши в проект відповідну кількість місць. Потому тримати в полі зору й такі питання, як доступність театру для містян, різноманітність його репертуару. До того ж існував намір мати й фінансовий зиск від експлуатації цього культурного об'єкта [133, арк. 372].

Відкриття міської друкарні в 1912 р. стало ще однією культурною подією в житті Вінниці. Цей заклад друку, оснащений найкращою на той час технікою, забезпечив роботою до десятка містян. Відкрита коштом міста друкарня пропонувала широкий набір послуг – від виготовлення рекламної продукції до випуску книжок включно із друком місцевих періодичних видань.

Сприяла Вінницька дума й утвердженню у просторі міста такої масової розважальної культури, як кіномистецтво, однак, як і в будь-якому іншому місті, не могла конкурувати з приватними ініціативами в цій сфері. Вінницькі можновладці запропонували раціональне використання театру у вільний від спектаклів час, а саме показ там кінофільмів [133, арк. 420 зв.]. І хоча вже вкотре місцевий справник мав намір перешкодити реалізації нового культурного проєкту, формально посилаючись на недостатнє забезпечення протипожежної безпеки в приміщенні театру, міський голова М. Оводов уважав, що «нужно доказать исправнику, что времена полицейского произвола

миновались и в городе хозяин – городское управление, а не полиция» [133, арк. 420 зв.]

Розглядаючи кінематограф як культурний феномен на матеріалах міст Лівобережної України Д. Чорний слушно стверджував, що він «швидко і упевнено торував собі шлях до сердець та гаманців городян, змінював їх свідомість, розширював знання про світ та самих себе. Ступінь цих змін була помітною буквально у всьому: в характері реклами, облаштуванні кінотеатрів, якості демонстрованих стрічок, ставленні глядачів» [1133, с. 281].

Тут варто зауважити, що Міністерство внутрішніх справ від 1911 р. через губернські правління зобов'язало міські самоврядування правобережних губерній ухвалювати так звані «нормальні правила» з улаштування й утримання театрів-кінематографів, що давало їм повноваження контролювати діяльність і приватних кінозалів, і відповідно дотримуватися вимог, які б сприяли їхній роботі [152, арк. 1, 2–2 зв., 4 зв., 7].

Як стверджують Сергій Царенко та Олена Солейко, правильним облаштуванням і пристосуванням уже наявних приміщень для демонстрації фільмів та проєктуванням перших кінотеатрів у Вінниці (таких у 1911–1913 рр. функціонувало шість) її мешканці зобов'язані архітектору Г. Артинову, по суті, правій руці вінницького міського голови [1126, с. 6, 210].

Чи намагалася муніципальна влада провінційних міст Правобережної України долучати приватні кінотеатри до масових заходів із просвітницькою метою, як це вже було в містах Лівобережної України [1132, с. 47], за браком джерел стверджувати складно. Однак припускаємо, що й тут за погодженням з міською владою зали кінотеатрів могли надаватися для перегляду відповідних урочистому моменту кінострічок учнями навчальних закладів чи солдатами військових гарнізонів, які квартирувалися в містах. Траплялося, що окремі гласні самі бралися за організацію кінотеатрів, як скажімо, Л. Ельберт у Луцьку. Коли в 1911 р. Луцька міська управа оголосила конкурс на влаштування кіноконцертної зали не менш ніж на 300 місць, а охочих взятися

за цю справу на концесійних засадах не знайшлося, саме він улаштував найбільший на той час кінотеатр «Одіон» [1018, с. 111].

Наголосимо, що згаданими вище освітньо-культурними проєктами діяльність міських самоврядувань не обмежувалася, вони вдавалися й до маркування міського культурного простору імперськими символами влади – на кшталт встановлення пам'ятників, найменування чи перейменування вулиць і майданів. Не вдаючись у деталі такої культурної політики муніципальної влади, зауважимо, що в повітових містах Правобережної України не було усталеної традиції встановлювати пам'ятники на честь видатних діячів чи увічнювати пам'ять про визначні історичні події, як це вже було притаманно окремим адміністративним центрам українських губерній [36, арк. 2; 1133, с. 220]. І все ж у рік відзначення 50-ліття звільнення селян від кріпацтва (1911) у містах правобережної глибинки (Черкаси, Володимир-Волинський, Овруч, Рівне, Бердичів та ін.), як і повсюди в Російській імперії, постали пам'ятники Олександру II, урочисте відкриття яких набувало виміру культурних подій [29, арк. 408 зв., 714 зв., 720 зв.; 30, арк. 193 зв., 426].

В останнє десятиріччя імперської доби самоврядні структури взяли за впорядкування міських топонімів. Відтоді в культурному ландшафті міст у назвах вулиць утвердились імена представників династії російських імператорів, на кшталт Олександрівських, Миколаївських, Романових; родоначальників киево-руської державності – Ольгинських, Володимирських; класиків письменства – Пушкінських, Гоголівських; на честь перемоги Росії у війні з Наполеоном 1812 р. – Бородінських, Кутузовських, партизана Давидова та ін. [1, арк. 17, 58–60; 150, арк. 21 зв., 26; 1075, с. 73, 113, 120; 991, с. 24–25].

Підсумовуючи, наголосимо, що органи міського самоврядування в окреслений період виступали вже зримим колективним актором освітньо-культурного середовища. Їхні дії в цьому процесі, з одного боку, враховували інтереси міських громад, а з іншого – стояли на сторожі великодержавних, імперських амбіцій, здатних звести нанівець острівці етнічних/національних уподобань міського населення.

5.2. Реалізація приватних і громадських проєктів

На останньому етапі пізньоімперської доби (1907–1914) приріст освіченого прошарку міського населення Правобережної України, який слугував ресурсом до розширення практик освітніх комунікацій, активно продукували євреї-містяни. Унаслідок відчутної інтеграції євреїв у російське суспільство дедалі більше його представників пов'язували надії на краще майбутнє своїх дітей із доброю освітою. Наголосимо, що чимало єврейських дітей обох статей вже навчалося в міських початкових школах [404, с. 27], а в жіночих гімназіях та комерційних училищах вони склали добру половину всіх учнів. Пересічно це сприяло інтеграції єврейської молоді до спільного міського освітнього середовища, хоча про повне стирання відмінностей у їхній культурі та ідентичності не йшлося.

Не покладаючись усебічно на верховну чи міську владу в забезпеченні дітей освітніми послугами, єврейське населення ініціює масове відкриття приватних шкіл або таких, які утримувалися їхньою громадою (зокрема талмудтор). Серед єврейських родин набуває популярності набуття загальної початкової чи ремісничої, а то й середньої освіти для дівчат як перспектива їх подальшого працевлаштування [177, арк. 159].

Ось як ця тенденція проявилася в Рівному. У 1912 р. серед дев'яти навчальних закладів різних типів тут функціонувало три єврейські початкові школи, дві з яких у статусі приватного чоловічого й жіночого училищ. А через два роки освітня мережа тут нараховувала вже 14 шкіл, поміж яких майже половину (шість) склали початкові єврейські училища, чотири з яких були засновані приватними особами [185, арк. 42, 72]. Міркуємо, що хоча приватні єврейські школи чи талмуд-тори нового типу забезпечували обсяг знань відповідно до навчальних програм початкових шкіл Міністерства народної освіти [1035, с. 48, 52], ця форма навчання єврейської молоді уповільнювала їхню акультурацію. Такі освітні практики продовжували плекати культурну відособленість єврейської молоді від інших кіл міського середовища і

традиційно налаштовували її вибудовувати громадське життя осібно від інших груп міського населення. І все ж розширення їхньої мережі свідчило про попит поміж єврейського населення на освіту, зокрема ремісничу.

Якщо єврейські приватні школи функціонували легально й були підпорядковані Міністерству народної освіти, то для дітей містян-поляків і після Революції 1905 р., початкова освіта польською мовою залишалася під заборонаю, що змушувало, як і раніше, здобувати її приватно в нелегальних умовах [1224, с. 129–130]. У 1909–1913 рр. такі школи функціонували в Проскурові, Ямполі, Липовці, Умані, Луцьку, Рівному, навколо них формувалося нове поле контактів і зв'язків польського населення, що сприяло збереженню його традиції вести осібно від інших етнічних спільнот освітньо-культурне життя аж до початку Першої світової війни [44, арк. 19, 23, 38, 40, 49; 1199, s. 272].

Назагал констатуємо, що схвалені верховною владою приватні форми навчання в 1907–1914 рр. набувають масового поширення в міських поселеннях Правобережної України, оскільки модернізаційні здвиги міського життя потребували все більшої кількості освічених людей [753]. Висновок російської дослідниці Ольги Малінової про те, що «розвиток промисловості й торгівлі, спеціалізація управління, розвиток місцевого самоврядування стимулювали попит на кваліфіковані кадри й сприяли професіоналізації інтелектуальної праці» прийнятний і щодо провінційних міст Правобережної України [896, с. 435]. І в цій частині міського простору Російської імперії дедалі більше містян усвідомлювали не лише переваги елементарної грамотності, а й професійних компетентностей, усебічної освіченості. Здобута в різний спосіб професійна чи педагогічна освіта давала містянам змогу обіймати чиновницькі посади, працювати в державному секторі освіти чи спробувати організувати приватний освітній заклад. Врешті набуті знання можна було використовувати в різних сферах міської життєдіяльності.

Слід відзначити ініціативи містян повітових центрів в організації приватних комерційних училищ, що свідчило про зростання попиту на

професійну освіту [389, с. 15]. Такі училища в окреслений період існували в Умані й Вінниці. Прикметно, що коли в 1912 р. через фінансові труднощі останні були закриті, нове життя в них вдихнули офіційно зареєстровані товариства («общества») їхніх викладачів, поставши засновниками нових комерційних шкіл [32, арк. 1; 34, арк. 1; 28, арк. 1].

Характерно, що адміністрація і викладачі приватних комерційних училищ рішучіше, ніж у державному секторі освіти, відстоювали право на введення до навчальних програм нових спеціальних предметів і навіть польської мови, чи то нових форм викладання [32, арк. 8; 28, арк. 5]. Приміром, у 1911 р. виявив бажання відкрити однорічні приватні вечірні курси французької комерційної кореспонденції (мали готувати кадри для ведення торговельних операцій з іноземними клієнтами) при Могилів-Подільському комерційному училищі його викладач С. Прокопович [128, арк. 12]. Траплялося, що відкриття комерційних шкіл (Рівне, Літин), ініціювали викладачі з віддалених регіонів імперії, однак влада не дозволила реалізувати їхні проекти [25, арк. 1, 3; 33, арк. 1, 3; 470].

У повітових містах Правобережжя фактично не було технічних шкіл різних типів. Відомий випадок, коли в 1912 р. про відкриття середнього будівельно-технічного училища в Умані клопотався цивільний інженер С. О. де Вітте [35, арк. 1].

Після Революції 1905 р. набувають поширення професії, пов'язані з діяльністю поштово-телеграфного відомства, зокрема телеграфіста. Усе більше така сфера діяльності приваблювала жіноцтво. Набути професійних навичок можна було на жіночих поштово-телеграфних курсах лише у великих містах Російської імперії, тому найчастіше цей фах у повітових містах і містечках опановували на робочому місці [253, арк. 168]. Відповідно до циркулярних приписів начальники установ Київського поштово-телеграфного округу були зобов'язані звертати увагу на фізичні та розумові здібності претендентів на роботу телеграфіста й віддавати перевагу тим, хто володів чітким каліграфічним почерком і мав відповідний освітній ценз [161, арк. 32].

У роки, що передували Першій світовій війні, містяни вже проявляли інтерес до музичної освіти, хоча музичні школи все ще були рідкістю навіть у губернських містах. Зокрема, у Василькові 1910 р. капельмейстер 3-го гусарського київського полку К. Жарніков збирався відкрити приватні вечірні підготовчі музичні курси [95, арк. 20].

Проаналізована вище ситуація засвідчила, що окремим представникам міського соціуму здобута у свій час освіта допомогла займатися викладанням. Це давало їм змогу не лише організувати власне місце праці, а й поширювати спеціалізацію професійних знань у міській провінції, переваги і перспективи якої ставали зримими.

Як і повсюдно в імперії Романових, кількість добровільних громадських асоціацій у повітових містах та містечках Правобережної України після опублікування 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і спілки» починає зростати [447, с. 200–217]. Відтепер заяви про реєстрацію добровільних об'єднань розглядали новостворені губернські у справах про товариства присутствія, що значно пришвидшувало шлях до інституалізації різноманітних форм самоорганізації містян [169, арк. 3; 171, арк. 1; 467; 1086, с. 52–55; 985, с. 155–163; 874, с. 224–227].

З огляду на постановку одного з дослідницьких завдань, а саме з'ясування участі громадськості у формуванні освітньо-культурного середовища міської правобережної глибинки на останньому етапі пізньоімперської доби, нижче розглянемо діяльність добровільних товариств за мірою їхнього внеску в розв'язання освітніх чи просвітницьких проектів та організацію культурного дозвілля містян.

Відзначимо підвищену зацікавленість міського загалу в організації добровільних об'єднань, які ставили за мету поширення різних форм освіти, займаючись при цьому й просвітницькою діяльністю. Особливо важливим це було для містечок і приватновласницьких міст, самоврядування яких не мало відповідних фінансових ресурсів, щоб належним чином розвивати шкільництво. Від 1909 р. показовий досвід у справі відкриття та організації

життєдіяльності чоловічої й жіночої гімназій демонструвало навчально-просвітницьке товариство в містечку Смілі Київської губернії, у складі якого нараховувалося більше 200 осіб [421, с. 3]. Його бюджет формувався із грошових внесків почесних попечителів гімназій графа Л. Бобринського – власника Смілянського маєтку, дружини графа – О. Бобринської, почесних та дійсних членів товариства та оплати за навчання. У міру сил товариство надавало допомогу бідним учням та ученицям обох гімназій, повністю чи частково звільняючи їх від оплати навчання (таких нараховувалося 62 особи, які становили майже 17% учнівського загалу). Для збору пожертв на вказані цілі товариство влаштовувало концерти чи вистави, відвідування мешканцями містечка кінематографічних сеансів тощо. Доречною для цього об'єднання стала й фінансова підтримка з боку місцевого товариства споживачів та надання безкоштовних послуг друкарнею В. Лепського [421, с. 6; 422, с. 5].

Зазначимо, що через безпосередні контакти між громадськими об'єднаннями, приватними особами, різними установами, яких поєднувала спільна ціль – облаштування навчальних закладів, і відбувалося формування міського освітньо-культурного середовища. І все ж розгорнути дієву роботу з організації нових шкіл громадським товариствам було не під силу. Зокрема, створене 1908 р. Товариство сприяння середній освіті в Рівному задекларувало відкриття чоловічої гімназії, але не реалізувало своїх задумів. Нездійсненою виявилася ціль і для навчально-просвітницького товариства у волинському містечку Радзивилові, яка полягала в облаштуванні та утриманні гімназії, реального училища або якогось іншого навчально-виховного закладу для місцевих потреб, тому проіснувавши близько чотирьох років, товариство згорнуло свою діяльність [167, арк. 22 зв.]. Засноване в 1912 р. Товариство поширення комерційної освіти у містечку Козятині Київської губернії збиралося відкрити торговельні класи або ж комерційні курси, однак також зазнало фіаско [467, с. 2]. Міркуємо, що перепони в розгортанні їхньої діяльності слід шукати не лише у фінансовій неспроможності, а й у слабкості організаторських потуг для досягнення поставлених цілей.

Зазначимо, що на хвилі підйому громадського життя після 1905 р. в повітових містах Правобережжя активнішу діяльність розгорнули просвітницькі організації, головними осідками яких були губернські міста, передусім Київ. Маємо на увазі вже згадуване Київське товариство грамотності (1882–1908), Товариство поширення в народі початкової, середньої й вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній (засноване 1907 р.), Товариство поширення в народі освіти (засноване 1908 р.) та низку інших. Розгортаючи роботу на засадах своєрідних народних університетів, ці громадські об'єднання головним чином організовували лекторії за різними галузями знань, влаштовували спектаклі й концерти. Такі заходи викликали в містян інтерес до знань, який спонукав до глибших роздумів над явищами природи, суспільними процесами, минулим людства, формували певні читацькі уподобання тощо [466; 402, с. 1–3]. Врешті їхня діяльність сприяла формуванню світоглядних уявлень людини модерної доби. Та все ж у повітових містах заходи губернських просвітницьких товариств були спорадичними навіть у випадках, коли вони відкривали там свої відділення [819, с. 51, 56]. Зокрема, Черкаське відділення Товариства поширення в народі початкової, середньої й вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній у 1910 р. звітувалося лиш про одну прочитану лекцію, присвячену пам'яті Л. Толстого [406, с. 7].

На відміну від столичних і губернських міст, де існувала значна кількість громадських організацій із широким спектром діяльності, у міських поселеннях Правобережної України освічена спільнота віддавала перевагу благодійній діяльності, яка, окрім повітових міст, стала звичною і в найбільших містечках. Зокрема, у 1913 р. в Білій Церкві функціонувало товариство опіки дитячих притулків, у Богуславі – товариство допомоги бідним, у Смілі – добротинне товариство, у Корці – богадільня Червоного Хреста [375, с. 500, 536, 645, 816]. А вже згадувані товариства допомоги нужденним учням навчальних закладів існували при більшості середніх і початкових навчальних закладів [273, арк. 4].

Різноманітні культурні заходи добродійних товариств, як-от спектаклі, концерти, танцювальні вечори, лотереї-алеґрі, що збирали чималі гурти містян, уже не задовольняли представників освіченої публіки, яка прагнула пізнати високе мистецтво – літературну, театральну, музичну творчість. Для цього в окремих повітових містах із найбільш розвиненою освітньо-культурною інфраструктурою засновувалися літературно-артистичні, мистецькі товариства чи гуртки [774, с. 9–11]. У 1908 р. заявило про себе літературно-мистецьке товариство в Рівному, від 1909 р. розгорнуло діяльність Вінницьке літературно-мистецьке товариство [275, арк. 24–54]. У 1913 р. мистецькі товариства функціонували в Бердичеві (музично-драматичне), Умані (літературно-художній гурток), Ковелі (музично-драматичне й художнє товариство), Новограді-Волинському (товариство любителів сценічного мистецтва) [375, с. 475, 610, 761, 809]. Декларуючи напоказ високі цілі, як-от «доставлять своим членам возможность собираться для чтения различных произведений художественной литературы, [...] содействовать развитию драматических и музыкальных способностей путем устройства любительских спектаклей и литературных вечеров, [...] распространять любовь к сценическому искусству, музыке и пению и развивать их понимание...», однак їхня діяльність усе ж не виглядала активною впродовж тривалого часу [462, с. 3]. Тут спрацьовував і фактор обов'язкової сплати грошових внесків, що потребувало постійних витрат із сімейного бюджету, і нехтування членами товариств участі в роботі загальних зборів. До того ж творчі здобутки аматорів сцени пов'язувалися із їхнім освітнім рівнем. Багато важило, як спрацьовував мозковий центр мистецьких товариств – їхні правління, які, окрім фінансових та господарських справ, відповідали й за режисуру, і за літературну частину та музичний супровід сценічних дійств. Урешті дотримання всіх цих зобов'язань потребувало культури публічної поведінки, зокрема толерантного ставлення один до одного учасників творчих спільнот, плюралізму думок, досі малознаного в провінційному просторі. За відсутності таких модерних рис спілкування складалося, як-от у Вінницькому літературно-артистичному

товаристві: тільки його заснували (1909), а вже наступного року клопоталися про внесення змін до статуту, які так і не були затверджені губернською владою. Попри те, що надалі це товариство об'єднувало близько 150 осіб, результати його діяльності виглядали скромними: упродовж року воно влаштувало одну-дві вистави і стільки ж вечорів [276, арк. 3; 1044, с. 476].

І в цій окресленій групі добровільних асоціацій можна помітити, що пульсація культурних новацій до повітових міст та містечок Правобережжя надходила від столичних і губернських центрів. Зокрема, до організації Уманського відділення Російського музичного товариства (1911) було причетне його Київське відділення. Останнє сприяло новій філії у відкритті музичних класів в Умані [96, арк. 52]. Доречно буде згадати, що в Умані напередодні Першої світової війни функціонувало близько трьох десятків різноманітних добровільних товариств, поміж яких ще й відділення Київського товариства охорони старовини, відкрите в 1913 р. [718, с. 197]. Підкреслимо, що мистецькі товариства приваблювали до себе чи не найбільше містян різних етносів і конфесій, станів та професій, хоча оцінити їхні творчі досягнення мали змогу містяни, здатні придбати вхідний квиток на концерт чи виставу.

Зауважимо, що в окреслений період мешканці повітових міст та найбільших містечок мали змогу долучитися й до професійного театрального та музичного мистецтва, оскільки гастролі більш і менш відомих колективів, співаків і музикантів стали звичними в провінційному культурному середовищі. Водночас аматорські творчі атракції й далі мали успіх, що свідчило про потребу шанувальників мистецтв у чуттєво-емоційних переживаннях.

Набуває поширення й клубна діяльність, до якої заохочувався міський простолюд, задовольняючи різноманітні форми проведення вільного часу. Громадські («общественные», «гражданские») зібрання, сімейні клуби, вже згадувані народні доми призвичаювали до культурного комунікування пересічних містян, були своєрідними школами їхньої соціалізації.

Звернемо увагу на тенденцію до поширення в повітових містах і містечках нових громадських об'єднань, які, маючи різні цілі, як-от

просвітництво, благодійництво, організацію культурного дозвілля тощо, об'єднували у своїх лавах представників лише однієї етнічної спільноти – польської або єврейської, чи то вже й української. Назагал саме такі складники культурного життя пришвидшували націотворення різних етносів у міській правобережній глибинці, однак не сприяли формуванню цілісного для усіх містян освітньо-культурного середовища, де кожен незалежно від ідентифікації з конкретною етнічною спільнотою міг асоціювати себе приналежним до всього міського загалу [42, арк. 55; 461, с. 457].

Тут варто вказати на інституалізацію українських громадських осередків, яка розпочалася лише після 1906–1907 рр., коли була дозволена діяльність «Просвіт», що ставили за мету сприяння розвитку української культури й головним чином просвіті українського народу його рідною мовою. Тому їхня праця полягала в заснуванні недільних шкіл, бібліотек і читалень, книгарень, виданні власних книжок, організації народних читань, спектаклів, літературно-музичних вечорів, концертів [473, с. 3; 468, с. 4; 636, с. 26–30]. Розгортаючи свою діяльність насамперед у губернських містах Правобережжя, вони мали дозвіл поширювати її по всій території регіону, однак небагато встигли зробити в повітових містах і містечках [878, с. 7; 879, с. 516–521].

Від червня 1906 р. постала філія подільської «Просвіти» у Могилеві-Подільському, яка гуртувалася навколо тижневика «Світова зірниця» на чолі з редактором Йоахимом Волошиновським – відомим організатором кооперативного руху на Поділлі [627, с. 7; 663, с. 83–91]. І вже невдовзі управа Могилівського відділу заявила про себе організацією спектаклю, дохід з якого планувала використовувати на різні освітянські справи [632, с. 11]. Щоправда, здебільшого це були проекти відкриття бібліотек-читалень у сільській місцевості, однак окремі з них вдалося організувати й у містечках – Черневці, Ялтушкові, Жванці [868, с. 244; 885, с. 126]. Є згадка про ще одну філію подільської «Просвіти», засновану в містечку Дунаївцях, без деталізації її діяльності [495, с. 306]. Однак уже влітку 1907 р. подільську «Просвіту» влада закрила, відповідно всі її осередки змушені були згорнути діяльність [663,

с. 87]. Хоча згодом таки вдалося поновити її роботу, яка з перемінним успіхом тривала до 1914 р., проте діяльність могилівських просвітян уже не відзначалася активністю [868, с. 248].

Не вдалося й волинському українському Товариству «Просвіта» від 1907 р. розгорнути активну діяльність у повітових містах Волинської губернії, а в 1912 р. його діяльність була заборонена і в губернському центрі Житомирі «в виду обнаружившегося в деятельности этого общества вредного противогосударственного направления» [167, арк. 8 зв.].

На тлі все ще слабких потуг українців до громадської діяльності в повітових містах упевнено про згуртованість заявила польська громадськість, долаючи перепони на шляху до реєстрації своїх товариств. За даними реєстру Волинського губернського у справах про товариства присутствія лише упродовж 1908–1911 рр. клопотання про реєстрацію подавали такі польські громади, які збиралися займатися насамперед благодійництвом: римо-католицькі благодійні товариства в Луцьку й Заславі (1906), Ковелі (1911), Рівному (1914), Олиці (1914), поміж яких без перешкод зареєстрували лише Луцьке, Заславське та Олицьке [167, арк. 1; 170, арк. 23, 40 зв.; 171, арк. 1–2]. Та все ж їхня мережа продовжувала ширитися міським простором і в сусідніх губерніях – Київській (Умань, Біла Церква) і Подільській (Нова Ушиця, Летичів, Проскурів, Ямпіль) [1183, с. 410].

Висловлювала губернська влада претензії і до побажань поляків мати власні клубні осередки, тому не всі із них успішно проходили реєстрацію [167, арк. 30 зв.; 113, арк. 27; 986, с. 161]. За довідковим виданням «Весь Юго-Западный край» у 1913 р. польські громадські організації й культурні центри функціонували в Умані (польський жіночий гурток), Луцьку (польське зібрання), Вінниці (громадський польський гурток), Могилеві-Подільському (польський дім), Новій Ушиці (римо-католицьке товариство) [375, с. 610, 797, 958, 1014, 1057].

Міркуємо, що вказані вище культурні осередки поляків сприяли трансформації їхньої етнічної ідентичності в національну. Їхнє пізнання «себе»

як спільноти проходило через етап виокремлення власного культурного життя від інших етнічних громад. На це у своїх спогадах про Умань між Революцією 1905 р. і Першою світовою війною звернула увагу Н. Суровцова: «Поляки трималися окремо. Вони мали власний польський клуб “Огніско”, де неполяки не бували. Вони провадили освітню роботу серед жіноцтва – було жіноче поступове коло, була організація гарцерів, скаутів та напевне і політичні підпільні організації [...]. Вони мали зв’язки з австрійськими поляками [...], їздили до Варшави, Кракова. Пам’ятаю, як у них в клубі була театральна вистава приїжджої з Австрії трупи на чолі з славною артисткою Пшибилко-Потоцькою. Ставили п’єсу Габрієли Запольської “Сезонова мілосць”» [497, с. 430]. Все це свідчило про високий культурний рівень уманських поляків і замкненість польського уманського кола.

Не маючи змоги розгорнути відкрито і в ширших масштабах освітню й просвітницьку діяльність в інтересах польської спільноти, її актив продовжував вдаватися до нелегальних форм культурної самоорганізації. Після того як у Києві припинило діяльність польське товариство «Освіта», яке короткочасно діяло тут упродовж 1905–1907 рр. [882, с. 10], а відкриттю його відділень у повітових містах та містечках чинилися всілякі перешкоди, під такою назвою в Умані постало нелегальне товариство на чолі з Августом Іванським [1071, с. 16].

На хвилі суспільного підйому в Російській імперії в окремих містах Волині активізувалася ще й нечисленна чеська спільнота, зокрема у Здолбунові (1910) вона планувала створити добротинне і просвітницьке товариство, на що так і не отримала дозволу [168, арк. 1, 35].

Та все ж від 1906 р. найвищу громадську активність проявила єврейська спільнота, спираючись на досвід традиційної благодійності, наслідки державної політики інтеграції в російське суспільство, а притаманна їй наполегливість та згуртованість допомагала долати бюрократичні перепони. Поміж єврейських громадських об’єднань виокремимо такі, які ставили за мету поширення освіти. Показовим у цьому плані було Товариство сприяння початковій і професійній

освіті серед жіночого єврейського населення м. Умані (1911–1912), яке згуртувало навколо себе близько 340 осіб, що займалися організацією фінансової допомоги жіночому училищу Д. Теплицької, збором старого одягу та дитячих книжок для його учениць, поповненням шкільної бібліотеки новими надходженнями [408].

Прикметно, що частина міського єврейства вже звично сприймала російську мову як засіб пізнання навколишнього світу й комунікацій, про що засвідчує існування Єврейського літературного товариства в Луцьку. Водночас інтелектуальне життя освічених євреїв сприяло й формуванню національної ідентичності цієї міської спільноти, складовою частиною якого став рух за відродження іврити як мови спілкування. Зокрема, у Бердичеві функціонувало Товариство любителів давньоєврейської мови [375, с. 777, 797]. Бралася єврейська спільнота (хоча не завжди успішно) й за організацію бібліотечних товариств, як-от у Немирові (1914), у такий спосіб намагаючись «дать возможность местному еврейскому населению пользоваться книгами и периодическими изданиями на доступных ему языках», а в Могилеві-Подільському за клубну діяльність [278, арк. 1; 274, арк. 11–20; 557, с. 17].

З багатолітніми традиціями (від 1863 р.) Товариство поширення просвіти поміж євреїв у Росії, засноване в Санкт-Петербурзі, яке вже мало філії в Одесі та Києві, на початку ХХ ст. поширило діяльність й на повітові міста Правобережжя, заснувавши в 1909 р. ще одне відділення в Балті (додаток Б. 38). Зауважимо, що в цьому випадку влада перепон не чинила, адже це товариство сприяло поширенню російської мови, видавничій діяльності, спрямовуючи євреїв на зближення з усіма містянами [583, с. 6].

Незалежно від основного напрямку діяльності єврейські товариства покладали на себе низку додаткових функцій, зокрема освітніх (сприяли отриманню знань чи навичок ремесла), або ж просвітницьких завдань, спрямованих на формування світоглядних засад єврея-містянина через такі канали комунікацій, як читання публічних лекцій, організація спектаклів, концертів і т. ін.

За нашими підрахунками, із 78 громадських об'єднань, що в 1906–1911 рр. подавали документи на реєстрацію до Волинського губернського у справах про товариства присутствія, 48 презентували міську громадськість, яка в різних формах та обсягах мала намір займатися освітньо-культурною діяльністю, добра чверть яких (25%) за складом учасників була єврейською з широким спектром добродійництва щодо власних громад (додаток Б. 37).

Констатуємо, що хоча низка громадських товариств у повітових містах і містечках Правобережної України скеровувала свої потуги в річище культурної взаємодії з усім міським соціумом, діяльність окремих з них поглиблювала відособленість етноконфесійних громад. На це відповідним чином реагувала місцева влада, яка від 1910 р. широко почала користуватися заборонними практиками реєстрації тих товариств, у діяльності яких могли домінувати просвітницькі цілі.

Унаслідок цього міське освітньо-культурне середовище Правобережжя залишалося сепарованим на окремі культурні сектори – єврейський, польський, український. Водночас верховна влада й далі наполегливо просувала проєкт спільного російського культурного простору, поширюючи його і на провінційні міста. Врахуймо й те, що членство в добровільних організаціях передбачало сплату грошових внесків, а це слугувало певним бар'єром до консолідації міського соціуму незалежно від матеріальних статків.

Варто наголосити на слабкості ініціатив містян у заснуванні громадських товариств. У 1913 р. від одного до двох десятків громадських об'єднань існувало лише в окремих повітових містах (Умань, Вінниця, Луцьк, Рівне), а в переважній більшості міст їх фіксувалося буквально одиниці (додаток Б. 39). За приблизними підрахунками їх учасниками могли бути від кількадесят до декількох сотень освічених і переважно забезпечених містян.

Поширеною була практика, коли по завершенні реєстрації, товариства так і не розпочинали своєї діяльності (як це було з Луцьким артистичним товариством) або ж функціонували номінально [167, арк. 37 зв.]. Та попри все громадські об'єднання виступали школою здобуття нового соціального досвіду

містян на шляху до самоорганізації публічного життя, що позитивно позначалося на трансформуванні їх освітньо-культурного середовища.

5.3. Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя

В умовах відчутнішої модернізації міського життя в останнє десятиліття пізньоімперської доби важливого значення набувала поінформованість містян про різні сторони життя Росії та про події за її межами. Інформація поширювалася через книжкові канали комунікацій, навчальні заклади, театральні дійства тощо. Як в інтересах власного бізнесу, так і для задоволення потреб культурного порядку зростає інтерес у містян і до поточної інформації, пов'язаної з конкретним містом чи то губернією.

Жити в модерному місті означало бути мобільнішим, володіти ширшим баченням і розумінням навколишнього світу. А це вже потребувало від міського жителя не лише елементарної грамотності, а й зацікавлення виходом у світ друкованих видань довідкового й рекламного характеру на кшталт календарів, путівників, адресних і пам'ятних книжок по містах та губерніях Південно-Західного краю [453; 379; 474, с. 121], звички до перегляду оголошень та ознайомлення з театральними афішами. Стосовно останньої зауваги, то досвід Луцької думи ілюструє, що в інтересах покращення зовнішнього вигляду вулиць та поінформованості містян їх органи влади переймалися облаштуванням спеціальних вітрин для оголошень, запозичуючи цю новацію від губернських центрів [143, арк. 65]. Самовільне розклеювання на будинках та огорожах театральних афіш і різних оголошень спонукало на початку ХХ ст. міські самоврядування до виготовлення спеціального обладнання, на якому можна було їх розмістити, та упорядкування спеціальних громадських місць [142, арк. 146]. З часом муніципальна влада відпрацювала механізм отримання доходу за їх оренду підприємливими містянами, які облаштовували спеціальні кіоски для розклеювання оголошень й афіш чи будки/кіоски для продажу газет [34, арк. 704 зв.]. А ще практикувалося, як-от у

Рівному 1912 р., коли за кошти міського бюджету спорудили кіоски, а потім передали їх в оренду окремим містянам [30, арк. 36].

Поміж культурних практик містян набувало популярності листування, яке також розширювало межі поінформованості адресатів про перебіг життя в Російській імперії, у своїх губерніях чи містах. Безперечно, важливу роль тут відігравали залізничні перевезення, а також злагоджена робота закладів поштового відомства [397, с. 27]. Від 1880-х рр. до поширення інформації долучається новий вид зв'язку – телеграф, а на початку ХХ ст. спілкування через телефонний апарат стає реальністю культурного побуту заможних містян і правобережної глибинки [20, арк. 26].

І все ж серед указаних засобів зв'язку робота пошти залишалася визначальною. Зростаючий потік кореспонденції містян, до якої належали як закриті, так і відкриті листи, бандерольні відправлення, посилки, грошові перекази й цінні папери, періодичні видання, спонукав поштове відомство працювати інтенсивніше, дбаючи про професійний рівень працівників, координувати свою роботу із залізничним транспортом. Про те, що швидкість передавання інформації набувала першорядного значення, свідчить той факт, що чимало поштових відділень уже в 1912–1913 рр. намагалося відправляти отриману кореспонденцію кур'єрськими й швидкими потягами, нехтуючи правилом використовувати насамперед спеціальний поштовий рухомий склад [161, арк. 18].

Для окремих міст правобережних губерній вже була звичною й спеціальна поштова міська служба, яка займалася доставлянням внутрішньої кореспонденції [18, арк. 20 зв.]. Статистичні дані про поштові перевезення фіксують на межі ХІХ–ХХ ст. зростання потоку листування [996, с. 257]. Особливо стрімко збільшувалася частка відкритих листів (це могли бути поштові художні листівки, картки з краєвидами міст тощо). Щоправда, якщо це нововведення з'явилося в Російській імперії на початку 70-х років [850, с. 7; 1175, с. 7], то в мешканців спочатку Києва, а згодом і повітових міст та

містечок Правобережжя воно набуло популярності на початку ХХ ст. [717, с. 134–136].

Добре ця справа була поставлена у Вінниці. Як стверджує місцевий краєзнавець Ігор Лановий, великий попит тут мали поштові листівки зі світлинами цього міста та краєвидами інших подільських міст. Для його задоволення й відповідно отримання прибутку до видання поштових листівок долучилося кілька власників книжкових магазинів, поміж яких найуспішніше цим бізнесом займався книгар В. Райхер [869, с. 530].

В останнє десятиріччя імперської доби торгівля бланками відкритих листів, подекуди поєднана з торгівлею нотами, календарями та іншою супутньою друкованою продукцією, набула поширення по всьому міському простору Правобережжя. Під час ревізії інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольського, проведеної ним 24 жовтня – 8 листопада 1911 р. у семи міських поселеннях Київської губернії та одному (Вінниця) Подільської, було зафіксовано 19 закладів торгівлі бланками відкритих листів (не рахуючи тих, де торгували ще й іншою друкованою продукцією). Найбільше їх розміщувалось у Вінниці – аж сім (додатки Б. 33; В).

Важливим каналом поширення інформації виступала ще й періодика, передусім газетна. Характеризуючи газету як культурний продукт «друкованого капіталізму», Бенедикт Андерсон надавав їй значення в конструюванні важливого соціального механізму, дією якого можна пояснити утворення національних спільнот, розселених на чималому просторі, до того ж об'єднаних як публіка ще й корисливістю видавців [657, с. 14]. У фокусі нашого дослідження газетна періодика, передусім місцева, була безпосередньо задіяна у формуванні міської ідентичності мешканців провінційних міст Правобережної України, про що йтиметься дещо згодом.

Періодичні видання потрапляли до мешканців міст різними шляхами. Як уже йшлося, столичну й губернську періодику передплачували публічні, громадські, приватні бібліотеки провінційних міст. Ті, хто працював у навчальних закладах, державних установах, органах міського самоврядування,

могли користуватися періодичними виданнями, які за передплатою отримували їхні установи [30, арк. 652 зв.].

Чи переймалися особисто містяни провінційних міст Правобережної України передплатою столичних і губернських періодичних видань? Зауважимо, що тут важила не лише наявність відповідних матеріальних статків, а й сформована звичка до регулярного читання газет і журналів. Вважаємо, що до поціновувачів газетної періодики можна віднести коло освічених і заможних осіб, яке, з огляду на зростання можливостей здобути освіту, таки розширювалося.

За розрахунками Т. Кароєвої лише 3,8–4,3% населення Подільської губернії за рівнем платоспроможності могли дозволити собі купувати книжки [810, с. 70]. Міркуємо, що відсоток осіб, які могли купувати газети, був на порядок нижчий, оскільки для того, щоб виробилася звичка читати періодику регулярно, потрібен був час, адже масове поширення газет і журналів серед міських жителів тільки започатковувалося. Як згадував колишній мировий суддя Подільської губернії І. Р. Захар'їн (Якунін), наприкінці 80-х років у заштатному місті Хмільнику, окрім нього, проживало ще троє осіб з університетською освітою. Один із них – судовий слідчий – «не читал ни одной газеты, кроме официального отдела в “Правительственном вестнике”, который высылался ему, как обязательному подписчику» [502, с. 300]. Можна стверджувати, що такий спосіб переробки інформації, як читання періодики, поміж містян був притаманний передусім представникам інтелігенції, відсоток якої у провінційних містах, як вже зазначалося, не перевищував 3%.

Про те, що на початку другого десятиріччя ХХ ст. читання столичної та губернської преси набувало поширення серед містян, засвідчує зростання кількості місць, де можна було оформити передплату, і відповідно числа залучених до цього процесу осіб, для яких така підприємницька діяльність, поєднана з торгівлею газетами, слугувала джерелом фінансового забезпечення. У такій ролі виступали власники окремих книгарень, про наміри яких долучитися до передплатної кампанії могли оповіщати рекламні оголошення,

виставлені у вітринах їхніх торговельних закладів [480, с. 454; 810, с. 134]. Прикметно, що торговців періодичними виданнями й відповідно організаторів передплати вже можна було зустріти не лише в повітових містах (подекуди, як-от у Луцьку, аж чотирьох осіб), а й у містечках. Серед останніх 1913 р. такою діяльністю займалося щонайменше одна-дві особи в Богуславі, Чорнобилі на Київщині, Славуті, Судилкові, Радзивиліві, Полонному, Іскорості, Аннополі, Волочиську на Волині, Тульчині, Шаргороді, Дунаївцях та заштатному місті Хмільнику на Поділлі [375, с. 537, 574, 754–755, 784, 822, 833, 847, 884, 955, 1007, 1026, 1059].

Зафіксовано спроби редакцій окремих одеських газет наприкінці ХІХ ст. відкрити свої контори в повітових містах Поділля, зокрема у Вінниці, Проскурові та Могилеві-Подільському, і відповідно розгорнути на їхній базі передплатні кампанії, приймати приватні оголошення для опублікування, торгувати своєю газетною продукцією. А от на Волині редакторів популярної газети «Киевское слово» Афіногену Антоновичу, до того ж відомому професору Університету св. Володимира, у відкритті офісу для приймання кореспонденції й передплати на газету відмовили навіть у губернському центрі, аргументуючи це рішення незначною кількістю осіб, які б виявили бажання отримувати це видання [13, арк. 7]. Зауважимо, що до передплати періодики активно долучилися міські поштові відділення, склавши конкуренцію приватним особам [162, арк. 17].

Хоча торгівля періодичними виданнями вроздріб була дозволена по всій території Російської імперії ще від середини 60-х років [747, с. 469], такий спосіб її поширення увійшов до повсякденного життя досліджуваних міст лише після Революції 1905 р. Придбати пресу можна було в спеціально обладнаних кіосках торговців, які займалися цим видом підприємницької діяльності за офіційним дозволом. Приміром, у Черкасах у 1911 р. таких нараховувалося аж три [34, арк. 17 зв.–18]. Торгівля газетами опановувала й простір залізничних вокзалів, міських вулиць [45, арк. 20]. Подекуди намітилася торговельна спеціалізація періодичними виданнями, що засвідчувало про зростання попиту

на окремі види друкованих видань. Зокрема, один із торговців у Бердичеві займався лише розповсюдженням журналів мод [45, арк. 22].

Найчастіше до домівок мешканців повітових міст Правобережжя потрапляли київські й одеські періодичні видання, зважаючи на пріоритетність економічних і культурних зв'язків із цими найбільшими українськими містами [747, с. 482]. Оформлені в різних жанрах статті, звіти, репортажі, інтерв'ю з усталеною періодичністю (щоденно чи кілька разів на тиждень, а чи щонеділі) ознайомлювали читачів з інформацією, яка фіксувала модернізаційні зміни, а то й застій у різних сферах суспільно-політичного, економічного, культурного життя Російської імперії. Викликали інтерес у читачів і закордонні новини.

Усталена мережа залізниць, використання нових засобів зв'язку – телеграфу та телефону, формування підрозділу власних кореспондентів у провінційних містах – усе це давало змогу пресі оперативно реагувати та висвітлювати різні прояви суспільно-економічного, політичного й культурного життя країни, зокрема й міської правобережної глибинки. Набула поширення практика передруку матеріалів губернської преси в столичних виданнях, і навпаки – столичної в губернській періодиці. Траплялося, що вміщені газетні матеріали викликали полеміку між кореспондентами, які ту саму інформацію подавали під різними кутами зору. Зокрема, таке спостерігалось в 1908–1910 рр. у процесі обговорення перших кроків діяльності музею сільськогосподарського товариства в Рівному, до якого долучилися польськомовне видання «Dziennik Kijowski» (Київ), «Волынь», «Жизнь Волыни» (Житомир), «Новое время», «Известия Императорской археологической комиссии» (С.-Петербург) [998, с. 11–15].

Оперативна інформація про повітові міста та містечка Правобережжя у «Киевском слове» найчастіше подавалася під рубриками «Местная жизнь», «Нам пишут», а в іншому популярному київському виданні – «Жизнь и искусство» – у відділах «Областные вести», «От наших корреспондентов». У неофіційних частинах «Губернских ведомостей» започатковувалися рубрики «Из деятельности городских дум». Мали попит й краєзнавчі матеріали про

повітові міста та містечка, з історії провінційних навчальних закладів, монастирів, храмів, які публікувалися в губернській пресі [915].

Без перебільшення столичну й губернську пресу можемо зарахувати до засобів, які формували усвідомлення містянами своєї приналежності до спільного культурного імперського простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній та їхніх міст. Поширення такої друкованої продукції породжувало численні людські взаємини, пришвидшувало обмін інформацією між містянами, формувало вертикальні культурні зв'язки між центром імперії та її південно-західною периферією, якою виступала міська провінційна правобережна глибинка.

Підкреслимо, що на початку ХХ ст. інформаційний простір окремих повітових міст і поодиноких містечок наповнюється ще й місцевими пресовими виданнями – газетами, журналами, бюлетенями, календарями, і це можна розглядати як культурний феномен, породжений наслідками Революції 1905 р. Передусім це стосувалося газет як найбільш поширеного виду друкованої продукції, основним функціональним призначенням якого було оперативне відбиття поточних подій суспільного, наукового, культурного значення. Зазвичай у газетах поміж різних видів публікацій переважали інформаційні та аналітичні жанри, причому перевага надавалася первинній інформації, оригінальним творам. Слід також зазначити, що, на відміну від журналів, тогочасні газетні видання ще мало використовували ілюстрації.

Зафіксовано поодинокі випадки, коли в повітових містах газети короткочасно випускалися до 1905 р.: у краєзнавчій літературі є згадки про бердичівські російськомовні видання та видання мовою їдиш (останніх чотири найменування)[900, с. 4, 33; 923, с. 164–165, 283]. У 1904–1905 рр. виходив «Уманский листок объявлений» [1215, с. 526]. Поширення такої культурної новації стимулювалося задекларованими маніфестом 17 жовтня 1905 р. громадянськими свободами для населення – совісті, слова й зібрань, а також «Временными правилами о повременных изданиях», затвердженими владою 26

листопада 1905 р., потому доповненими 26 квітня 1906 р. [315, стлб. 3062–3068].

Утвердження в інформаційному просторі місцевих газет значною мірою пов'язувалося з надіями на успіх цих комерційних проєктів, який залежав і від наявності друкарської бази в містах, і здатності редакторів та видавців швидко реагувати на інформаційні запити населення, і водночас уміння газетярів взаємодіяти з органами влади, а в разі необхідності йти з нею на компроміси для того, щоб їхні видання не припинили існування. Зауважимо, що і призвичаювання містян до регулярного газетного читання, і здобуття досвіду газетярської праці потребувало часу й успішних взірців для наслідування.

Констатуємо, що впродовж 1906–1914 рр. провінційні газети стали ознакою культурного повсякдення майже половини повітових міст Волині (Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Кременець, Рівне, до того ж ще й містечка Почаєва), Київщини (Бердичів, Канів, Радомишль, Умань, Черкаси) та Поділля (Балта, Вінниця, Літин, Могилів-Подільський, Ольгопіль, Проскурів) (додаток Б. 40). Різні за цільовим і читацьким призначенням, періодичністю, тривалістю поширення, накладом, вони формували міський культурно-інформаційний простір. Зауважимо, що максимально наближаючи інформацію як загальнодержавного виміру, так і місцевого значення до пересічного мешканця повітового міста, у висвітленні подій вони віддавали перевагу все ж місцевій хроніці.

На основі окремих бібліографічних публікацій можна стверджувати, що дозволи на видання газет у провінційних містах, які видавало Головне управління у справах друку, поширювалися на значно більшу кількість друкованих видань, які відбиті в указаній вище таблиці. Як стверджує І. Міляевич, в окремих містах Волинської губернії реальними були спроби започаткувати випуск ще й інших видань, примірники яких не збереглися, однак офіційні дозволи на їхнє видання були отримані. У цьому переліку – «Справочный листок» (1910, Рівне), «Наша неделя» (1913, Рівне), «Дубенский вестник» (1907, Дубно), «Волинский листок» (1906, Луцьк), «Дело» (1907,

Луцьк), «Староконстантиновская газета» (1906, Старокостянтинів) [923, с. 109–114]. Припускаємо, що й у містах Подільської та Київської губерній могли також короткочасно друкуватися офіційно дозволені газетні видання, примірники яких не дійшли до нашого часу. Зауважимо, що в контексті з'ясування наповнення культурного довкілля повітових міст Правобережжя місцевою газетною продукцією, важливі фіксації й самих ініціатив містян видавати газети, навіть у тому разі, якщо з якихось причин вони так і не побачили світу.

Варто підкреслити, що переважно провінційним газетним виданням був притаманний короткий період існування (у середньому один-три роки). Спостерігалися випадки, коли встигав побачити світ лише один чи кілька газетних номерів, і видання припиняло існування, як власне сталося з «Кременецким голосом» (1907, Кременець) [923, с. 278–279]. Лиш зрідка тривалість виходу у світ газети обраховувалася більш ніж чотирма-п'ятьма роками. Приміром, «Юго-Западный край» – орган Вінницької міської думи – виходив упродовж шести років (1912–1917), а «Юго-Западная Волинь» (Дубно, Рівне) видавалася упродовж 1908–1915 рр.

Прикметно, що вихід у світ більшості провінційних газет припав на початок другого десятиліття ХХ ст. (1910–1912). Це спростовує тезу про політику царського самодержавства після революційних подій 1905–1907 рр. як суто реакційну, спрямовану на гальмування демократичного поступу суспільства. Найімовірніше, саме в ці роки починала закладатися комерційна привабливість газетних видань зі збереженням їхнього культурного навантаження, яку надалі перекреслили події Першої світової війни. Наголосимо, що хоча в таких містах, як Рівне, Бердичів, Умань від 1906 р. до початку Першої світової війни вийшло у світ найбільше газетних видань (від чотирьох до дев'яти), лиш зрідка фіксувалося, коли в окремо взятому повітовому місті в один і той самий час випускалося декілька газет, що було звичним для губернських центрів [1204, с. 154].

Найбільш привабливим форматом періодичності газетних видань мали би бути щоденні газети, які давали змогу містянам тримати руку на пульсі життя свого міста, найближчої округи, губернії, регіону. Розгалужена мережа залізниць, уже згадувані засоби зв'язку, зокрема використання послуг телеграфних агентств, дозволяли місцевим газетярям оперативно оприлюднювати суспільно значущу інформацію з життя імперії та закордоння. За нашими підрахунками, із майже шести десятків газет (59), які друкувалися в повітових містах Правобережжя в період від 1906 р. до Першої світової війни, зі щоденною періодичністю випускалося близько третини видань (19) (додаток Б. 40).

Призвичаювалися містяни й до формату виходу у світ тричі чи двічі на тиждень міських газет, а то й тижневиків, періодичність яких залежала від фінансової спроможності видавців та запитів на газетну продукцію читацької публіки [624; 626; 629; 630]. Траплялося, як із «Приднепровьем» (Черкаси, 1914), коли декларувався щоденний випуск газети, а згодом редакція через фінансові труднощі змушена була видавати її тричі на тиждень [624; 626], або й навпаки, як скажімо, з газетою «Радомышлянин» (Радомишль, 1912), підвищений попит на яку спонукав видавців невдовзі випускати її щодня [629; 630]. У будь-якому випадку оперативність подачі інформації на шпальтах провінційних газетних видань відіграла важливу роль у її поширенні поміж містян.

Зазвичай цільове та власне й читацьке призначення тієї чи тієї газети декларувалося напоказ у її підзаголовках. Зокрема, черкаське «Приднепровье» проголошувало себе як «общественно-политико-экономическая и литературная газета»; вінницький «Юго-Западный край» як «ежедневная иллюстрированная культурно-политическая и литературная газета»; «Владимир-Волынская жизнь» – «еженедельная политическая, общественная и литературная газета» і т.д. (додаток Б. 40).

Осторонь від прогресивної суспільної спрямованості місцевих газет стояли кременецькі й почаївські газетні видання («Волынская земля»,

«Почаевские известия»), які пропагували ідеологічне гасло російського націоналізму під стягами «Союза русского народа» – «за православную веру, царя и отечество». Наголошуючи на меті видання – «чтобы для народа скоро доходили правдивые вести», насправді вміщені в них публікації сіяли ворожнечу серед населення всього Південно-Західного краю, закликаючи відстоювати «Россию русскую, а не польско-еврейско-армянскую» [628, с. 1]. І все ж навіть такі «чорносотенні» видання поширювали інформацію про освітньо-культурне життя волинського регіону чи й усього Правобережжя [642, с. 4].

Безумовно, основні функції будь-якої газетної періодики (у тому числі й провінційної) полягають у формуванні громадської думки стосовно тих чи тих подій у житті імперії/регіону/міста, ідеологічного впливу держави на своїх громадян, інформаційному обслуговуванні сфери приватного бізнесу (згадаймо про публікацію рекламних оголошень), установленні двостороннього зв'язку в системі управління державою тощо [786, с. 622].

У контексті нашого дослідження важливо з'ясувати роль газетних видань як чинника формування культурного середовища тих міст, де вони друкувалися. Один із передплатників «Провинциальной мысли» (Дубно) зауважував: «Такие газеты никогда не претендуют на громкие названия политических или литературных органов, а довольствуются скромной ролью местного листка, рассчитанного на массового читателя, которому прежде всего необходимо знать, что у него делается в родном уголке...» [923, с. 298].

Читацька аудиторія провінційних газетних видань складалася переважно з письменних містян із рівнем початкової, а то й середньої чи вищої освіти, задіяних у різних сферах ділового й культурного міського життя (нагадаємо, що за даними перепису 1897 р. середній відсоток грамотних поміж усіх мешканців міст Правобережної України становив 42,86%). Інтерес до місцевої газетної преси передусім проявляли чиновники, учителі, лікарі, земські діячі, учнівська молодь, словом, генерація міської інтелігенції, яка лише починала

формуватися. Поза сумнівом, що й до неграмотних містян могла надходити вміщена газетна інформація, зачитана чи переказана іншими особами.

Успіх місцевих газетних проєктів мали б маркувати наклади газетних видань, що їх видавці не декларували напоказ. Відомо про наклад моголівської «Світової зірниці», який коливався від 500 до 600 примірників [1104, с. 31; 935, с. 226; 1217, с. 50], що було характерно для обсягів друку провінційних газет внутрішніх губерній імперії ще в 70–80-х роках XIX ст. [828, с. 173]. Водночас треба враховувати, що один і той самий примірник міг потрапляти до рук і декількох осіб. Чи не такий підхід дав змогу редакції «Радомыслянина» у відповіді на лист одного читача наголосити, що їхню газету читає декілька тисяч осіб [629]. Висловимо припущення: якщо наклади популярних столичних газет обраховувалися кількома десятками тисяч видрукованих примірників, губернських видань – скромнішими кількома тисячами [747, с. 468–469], то в повітових містах Південно-Західного краю вони могли становити від кількох сотень до однієї тисячі примірників.

На обсяг накладів, безумовно, впливала роздрібна купівельна ціна, яка коливалася в межах 1–7 копійок за один примірник, що врешті було по кишені середнього достатку містянам. Варто підкреслити, що в містах Південно-Західного краю більший попит мала місцева газета, придбана вроздріб, оскільки в такому разі її покупцеві було легше контролювати особисті видатки на цю культурну потребу й не постраждати в ролі її передплатника, якщо з якихось причин видання припиняло існування. Як і столичні та губернські газети, міську періодику можна було придбати вже в газетних кіосках, окремі з яких облаштовувалися на залізничних станціях, чи у вуличних торговців («газетчиков»), якими зголошувалися стати хлопці-підлітки [625; 626; 186, арк. 2, 10].

І все ж місцеві газетярі всілякими способами намагалися організувати передплатну кампанію, від успіху якої насамперед залежала фінансова стабільність їхніх видань. Вони брали зобов'язання доставляти своїм передплатникам газети додому, а в разі, якщо передплату оформляли мешканці

навколишньої округи (у тому числі й інших міст Правобережжя), надсилали їх поштою [643]. Оформити передплату на місцеві газети можна було безпосередньо в конторах газетних редакцій, приміром у Черкасах передплатити «Придніпровье» можна було вже й телефоном, а крім того, ще в п'яти установах цього міста: друкарні Слуцького (саме там її друкували), у трьох фінансових закладах, в одній із міських аптек [614].

Привабити містян до передплати місцевих газет могла її нижча за столичні й губернські видання вартість, яка коливалася в межах від одного до шести рублів, причому газети можна було передплачувати поквартально або лише на один місяць. Редакція «Вестника Балтского земства» (1913) робила ще й суттєву знижку тим читачам, які були платниками земських податків, а земським гласним, повітовій адміністрації, усім земським школам, бібліотекам і читальням газету надсилали безкоштовно [558]. Редакція «Радомыслянина», як і деякі інші газетярі, для передплатників пропонувала оплату частинами [629]. Щоб заохотити населення до регулярного читання тижневика «Світова зірниця», його редакція чотири перших номери надіслала передплатникам безкоштовно, а надалі для тих, хто вчасно оформив передплату, передбачалися книжкові дарунки, зокрема український відривний календар «Веселка» [633].

Популярність видання, відповідно й тривалість його випуску, прямо залежала від творчих зусиль редакторів, фінансової спроможності їхніх видавців, якими виступали переважно приватні особи. І лише в окремих випадках за випуск провінційних газет бралися органи міської влади (Вінниця), повітового земства (Балта) чи синодального відомства (Почаїв). Зокрема, щоденна суспільно-літературна газета «Юго-Западный край» як друкований орган Вінницької думи фінансувалася з міської скарбниці. Одним із постійних її редакторів був міський голова Микола Оводов, за професією лікар, активний громадський діяч, який очолював думу впродовж 1899–1917 рр. [829, с. 17–19].

Як уже наголошувалося, переважну більшість газетних видань у провінційних містах до друку готували приватні особи [923, с. 94; 1085, с. 247]. Найчастіше виконання обов'язків редактора й видавця поєднувала одна й та

сама особа. Редакторами-видавцями виступали представники міської інтелігенції, навколо яких концентрувалися культурні сили, здатні примножувати освітньо-культурний потенціал повітових міст дніпровського Правобережжя.

Для тих, хто брався випускати місцеві газети, важливим було відчуття, що їх друкований проєкт знайде читацьку публіку. Тут важив і взірець губернських міст, у яких приватний газетний друк уже встиг потіснити офіційні газетні видання. Показово, що першу газету у Вінниці («Винницкая газета») у 1906 р. започаткував А. В. Мазаракій, який раніше проживав в Одесі, де очолював музичне училище Імператорського музичного товариства, публікувався в одеських і петербурзьких музичних часописах. Назагал його видання в інформаційному просторі Вінниці проіснувало лише чотири місяці [713, с. 66]. Однак, як стверджує Т. Кароєва, заслуга А. Мазаракія в тому, що саме він «започаткував нову незвичну для провінційного містечка справу за складних умов: за відсутності професійних журналістів, сталої читацької публіки, готової до споживання місцевої інформації та браком грошей» [809, с. 490].

Згідно зі статистичним аналізом, що його провела І. Мілясевич, склад видавців приватної преси всієї Волинської губернії за сферою діяльності формували державні службовці й земські діячі, духовні особи, військові (у т. ч. у відставці), інженери, лікарі, спеціалісти сільського господарства, підприємці [923, с. 97]. Зокрема, газету «Юго-Западная Волянь», яка спочатку друкувалася в Дубні (1908), випускав міщанин Ельберт, коли ж від грудня 1909 р. газета змінила прописку на Рівне, її видання перейшло до родини Карпіловських [924, с. 44–45]. Редакторами й видавцями ще однієї рівненської газети – «Волинской мысли» (1911) – були брати Германи, один із них за фахом – інженер-технолог, а другий – агроном. Дубенську «Провинциальную мысль» (1913) редагував міщанин Вольф Роттенберг, а ковельський «Юго-Западный край» (1913) узявся видавати колишній учитель Айзик Беляцький. Редактором «Кременецкого

голоса» (1907) зголосився стати Микола Ришковський, начальник Кременецької поштово-телеграфної контори [923, с. 182, 218, 322, 331].

Зауважимо, що особи, причетні до видання провінційних газет, нерідко були залучені й до інших культурницьких проєктів. Скажімо, редактор одного з рівненських видань (найімовірніше, «Волынской мысли») брав участь у місцевому літературно-мистецькому товаристві, а в 1911 р. разом з іншими його учасниками долучився до організації першої в Рівному художньої виставки [1009, с. 223].

Важливу роль місцеві періодичні видання відігравали у формуванні регіональної ідентичності мешканців повітових міст і містечок Правобережжя, як на матеріалах дослідження Харкова й Слобідської України подібні процеси зауважив Володимир Кравченко [853, с. 185]. Уже самі їх назви призвичаювали до сприйняття й освоєння регіонального та міського простору як рідного й близького для всіх його мешканців. Багато з них фіксували офіційно усталені назви всієї Правобережної України – «Юго-Западный край» (Ковель, Вінниця) і вужче (окрім Київщини) – Волині, Поділля: «Волынская мысль», «Голос Волыни» (Рівне), «Подольские куранты» (Вінниця) та ін. У назвах газет звучали й географічні обриси регіонів, які вони представляли: «Приднепровье» (Черкаси), «Приднестровский край» (Могилів-Подільський). Можна хіба що закинути назвам бердичівських видань: «Южная молва», «Южный вестник», «Южное слово», які насамперед підкреслювали зв'язок Бердичева з півднем імперії (точніше, з одним із його регіональних центрів – Одесою).

Безперечно, що назви газет із регіональним окресленням не входили в конфлікт з усвідомленням жителями Південно-Західного краю своєї приналежності до Російської імперії, а лиш підкреслювали специфіку цього регіону. До того ж у змісті газетних публікацій жодним чином не простежувалася відособленість адміністративних і географічних обрисів указаних історичних земель від імперського простору.

І врешті, низка провінційних газетних видань перейняла назви тих міст, культурно-інформаційний простір яких вони формували: «Кременецкий голос»,

«Винницкий голос», «Балтский голос», «Голос Умани», «Владимир-Волынская жизнь», «Радомыслянин» та ін. Вважаємо, що це серйозна заявка на формування міської ідентичності незалежно від соціального, станового, етнічного походження містян, фактично утвердження у їхній свідомості принципу, який на прикладах білоруських міст імперської доби підкреслював містознавець Захарій Шибєка, коли б «усе жыхары, да прыкладу, Вицебска есць выцябляне» [1166, с. 119].

Провінційна газетна преса досліджуваного регіону зазвичай уміщувала інформацію як про міжнародне життя, так і про події по всій Російській імперії, обсяг якої міг займати добру половину газетної площі. Інформаційний зв'язок з імперським простором забезпечували такі рубрики: «Официальные известия» («Бердычевский листок», Бердичів), «Обзор столичной прессы» («Волынская мысль», Рівне), «Хроника» («Голос Волыни», Рівне), «Назревшие нужды» («Юго-Западная Волынь», Рівне); «Телеграммы Петербургского телеграфного агентства» («Юго-Западный край», Ковель) і низка інших.

І все ж на шпальтах газет багато уваги приділялося оперативній подачі інформації про життя конкретного міста, навколишньої округи чи правобережного регіону. Такий матеріал подавався у рубриках: «Местная жизнь» («Волынская мысль», Рівне; «Владимир-Волынская жизнь», Володимир-Волинський), «По нашему краю» («Волынская земля», Кременець), «Областной отдел» («Юго-Западный край», Ковель), «Справочные сведения» («Уманский листок», Умань), «Театр и музыка» («Южная молва», Бердичів; «Приднепровье», Черкаси; «Радомыслянин», Радомишль) та ін. У публікаціях цих рубрик ішлося про нові освітні й культурні об'єкти, які мали з'явитися в містах або вже функціонували. Поруч уміщувалися оголошення про гастролі театральних колективів та виступи місцевих аматорів, культурні масові заходи тощо. А ще друкувалися рецензії на театральні вистави, краєзнавчі матеріали, мемуари тощо. Зокрема, у вінницькій газеті «Юго-Западный край» краєзнавчі публікації вміщували під окремою рубрикою – «Винницкая старина». У 1913 р. тут друкувалася краєзнавча розвідка під назвою «Винницкие Муры – как

источник просвещения края» (автор її підписався псевдонімом «Омикрон»), яка невдовзі вийшла окремим відбитком у друкарні міського управління, де друкувалася й сама газета [829, с. 4]. Протягом того ж року читачі газети «Радомислянин» мали змогу ознайомитися з історичним нарисом про Брусилів та його околиці, які подав до друку тоді ще молодий науковець, уродженець цього містечка Іван Огієнко (згодом відомий український церковний і культурний діяч, митрополит Іларіон) [846, с. 5].

Прикметно, що окремі газетні видання вдавалися до детального висвітлення життя й сусідніх міст регіону, цим самим утверджуючи не лише вертикальні територіальні інформаційні зв'язки провінції зі столицями, а й горизонтальні – із найближчими міськими осередками, що свідчило про контакти, у тому числі й культурні, провінційних міст між собою, одне з яких мало вищу притягальну силу. Таким у західній частині Волині в 1907–1914 рр. сприймалося Рівне. Одна з його газет – «Волынская мысль» – приділяла значну увагу висвітленню подій повсякденного життя Дубна, Луцька, Кременця [544, с. 3], а найуспішніше інформаційні зв'язки між волинськими містами вдавалося фокусувати «Юго-Западной Волини», окреслюючи свою територію впливу південно-західною частиною Волині включно із Кременцем, Радзивиловом, Дубном [924, с. 44].

Наголосимо, що провінційна преса не лише інформувала про ту чи ту подію міського культурного життя, а й формувала громадську думку навколо неї. Нерідко автори публікацій виступали з критикою позиції влади (переважно губернського чи повітового й міського рівня), за що редакторів-видавців могли притягнути до судової відповідальності або накласти адміністративні штрафи, що призводило й до закриття видань [45, арк. 9]. Іноді матеріал подавався таким чином, щоб спонукати читача до культурних контактів – відвідати бібліотеку або художню виставку, взяти участь у загальноміських заходах, «порадіти» відкриттю нової школи тощо.

Не відкидаємо тези одеської дослідниці періодики в суспільному розвитку Півдня України Ірени Гребцової, яка наголошує, що навіть в умовах

цензурних обмежень преси, багато важили світоглядні позиції і ціннісні орієнтири видавців, редакторів, журналістів і читачів [731, с. 238].

Упевнено можна стверджувати, що газетні видання були залучені у формування інформаційного складника культурного ландшафту міст та загалом Правобережної України й у такий спосіб сприяли активізації їх культурного життя. Інформувати читачів «по гарячих слідах» місцевих культурних подій стало прерогативою провінційної газетної преси. Для ілюстрації цього явища скористаємося газетними публікаціями про художні виставки, організовані в Умані (1904) і Рівному (1911). У серпні 1904 р. в Умань на декілька днів завітала пересувна народна виставка картин, організована художником В'ячеславом Розвадовським. У розлогій публікації «Уманського листка» з цього приводу йшлося не лише про незвичний для цього повітового центру культурний об'єкт – виставковий намет та художні роботи, виставлені в ньому для огляду, а й лунав заклик до міської інтелігенції активно популяризувати виставкову справу [605, с. 2].

Про першу художню виставку в Рівному, відкриту 30 травня 1911 р., упродовж усього періоду її діяльності (17 днів) інформувала місцева газета «Волынская мысль» у рубриці «Местная жизнь». Подача матеріалів про виставку була настільки цікавою й інформативною, що її відвідало понад тисячу осіб. Уже перша публікація про цей культурний захід закінчувалася такими словами: «Выставка, хотя и такая, как ровенская выставка картин, дает ей (публике) возможность узнать, что такое истинное искусство. Ибо “настоящие” картины там безусловно имеются» [562, с. 3].

Маркуючи сегментованість міського культурного простору за національною ознакою, що стало особливо зримим після соціальних потрясінь 1905–1906 рр., провінційна газетна періодика сама ж її і формувала. Цей поділ фіксувався відмінностями в мові газетних видань (російська, польська, українська), а також уведенням на шпальти газет таких рубрик, як «Русская жизнь», «Еврейская жизнь», «Польская жизнь», «Украинская жизнь» [637, с. 2].

Хоча, окрім Бердичева [900, с. 33], нам невідомо про випуск газет мовами єврейської спільноти (івритом чи їдишем) у провінційних містах Південно-Західного краю, однак переважно євреї-містяни вже володіли російською мовою, і окремі газетні російськомовні видання сприймалися як рупор єврейських громад міст. До таких, на переконання І. Міляевич, можна віднести газету «Провинциальная мысль», яка короткочасно видавалася в Дубні 1913 р. [923, 298–300]. Назагал потрібно відзначити зацікавленість газетярською справою євреїв-містян. Саме тому в багатьох пресових виданнях робився акцент на висвітленні життя міської єврейської спільноти.

У повітових містах Правобережжя були й поодинокі спроби заснувати польськомовні газети. Зокрема, життя польської громади Проскурова і його повіту в 1910–1912 рр. висвітлював тижневик «Tygodnik Podolski». Редактором і видавцем цього видання був Стефан Зембржуський. Звинувачений владою у відкритті підпільної друкарні, він змушений був згорнути газетну справу й переїхати до Києва, де виявилися сприятливіші умови для її продовження [662, с. 238; 770, с. 248]. Напередодні Першої світової війни Проскурів відзначився ще однією спробою друку польськомовної газети, за яку взявся священник В. Барановський. Під назвою «Nasza wieś» це видання встигло побачити світ лише чотирнадцять разів, допоки В. Барановського, як і С. Зембржуського, не звинуватили в антиурядовій спрямованості окремих публікацій [935, с. 229].

Видавцям як польськомовних газетних видань, так і українських друків було досить складно започаткувати діяльність у повітових містах правобережних губерній. З'явою вже згадуваного українськомовного часопису «Світова зірниця» (1906–1908) відзначився Могилів-Подільський. Газета спочатку друкувалася ярижкою та великими літерами, як у підручниках для дітей молодшого віку, а згодом перейшла на український правопис [1205, с. 89–95].

Зазначимо, що хоча головну читацьку аудиторію цього видання формували селянський люд [461, с. 679], однак серед її читачів була й інтелігенція – польського й українського походження, без взаєморозуміння якої з народними

масами неможливо було ширити просвіту та шкільництво не лише в сільській місцевості [1183, с. 46], а й у містах.

Стосовно «Світової зірниці» вінницька дослідниця Вікторія Колесник переконливо стверджує: «Значна увага на сторінках часопису приділялася українським питанням, зокрема вивченню української мови та піднесенню її статусу, поширенню української національної свідомості, ознайомленню з українським культурним життям» [1205, с. 89–90]. Окрім висвітлення загальних питань кооперації, у газеті вміщували твори українських письменників (Б. Грінченка, О. Кобилянської, С. Руданського, П. Чубинського, Т. Шевченка та багатьох інших), перекладну художню літературу, бібліографію надісланих до редакції книжок тощо [757, с. 131].

Для тогочасної української інтелігенції Поділля залишилося загадкою, як таке блискуче за тематикою і формою газетне видання, звернене передусім до українських селян, могло видаватися на кошти польських поміщиків. Міркуємо, що якими б думками в першу чергу не переймалися ініціатори цього видання, — чи то, щоб «боротись [...] з аграрними непорядками-страйками, підпалами панських маєтків» [527, с. 149], спровокованими революційними подіями 1905 р., чи то, можливо, обмірковували відродження польської держави в кордонах давньої Речі Посполитої й реалізацію ідеї польського громадянства для всіх її етнічних груп, у тому числі й українців [1055, с. 21], але його вихід у світ продемонстрував можливість співпраці польської інтелігенції з українською в межах спільного міського простору.

Унікальною у своєму роді була двомовна українсько-російська газета-журнал «Каневская неделя», яка знайомила своїх читачів із прозовими та віршованими творами українських авторів [584, с. 3–6], боронила прояви українськості через маркування «місць пам'яті» про Т. Шевченка. Зокрема, спарений березневий випуск 1913 р. цього видання був присвячений вшануванню 52-х роковин смерті Кобзаря. Його упорядники щедро скористалися візуальним матеріалом, розмістивши на газетних шпальтах світлини самого Т. Шевченка, його могили, хати в с. Моринцях, де він

народився. Тут же були вміщені й вірші самого поета, і поетичні рядки посвяти Кобзареві від щирих шанувальників його творчості. В одному з дописів зазначалося, що заборонити Шевченкове слово в Україні владі вже не вдасться: «...були часи, коли Слово Великого Вчителя, навіть його ім'я, пошепки ширились по Вкраїні. Говорить вголос було небезпечно. Одначе, незважаючи на всі заборони, поставлені коло його Слова, воно розірвало їх і гучно залунало по всій Україні...» [551, с. 2].

Безумовно, у порівнянні з Києвом чи міським простором Лівобережної України [1056, с. 25; 715, с. 54; 859, с. 130–139; 1039, с. 215], а тим паче підавстрійської Галичини [758, с. 27], українськомовних місцевих газетних видань у 1906–1914 рр. на теренах міської периферії Правобережжя видавалося одиниці. Однак окремі російські провінційні видання таки наважувалися займати проукраїнську позицію, зокрема черкаське «Приднепровье». На його сторінках звучало слово на захист української мови [626], висловлювалися думки, які сприяли утвердженню в читацької публіки громадянської позиції щодо такої знакової постаті української спільноти, як Тарас Шевченко [639, с. 3; 601, с. 3]. Тут же знаходилося місце і для текстів Д. Яворницького про історію українського козацтва [572], пошанування пам'яті «піонера українства» П. Чубинського [618, с. 2] та багато іншого.

Наголосимо, що, беручи участь у формуванні громадської думки стосовно тих чи тих проблем суспільного й повсякденного життя, провінційні газети виконували ще й функцію посередника між містянами та організаторами громадського й культурного міського життя, повсякчас інформуючи про найбільш значущі події [181, арк. 141]. Нерідко редакції місцевих газет перевтілювалися у своєрідні клуби, куди приходили зацікавлені містяни, щоб поспілкуватися з редактором, висловити свої думки й побажання стосовно випуску газети чи домовитися про друк оголошень. В багатьох газетних виданнях маркувалися рубрики на зразок «Листи до редакції» як свідчення відкритості редакторів до своїх читачів, завдяки яким останні мали змогу

отримати лаконічну відповідь на поставлене запитання чи пораду в житейських справах.

Нагадаємо, що при редакції моголівської «Світової зірниці» фактично функціонувало відділення української подільської «Просвіти», до того ж тут можна було придбати ще й українські книжки. У разі, якщо газетні видання не мали власної друкарської бази, їхнім редакторам та видавцям доводилося постійно контактувати з друкарнями, а до плетива культурних комунікацій тих із них, хто за основним місцем роботи працював у державних установах, органах міського самоврядування, навчальних закладах, додавалися нові контакти, які, безперечно, позначалися на мірі висвітлення подій міського життя «зсередини», «по гарячих слідах».

Вважаємо за потрібне зазначити, що відносити місцеві провінційні видання до групи так званої «малої преси» [747, с. 472; 1025, с. 357] як такої, що задовольняла малоосвіченого читача, не варто. Адже на відміну від таких видань, як «Газета-копейка» (Санкт-Петербург, Москва, 1908–1918), провінційна преса усе ж свою читацьку аудиторію вбачала в освічених колах містян, для яких повсякчасне читання газет ставало нормою життя, на противагу тим, хто лише починав долучатися до цієї культурної новації.

На тлі провінційних газет присутність місцевих журнальних видань у міському просторі Правобережної України ледь проглядалася. Більшість містян усе ще залишалися непривичними до споживання такого культурного продукту. Цьому заважала і ціна, вища від газетних видань, і довший термін періодичності (зазвичай це були щомісячники). Упродовж означеного періоду зафіксовано трохи більше ніж десяток спроб видавати журнальну продукцію, яка, як і інші види періодичних видань, була важливим каналом інформування містян (додаток Б. 41).

У порівнянні з газетними виданнями тематична спрямованість журналів виглядала ширшою. Поміж них траплялися видання й духовного змісту («Возрождение», Кременець), і сатиричного спрямування («Кременецкая искра», Кременець). Видавці місцевої журнальної продукції робили спроби

долучити до читацької аудиторії нові групи містян з-поміж молоді, а то вона й сама наважувалася на журнальні видання, перебуваючи в пошуках культурної самореалізації. Особливо це відчувалося у Вінниці, де учні реального училища робили спроби випускати власний журнал («Школьник», 1908; «Реалист», 1910–1911) російською мовою, а місцева польська молодь – видавати журнал під назвою «Młoda Myśl». Відоме й українське видання, розраховане на дитячу аудиторію, – журнальний додаток до «Світової зірниці» під назвою «Читайте, діти!» (додаток Б. 41).

Цікавою видається спроба караїмської громади Луцька випускати журнал під назвою «Сабах». На думку І. Міляевич, хоча планувалося друкувати це видання, окрім російської мови, ще й арабською, татарською й караїмською, побачити світ устиг лише перший російськомовний номер цього журналу [923, с. 307].

Отож, підсумовуючи, зазначимо, що місцева газетна й журнальна періодика в 1906–1914 рр. уже була присутня в інформаційному просторі повітових міст Правобережної України й додавала до ритму їх культурного життя відчутної динаміки. Завдяки провінційній місцевій пресі на початку ХХ ст. суттєво розширилася поінформованість містян про життя країни, регіону, їхнього міста. Разом із посталою низкою нових громадських товариств після Революції 1905 р. місцеві газети й журнали виступили важливим елементом формування громадянського суспільства.

5.4. Масові культурні заходи

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в міському просторі Російської імперії закладалися основи модерної культури комунікацій, що розвивалися не лише завдяки поширенню книжкової культури, різним формам самоорганізації містян, засобам масової інформації, театру чи кінематографу, а й міським святкам [1109, с. 582–591; 967, с. 19]. Після Революції 1905 р. масові культурні заходи стали однією з прикмет модерного міста й дніпровського

Правобережжя. Зазвичай сплановані й визначені за місцем, часом проведення, вони набували характеру святкового дійства в рамках культурного дозвілля містян. Наголосимо ще й на ідеологічному аспекті їх упровадження в практики культурного життя, який в імперський період пов'язувався з політикою формування історичної пам'яті, у реалізації якої була зацікавлена верховна влада [1137, с. 270–272].

Насамперед зауважимо, що, як і в попередній період, чинним майданчиком для проведення святкових дійств продовжували слугувати школи, хоча організовані ними урочисті заходи за участю містян лише зрідка набували загальноміського характеру [42, арк. 101]. Як і раніше, шкільні урочистості присвячували завершенню навчального року, пам'ятним історичним датам, ювілейним роковинам відомих діячів російської культури. Водночас розголосу набули відзначення п'ятдесятої річниці оборони Севастополя (1904), 200-ліття перемоги російської армії над шведами в Полтавській битві (1909), 50-річчя скасування кріпосного права (1911), які з ініціативи верховної влади святкували по всій імперії. Окрім уже згаданого пошанування 50-ї річниці смерті Гоголя (1902), гучнішим у стінах навчальних закладів виявилось святкування його 100-літнього ювілею (1909). Не проминули у шкільних колективах відзначити і 200-ліття від дня народження М. Ломоносова, дні пам'яті російських письменників С. Аксакова й О. Хом'якова (1911) [180, арк. 1; 181, арк. 79, 188; 184, арк. 4, 7; 190, арк. 232 а; 203, арк. 23].

Програми всіх бех винятку шкільних урочистостей узгоджували із попечителем Київського навчального округу і втілювали за уніфікованими сценаріями [121, арк. 3]. І все ж святкові дійства на честь Гоголя викликали щире піднесення в шкільних колективах та поміж їх гостей і могли претендувати на загальноміську культурну подію, однак від верховної влади такої вказівки не надійшло. По завершенні урочистого акту в Рівненському реальному училищі, присвяченому Гоголівському ювілею (1909), почесні гості ділилися враженнями про те, як їх зворушило це дійство. Цьому сприяло

убрання актової зали державними прапорами, живі квіти, які прикрашали бюст Гоголя, встановлений на імпровізованому п'єдесталі. І навіть сам ритуал покладання вінка до його підніжжя не міг не викликати розчулення в публіки [184, арк. 77 зв.].

У сусідньому з Рівним повітовому Луцьку в чоловічій гімназії під час учнівського вечора використовували ще й такий елемент вшанування, як виголошення вітальних адрес уславленому письменнику. Невміло римовані й наївні прозові і поетичні послання школярів випромінювали непідробні почуття шани й любові до творчості Гоголя, «українськість» якого неможливо було приховати з огляду й на місце народження, й тематику художніх творів [156, арк. 23, 25]. За вказівкою адміністрації округу під час святкових дійств учням роздавали твори Гоголя, брошури й книжки, присвячені аналізу його творчості [121, арк. 3 зв.].

Отож до списку найважливіших урочистих подій загальнодержавного масштабу Гоголівський столітній ювілей не потрапив, як не набуло всеросійського виміру й відзначення 200-ліття Полтавської битви. У рамках останніх святкувань для учнівського загалу організовувались читання про царювання Петра I та про історію й значення Полтавської битви для Російської імперії [121, арк. 2], а окремі навчальні заклади Правобережної України делегували своїх вихованців зі шкільними наставниками в Полтаву для участі в головному святковому дійстві, присвяченому цій ювілейній даті [184, арк. 77].

І все ж Гоголівський ювілей увів у практики позакласного життя навчальних закладів колективні відвідування театрів, що мало б формувати в шкільної молоді відчуття причетності до культурного життя міста й усієї імперії. Так, 20 березня 1909 р. у Рівному для учнів реального училища й жіночої гімназії в приміщенні театру Зафрана драматична трупа Басманова влаштувала велику програму з переглядом вистави Гоголя «Женитьба», показом окремих сцен із «Мертвих душ», поетичним уславленням письменника, виступами хору й оркестру. При цьому вхідна плата для учнів становила лише 12 копійок. У звіті директора училища про цей захід

зазначалося, що театр був переповнений учнями, яким спектакль подарував велику втіху [184, арк. 77].

У тому разі, коли урочистості проводили поза стінами школи, таки з'являвся шанс їх переформатування в культурну подію загальноміського значення. Зокрема, Жмеринській гімназії вдалося отримати дозвіл (1909) на постановку дитячої вистави з концертним відділенням на честь згаданого ювілею Гоголя в місцевому залізничному клубі, де зібрався чималий гурт службовців-залізничників та їхніх дітей [121, арк. 21]. До слова, у цьому ж таки клубі гімназійний колектив 1911 р. проводив літературно-вокальний ранок, присвячений 200-літньому ювілею Ломоносова [122, арк. 4]. У березні 1912 р. силами батьківського комітету Проскурівського реального училища було організовано вокально-музично-танцювальний вечір у місцевому театрі [64, арк. 203], а в лютому 1914 р. Товариство допомоги бідним учням Рівненського реального училища виклопотало дозвіл на проведення благодійного спектаклю в театрі Зафрана силами Житомирської драматичної трупи під керівництвом Мирського-Муратова. Цей театральний колектив запропонував рівнянам, що бажали фінансово підтримати вказане товариство, п'єсу Чехова «Дядя Ваня» [192, арк. 33, 37].

У культурному повсякденні містян з'являються й перші спортивно-масові заходи. Варто підкреслити роль навчальних закладів у поширенні спорту поміж містян. Зокрема, заснований на кошти міської інтелігенції та приватні пожертви у Вінницькому реальному училищі гурток (яхт-клуб) «Спорт» у 1910–1912 рр. проводив і показові спортивні заходи. Вже саме його відкриття весною 1910 р. набуло ознак загальноміського свята, оскільки подивитися на учнівську річкову флотилію зібралось ледве не все місто [480, с. 482].

Організацією масових культурних заходів з елементами просвітницького спрямування в повітових містах Правобережної України займалася низка громадських товариств, використовуючи для цього не лише театральні приміщення (як спеціально збудовані, так і пристосовані), а й театри-кінематографи, уже згадані народні доми, бульвари, парки. Останні, про що

вже йшлося, активно використовувалися для масових народних гулянь, під час яких могли влаштовуватися народні читання, театральні чи циркові видовища, концертні програми (зокрема за участю військових оркестрів).

Окремі види масових культурних дійств, які поширювались у правобережній міській глибинці, запозичували як зі столичних, так і губерньських міст. Новацією масової культури в багатьох повітових містах та містечках Київської й Подільської губерній у 1904–1905 рр. стали пересувні художні виставки, з якими подорожував молодий митець, випускник Петербурзької художньої академії В. Розвадовський [91, арк. 1; 92, арк. 1–1 зв.; 281, арк. 1–2]. У спеціально оснащених наметах він виставляв роботи молодих, але вже популярних художників, обираючи для показу не лише ярмаркові майдани, а й центральні частини повітових міст (в Умані – одну з головних вулиць – Миколаївську, а у Вінниці – місце поруч із міським садом) [90, арк. 1–10; 93, арк. 20–22; 94, арк. 1–30]. Такий підхід давав змогу привабити на виставку більше містян, будні або святкові дні яких були пов'язані з центрами міст, і призвичаїти їх до нових форм культурних заходів.

Розгортання Розвадовським пересувних виставок у міських поселеннях Правобережної України згуртовувало коло осіб, здатних долучитися до поцінування художнього мистецтва. В орбіту їх культурної взаємодії потрапляли попечительства про народну тверезість, клубні осередки (народні доми). Як уже зазначалося, виставкові заходи Розвадовського активно висвітлювала столична і місцева преса. Слід відзначити їх помітне українське забарвлення, яке проявлялося в підборі виставлених для огляду художніх творів, у спробах організатора вести екскурсійний огляд українською мовою [990, с. 220–237].

На початку другого десятиріччя ХХ ст. до міст Правобережної України вже приїздили художники з персональними виставками картин, на перегляд яких збиралося освічене міське товариство. У 1910 р. київський художник Є. Вржещ виставляв свої роботи в губерньському Житомирі. Найбільше поталанило одеському митцю І. Файнштейну, який у 1913 р. отримав офіційний

дозвіл на проведення персональних виставок у Житомирі, Вінниці та Умані. Однак губерньська влада відмовила йому в проведенні цього заходу в Рівному, Луцьку й Ковелі. Зауважимо, що персональні художні виставки їхні творці вже розглядали як комерційні проєкти, в основу яких була покладена не лише загальнодоступність для публіки, а й економічна рентабельність, продиктована новими реаліями модернізації всіх сторін життя [26, арк. 1; 37, арк. 10–12; 989, с. 196–207].

Констатуємо, що масові виставкові заходи після Революції 1905 р. тільки починали поширюватись у культурному повсякденні повітових міст Правобережжя, що свідчить про повільні темпи впровадження таких новацій. На початку ХХ ст. комерційною виставковою діяльністю на цих теренах займалися ще й сільськогосподарські товариства. Зазначимо, що їхніми відвідувачами могли бути не лише особи, причетні до сільського господарства, а й охочі відкрити для себе передові технології, дізнатися про новини в цій царині економічного життя. Зазвичай відвідування таких виставок поєднувалося з іграми на спортивних майданчиках, спілкуванням з друзями та знайомими в розміщених поруч кав'ярнях. Виставкові заходи в Бердичеві, Рівному, Луцьку, Проскурові, Вінниці та деяких інших містах успішно організовували Рівненське, Луцьке, Подільське сільськогосподарські товариства [134, арк. 67; 390, с. 1; 578; 831; 772, с. 78].

Звернення до діяльності Рівненського літературного артистичного товариства в 1910–1912 рр. переконує, що й повітового рівня мистецьким об'єднанням уже вдавалося організовувати виставкові заходи, однак з допомогою компетентних і досвідчених у цій справі фахівців із великих міст правобережного регіону. Урочисте відкриття вже згадуваної першої художньої виставки в Рівному в приміщенні жіночої гімназії було ініційоване активом артистичного товариства у складі Е. Окенцького (організатора Рівненського сільськогосподарського товариства та першого музею) і Ніни Кришкевич – завідувачки телефонної станції. Репрезентативності культурному дійству додали виставлені на огляд роботи таких відомих художників, як О. Богомаз,

Г. Бурданов, Б. Владимирський, Є. Вржещ, М. Денисов, А. Рихтарський, В. Маковський та ін. [562, с. 3].

Найімовірніше, отримати від них згоду на експонування художніх робіт удалося за допомогою Миколи Біляшівського, з яким Н. Кришкевич була особисто знайома й підтримувала листування [99]. Експонувати художні роботи, які перебували у приватній власності, зголосилися місцеві поміщики, представники міської інтелігенції. Окремий відділ склали учнівські роботи, виконані олівцем і пером, акварельними та олійними фарбами – як оригінали, так і копії. Як уже зазначалося, інформаційну підтримку цього культурного заходу забезпечувала рівненська газета «Волынская мысль». Того року на виставці експонувалися твори художнього й прикладного мистецтва, представлені малярськими полотнами, картинами на дереві й міді, гравюрами, ескізами олівцем та вугіллям. Серед експонатів були гобелени, вишивки на шовку й навіть одна скульптурна композиція [562; 623].

Перша художня виставка в Рівному мала чималий успіх, про що засвідчила активна її відвідуваність – як рівнянами, поміж яких було чимало школярів, так і гостями міста. З виставлених робіт було продано кілька картин художників та учнівських робіт. Витрати на організацію цього дійства покрилися від продажу входних квитків, окрім того, вдалося навіть зібрати невелику суму для організації нових культурних заходів у місті [561].

Поширення в повітових містах виставкових заходів демонструє реальні зміни в їхньому культурному доквіллі, які маркували перші паростки масової міської культури, характерної для модерних міст. Підкреслимо, що сприйняття ідеї будь-якої виставки, ознайомлення з її експонатами потребувало від містян відповідного рівня освіченості, естетичного виховання та й певного рівня матеріальних статків.

Організацією масових культурних заходів, у т.ч. екскурсій, у повітових містах займалися також музейні заклади, започатковані на межі ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, у вже згадуваному музеї Рівненського сільськогосподарського товариства від 1908 р. були виставлені для огляду природничі, археологічні,

нумізматичні, етнографічні колекції, історичні реліквії поляків Волині, з якими можна було ознайомитись як самостійно, так і під час екскурсій [564, с. 4; 1002, арк. 24–27].

Невіддільною від сфери міського культурного життя в окреслений період була й православна церква із правом державної монополії на релігійне життя. Теза дослідників міського побуту внутрішніх губерній Російської імперії про те, що «усі офіційні заходи, будь-які державні свята, урочистості так чи інакше були пов'язані з церквою» слухна й стосовно міського простору дніпровського Правобережжя [946, с. 65]. Церковні церемоніали, як-от молебні, панахиди й літургії, хресні ходи, концерти духовної музики широко використовувались у постановці масових заходів, що їх організовували навчальні заклади, громадські товариства, військові частини, і це асоціювалось із традиційним суспільством [1132, с. 51].

Друковані календарі кінця XIX ст. фіксували понад сорок свят, які відзначалися в Російській імперії. Усі вони чітко поділялися на «церковні» і так звані «царські» [664, с. 259]. Окрім традиційних релігійних свят, у міському культурному довіллі пізньоімперського періоду відзначали церковні ювілеї як загальнодержавного масштабу, так і локального виміру. Усталено їхня «обкатка» відбувалася в губернських центрах.

Якщо відзначення релігійних свят, як-от Різдва, Великодня, Благовіщення та низки інших, копіювало народну традицію їхнього святкування, то «царські дні», а саме урочистості з приводу днів народження, іменин чи коронації представників династії Романових, окрім чіткої регламентації їхнього проведення за участю церкви, включали ще й просвітницькі заходи. Виявом останніх поставала масова роздача листівок та брошур патріотичного змісту.

Забезпечення в повітових містах відповідного рівня декорування міських будівель та вулиць транспарантами, державними гербами, плакатами під час урочистостей загальнодержавного характеру набувало вже ознак певної індустрії. Зокрема, перераховані декоративні елементи очільники подільських

міст могли вже замовляти централізовано в спеціально відкритій для таких потреб майстерні в Кам'янці-Подільському [267, арк. 3, 9].

На початку ХХ ст. в культурне життя повітових міст вписалося відзначення вже згадуваних ювілейних дат загальнодержавного масштабу: 50-річчя скасування кріпосного права (1911), 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. (саме такого трактування набула військова кампанія російської армії з наполеонівською Францією 1812–1814 рр.) і, врешті, 300-ліття династії Романових (1913). Усі вони претендували на роль «національних» свят у провінційній глибинці. Відтоді вперше у практиках масових заходів місцева влада взялася засновувати спеціальні («особенные») міжвідомчі комісії для вироблення спільної в масштабах того чи того міста програми святкувань, до якої обов'язково мали бути залучені міські, державні й станові установи, військові гарнізони, школи (пасивне ж споглядання святкових дійств містянами регламентації не підлягало). Зазвичай до складу таких комісій входили представники усіх гілок місцевої влади, міського і станового самоврядування [153, арк. 13; 187, арк. 4].

У наборі «святкових технологій» загальноімперських ювілеїв залишалися звичні церковні молебні, хресні ходи, а от новацією були паради за участю учнів міських шкіл. Прикметно, що відтепер розрізнені майданчики святкових дійств (як-от школи, військові гарнізони, міські парки, клуби тощо) вливалися у спільне річище міського офіційного свята [181, арк. 141].

Звернемо увагу на окремі деталі відзначення загальнодержавних ювілейних дат у Рівному та Луцьку, які мали місце в 1911–1913 рр. До святкувань 50-річного ювілею скасування кріпосного права в Рівному долучилися ще й мешканці навколишньої сільської округи, які прибули сюди на волосний схід. 19 лютого 1911 р. в присутності чималого натовпу людей, поруч із соборним храмом, було освячене місце, де мав постати пам'ятник Олександрю II. Потому міський голова виголосив промову й повідомив про заснування для учнів чотирикласного училища двох стипендій імені «царя-визволителя». Хоча погодні зимові умови не дали змоги організувати народне

гуляння, однак вечірньою ілюмінацією прийшло помилуватися чимало народу [181, арк. 141].

Зазначимо, що відкриття невдовзі в Рівному пам'ятника Олександрові II також набуло виміру офіційного культурного заходу, який відбувався за уніфікованими ритуалами цієї «монументальної» акції, поширеними на всю імперію [187, арк. 8 зв.–9; 782, с. 100]. А от столітній ювілей франко-російської війни 1812 р. припав на літню пору року, тому окрім казенно-патріотичних мотивів у програмі святкувань передбачалися й розважальні моменти для публіки. З такої ж нагоди в Луцьку відбувся військовий парад, хресна хода й молебень, а на військовому плацу для нижніх військових чинів було влаштоване гуляння, до якого мали змогу приєднатись містяни. Водночас був залучений ще один культурний майданчик для народних гулянь – парк (сад) «Ельдорадо», прикрашений державними прапорами й ілюмінований, як уся центральна частина Луцька, на що разом із вечірнім феєрверком із міського бюджету було витрачено 300 руб. [153, арк. 12, 16 б.].

Найбільш заангажованим виглядало масове відзначення 300-ліття дому Романових, до якого імперська влада зобов'язала міські самоврядування готуватися ще від 1910 року, застерігаючи, що асигнування на святкування мають бути віднайдені на місцях. У нав'язаному верховною владою взірцевому сценарії цього офіційного свята було передбачене влаштування урочистих актів, народних читань у навчальних закладах та громадських установах, роздача ювілейних видань про імператорську родину (останні мали бути закуплені за громадські кошти). У такий спосіб верховна влада розраховувала на масове волевиявлення підданими відданості імперії. На честь цієї події самоврядним структурам пропонувалося відкривати пам'ятники, музеї, бібліотеки, навчальні заклади, призначати стипендії найкращим учням, влаштовувати народні доми й читальні, роздавати народу та учням відповідно до тематики свята брошури, листівки, портрети, влаштовувати читання з «туманними» картинами, в пам'ять про цю подію найменовувати поселення, вулиці, площі, навчальні заклади [150, арк. 9; 153, арк. 12].

Формальний підхід до відзначення цієї дати, яку влада подавала як важливу патріотичну подію, проілюструємо рішеннями Луцької міської думи перейменувати декілька вулиць (Лікарняну – на Романівську, Низьку – на імператора Олександра I, Нижньо-Грязну – на Михайлівську), організувати обід для міської бідноти, відкрити державну жіночу гімназію, назвавши її іменем дому Романових [150, арк. 16]. Прикметно, що в письмовому зверненні мешканців Луцька до міського голови з приводу останньої пропозиції висловлення «почуттів патріотизму» опинилося на другому плані, натомість вони зауважували дорожнечу навчання юних лучанок у приватній гімназії А. Коленко та тісноту приміщення, що потребувало відкриття нової школи [150, арк. 9].

Оскільки до підготовки цього «ідеологічного» ювілею в Луцьку, як і в інших містах Російської імперії, долучилися земські інституції, програма масових заходів була розширена, однак шукати непідкупну щирість у «всенародном ликовании» було годі [150, арк. 30].

Наголосимо, що культурні заходи, присвячені офіційним ювілеям, викликаючи відчуття приналежності до спільного імперського простору, слугували й формуванню в містян суто урбаністичної свідомості, незалежної від їхнього соціального, станового, етнічного походження, що набувало вже модерного характеру. В такому разі можна говорити про формування і спільного міського культурного середовища, в якому влада розставляла свої пріоритети, а саме домінування великодержавної російської культури. Феномен масової культури, ініційований верховною владою, тільки набував поширення в міській правобережній глибинці, однак з уже виразними ознаками інтеграції містян в імперський соціум, «переключенням їхньої уваги з проблемного осмислення реального життя на видовишне сприйняття розважальної масової продукції, емоційну розрядку, гру уявлень» [870, с. 5].

І все ж після революційних подій 1905 р. частина добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проекти, які б передусім сприяли утвердженню окремо польської, єврейської чи української культури. Зокрема,

«Польський клуб» у Вінниці в рамках святкування 500-річчя Грюнвальдської битви (1910) організував для членів та гостей лекції, присвячені пошануванню польського короля Владислава II Ягеллона (Ягайла) – її учасника, та самій битві. Улітку 1913 р. в цьому клубі відзначали пам'ятні ювілеї Петра Скарги – визначного польського проповідника-єзуїта, одного з ініціаторів Берестейської церковної унії, та генерала Юзефа Понятовського, якого поляки шанували як національного героя. А от підготовку до масових заходів з нагоди 50-річчя Січневого повстання 1863 р. довелося згорнути з остраху перед можливими репресіями з боку влади [720, с. 262].

У формуванні ідентичності української спільноти в містах Правобережної України важливу роль відіграло ім'я Тараса Шевченка, зокрема святкування його роковин. «Місцями пам'яті» виступали храми, де служили панахиди за померлим, стіни громадських інституцій, де звучало Шевченкове слово і слово про нього. Безперечно, у формуванні традиції відзначення ювілейних пам'ятних дат, пов'язаних з іменем Шевченка, чільне місце належить Києву. Сприятливіші умови для консолідації української культурної спільноти навколо Шевченкових роковин у повітових містах Правобережжя склалися після революційних подій 1905 р. Так, 26 грудня 1906 р. в соборі Звенигородки Київської губернії вперше було відправлено панахиду по великому поетові, а напередодні місцева комісія Київського комітету грамотності ухвалила рішення про спорудження в цьому повітовому місті народного дому в пам'ять Т. Шевченка [904, с. 48].

Масові урочисті вшанування Великого Кобзаря на початку ХХ ст. проводили українські товариства «Просвіта», щоправда, як уже зазначалося, їхнє поле діяльності переважно обмежувалося губернськими центрами Правобережжя. На публічних «просвітянських» заходах до роковин поета практикувалося виголошення рефератів про життєвий шлях Кобзаря, поміж учасниками масових дійств поширювалися книжки поета, література про його життєвий шлях. Однак загальноміські Шевченківські свята залишалися під

забороною на території всієї Російської імперії [166, арк. 1–1 зв.; 129, арк. 2; 1011, с. 55–56].

У рік 100-літнього ювілею Кобзаря (1914) у міських самоврядних структур з'явилася ще одна нагода підтримати або не підтримати вшанування його пам'яті. З цієї нагоди мешканці Черкас пропонували міській владі провести низку заходів, а саме: назвати Смілянську вулицю Шевченко-Тарасівською, організувати екскурсії учнів і вчителів міських шкіл на могилу Кобзаря, видати коштом міського бюджету дешеву збірку віршів поета й роздати її всім учасникам цих екскурсій. Однак черкаський міський голова відмовився цю колективну заяву містян винести на обговорення думи. Не була затверджена постанова про святкування Шевченківського ювілею й Уманською міською думою, як того вимагали уманці, унаслідок чого було припинено його підготовку, яку провадив місцевий літературно-художній гурток [1011, с. 55–66].

Наведені факти свідчать про формування зародків громадянської позиції в містян Правобережної України щодо такої знакової постаті для українців, як Тарас Шевченко. Реакція імперської влади на ініціативи громадськості була прогнозовано негативною: «торжества отменяются совершенно». Заборонені були навіть офіційні панахиди по Шевченку. Особливо державну адміністрацію непокоїла можливість залучення до ювілейних заходів учнівської молоді. Вимоги цього не допустити були розіслані у формі циркулярів із грифом «секретно» по всіх навчальних закладах Правобережної України [165, арк. 1–1 зв.; 129, арк. 2].

І все-таки стежина, зокрема, до місця поховання Кобзаря в Каневі на Чернечій горі не заростала ніколи. Створений завдяки згадуваному вчителю В. Гнилосирову своєрідний народний музей у хатині сторожа Тарасової могили почав виконувати ще й таку культурну функцію, як організація екскурсій для подорожніх. По їх завершенні екскурсанти залишали вишивки, квіти, вінки, ділилися враженнями про почуте й побачене в книзі відгуків [1003, с. 9–12].

Підсумовуючи викладений матеріал, наголосимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в ритмах культурного міського повсякдення Правобережної України, у яких усе ще домінували традиційні, домодерні ознаки, з'явилися паростки нових культурних прикмет, які асоціювалися з життям у модерному місті. Організація масових міських культурних заходів – одна із них. Уніфікуючи культурне дозвілля містян, публічні культурні заходи водночас сприяли виявленню рис індивідуальності в містян, усвідомленню ними своєї причетності як до Російської імперії, так і до Правобережної України, врешті свого рідного міста, а також тієї етнічної/національної спільноти, з якою вони себе уособлювали.

Висновки до розділу 5

Узагальнюючи з'ясування ролі громадськості та приватних осіб у трансформуванні освітньо-культурного середовища провінційних міст Правобережної України в останній період пізньоімперської доби (1907–1914) варто підкреслити дієву участь у цих процесах виборних органів міської влади. Міські управління бралися за реалізацію власних освітніх проєктів та упровадження загальної початкової освіти, відтак заснування масової початкової школи нового типу, що потребувало від них активного комунікування з членами міських громад.

Багато важила підтримка міською владою приватних ініціатив у відкритті шкіл, різноманітних освітніх курсів, організації просвітницьких заходів. Такі її кроки сприяли трансформації світоглядних засад містян, а саме, усвідомленню значущості освіти як важливої духовної цінності.

В останні роки імперської доби у повітових містах та містечках продовжувала ширитися діяльність добровільних товариств, хоча в порівнянні зі столичними й губернськими містами не виглядала активною. І все ж це була школа набуття навичок самоорганізації, солідарності, толерантності, відповідальності членів громадських асоціацій, яка торувала дорогу до громадянського суспільства. Прикметно, що освітні й просвітницькі завдання

для багатьох організацій ставали пріоритетними, формуючи нові культурні запити містян. Водночас окремі з товариств поглиблювали фрагментованість міського культурного довкілля та його поділ на окремі сектори – єврейський, польський, український у межах великодержавного російського культурного простору.

Місцеві засоби інформації, як і добровільні асоціації, сприяли становленню громадянських позицій у містян. До того ж на всіх етапах виробництва й збуту періодичних видань (випуск, друк, розповсюдження) створювалися нові робочі місця, що потребувало від містян базових загальноосвітніх і професійних знань. Культурну потребу бути поінформованим через пресу про життя в країні, регіоні, рідному місті сприймало усе більше містян як стиль повсякденного життя.

Суттєво розширюються культурні повсякденні практики містян. Відвідування художніх виставок і музеїв, перегляд театральних вистав і кінострічок свідчило про укорінення масової культури з її елементами комерційної розважальної індустрії в містах правобережної глибинки.

Загальноміські культурні заходи, відповідальність за проведення яких покладалася на муніципальну владу, слугували формуванню усвідомлення в містян приналежності до імперського простору як у віддаленому історичному минулому, так і в реаліях пізньоімперської доби. Однак ефективність такої культурної взаємодії була невисокою, і швидше за все такі свята формували у його учасників усвідомлення приналежності до конкретної міської спільноти, хоч би як вона по-різному називалася: усі мешканці Рівного – рівнянами, Вінниці – вінничанами, Луцька – лучанами й т. ін.

ВИСНОВКИ

Вивчення історії України ХІХ ст. на матеріалах її Правобережжя змушує сучасних дослідників ставити запитання й шукати відповідь на нього, як в умовах протистояння двох культур – польської (шляхетської) і російської (державної) та існування й єврейської, утверджувалася українська модерна культура та українська ідентичність. В такому разі неминуче звернення до міської історії, оскільки саме міста продукували модерність у всіх лакунах людської життєдіяльності, зокрема, й культурних комунікаціях.

Проаналізована історіографія дисертаційної проблеми засвідчує про започаткування вивчення міської історії в соціокультурному ключі ще на переломі ХІХ–ХХ ст. зарубіжною історіографією та її домінування на сьогодні у цьому дослідницькому напрямку. Як найбільше досягнення української історіографії за радянської доби з позицій марксистсько-ленінської методології відома спроба дослідити культурний світ українського робітництва, пов'язаного з міськими осідками життя (В. Кізченко). Назагал російське місто ХІХ ст. в радянській історіографії залишалася малодосліджуваною темою, а міста південно-західної околиці Російської імперії фактично були обділені увагою дослідників. Не в останню чергу це було обумовлене тим, що на Правобережжі співіснували кілька культур, з яких про єврейську були заборонені дослідження, на польську також постійно здійснювалися заборонні набіги, залишалася під забороною й українська національна освіта та культура.

Крига скресла на рубежі ХХ–ХХІ ст., коли відчутний крок уперед в дослідженні модерного міста Російської імперії зробили представники російської історіографії (Б. Міронов, Л. Кошман, В. Козляков, А. Севастьянова, О. Купріянов та ін.). Однак з політичних причин, коли Україна дрейфує все далі від Росії, вони не зауважують специфіки міст і містечок Південно-Західного краю, зосереджуючи розгляд проблем міської історії ХІХ ст. у межах території сучасної Росії.

Сучасна вітчизняна історіографія українського міста ХІХ століття перебуває на шляху подолання відставання у їх вивченні, що особливо характерно стосовно повітових міст і містечок. Водночас в останнє десятиріччя українські дослідники впритул приступили до містознавчих досліджень чи продовжують вивчати проблеми історії України ХІХ ст., які мали вихід на предметне поле нашого дисертаційного дослідження. До таких віднесемо проблеми модернізації українських міст, соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів, міське повсякденне життя.

З огляду на нерозробленість вітчизняною історіографією процесів формування освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., ця вагома сторінка набуває актуальності.

Корпус використаних для дослідження джерел оцінюється як достатньо об'ємний та репрезентативний і сприяє науковому трактуванню культурних подій та явищ у містах та містечках Правобережжя. Аби забезпечити всесторонній аналіз освітнього-культурного середовища, було залучено різноманітний документальний матеріал із десяти вітчизняних і зарубіжних (Литва) архівів, ІР НБУВ і Відділу рукопису бібліотеки Вільнюського університету, найперше, діловодна документація та обліково-статистичні джерела, більшість яких уведена до наукового обігу вперше. Суттєво доповнили архівні зібрання періодичні видання, виявлені в збірках українських архівних і бібліотечних установ, Литви і Росії. Оперативно реагуючи на злободенні події культурного виміру міського життя, преса – столична, губерньська і повітових міст – на початку ХХ ст. стала ознакою міського культурного повсякдення Правобережної України, що поставило її в ряд найважливіших історичних джерел по вивченню освітньо-культурного середовища, належним чином ще не поцінованим вітчизняними містознавцями.

Окрім діловодної документації та преси вагоме значення для дослідження склали джерела особового походження, а щонайбільше – спогади, епістолярій. Попри суб'єктивність їхніх авторів у відтворенні культурного повсякдення,

вони деталізують його перебіг й наближують відчуття духу тогочасної епохи й різноманіття міського середовища.

Досліджувана проблема потребувала використання сучасних термінів («освітньо-культурне середовище», «культурний побут», «міська культура», «місто», «модернізація», «освічене товариство» («міська інтелігенція») і визначитись з її методологічними засадами. Базова дефініція – «освітньо-культурне середовище», трактується як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторі міста, до якої причетні містяни різних соціальних, етнорелігійних, професійних страт. Розгляд формування культурного доквілля крізь призму складних трансформацій на шляху від традиційного аграрного суспільства до індустріального передбачав широке послуговування терміном «модернізація» та звернення уваги на імперську, просвітницьку й національну його складові.

Дисертаційне дослідження базується на міждисциплінарному зв'язку історії, урбаністики, соціології, культурології з виходом на регіональну/локальну історію, історію повсякдення, книгознавство, історію освіти, полоністику, юдаїку.

Міждисциплінарний підхід поєднаний із традиційними науковими принципами – історизму, об'єктивності, системності й спирався на загальнонаукові методи дослідження та спеціально-історичні: генетичний, порівняльний, типологічний, хронологічний, системно-структурного аналізу у поєднанні з функціональним підходом.

Новітня дослідницька стратегія культурного трансферу сприяла виявленню впливів європейського культурного простору на міське освітньо-культурне життя Правобережної України, а також державного насадження російської культури у векторній направленості від столичних міст імперії – до губернських центрів Правобережної України, а далі – до її повітових міст і містечок. У формуванні міського культурного доквілля були задіяні навчальні заклади, місце та роль яких з'ясовувалася через мережевий аналіз.

У першій третині ХІХ ст. на Правобережній Україні – слабо урбанізованому регіоні, міські поселення як центри аграрної округи та осідки російської адміністрації лише починали перебирати на себе культурні функції маєтків польської знаті, частина яких продовжувала розміщуватись у приватновласницьких містах та містечках. Міські школи і пансіони тримали високий ступінь укорінення освітніх практик уже не існуючої Речі Посполитої. Їх вплив на формування культурного середовища був визначальним і вони демонстрували освітні запити регіональної шляхти. Освітні заклади Віленського навчального округу, і, зокрема, на теренах Правобережної України, відігравали відчутнішу роль у формуванні міського освітньо-культурного середовища, аніж на інших обширах Російської імперії. Міцність такого роду культурних практик «цементували» польська мова і римо-католицька церква, хоча процес секуляризації відчутно потіснив вплив останньої.

У подальшому поступове витіснення російською владою польської культурної традиції відбувалося в конкурентному протистоянні. І навіть після Листопадового повстання 1830 р. реорганізація навчальних закладів на русифікаторських началах не спромоглася остаточно подолати її домінування й витіснити з повсякденного вжитку польську мову. Польська культура вже без домінантних ознак продовжувала побутувати в міському середовищі Правобережжя в пізньоімперську добу, отримавши після Революції 1905 року шанс вирватися з приватного кола й утвердитись у громадському житті.

На міське культурне довкілля упродовж усієї досліджуваної доби впливало освітнє реформування в Російській імперії. У цьому процесі набувала ваги соціальна функція освіти та її роль у державній асиміляторській політиці як щодо поляків, так і євреїв та українців. Освіта, крім надання знань, сприяла поширенню пануючої ідеології та формуванню єдиного імперського культурного простору.

Якщо освітня реформа 1802–1804 рр. спиралася на успішний проєкт Речі Посполитої останньої третини ХVІІІ ст. й задовольняла культурні потреби регіональної шляхти, то після Листопадового повстання 1830 року їй були

нав'язані освітні традиції російського дворянства, а після поразки Січневого повстання 1863 р. був узятий курс на утвердження в міському середовищі початкових шкіл для всіх верств населення та форсування його виховання в дусі вірнопідданства самодержавству.

Не маючи змоги кардинально впливати на домашню освіту, центральна влада контролювала приватну освіту, набуття якої ставало привабливим для жіноцтва, єврейської спільноти. Держава звернула увагу (хоча й недостатню) на організацію професійних шкіл (комерційні училища, учительські семінарії). Усі ці заходи наповнювали середовище досліджуваних міст новими осередками знань, довкола яких ширилося коло культурних комунікацій.

Рівень привабливості й практичності освіти/знань виступав важливим маркером наповнюваності міського культурного довкілля. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. попит на освіту залишався низьким, а публічний характер освіти викликав недовіру з боку російської держави. Зацікавленість у навчанні демонструвала зубожіла й безземельна шляхта, бажаючи в такий спосіб забезпечити майбутнє підростаючому поколінню.

Освіта і знання, засобом до масового опанування якими постає грамотність, набирають виразнішої цінності з другої половини XIX ст., коли мешканці міст починають усвідомлювати, що це сходинка просування по соціальній драбині. Набуття більшої значущості освіти в процесі соціалізації призводить до зростання її ролі у формуванні культурного середовища. Потяг до знань містян став набувати масштабного характеру з кінця XIX ст. і в часі збігся зі зростанням потреб міських установ, підприємств, муніципального господарства в освічених і професійних кадрах.

У єврейського населення домінувала відокремленість культурного життя від решти містян, базована на засадах збереження релігійної освіти, і ширше – традиційної культури. У державних інтересах важливо було бачити євреїв законслухняними й свідомими громадянами імперії, що збігалось з намірами активніше нав'язувати їм російські школи і освіту, задіювати в освітньо-культурному житті. Однак культурні стратегії влади стосовно євреїв були

непослідовними й зазнавали змін – від безперешкодного їх залучення до державних шкіл в олександрівську добу, у подальшому – до створення окремих навчальних закладів із поєднанням викладання загальноосвітніх і релігійних предметів (казенних єврейських училищ), а в пізньоімперський період – до обмежень у набутті світської освіти.

Політика акультурації євреїв у формі русифікації на завершальному етапі імперії дала свої результати: усе більше єврейської молоді долучалося до великодержавної російської культури – через школи, заклади культури, масові засоби інформації.

Проблему залучення до міжкультурних комунікацій євреїв загострювало тривале небажання значної їх частини інтегруватися в російський культурний простір. Культурному зближенню сприяло розширення бізнесових інтересів. Відкриваючи комерційні бібліотеки, друкарні, книгарні, кінотеатри, засновуючи пресові видання, фотографічні заклади, торгуючи продукцією, яка задовольняла зростання культурних потреб містян – книжками, пресою, нотами, музичними інструментами, патефонами і платівками, поштовими листівками тощо, євреї не лише заробляли на прожиття, а й формували нові майданчики перетину контактів містян.

Однак повної інтеграції єврейського населення в міське освітньо-культурне життя не відбулося. Після Революції 1905 року громадська активність євреїв у формі добровільних асоціацій, базована на досвіді традиційної благодійності, поступається таким освітньо-культурним практикам громадського життя, які призводили до розмежування з рештою містян.

Книжкові комунікації проникли в різні сфери міського культурного життя. Їхніми точками перетину стали бібліотеки, друкарні, заклади книжкової торгівлі. Поширенню книжок сприяли різні типи бібліотечних закладів – домашні й шкільні, публічні й громадські, приватні комерційні, відомчі і народні, які задовольняли потяг до знань у містян як із початковою, чи то вищого рівня освітою, а також тих, хто шляхом самоосвіти долав неписьменність. Засобом розширення читацького середовища з числа

неписьменних і малоосвічених осіб та культурної самореалізації міської інтелігенції виступали народні читання.

Адміністрація зберігала контроль над бібліотеками шляхом формування їхніх книжкових фондів і, як у випадку з навчальними закладами, розглядала їх як інструмент русифікації населення. Це унеможливлювало розширення доступу до україномовних і польських видань, між тим як в культурному просторі домінувала російськомовна книжка. Оскільки відвідування переважної більшості бібліотек було платним, це відрізало від їх користування неплатоспроможних містян.

Купівля книжок також залишалася непосильною для багатьох містян, хоча мережа книгарень із кінця XIX ст. невпинно зростала. Набуло поширення поєднання функцій книгарень і бібліотек для читання. У ланцюгу культурної взаємодії окрему нішу посідали друкарні, надаючи поліграфічні послуги міським школам, бібліотекам, книгарням, органам міського самоврядування, громадським товариствам, релігійним установам, краєзнавцям, любителям красного письменства. Поміж міських професій утвердилася робота бібліотекаря, доступна й жіноцтву, диференціювалася праця друкарів.

Важливою ланкою культурних практик містян у сфері дозвілля було театральне мистецтво. Через театральне аматорство мали вихід на культурне довкілля навчальні заклади, громадські організації, зокрема, цьому слугували артистично-мистецькі товариства. Професійні й мандрівні театральні колективи постійно відвідували міста і містечка. Глядацька публіка формувалася як із заможних прошарків населення, так і з міського простолюду. Тривале домінування польської театральної культури частково допускало український і російський сценічний репертуар і демонструвало здатність до участі у формуванні модерної міської культури. Від другої половини XIX ст. російське театральне мистецтво стало панівним на сценічних підмостках міських поселень Правобережжя.

До поширення театральної культури причетні як приватні особи, так і органи міського самоврядування, які здавали в оренду приміщення

гастролерам. Поміж повітових міст лише у Вінниці муніципальна влада спромоглася збудувати міський театр і реалізовувала театральну політику, направлену на формування нової публіки – широкої за соціальним складом.

Потенціал освіченої міської громадськості у творенні культурного середовища повітових міст і містечок поступався губернським містам, особливо Києву. Її нечисельну когорту формували містяни з освітою вище початкової. За матеріалами перепису 1897 р. до цього прошарку належали чиновники, службовці громадських і станових інституцій, особи, задіяні у приватній юридичній практиці, навчальній і виховній, лікарській та санітарній діяльності, службі при добродійних організаціях, священнослужителі, що сукупно складало 2,4% містян, які мали самостійні заняття (без членів їх родин). Із урахуванням офіцерського складу збройних сил, який квартирувався в містах, питома вага освічених містян могла бути дещо вищою. Поміж повітових міст найбільший прошарок освіченого товариства фіксувався в Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському, що позитивно позначалось на активності їхнього культурного життя.

Характерно, що прошарок міської інтелігенції Правобережжя поповнювали учителі, чиновники, військові, які прибували з інших регіонів Російської імперії, не поспішали укорінюватись у провінційних містах, і при нагоді змінювали місце проживання, що не дозволяло пришвидшити укорінення модерних освітньо-культурних практик.

У формуванні міського освітньо-культурного середовища була задіяна держава: чи то йшлося про розбудову освітньої мережі, чи відкриття закладів культури (бібліотек, клубів, народних домів), чи надання дозволів на діяльність книгарень, друкарень, громадських товариств, заснування місцевих пресових видань – скрізь державна влада намагалася контролювати й дисциплінувати тих, хто був причетний до реалізації таких проєктів. Фактично можна говорити про поширення на міський простір Правобережжя офіційної культурної уніфікації й стандартизації, які охоплювали увесь імперський простір.

В останнє десятиліття Російської імперії межі міського культурного простору розширяли ініціативи приватних осіб, муніципальної влади, наближаючи з'яву паростків громадянського суспільства. Утім кроки міської виборної влади до впровадження державного проєкту масової школи нового типу, подолання неписьменності не мали ознак прагматичного плюралізму, як то спостерігалось в столичних і губернських містах Російської імперії. Натомість діяльність громадських товариств стала дієвою школою самоорганізації публічного культурного життя.

У трансформаціях міського культурного довкілля на завершальному етапі імперської доби важливу роль відігравав інформаційний чинник, представлений модерними засобами зв'язку – поштовим, телеграфним, телефонним, залізничним сполученням. Особливо важила робота пошти, яка обслуговувала зростаючий потік кореспонденції містян, доставляла періодичні видання. Спеціальна ж міська поштова служба, яка займалася доставлянням внутрішньої кореспонденції, лише започатковувала свою діяльність.

Важливим каналом поширення інформації поміж містян була періодика. Столична, губернська і міська преса відіграли найвагомішу роль у формуванні усвідомлення містянами належності до імперського культурного простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній та їхніх міст. Утвердження в 1906–1914 рр. у повсякденні майже половини повітових міст Правобережжя місцевих журналів та особливо газет, як комерційних проєктів, стало однією з визначальних прикмет їх культурної модернізації. Як у випадку з добровільними товариствами, місцева преса стала важливим елементом формування громадянського суспільства.

У містах та містечках Правобережної України одночасно співіснували культура соціальної еліти (регіональної шляхти й освічених містян із непривілейованих верств населення), традиційні культури етнічних спільнот (поляків, євреїв, українців, росіян), паростки масової (популярної) культури, до якої долучалось усе більше містян. Креативну міську культуру було під силу продукувати соціальній еліті, про це свідчили культурні новації, які спочатку

набували поширення у її середовищі (школи, бібліотеки, клуби і т. ін.). Традиційна культура проявлялася у спільних ознаках щоденної праці, сусідських стосунках, спільних релігійних практиках, економічній поведінці, спільному дозвіллі.

Масова (популярна) культура, базована на комерційній основі і з'яві масового споживача культурної продукції – популярних книжок і преси, а також організації спільних місць проведення культурного дозвілля (театри, клуби, народні доми, виставки, музеї, кінематограф тощо), набуває поширення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Розширюється коло учасників масових культурних дійств, нівелюються соціальні перегородки між їх учасниками, а в міському просторі утверджуються основи модерної культури комунікацій. Як і решту, цю царину культурного життя влада намагалася контролювати і спрямовувати, використовуючи політику русифікації в конструюванні спільного імперського культурного простору.

Дослідження міського культурного довкілля повітових міст і містечок правобережних українських губерній у складі Російської імперії потребувало напрацювання власної схеми, оскільки в містах внутрішніх губерній Російської імперії воно виглядало більш однорідним. Основними маркерами такого розрізнення стали такі:

- освітньо-культурне середовище демонструвало здатність до згуртування міського співтовариства (чи то з домінуванням польських впливів, а чи в річищі засад російської культурної політики), однак не сприймалося як доконечно спільне для всіх містян. На його фрагментарність впливала низка чинників: традиційне повсякдення етнорелігійних громад, формування в умовах модернізації національної ідентичності у містян, урешті, небажання верховної та місцевої влади відмовитися від контролю й розширення публічного міського простору, в якому б чинно сусідили культурні практики польської, єврейської, української, російської спільнот;

- етнічна розмаїтість виступала важливим чинником конструювання міського культурного середовища. Кожна етнорелігійна громада (поляки, євреї,

українці, росіяни) була задіяна в його творенні, однак не монолітно, а осібно. Водночас усі вони були об'єднані межами спільного соціального простору, отож існували точки перетину не лише їхньої економічної, а й соціокультурної діяльності;

- чисельне домінування євреїв у містах Правобережжя давало їм можливість відігравати вагому роль у культурних комунікаціях. Однак ця етнічна спільнота залишалася найбільш замкненою, на культуру, побут і співжиття якої суттєво впливала їхня релігія, без прагнення продукувати такі культурні новації, які б поширювалися на все міське населення;

- урахувуючи політику верховної влади містам і містечкам Правобережжя випало стати форпостами поширення російської культури через різні канали комунікації – школи, культурно-освітні осередки, організацію масових культурних заходів тощо і бути включеними до загальноросійського культурного простору. Однак суто російськими в культурному вимірі вони усе ж не стали. Розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє трактувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й усе ж таки як польське, чи то як єврейське, й у дуже обмеженому просторі (це вже переважно на початку ХХ ст.) – як українське;

- як і повсюди в Російській імперії, у містах Правобережжя головним компонентом культурного середовища були школи. Специфіка досліджуваного регіону проявлялася в тому, що крім російських державних навчальних закладів тут функціонували й польські (у різні періоди як легальні, так і таємні), а також єврейські школи;

- в останній третині ХІХ – на початку ХХ століть ініціативу від держави у творенні освітньо-культурного середовища починає перебирати муніципальна влада й громадськість. Однак після Революції 1905 року чимало добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проекти, які б утверджували окремо польську, єврейську, українську ідентичність. Це позначилося на формуванні міської ідентичності на просторі Правобережної України,

інтерпретованої у традиційному ключі – як результат належності до спільноти конкретного міста.

Таким чином, міський культурний простір Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. поєднував ознаки як традиційного суспільства, так і модерного, культурним комунікаціям містян було властиве як протистояння, так і взаємозбагачення, а на культурну взаємодію містян чинила потужний тиск імперська політика русифікації, насаджувана у спосіб як акультурації, так і більш агресивний – асиміляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 301. Жандармське управління Подільської губернії

Оп. 1.

1. Спр. 2647. Список вулиць і провулків м. Брацлава. 1906 р., 63 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора

Оп. 1.

2. Спр. 1195. Звіти київського, подільського і волинського цивільних губернаторів за 1832 р. і листування з губернаторами про надання звітів. 19 січня 1833 р.–2 вересня 1833 р., 208 арк.

3. Спр. 1691. Відомості про кількість кагалів, синагог, єврейських шкіл, посадових осіб і мешканців юдейського віросповідання в Київській, Подільській і Волинській губерніях. 1 червня 1834 р.–24 грудня 1834 р., 37 арк.

4. Спр. 9798. Листування з Міністерством народної освіти і волинським губернатором про відкриття публічної бібліотеки у м. Рівному Волинської губернії. 7 березня 1852 р.–27 травня 1852 р., 6 арк.

Оп. 44.

5. Спр. 679. Звіт про стан Київської, Подільської, Волинської губерній за 1865–1866 рр., 62 арк.

Оп. 45.

6. Спр. 570. Звіт про стан Київської, Подільської, Волинської губерній за 1866–1867 рр., 91 арк.

Оп. 48.

7. Спр. 82. Справа про заснування клубів у різних місцях. 27 березня 1869 р.–23 червня 1877 р., 7 арк.

Оп. 52.

8. Спр. 437. Справа із копії всепідданійшого звіту подільського губернатора за 1872 рік, 62 арк.

Оп. 390.

9. Спр. 110. По представленню київського губернатора про уведення посади окремого інспектора для нагляду за книжковою торгівлею і закладами тиснення у м. Києві. 6 грудня 1876 р.–10 лютого 1872 р., 9 арк.

Оп. 457 (1846 р.),

10. Спр. 359. Про збір статистичних даних по Київській, Подільській і Волинській губерніях. 15 грудня 1846 р., 30 арк.

Оп. 522.

11. Спр. 236. Огляд Волинської губернії за 1884 рік, 89 арк.

Оп. 528.

12. Спр. 4. Про призначення відсотку надбавки до жалування чиновникам у Південно-Західному краї по Міністерству народної освіти. 2 січня 1890 р.–13 грудня 1890 р., 20 арк.

13. Спр. 407. Справа по скарзі статського радника Афіногена Антоновича на відмову волинського губернського начальства дозволити йому відкрити у м. Житомирі контору для прийому підписки на газету «Киевское слово». 16 жовтня 1890 р.–23 листопада 1890 р., 11 арк.

14. Спр. 465. По скарзі Сергія Бахманова на рівненського повітового справника щодо утисків в організації любительських спектаклів у м. Рівному із добродійною ціллю. 15 грудня 1890 р., 9 арк.

15. Спр. 489. Справа про поїздку імператора Олександра III на Волинь. 22 травня 1890 р.–2 лютого 1894 р., 197 арк.

Оп. 532.

16. Спр. 202. Справа по представленню київського губернатора з копією всепідданійшого звіту про стан губернії за 1878 рік. 6 вересня 1879 р., 72 арк.

Оп. 533.

17. Спр. 158. Справа по представленню волинського губернатора з копією всепідданійшого звіту про стан довіреної йому губернії за 1879 рік. 6 серпня 1880 р., 123 арк.

Оп. 538.

18. Спр. 202. По представленню подільського губернатора з копією всепідданійшого звіту про стан губернії за 1884 рік. 1 грудня 1885 р., 82 арк.

Оп. 540.

19. Спр. 187. Справа по представленню київського губернатора з копією всепідданійшого звіту про стан губернії за 1886 рік. 26 серпня 1887 р., 55 арк.

Оп. 544.

20. Спр. 292. Справа по представленню київського губернатора з копією всепідданійшого звіту про стан губернії за 1890 рік. 7 серпня 1891 р., 71 арк.

Оп. 549.

21. Спр. 43. Про впровадження міського положення у м. Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці і Овручі Волинської губернії. 6 червня 1880 р.–16 листопада 1887 р., 278 арк.

Оп. 560.

22. Спр. 150 (ч. I). Про міську реформу у Південно-Західному краї. 6 травня 1890 р.–30 січня 1895 р., 599 арк.

Оп. 623.

23. Спр. 100. Справа про всепідданійший звіт волинського губернатора за 1891 рік. 8 березня 1893 р., 102 арк.

Оп. 636.

24. Спр. 391. Справа із оглядом Волинської губернії за 1905 рік. 13 серпня 1906 р.–10 листопада 1906 р., 112 арк.

Оп. 660.

25. Спр. 61. Справа по клопотанню Олександра Васильовича Овсяннікова дозволити йому відкрити у м. Рівному комерційне училище. 23 березня 1907 р.–10 вересня 1907 р., 12 арк.

Оп. 663.

26. Спр. 5. Про дозволи на виставки різним особам у містах Південно-Західного краю. 2 січня 1910 р.–13 грудня 1910 р., 50 арк.

27. Спр. 30. З кошторисами доходів і видатків усіх міст Подільської губернії. 23 січня 1910 р.–26 грудня 1910 р., 226 арк.

Оп. 665.

28. Спр. 23. Про впровадження у приватному комерційному училищі містечка Славути викладання англійської і польської мови. 16 січня 1912 р.–28 січня 1914 р., 10 арк.

29. Спр. 50. Справа з кошторисами доходів і видатків усіх міст Київської губернії на 1912 рік. 10 лютого 1912 р.– 2 березня 1913 р., 965 арк.

30. Спр. 77. Справа з кошторисами доходів і видатків усіх міст Волинської губернії на 1912 рік. 2 березня 1912 р.–31 січня 1913 р., 764 арк.

31. Спр. 166. Про присвоєння шести земським стипендіям при дворічних педагогічних курсах Балтського двокласного училища найменування «В пам'ять про століття Вітчизняної війни». 22 червня 1912 р.–28 серпня 1912 р., 4 арк.

32. Спр. 206. Про заснування у м. Вінниці товариства викладачів приватного комерційного училища. 26 липня 1912 р.–16 січня 1913 р., 13 арк.

33. Спр. 217. Справа про дозвіл Якову Мальцеву відкрити у м. Літині приватну торгову школу. 3 січня 1912 р.–26 листопада 1912 р., 4 арк.

34. Спр. 223. Справа про відкриття у м. Вінниці товариством викладачів приватного комерційного училища. 26 червня 1912 р.–16 січня 1913 р., 10 арк.

35. Спр. 257. Про дозвіл С. А. Вітте відкрити середнє будівельно-технічне училище у м. Умані. 11 вересня 1912 р., 1 арк.

36. Спр. 333. Справа про спорудження у м. Кам'янець-Подільському пам'ятника імператриці Катерині Другій. 8 листопада 1912 г.–29 січня 1914 р., 28 арк.

37. Спр. 374. Про дозвіл організації виставок різним особам у містах Південно-Західного краю. 2 січня 1910 р.–13 грудня 1910 р., 50 арк.

Оп. 667.

38. Спр. 5. Справа з паперами, що не потребують виконання. 1913–1914 рр., 95 арк.

Оп. 800.

39. Спр. 322. Справа про дані для всепідданійшої доповіді. 15 травня 1850 р.–25 серпня 1850 р., 265 арк.

Оп. 818.

40. Спр. 15. Справа по клопотанню подільського губернського правління про відкриття у м. Брацлаві народного училища. 28 січня 1868 р.–1 березня 1868 р., 12 арк.

41. Спр. 37. Справа про школи і народні училища. 1 березня 1868 р.–29 січня 1869 р., 44 арк.

Оп. 858 (1908 р.)

42. Спр. 172. Циркуляри Департаменту поліції про заборону учням середніх шкіл відвідувати кінематограф і виставки, про встановлення адміністративного нагляду за діяльністю загальнонародних університетів та з інших питань. 8 січня 1908 р.–30 грудня 1908 р., 115 арк.

Оп. 861.

43. Спр. 8. Справа із різним листуванням по справах друку і з приводу газетних публікацій. 4 січня 1911 р.–15 грудня 1911 р., 27 арк.

44. Спр. 9. Про виявлені таємні у 1911 р. польські та інші школи, відкриті без належного дозволу; за запитом департаменту духовних справ про донесення свідчень про таємні польські школи у Київській, Подільській і Волинській губерніях за 1908, 1909, 1910 роки. 4 січня 1911 р.–20 лютого 1912 р., 59 арк.

45. Спр. 307. Справа про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень і т.п. закладів у містах Василькові, Черкасах, Умані, Бердичіві і містечках Фастові, Білій Церкві, Смілі Київської губернії, м. Вінниці Подільської губернії. 16 жовтня 1911 р.–23 серпня 1912 р. 52 арк.

Ф. 575. Окружний фабричний інспектор Київської губернії

Оп. 1.

46. Спр. 5. Шляховий журнал фабричного інспектора про технічний стан, склад, число робітників і умови роботи підприємств Волинської і Київської губерній. Т. I. 3 березня 1890 р.–24 листопада 1890 р., 191 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу

Оп. 1.

47. Спр. 295. Про відкриття повітових училищ у Волинській губернії. 11 лютого 1833 р.–22 травня 1834 р., 142 арк.

Оп. 7.

48. Спр. 24. Про затвердження старшого учителя Рівненської гімназії Смиловського наглядачем за приватним жіночим пансіоном, який знаходиться у Рівному. 16–21 січня 1841 р.

49. Спр. 36 б. Загальні річні звіти попечителя Київського навчального округу за 1840 рік, 757 арк.

50. Спр. 141. Про допуск учителя Луцького дворянського училища П. Куліша до розбору конфіскованих книг, які зберігаються в училищі і про дозвіл користуватися ними безперешкодно. 11 квітня 1841 р.–23 травня 1841 р., 6 арк.

Оп. 18.

51. Спр. 66. По височайшому повелінню про припинення прийому в гімназії західних губерній дітей оподаткованих станів. 9 лютого 1852 р.–19 листопада 1852 р., 12 арк.

52. Спр. 132. Про реорганізацію дворянських училищ у звичайні повітові училища і зокрема одного Київського і Роменського. 9 лютого 1852 р.–12 жовтня 1853 р., 46 арк.

53. Спр. 261. Про дозвіл дружині учителя малювання Немирівської гімназії пані Гінтц відкрити у Немирові приватний жіночий пансіон. 17 червня 1852 р.–27 жовтня 1854 р., 19 арк.

Оп. 21.

54. Спр. 25. З циркулярами по Управлінню Київським навчальним округом і по Управлінню генерал-губернатора. 1 січня 1855 р.–1 грудня 1855 р., 65 арк.

Оп. 24 (1858 р.)

55. Спр. 24. Річний звіт про стан Київського навчального округу за 1857 р. 1 січня 1858 р., 780 арк.

56. Спр. 28. З відомостями про приватні навчальні заклади Київського навчального округу. 14 січня 1858 р.–31 січня 1858 р., 41 арк.

57. Спр. 39. Про дозвіл дворянці Маріанні Бондіні відкрити у м. Острозі приватний жіночий пансіон, а також про відкриття такого замість Острога у м. Рівному. 27 січня 1858 р.–28 листопада 1858 р., 18 арк.

Оп. 25.

58. Спр. 150. З відомостями про стан навчальних закладів Київського навчального округу. 1 травня 1859 р.–2 лютого 1859 р., 106 арк.

59. Спр. 163. Про відкриття жіночих шкіл в губерніях: Київській, Волинській і Подільській. 28 квітня 1859 р.–10 листопада 1859 р. 12 арк.

60. Спр. 200. Про відсутність перепон до затвердження почесними попечителями гімназій: Житомирської – Крашевського і Рівненської – князя Любомирського. 16 червня 1859 р.–18 грудня 1859 р., 4 арк.

61. Спр. 211. Про дозвіл учителю Вінницького єврейського училища Лукашевичу відкрити у м. Вінниці приватну чоловічу школу за ступенем парафіяльного училища, а також про її закриття. 27 травня 1859 р.–6 грудня 1860 р., 9 арк.

62. Спр. 267. З відомостями про свідоцтва на звання домашніх учителів по Київському навчальному округу. 1859 р., 10 арк.

Оп. 142.

63. Спр. 42. Про перебування імператора і імператриці та інших членів Дому Романових у м. Рівному з нагоди проведення у Волинській губернії великих військових маневрів наприкінці серпня 1890 р. Серпень 1890 р., 33 арк.

Оп. 196 (1910–1912 рр.)

64. Спр. 93. Про дозвіл навчальним закладам на витрати по влаштуванню храмових свят, спектаклів, літературно-музичних ранків, вечорів та інших розваг для учнів. Ч. 1. 1911–1912 рр., 285 арк.

65. Спр. 95. Про дозвіл навчальним закладам витрат на виписку медалей і книжок для нагород учнів. 1910 р., 136 арк.

Оп. 225 (1865 р.).

66. Спр. 13. Документи про відкриття народних училищ у Волинській губернії. 31 січня 1865 р.–22 грудня 1865 р. 72 арк.

Оп. 225 (1874 р.)

67. Спр. 40. Про закупівлю книжок і похвальних листів для роздачі їх в нагороду учням двокласних міських училищ. 20 травня 1874 р., 7 арк.

68. Спр. 152. Про відкриття загальнодоступних читань для народу. 29 грудня 1874 р., 62 арк.

Оп. 225 (1880 р.)

69. Спр. 23. Про дозвіл двокласним міським і народним училищам продажі речей та іншого майна. 22 березня 1880 р., 17 арк.

70. Спр. 36. Про дозвіл відкривати приватні навчальні заклади. 28 квітня 1880 р.–12 січня 1912 р., 293 арк.

Оп. 227 (1899 р.)

71. Спр. 26. Про влаштування народних читань. 21 грудня 1899 р.–27 травня 1899 р., 337 арк.

Оп. 227 (1902 р.)

72. Спр. 41. Про влаштування народних читань і затвердження кандидатур лекторів народних читань. 1912 р., 27 арк.

73. Спр. 131. Про реорганізацію Смілянського двокласного училища при рафінадному заводі у міське за положенням 26 травня 1896 року. 5 листопада 1902 р.–15 грудня 1904 р., 46 арк.

74. Спр. 132. Про влаштування уроків для дорослого населення при навчальних закладах. 22 серпня 1902 р.–25 січня 1906 р., 21 арк.

Оп. 227 (1906 р.)

75. Спр. 37. Про відкриття безплатних народних бібліотек-читалень та нагляд за ними і допуск до обігу газет. 1906 р., 34 арк.

Оп. 296 (1886 р.)

76. Спр. 9. Про влаштування при міських двокласних і початкових народних училищах класів для дорослих та недільних читань, а також про винагороду особам, які їх організують. 1886 р., 39 арк.

77. Спр. 127. Про таємні польські школи і товариства в Подільській губернії, про відкриття для протидії їм народних міністерських училищ. 1886 р., 95 арк.

Оп. 296 (1887 р.)

78. Спр. 12. Про влаштування при міських і сільських народних училищах класів для дорослих, недільних читань, а також про видачу їх учителям винагороди. 1887 р., 41 арк.

79. Спр. 27. Справа правління Київського навчального округу про відзначення роковин смерті поета О. Пушкіна. 2 січня 1887 р.–27 січня 1887 р., 4 арк.

80. Спр. 36. Справа правління Київського навчального округу про влаштування в приміщеннях навчальних закладів спектаклів і сімейних вечорів. 23 січня 1887 р.–28 лютого 1891 р., 24 арк.

Оп. 296 (1888 р.)

81. Спр. 16. Про влаштування при міських і сільських народних училищах класів для дорослих, недільних читань і шкіл, а також видачу учителям винагороди за заняття. 1888 р., 45 арк.

82. Спр. 67. З листуванням про святкування 900-ліття Хрещення Русі. 8 березня 1888 р.–27 липня 1888 р., 25 арк.

Оп. 296 (1889 р.)

83. Спр. 30. Про переведення учительської семінарії із м. Острога в с. Великі Дедеркали Волинської губернії. 14 листопада 1889 р.–4 липня 1902 р., 441 арк.

84. Спр. 72. Про відкриття при станції Бобринській Фастівської залізниці однокласного народного училища на кошти залізниці. 1889 р., 17 арк.

85. Спр. 87. Про відкриття у м-ку Білій Церкві Васильківського повіту міського двокласного училища за положенням і штатом 26 травня 1869 р. з ремісничим при ньому відділенням коштом капіталу графині Олександри Браницької за її заповітом, або двокласного сільського училища за інструкцією 4 червня 1875 р. 1889 р., 5 арк.

Оп. 296 (1890 р.)

86. Спр. 16. Про влаштування класів для дорослих і недільних читань при училищах різних найменувань та про виписку необхідного для них обладнання. 1890 р., 57 арк.

Оп. 296 (1899 р.)

87. Спр. 72. Про передачу Ковельською міською думою ділянки землі у межах однієї десятини для зведення будівлі для Ковельського двокласного міського училища. 17 березня 1886 р.–24 квітня 1899 р., 97 арк.

Оп. 658.

88. Спр. 29. Про відкриття у м. Брацлаві класичної або реальної гімназії. 16 лютого 1905 р., 4 арк.

Ф. 710. Кременецький (Волинський) ліцей

Оп. 1.

89. Спр. 124. Про видачу свідоцтв учням Волинського ліцею, що обіймали посади домашніх смотрителів при учнях та атестатів випускникам ліцею із правом займатися приватним викладанням. 1826 р., 120 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури
і мистецтва України, м. Київ**

Ф. 632. Розвадовський В'ячеслав Костянтинович, український художник і педагог

Оп. 1.

90. Спр. 3. Каталог виставки картин для Поділля з обкладинкою Розвадовського В. К. та його рукописними правками. 1905 р., 11 арк.

91. Спр. 8. Автобіографія В. К. Розвадовського. 1940 р., 7 арк.

92. Спр. 12. Циркуляр подільського губернатора до волосних старшин з приводу народної виставки картин. Копія. 1 грудня 1904 р., 2 арк.

93. Спр. 13. Каталог пересувних народних виставок для Чернігівської, Київської губерній, Бессарабії та Поділля, що були організовані Розвадовським В. К., 1905 р., 48 арк.

94. Спр. 41. Фотографії народної виставки картин в селах та містах Шамраївка, Гребінки, Нова Ушиця, Сутиськ та ін. 1904–1908 рр., 30 арк.

Ф. 646. Київське відділення Російського музичного товариства (1865–1918)

Оп. 1.

95. Спр. 170. Листування з головною дирекцією музичного товариства про відкриття приватних музичних шкіл. 1909 р.–1912 р., 38 арк.

96. Спр. 172. Листування з головною дирекцією музичного товариства, Ярославльським і Уманським відділеннями та іншими установами й особами. 1909 р.–1911 р., 150 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Ф. 31. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець

97. № 939. Дверницький Омелян Миколайович – Біляшівському Миколі Федотовичу. Лист 25 червня 1897 р. із м. Володимира-Волинського в м. Варшаву, 2 арк.

98. № 940. Дверницький Омелян Миколайович – Біляшівському Миколі Федотовичу. Лист 10 липня 1897 р. із м. Володимира-Волинського в с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії, 2 арк.

99. № 1222. Кришкевич Ніна Платонівна – Біляшівському Миколі Федотовичу. Лист 27 березня 1911 р. із м. Рівне Волинської губернії в м. Київ, 4 арк.

Ф. 69. Долина Павло Трохимович (1888–1955), актор і режисер театру і кіно

100. № 2. Програми театральних й учнівських спектаклів за участі П. Т. Долини. Проспекти, афіші. 1 жовтня 1911 р.–22 квітня 1915 р.

Ф. 208. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – педагог, філолог, журналіст, етнограф, громадсько-політичний діяч.

101. № 335. Гнилосиров В. С. До історії могили Т. Г. Шевченка (нотатки В. С. Гнилосирова) (б.д.)

102. № 534. З листування В. С. Гнилосирова (1893–1890 рр.)

Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету

Ф. 2. Archiwum kuratorji wileńskiej X. Ad. Szartoryskiego (rosyjski)

103. KC 142. Opisej służbowe ze szkół przysłane r. 1822 (pol.-ros.), 956 s.

104. KC 145 a. Opisy służbowe z lat 1828–1829, 1636 s.

105. KC 263. Raport ogólny Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego Widziału za rok 1829 (rosyjski), 506 s.

106. КС 299. Rozporządzenia rządowe dla Uniwersytetu Wileńskiego za ministerstwa Rozumowskiego (rosyjski), 222 s.

107. КС 539. Maciejowski Michal ks. Wyzyta skól podolskich w roku 1820. 65 s.

108. КС 670. Wykaz spraw kancelarji senatora Nikolaja Nowosilcowa kuratora okregu naukowego wileńskiego w latach 1824–1830 (rosyjski), 312 s.

Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс

Ф. 567. Канцелярия попечителя Виленского учебного округа

Оп. 1.

109. Спр. 1. О покупке книг для учащихся. 26 января 1825 г.—30 июля 1830 г., 124 л.

110. Спр. 2. Формулярные списки директоров и учителей Виленского учебного округа за 1825 г., 195 л.

Ф. 721. Виленский университет

Оп. 1.

111. Спр. 256. Об учреждении типографий, книжных лавок и литографий. 1824 г., 35 л.

112. Спр. 308. Отчет за 1825/6 учебный год о занятиях и состоянии университета, семинарии и училищ. 26 июля 1826 г., 231 л.

113. Спр. 311. О доставлении ежегодно министру народного просвещения сведений об училищах взаимного обучения. 7 июля 1827 г., 17 л.

114. Спр. 323. О приобретении книг для учебных заведений. 1831 г., 92 л.

115. Спр. 324. О новом распределении учебных округов. 1831 г., 13 л.

116. Спр. 360. Отчет в суммах за 1824 год по университету и его округу и утверждение издержек, произведенных в сем году по университету без разрешения начальства. 24 марта 1839 г., 330 л.

Державний архів Вінницької області

Ф. 13. Вінницька чоловіча вчительська семінарія

Оп. 1.

117. Спр. 5. Листування з попечителем Київського навчального округу про організацію сільськогосподарської виставки, навчальні плани за 1913 р., 97 арк.

Ф. 15. Вінницьке реальне училище**Оп. 1.**

118. Спр. 34. Звіт про стан училища за 1890 р., 34 арк.

119. Спр. 37. Звіт про стан училища за 1897 р., 29 арк.

Ф. 16. Могилів-Подільське реальне училище**Оп. 1.**

120. Спр. 4. Листування з попечителем Київського навчального округу, редактором газети «Киевлянин» про пересилку газет, журналів, підручників. 27 липня 1885 р.–6 грудня 1888 р., 75 арк.

Ф. 17. Жмеринська чоловіча гімназія**Оп. 1.**

121. Спр. 39. Листування з попечителем Київського навчального округу про відзначення історичних ювілеїв. 6 січня 1909 р.–30 вересня 1919 р., 31 арк.

122. Спр. 47. Листування про читання з туманними картинами і літературно-вокально-музичні вечори з танцями. 8 жовтня 1911 р.–16 листопада 1911 р. 10 арк.

Ф. 19. Вінницька міністерська жіноча гімназія**Оп. 1.**

123. Спр. 1. Циркуляри Міністерства народної освіти про посилення нагляду за учнями. Листування про навчальні посібники, проведення екзаменів, вивчення іноземних мов. 26 червня 1901 р.–24 червня 1910 р., 209 арк.

Ф. 40. Жмеринське двокласне залізничне училище**Оп. 1.**

124. Спр. 4. Листування з інспектором народних училищ про відкриття додаткового класу для дорослих, придбання книжок, навчальних посібників і по інших питаннях навчальної частини. 14 грудня 1890 р.–25 січня 1899 р., 44 арк.

125. Спр. 5. Листування з інспектором народних училищ Подільської губернії 5 району про влаштування учнівських вечорів, протоколи засідань педагогічної ради за 1901, 1902, 1903 рр. 21 лютого 1901 р.–30 грудня 1903 р., 150 арк.

126. Спр. 8. Листування з іншими народними школами про особовий склад, навчальні плани і посібники; програма святкувань на честь ювілейної річниці Вітчизняної війни 1812 р. 23 січня 1905 р. 230 арк.

Ф. 48. Могилів-Подільське семикласне комерційне училище

Оп. 1.

127. Спр. 88. Статути училища, товариства педагогів (проект) і затверджений статут, протоколи засідань. 9 лютого 1907 р.–25 червня 1907 р., 81 арк.

128. Спр. 89. Статут вечірніх курсів французької комерційної кореспонденції, клопотання і заяви. 5 червня 1912 р.–16 серпня 1913 р., 13 арк.

Ф. 54. Вінницький вчительський інститут

Оп. 1.

129. Спр. 2. Циркуляри попечителя Київського навчального округу. 23 грудня 1913 р.–11 грудня 1914 р., 54 арк.

Ф. 230. Вінницька міська управа

Оп. 1.

130. Спр. 722. Листування з міністром народної освіти і подільським губернатором про будівництво народної школи ім. Пушкіна. 25 травня 1899 р.–21 червня 1911 р., 417 арк.

131. Спр. 873. Матеріали про будівництво бібліотеки ім. Гоголя, розпорядження міської думи про облаштування бібліотеки, статут, кошторис на будівництво, проект. 10 грудня 1901 р.–2 листопада 1909 р., 496 арк.

132. Спр. 1125. Листування з попечителем Київського навчального округу про відкриття у м. Вінниці вчительської семінарії. 4 серпня 1906 р.–29 червня 1910 р., 93 арк.

133. Спр. 1255. Матеріали про будівництво Вінницького міського театру (проекти, кошториси, листування із акціонерними товариствами, фірмами про обладнання театру та ін.). 8 листопада 1909 р.–4 серпня 1917 р., 706 арк.

134. Спр. 1278. Листування з попечителем Київського навчального округу про відкриття міської жіночої гімназії у м. Вінниці. 13 лютого 1910 р.–28 червня 1917 р., 171 арк.

135. Спр. 1408. Розпорядження Вінницької міської думи про відкриття міської друкарні, листування з різними установами про обладнання друкарні. 10 лютого 1912 р.–10 грудня 1915 р., 571 арк.

136. Спр. 1737. Листування з канцелярією Київського навчального округу про відкриття у м. Вінниці 2-ї чоловічої гімназії. 19 вересня 1913 р.–14 травня 1918 р., 51 арк.

Ф. 244. Вінницький повітовий комітет попечительства про народну тверезість.

Оп. 1.

137. Спр. 8. Звіт про грошовий збір з вистав, організованих гуртком любителів сцени на користь комітету. 19 лютого 1899 р.–25 лютого 1899 р., 8 арк.

138. Спр. 18. Листування з Подільським губернським комітетом попечительства про народну тверезість, Вінницькою міською управою та ін. про надання звітів, передачу Вінницького народного дому у підпорядкування міській управі та ін. 4 листопада 1906 р.–3 січня 1909 р., 48 арк.

Ф. 286. Гайсинська міська управа

Оп. 1.

139. Спр. 108. Копії пропозицій попечителя Київського навчального округу про відкриття у м. Гайсині двокласного училища. 19 вересня 1908 р.–5 жовтня 1908 р., 32 арк.

140. Спр. 109. Циркуляри Київського навчального округу, протоколи шкільної комісії Гайсинської міської думи, кошториси будівництва двокомплектного училища на 100 учнів у м. Гайсині. 28 травня 1908 р.–17 серпня 1916 р., 103 арк.

Ф. 508. Могилів-Подільська міська дума

Оп. 1.

141. Спр. 2. Протоколи засідань міської думи. 13 липня 1885 р.–17 листопада 1886 р., 34 арк.

142. Спр. 9. Протоколи засідань міської думи. 18 січня 1900 р.–18 грудня 1903 р., 293 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 3. Луцька міська дума

Оп. 1.

143. Спр. 25. Постанови Луцької міської думи. 19 січня 1887 р.–15 грудня 1887 р., 116 арк.

144. Спр. 31. Постанови Луцької міської думи. 15 грудня 1889 р.–18 грудня 1890 р., 191 арк.

145. Спр. 396. Постанови і звіти Луцької міської думи, листування з Київським навчальним округом про виділення позики Луцькій жіночій гімназії. 9 листопада 1900 р.–14 листопада 1914 р., 32 арк.

146. Спр. 529. Листування з інспектором народних училищ Волинської губернії і луцьким міщанським старостою про відкриття у м. Луцьку єврейського народного училища. 6 листопада 1902 р.–15 листопада 1902 р., 2 арк.

147. Спр. 544. Листування з Волинським губернським з міських справ присутствієм, постанови Луцької міської думи і клопотання містян про благоустрій головної площі і міського саду у м. Луцьку. 20 квітня 1903 р.–10 березня 1908 р., 254 арк.

148. Спр. 821. Листування з Міністерством народної освіти, інспектором народних училищ і волинським губернатором про формування мережі навчальних закладів у м. Луцьку. 27 вересня 1908 р.–10 серпня 1916 р., 98 арк.

149. Спр. 864. Листування з волинським губернатором і постанови Луцької міської думи про переведення учительської семінарії із с. Великі Дедеркали до м. Луцька. 1 березня 1909 р.–5 лютого 1915 р., 47 арк.

150. Спр. 920. Листування з волинським губернатором, Міністерством народної освіти і постанови Луцької міської думи про святкування 300-ліття Дому Романових. 1 липня 1910 р.–10 лютого 1915 р., 62 арк.

151. Спр. 930. Листування з інспектором народних училищ і постанови Луцької міської думи про відкриття чотирикласного училища та його забезпечення. 26 жовтня 1910 р.–12 грудня 1913 р., 12 арк.

152. Спр. 984. Циркуляри волинського губернатора, постанови Луцької міської думи і правила по влаштуванню і утриманню театрів-кінематографів у м. Луцьку. 21 червня 1911 р.–11 листопада 1916 р., 95 арк.

153. Спр. 990. Листування з волинським губернатором і постанови Луцької міської думи про святкування 100-літнього ювілею Вітчизняної війни 1812 р. 15 лютого 1911 г.–13 вересня 1912 р., 35 арк.

154. Спр. 1051. Листування з Луцьким Хрестовоздвиженським братством про діяльність церковних шкіл у м. Луцьку. 1 березня 1912 р.–10 червня 1915 р., 36 арк.

155. Спр. 1130. Листування з інспектором народних училищ і Міністерством народної освіти про реорганізацію підготовчого класу колишнього Луцького міського двокласного училища у міське початкове училище. 13 серпня 1913 р.–26 серпня 1918 р., 97 арк.

Ф. 6. Луцька чоловіча гімназія

Оп. 1.

156. Спр. 19 а. Реферат М. І. Карського «Джерела та основні елементи поетичної творчості М. В. Гоголя», виголошений на урочистому актовому засіданні 11 квітня 1909 р. і програма святкування ювілею Гоголя. 20 березня 1909 р., 26 арк.

Оп. 2.

157. Спр. 80. Хронологічний каталог фундаментальної бібліотеки. 1896 р., 198 арк.

Ф. 69. Луцька жіноча гімназія А. Н. Коленко

Оп. 1.

158. Спр. 5. Книга протоколів попечительської ради гімназії. 24 вересня 1902 р.–16 грудня 1916 р., 137 арк.

Ф. 300. Луцьке дворянське повітове училище

Оп. 1.

159. Спр. 1. Формулярний службовий список учителя російської мови Луцького повітового дворянського училища, титулярного радника Коленко. 1 грудня 1855 р., 6 арк.

Ф. 364. Володимир-Волинська будівельна комісія з відновлення Мстиславова храма, м. Володимир-Волинський

Оп. 1.

160. Спр. 3. Протоколи і акти комісії про хід реставраційних робіт. 1899 р., 425 арк.

Ф. 491. Ратнівське поштово-телеграфне відділення

Оп. 1.

161. Спр. 6. Циркуляри начальника Київського поштово-телеграфного округу за 1912 р. 13 січня 1912 р.–14 грудня 1912 р., 34 арк.

162. Спр. 22. Циркуляри начальника Київського поштово-телеграфного округу за 1914 р. 31 грудня 1913 р.–22 грудня 1914 р., 124 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 62. Житомирська міська управа

Оп. 1. доп.

163. Спр. 36. Про відкриття у м. Житомирі безплатної народної читальні. 22 листопада 1895р.–18 березня 1900 р., 151 арк.

Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора

Оп. 1.

164. Спр. 483. Списки громадських товариств, друкарень, книжкових магазинів, бібліотек, відомості про видання газет і журналів на 1895 р., 17 арк.

Ф. 147. Волинська єпархіальна училищна рада

Оп. 1.

165. Спр. 364. Справа про польські школи, існуючі у Волинській губернії без дозволу начальства. 30 березня 1907 г.–31 травня 1915 р., 26 арк.

166. Спр. 485. Справа про заборону в церковних школах влаштування зібрань на пошанування ювілею Т. Шевченка. 18 лютого 1914 г., 1 арк.

Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє

Оп. 1.

167. Спр. 3. Реєстр товариств і спілок по Волинській губернії. Ч. 1. 18 березня 1906 р.–17 серпня 1911 р., 79 арк.

168. Спр. 45. Про заснування Здолбунівського чеського добродійного товариства. 25 червня 1910 р.–30 вересня 1914 р., 42 арк.

169. Спр. 69. Про заснування товариства допомоги нужденним учням Рівненського чотирикласного училища. 1 квітня 1911 р.–19 грудня 1913 р., 47 арк.

170. Спр. 78. Про заснування Ковельського римо-католицького добродійного товариства. 7 травня 1911 р.–28 липня 1911 р., 47 арк.

171. Спр. 130. Про заснування Рівненського римо-католицького добродійного товариства. 5 травня 1913 р.–14 грудня 1915 р., 87 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 755. Управління Балтського повітового військового начальника

Оп. 1.

172. Спр. 1. Статистичний нарис історії м. Балти Балтського повіту. 1883 р., 33 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 27. Рівненське повітове казначейство

Оп. 3.

173. Спр. 5. Ревізька казка 1816 р. Волинської губернії. м. Рівне. 1876 р., 887 арк.

Ф. 165. Рівненська міська управа

Оп. 1.

174. Спр. 24. Статистичні дані про стан товариств у м. Рівному. 10 грудня 1913 р.–2 грудня 1914 р., 198 арк.

Ф. 215. Рівненське реальне училище

Оп. 2.

175. Спр. 21. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про переміщення посадових осіб, доповнення до правил для учнів середніх навчальних закладів та ін. 8 січня 1903 р.–30 грудня 1903 р., 116 арк.
176. Спр. 23. Циркуляри і розпорядження попечителя Київського навчального округу про учнівські літературні читання і публічні лекції, наукову роботу учителів середніх навчальних закладів. 5 березня 1862 р.–6 лютого 1881 р., 26 арк.
177. Спр. 24. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про реорганізацію реальної гімназії в реальне училище. 17 червня 1872 р.–30 грудня 1873 р., 159 арк.
178. Спр. 29. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про проведення екзаменів, реформування середніх навчальних закладів, типові навчальні програми. 30 січня 1901 р.–20 грудня 1901 р., 237 арк.
179. Спр. 30. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про організацію екскурсій для учнів, зміни у проведенні екзаменів, типові навчальні програми. 20 грудня 1903 р.–31 грудня 1902 р., 155 арк.
180. Спр. 31. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про святкування 50-річчя оборони Севастополя та ін. 24 грудня 1903 р.–21 квітня 1906 р., 89 арк.
181. Спр. 33. Циркуляри попечителя Київського навчального округу і листування стосовно організації виставки учнівських робіт, змін у проведенні екзаменів, організації екскурсій для учнів та ін. 8 січня 1911 р.–24 грудня 1911 р., 343 арк.
182. Спр. 34. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про забезпечення навчальних закладів періодичними виданнями, підручниками і листування з цього приводу. 28 грудня 1913 р.–5 листопада 1914 р., 145 арк.
183. Спр. 45. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про запобігання епідемічним хворобам, санітарний нагляд, списки учителів училища, програми на 1906/1907 навчальний рік та ін. 22 червня 1906 р.–30 грудня 1906 р., 204 арк.

184. Спр. 46. Циркуляри попечителя Київського навчального округу щодо ведення звітності навчальними закладами, відзначення 100-ліття від дня народження М. В. Гоголя та ін. 13 грудня 1908 р.–12 січня 1910 р., 194 арк.
185. Спр. 56. Книга розпоряджень директора. 4 січня 1894 р.–21 січня 1896 р., 77 арк.
186. Спр. 73. Рапорти чергових класних наставників по нагляду за позашкільною поведінкою учнів за 1913–1914 навчальний рік, 100 арк.
187. Спр. 132. Листування з предводителем рівненського дворянства про засідання комісії по відзначенню 300-ліття Дому Романових, програма цього ювілею, звіт про спектакль на допомогу бідним учнів, програма літературного ранку, клопотання про видачу посвідчень та ін. 17 січня 1913 р.–24 грудня 1913 р., 293 арк.
188. Спр. 139. Листування з попечителем Київського навчального округу та іншими установами з навчальних і господарських питань. 13 січня 1902 р.–17 грудня 1902 р., 24 арк.
189. Спр. 155. Листування з попечителем Київського навчального округу про відкриття у м. Рівному чоловічої гімназії. 22 жовтня 1913 р.–19 липня 1914 р., 24 арк.
190. Спр. 168. Листування з попечителем Київського навчального округу про організацію благодійних вечорів та ін. 4 січня 1911 р.–21 грудня 1911 р., 240 арк.
191. Спр. 187. Листування з попечителем Київського навчального округу про організацію учнівського оркестру. 27 лютого 1891 р.–10 вересня 1892 р., 12 арк.
192. Спр. 198. Листування з попечителем Київського навчального округу про осушення болота поблизу училища, проведення вечорів художньої самодіяльності. 8 січня 1914 р.–31 грудня 1914 р., 177 арк.
193. Спр. 199. Листування з попечителем Київського навчального округу і книготорговцями про комплектування бібліотеки. 4 березня 1872 р.–7 грудня 1875 р., 104 арк.

194. Спр. 201. Листування з попечителем Київського навчального округу, газетними і книжковими видавництвами про підписку на газети і книжки. 10 грудня 1875 р.–27 листопада 1876 р., 76 арк.
195. Спр. 202. Листування з книготорговцями про виписку книжок для книжкового магазину училища. 2 січня 1876 р.–13 грудня 1876 р., 36 арк.
196. Спр. 203. Листування з попечителем Київського навчального округу, книготорговцями про комплектування учнівської бібліотеки. 7 січня 1876 р.–25 листопада 1884 р., 121 арк.
197. Спр. 205. Листування із видавництвами, книжковими магазинами про виписку періодичних видань та книжок для фундаментальної і учнівської бібліотеки. 14 лютого 1885 р.–19 листопада 1886 р., 78 арк.
198. Спр. 206. Листування з книжковим магазином Глазунова в Петербурзі і з головою педагогічної ради Новозибківської жіночої гімназії про закриття книжкового магазину при училищі. 4 жовтня 1886 р.–25 травня 1897 р.
199. Спр. 207. Листування з попечителем Київського навчального округу про придбання книжок для бібліотеки. 17 листопада 1890 р.–7 серпня 1891 р., 34 арк.
200. Спр. 209. Листування з попечителем Київського навчального округу, видавництвами, торгівельними фірмами про пересилку періодичних видань і навчальних посібників. 10 січня 1891 р.–9 грудня 1891 р., 210 арк.
201. Спр. 213. Листування з попечителем Київського навчального округу про виписку періодичних видань і навчальних посібників. 4 січня 1895 р.–5 травня 1898 р., 107 арк.
202. Спр. 215. Листування з попечителем Київського навчального округу, книготорговцями, організаціями про пересилку періодичних видань. 23 січня 1897 р.–9 січня 1898 р., 104 арк.
203. Спр. 216. Листування з попечителем Київського навчального округу і видавництвами про виписку періодичних видань. 16 січня 1902 р.–13 грудня 1902 р., 86 арк.

204. Спр. 217. Листування з попечителем Київського навчального округу, видавництвами про виписку періодичних видань. 19 грудня 1902 р.—16 квітня 1904 р., 138 арк.

205. Спр. 218. Листування з попечителем Київського навчального округу про дозвіл на проведення літературного вечора, клопотання різних осіб про прийом їхніх дітей на вакантні місця в училище. 8 січня 1903 р.—8 жовтня 1903 р., 180 арк.

206. Спр. 224. Листування з попечителем Київського навчального округу про проведення урочистостей на честь коронації Миколи II. 4 квітня 1896 р.—6 липня 1896 р., 7 арк.

207. Спр. 225. Листування з попечителем Київського навчального округу про організацію учнівського вечора, клопотання різних осіб про отримання дозволів на відкриття учнівських квартир та ін. 7 січня 1900 р.—8 квітня 1903 р., 204 арк.

208. Спр. 916. Клопотання різних осіб про зменшення міри покарання їхнім дітям за провини, про дозволи на відкриття учнівських квартир, списки розподілу пожертв поміж бідняків, такса на окремі продукти у м. Рівному та ін. 10 січня 1908 р.—23 грудня 1908 р., 197 арк.

Ф. 283. Острозьке міське спрощене громадське управління

Оп. 1.

209. Спр. 3. Журнали Острозького зібрання міських уповноважених за 1897 р., 129 арк.

Ф. 290. Степанська парафіяльна школа

Оп. 1.

210. Спр. 1. Вказівки попечителя Віленського навчального округу, дирекції шкіл Волинської губернії, ректора Межиріцької гімназійної школи та смотрителя Клеванської повітової школи. Статут парафіяльних шкіл. 1823—1827 рр., 45 арк.

Ф. 359. Дубнівське міське спрощене громадське управління

Оп. 1.

211. Спр. 3. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1901 рік, 139 арк.

212. Спр. 4. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1902 рік, 252 арк.
 213. Спр. 5. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1903 рік, 134 арк.
 214. Спр. 9. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1908 рік, 477 арк.
 215. Спр. 10. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1910 рік, 469 арк.

Ф. 366. Штейнгель Федір Рудольфович, поміщик с. Городок Рівненського повіту

Оп. 1.

216. Спр. 41. Доповідна записка і заява барона Штейнгеля Ф. Р. і копія журнальної постанови Рівненської міської думи про відкриття жіночої гімназії у м. Рівному. 1900 р., 16 арк.

Ф. 379. Рівненський повітовий справник

Оп. 2.

217. Спр. 22. Листування з волинським губернатором про сварку між учителями Рівненської гімназії – прихильниками збереження класичного напрямку викладання й прихильниками реорганізації її в реальне училище. 21 березня 1865 р.–31 березня 1865 р., 4 арк.

Ф. 383. Пристав 1-го стану Рівненського повіту

Оп. 1.

218. Спр. 32. Листування з приводу клопотання І. Вайнтроуб про надання йому дозволу на відкриття у м. Рівному книжкової крамниці. 17 вересня 1862 р.–19 жовтня 1862 р., 8 арк.

Ф. 394. Рівненська гімназія Волинської губернії

Оп. 1.

219. Спр. 2. Книга обліку прийому учнів до гімназії. 16 листопада 1832 р.–29 липня 1838 р., 46 арк.
 220. Спр. 3. Журнал педагогічної ради Луцької гімназії. 22 листопада 1832 р.–29 грудня 1832 р., 8 арк.
 221. Спр. 4. Циркуляри і листи Ради Київського університету про придбання навчальних посібників та з інших навчальних і адміністративно-господарських питань. 13 жовтня 1834 р.–17 грудня 1834 р., 153 арк.

222. Спр. 6. Циркуляри Міністерства народної освіти і Ради Київського університету про використання навчальних посібників та з інших навчально-адміністративних питань. 1 липня 1834 р.–18 вересня 1834 р., 162 арк.
223. Спр. 9. Рапорти учителів про стан навчання і дисципліну, їх клопотання зі службових, побутових і фінансових питань з копіями розпоряджень. 5 вересня 1837 р.–16 квітня 1841 р., 219 арк.
224. Спр. 10. Звіт завідувача бібліотекою про склад книжкового фонду. 11 грудня 1831 р.–20 грудня 1837 р., 5 арк.
225. Спр. 11. Поіменний список чиновників і учителів Клеванської гімназії на 1837 рік, 18 арк.
226. Спр. 15. Книга обліку доходів і видатків книжкового магазину Клеванської гімназії за 1837 рік, 40 арк.
227. Спр. 17. Листування з Клеванським парафіяльним училищем і жіночим пансіоном про чисельність учнів, наявність бібліотеки та з інших питань. 11 грудня 1837 р.–18 грудня 1837 г., 6 арк.
228. Спр. 18. Листування з попечителем Київського навчального округу про приватні школи і домашнє викладання. 29 листопада 1837 р.–22 квітня 1864 р., 13 арк.
229. Спр. 27. Книга реєстрації надходжень і продажу книжок у книжковому магазині гімназії. 3 лютого 1838 р.–9 листопада 1839 р., 82 арк.
230. Спр. 35. Листування з департаментом Міністерства народної освіти і книготорговцями про комплектування бібліотеки і книжкового магазину гімназії. 16 березня 1838 р.–16 січня 1840 р., 93 арк.
231. Спр. 36. Листування з Міністерством народної освіти і книговидавцями про постачання до гімназії навчальних посібників. 6 червня 1838 р.–25 жовтня 1838 р., 18 арк.
232. Спр. 42. Листування з попечителем Київського навчального округу, Московським і Київським університетами та іншими установами про комплектування бібліотеки і книжкового магазину Клеванської гімназії. 9 січня 1839 р.–4 жовтня 1839 р., 88 арк.

233. Спр. 43. Листування з попечителем Київського навчального округу і Рівненським приватним пансіоном про призначення учителів та з інших адміністративно-господарських питань цього пансіону. Списки учителів і гувернанток. 3 серпня 1837 р.–19 липня 1855 р., 295 арк.
234. Спр. 44. Циркулярні листи попечителя Київського навчального округу про недостатній рівень знань учнів та з інших навчальних і адміністративних питань. 3 серпня 1840 р.–15 січня 1845 р., 110 арк.
235. Спр. 68. Листування з попечителем Київського навчального округу, князем Любомирським та ін. про облаштування спільних учнівських квартир. 19 лютого 1840 р.–30 листопада 1840 р., 118 арк.
236. Спр. 70. Листування з городничим про заборону жителям м. Рівного Бахенковій давати приватні уроки. 4 листопада 1840 р.–10 листопада 1840 р., 8 арк.
237. Спр. 82. Циркулярні листи попечителя Київського навчального округу, розпорядження Волинської палати державного майна, рапорти учителів і наглядачів про списані речі й посуд для спільних учнівських квартир та з інших господарських питань. Перелік наявних та списаних речей та контракти на підряди. 13 листопада 1842 р.–10 грудня 1852 р., 147 арк.
238. Спр. 91. Циркулярні листи попечителя Київського навчального округу про недоліки у викладанні, скасування викладання логіки та з інших навчальних питань і відповідні розпорядження директора. 25 січня 1846 р.–12 травня 1853 р., 88 арк.
239. Спр. 113. Списки книжок, надісланих книжковим магазином департаменту Міністерства народної освіти. 19 червня 1851 р.–12 серпня 1851 р., 11 арк.
240. Спр. 118. Листування з управлінням генерал-губернатора, книжковим магазином Глазунова та іншими установами про постачання книжок гімназії. 19 лютого 1851 р.–22 лютого 1864 р., 42 арк.
241. Спр. 128. Листування з редакцією Журналу Міністерства народної освіти, книжковим магазином Глазунова та ін. про комплектування бібліотеки гімназії. 1 січня 1860 р.–грудень 1860 р., 39 арк.

Оп. 2.

242. Спр. 14. Повідомлення попечителя Київського навчального округу про відкриття у м. Рівному книжкового складу московського книготорговця Ферапонтова. 4 листопада 1864 р.–17 листопада 1864 р., 5 арк.

243. Спр. 23. Листування з попечителем Київського навчального округу про стан бібліотеки і перелік списаних книжок. 3 січня 1864 р.–8 липня 1871 р., 198 арк.

244. Спр. 32. Листування з попечителем Київського навчального округу про утримання єврейського училища. 25 грудня 1855 р.–1 червня 1858 р., 82 арк.

245. Спр. 39. Річний звіт про роботу і стан гімназії за 1844 рік. 28 листопада 1844 р.–1 січня 1845 р., 40 арк.

246. Спр. 67. Клопотання Левицької, доньки рівненського священника, з додатком особистих документів про допуск до екзаменів на право приватно викладати. 2 серпня 1844 р., 4 арк.

Оп. 3.

247. Спр. 7. Справа про виключення з гімназії учня, кріпака Євтушевського Івана. 19 травня 1837 р.–11 червня 1837 р., 6 арк.

248. Спр. 34. Справа про передачу книжкового магазину учителю Семяновському. 11 вересня 1837 р.–17 вересня 1837 р., 9 арк.

249. Спр. 49. Листування з директором училищ Волинської губернії про реалізацію літератури в гімназії. 1 листопада 1837 р.–5 листопада 1837 р., 4 арк.

Ф. 555. Острозька чоловіча гімназія Міністерства народної освіти**Оп. 1.**

250. Спр. 1. Справа про роботу і стан гімназії за 1908 рік (чорновик). 1 січня 1909 р., 32 арк.

Ф. 568. Рівненська жіноча гімназія**Оп. 1.**

251. Спр. 1. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про надання інформації відносно революційних виступів учениць у 1905–1906 рр., списки

членів батьківського комітету, клопотання батьків про звільнення їх дітей від оплати навчання. 12 грудня 1905 р.–28 грудня 1906 р., 228 арк.

252. Спр. 2. Циркуляр попечителя Київського навчального округу про відзначення ювілеїв смерті Гоголя і Жуковського, повідомлення міської управи про створення товариства допомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії, заяви викладачів про місцеперебування під час відпусток та ін. 8 лютого 1908 р.–20 грудня 1902 р., 84 арк.

253. Спр. 4. Циркуляри попечителя Київського навчального округу з навчальних, організаційних, господарських та інших питань. 6 січня 1905 р.–22 грудня 1905 р., 180 арк.

254. Спр. 7. Циркуляри попечителя Київського навчального округу з навчальних та господарських питань, дані про стан гімназії за 1911 рік, списки особового складу, протоколи засідань батьківського комітету та ін. 6 грудня 1911 р.–21 січня 1913 р., 212 арк.

255. Спр. 27. Листування з волинським губернатором про позакласний нагляд за ученицями, надання статистичних відомостей про стан гімназії. 18 січня 1908 р.–25 квітня 1909 р., 48 арк.

256. Спр. 33. Листування з попечителем Київського навчального округу про постачання навчальних посібників і друкованих видань. 30 листопада 1863 р.–4 квітня 1873 р., 77 арк.

257. Спр. 34. Листування з попечителем Київського навчального округу, видавництвами про придбання навчальних посібників, книжок і виписку періодичних видань. 25 січня 1902 р.–17 грудня 1902 р., 77 арк.

258. Спр. 39. Листування з попечителем Київського навчального округу, видавництвами і магазинами про придбання навчальних посібників, книжок, періодичних видань та ін. 26 січня 1909 р.–24 грудня 1909 р., 95 арк.

259. Спр. 48 б. Листування з попечителем Київського навчального округу, Рівненською міською думою про пошук для гімназії приміщення, відкриття VI–VII класів, запровадження викладання Закону Божого римо-католицького віросповідання та з інших питань. 1 березня 1901 р.–22 лютого 1907 р., 180 арк.

260. Спр. 50. Повідомлення попечителя Київського навчального округу про висловлювання подяки імператором з нагоди відкриття гімназії та з інших питань. 31 грудня 1900 р.–20 грудня 1901 р., 49 арк.

261. Спр. 54. Звіт про стан і роботу гімназії за 1900 рік. 6 грудня 1900 р.– жовтень 1901 р., 23 арк.

Ф. 569. Рівненська чоловіча гімназія

Оп. 1.

262. Спр. 1. Листування з попечителем Київського навчального округу, Донською казенною палатою, Рівненською міською управою та ін. про реевакуацію Рівненської чоловічої гімназії зі станції Каменської Донської області у м. Рівне. 2 січня 1916 р.–16 грудня 1916 р., 72 арк.

Ф. 570. Рівненська реальна гімназія

Оп. 1.

263. Спр. 4. Секретні розпорядження і циркуляри попечителя Київського навчального округу про політичну неблагонадійність учителів і учнів, повідомлення про осіб, яким педагогічна діяльність заборонена. 14 березня 1864 р.–28 липня 1870 р., 87 арк.

264. Спр. 11. Листування з попечителем Київського навчального округу про продаж книжковим магазином гімназії книжок і посібників, які вже не використовуються в навчанні, аукціонні списки книжок. 2 вересня 1864 р.–10 лютого 1870 р., 67 арк.

Ф. 604. Акцизний наглядач 1-ї дистанції Рівненського повіту

Оп. 1.

265. Спр. 5. Листування з Волинською казенною палатою про збір пожертв на будівництво пам'ятника Жуковському В. А. у фонд захисників Севастополя. 8 серпня 1859 р.–30 березня 1862 р., 164 арк.

Ф. 639. Колекція матеріалів релігійних установ і культових об'єднань на території Рівненської області

Оп. 2.

266. Спр. 30 а. Відомості церков м. Рівне і Рівненського повіту. 1858 р., 424 арк.

Державний архів Хмельницької області**Ф. 54. Проскурівська міська дума****Оп. 1.**

267. Спр. 61. Листування міського голови і повітового справника про асигнування думою коштів на влаштування свята в день коронування Миколи II. 20 лютого 1896 р.–24 червня 1896 р., 24 арк.

Ф. 57. Проскурівське Олексіївське реальне училище**Оп. 1.**

268. Спр. 18. Дані про організацію і стан училища, звітні статистичні дані про учнів на 1911 рік, списки службовців училища, посвідчення учнів та ін. 2 лютого 1912 р.–12 січня 1913 р., 127 арк.

269. Спр. 22. З листування про вибори і затвердження на посаду почесного попечителя реального училища голови Проскурівської повітової земської управи Сергія Івановича Кисельова. 8 лютого 1913 р.–7 червня 1917 р., 51 арк.

Ф. 125. Кам'янецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість**Оп. 1.**

270. Спр. 12. Справа Кам'янецького повітового комітету попечительства про народну тверезість про бібліотеки-читальні. 5 січня 1898 р.–8 вересня 1898 р., 67 арк.

271. Спр. 29. Циркуляри і листування з подільським губернатором, губернським комітетом попечительства про проведення народних читань в бібліотеках-читальнях, розповсюдження книжок, журналів, картин поміж населення та ін. 22 вересня 1901 р.–5 травня 1905 р., 277 арк.

Ф. 629. Подільське губернське у справах про товариства присутствіє**Оп. 1.**

272. Спр. 2. Про відкриття в Подільській губернії відділень товариства для поширення освіти поміж євреями в Росії. 13 квітня 1909 р.–14 жовтня 1912 р., 9 арк.

273. Спр. 4. По клопотанню мешканців м. Бара Олександра Циганкова-Куриленка, Афанасія Дверницького та ін. про реєстрацію товариства допомоги нужденним учням Барського реального училища. 15 грудня 1910 р.–12 лютого 1911 р., 31 арк.

274. Спр. 17. По клопотанню мешканців м. Могилева-Подільського Йосипа Ландау, Арона Бортніка та ін. про реєстрацію Могилів-Подільського єврейського клубу. 25 жовтня 1910 р.–27 листопада 1910 р., 104 арк.

275. Спр. 26. По клопотанню правління Вінницького літературно-артистичного товариства про затвердження змін і доповнень до проєкту статуту товариства. 13 червня 1911 р.–23 червня 1911 р., 75 арк.

276. Спр. 33. По клопотанню мешканців м. Кам'янця Вікентія Вінобера, Дмитра Королевського та ін. про затвердження проєкту статуту Кам'янець-Подільського літературно-артистичного товариства. 12 вересня 1911 р.–16 листопада 1911 р., 49 арк.

277. Спр. 113. Про заснування польського клубу у Могилеві-Подільському. 14 квітня 1914 р.–27 червня 1914 р., 8 арк.

278. Спр. 119. Про заснування у м-ку Немирові Брацлавського повіту бібліотечного товариства. 24 квітня 1914 р.–3 травня 1914 р., 13 арк.

Ф. 832. Подільський губернський єпархіальний історико-статистичний комітет (1867–1903) і Подільське церковне історико-археологічне товариство (1903–1913)

Оп. 1.

279. Спр. 6. Звіт Подільського єпархіального історико-статистичного комітету за 1894 р., 10 арк.

280. Спр. 14. Листування з бібліотеками, науковими організаціями і духовними закладами про взаємообмін історичними виданнями, придбання експонатів для давньосховища. 9 лютого 1896 р.–12 червня 1896 р., 55 арк.

Ф. 5808. Розвадовський В'ячеслав Костянтинович (1875-1943), український і радянський художник

Оп. 1.

281. Спр. 2. Копії трудової книжки, послужного списку і анкети В. К. Розвадовського. 25 червня 1914 р.–12 грудня 1940 р., 21 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 6. Черкаська повітова земська управа

Оп. 1.

282. Спр. 88. Зібрання законоположень і розпоряджень, що видавалися Сенатом. 4 листопада 1909 р.–13 жовтня 1916 р., 108 арк.

Ф. 8. Черкаська міська дума

Оп. 1.

283. Спр. 114. Доповідь про діяльність Черкаського міського самоврядування в 1889 р. 6 листопада 1896 г.–15 грудня 1896 р., 5 арк.

284. Спр. 521. Справа про відкриття в Черкасах парафіяльного училища. 28 квітня 1833 р.–2 грудня 1830 р., 73 арк.

285. Спр. 522. Справа про фінансове забезпечення навчальних закладів м. Черкаси. 21 січня 1837 р.–30 січня 1914 р., 24 арк.

286. Спр. 525. Листування з інспектором народних училищ і Черкаським парафіяльним училищем про відкриття жіночої школи при парафіяльному училищі, про безплатне навчання найбідніших дітей та з інших питань. 21 квітня 1867 р.–12 вересня 1903 р., 30 арк.

287. Спр. 531. Справа про відкриття навчальних закладів у м. Черкасах і Черкаському повіті. 11 березня 1891 р.–12 грудня 1915 р., 75 арк.

288. Спр. 532. Листування з міністром народної освіти, київським губернатором, інспектором народних училищ 3-го району про розробку основних положень проєкту шкільної мережі для впровадження всезагальної освіти. 8 квітня 1891 р. – 10 жовтня 1918 р., 55 арк.

289. Спр. 533. Справа про відкриття у м. Черкасах початкових училищ. 12 березня 1902 р. – 29 квітня 1911 р., 31 арк.

Ф. 97. Канівське міське двокласне училище Київської губернії

Оп. 1.

290. Спр. 36. Про відкриття при Канівському міському двокласному училищі згідно з рішенням педагогічної ради школи для дорослих. 26 жовтня 1870 р., 7 арк.

291. Спр. 75. Звіт про стан Канівського двокласного училища і списки учнів. 1871 р., 13 арк.

Ф. 117. Канівське повітове дворянське училище

Оп. 1.

292. Спр. 24. Циркулярні приписи директорам училищ Київської губернії про заборону використання в училищах руського букваря, надрукованого у Вільно перед возз'єднанням греко-уніатів з православною церквою. 25 грудня 1839 р., 3 арк.

293. Спр. 48. Листування з директором училищ Київської губернії про відкриття Межиріцького парафіяльного училища. 1 грудня 1848 р.–14 січня 1849 р., 9 арк.

294. Спр. 68. Річний звіт про стан Канівського повітового дворянського училища й підвідомчих йому парафіяльних училищ за 1846 рік. 5 листопада 1846 р.–25 грудня 1846 р., 36 арк.

295. Спр. 111. Листування з директором училищ Київської губернії про обстеження приватних навчальних закладів. 20 жовтня 1864 р.–13 вересня 1865 р., 12 арк.

Ф. 120. Інспектор народних училищ 3 району Черкаського повіту 1894–1918 рр.

Оп. 1.

296. Спр. 6. Звіт інспектора про стан навчальних закладів за 1908 р., клопотання утримувачів приватних училищ про їх реорганізацію. 8 січня 1908 р.–23 січня 1909 р., 17 арк.

Волинський краєзнавчий музей

297. Ксерокопії документів із Центрального державного історичного архіву СРСР XVIII–XIX ст. про освіту. ДМ № 22090/1, 2, 3.

298. Staniewska-Iskierska S. Tadeusz Staniewski – dyrektor państwowego gimnazjum w Dżisnie. Uwagi wstępne [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей. – ДМ № 62628.

Рівненський обласний краєзнавчий музей

299. Свідоцтво № 338 Зібрової Лідії Парфенівни про закінчення курсу Луцького двокласного міського училища від 6 червня 1897 р. КП 5816 / ДVIII 2779.

II. Опубліковані джерела

a) Законодавчі акти та офіційні розпорядження

300. Акт утверждения для императорского университета в Вильне. 1803. Апреля 4 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20701. Стлб. 526–530.

301. В округе императорского Виленского университета, сообразно с высочайше утвержденными правилами народного просвещения и общим Уставом того же университета и училищ его округа. Предначертание устройства училищ. 1804. Августа 20 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVIII. № 21428. Стлб. 479–489.

302. Временные правила о подчинении еврейских ученых и учебных заведений равно как и домашних учителей, надзору Министерства народного просвещения. 1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 280. Стлб. 528–537.

303. Высочайше утвержденное положение о еврейских типографиях. 1845. Ноября 27 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1846. Т. XX. Отд-ние 2-е . № 19474. Стлб. 135–138.

304. Высочайше утвержденное положение о евреях, опубликованное 31 Мая. Именной указ, данный Сенату. 1835. Апреля 13 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1836. Т. X. Отд-ние 1-е. № 8054. Стлб. 308–323.

305. Высочайше утвержденное положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения. 1858. Мая 30 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1860. Т. XXXIII. Отд-ние 1-е. № 33221. Стлб. 689–691.
306. Высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 1837. Июня 3 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1838. Т. XII. Отд-ние 1-е. № 10304. Стлб. 439–463.
307. Высочайше утвержденные положения: I) О городских училищах и II) О учительских институтах. 1872. Мая 31 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1875. Т. XLVII. Отд-ние 1-е. № 50909. Стлб. 727–732.
308. Высочайше утвержденный устав для приходских училищ в губерниях Волынской, Киевской и Подольской. 1807. Августа 31 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXIX. № 22605. Стлб. 1250–1259.
309. Высочайше утвержденный устав народным училищам в Российской империи. 1786. Августа 5 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16421. Стлб. 646–669.
310. Высочайше утвержденный устав учебных заведений, подведомых университетам. 1804. Ноября 5 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVIII. № 21501. Стлб. 626–647.
311. Высочайше утвержденный штат гимназий и уездных для дворян и мещан училищ в Киевской, Волынской и Подольской губерниях. К № 8243. 1835. Июня 16 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1836. Т. X. Отд-ние 2-е. Приложения. 1. Штаты и таблицы. Стлб. 260–263.
312. Высочайший рескрипт, последовавший на имя министра народного просвещения, Шишкова. 1827. Августа 19 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. II. № 1308. Стлб. 675–677.

313. Дополнительные постановления к уставу 1828 года о занимающихся содержанием частных учебных заведений и обучением юношества. 1831. Июня 12 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 165. Стлб. 438–440.

314. О введении в действие устава 8 декабря 1828 года в гимназии и училища западных губерний. Именной [указ], данный Сенату. 1834. Июля 5 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1835. Т. IX. Отд-ние 1-е. № 7250. Стлб. 688.

315. О временных правилах о повременных изданиях: Именной высочайший указ № 1879 от 26 ноября 1905 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате, 1905. Отдел первый, второе полугодие. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1905. Стлб. 3062–3068.

316. О главных видах публичного воспитания в западных губерниях. 1835. Марта 25 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е издание. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 394. Стлб. 899.

317. О главных основаниях образования евреев. 1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 279. Стлб. 522–527.

318. О дозволении графу Ильинскому учредить в Волынской губернии в имении его Романове институт для воспитания благородных девиц. Именной [указ], объявленный Сенату министром духовных дел и народного

- просвещения. 1823. Апреля 17 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXXVIII. № 29430. Стлб. 935.
319. О дозволении поступать в звание домашних наставников и учителей тем лицам, кои получили право на обучение в частных домах до состояния положения 1-го июля 1834 года. 1834. Декабря 11 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 368. Стлб. 849–850.
320. О дополнительном ассигновании 7654 р. в год на содержание двухклассных городских училищ Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1882. Марта 3 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1892. Т. 8: Царствование императора Александра III. 1881–1883 годы. № 178. Стлб. 492–500.
321. О допущении желающих обучать в частных домах чтению и письму на русском и иностранном языках, также арифметике, по выдержании испытания в гимназии или уездном училище. 1834. Декабря 11 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 369. Стлб. 850.
322. О заведении и содержании училищ в Волынской, Подольской и Киевской губерниях. Высочайше утвержденный доклад министра народного просвещения. 1803. Декабря 19 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 21098. Стлб. 1073–1077.
323. О закрытии Виленского университета, и о передаче в Министерство внутренних дел медицинского и богословского факультетов. Именной [указ], данный министру внутренних дел. 1832. Мая 1 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. VII. № 5317. Стлб. 225.

324. О кредите на содержание в гг. Остроге и Ровно двухклассных городских училищ. 1897. Апреля 7 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1902. Т. XV: Царствование государя императора Николая II. 1897–1898 годы. № 42. Стлб. 274–278.

325. О мерах против умножения пансионеров и частных учебных заведений. 1833. Ноября 4 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние первое: 1825–1839. № 271. Стлб. 641–646.

326. О необучении кантонистов в приходских училищах. 1834. Февраля 28 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние первое: 1825–1839. № 306. Стлб. 753.

327. О переводе Новоградволинского уездного дворянского училища в местечко Полонное. 1838. Мая 31 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 621. Стлб. 1347.

328. О передаче городских и общественных библиотек из ведомства Министерства народного Просвещения в ведение Министерства внутренних дел. Именной [указ], объявленный Сенату министром народного просвещения. 1867. Июля 12 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1871. Т. XLII. Отд-ние 1-е. № 44841. Стлб. 1154–1155.

329. О передаче губернских библиотек под наблюдение Министерства народного просвещения. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. 1834. Мая 29 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1835. Т. IX. Отд-ние 1-е. № 7125. Стлб. 405.

330. О позволении привоза Варшавских ведомостей и иностранных книг. Именной [указ], объявленный Сенату генерал-прокурором. 1802. Августа 16 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20375. Стлб. 226.
331. О правилах для учреждения православных церковных братств. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, распубликованное 10 июня. 1864. Мая 8 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е.И.В. канцелярии, 1867. Т. XXXIX. Отд-ние 1-е. № 40863. Стлб. 409–410.
332. О предположениях по учебной части виленского военного, гродненского, минского и ковенского генерал-губернатора. 1852. Января 29 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд. 1-е: 1825–1839. № 649. Стлб. 1348–1356.
333. О преобразовании евреев и о мнении по сему предмету за границу. 1841. Марта 17 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 95. Стлб. 349–351.
334. О разрешении открывать городские училища во всех городах губерний Киевской, Подольской и Волынской. 1882. Ноября 16 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1892. Т. 8: Царствование императора Александра III. 1881–1883 годы. № 313. Стлб. 689.
335. О уничтожении цензур, учрежденных в городах и при портах; о дозволении открывать вольные типографии и о поручении губернаторам рассматривать вновь издаваемые книги. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Февраля 9 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20139. Стлб. 39–40.
336. О штатах гимназий и уездных для мещан училищ в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. Именной [указ], данный Сенату. 1835. Июня 16 //

ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1836. Т. X. Отд-ние 1-е. № 8243. Стлб. 744.

337. О штрафе с лиц, которые откроют учебные заведения без испрошения на то разрешения. 1842. Января 21 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 140. Стлб. 304.

338. Об образовании особых училищ для образования еврейского юношества. 1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 278. Стлб. 518–521.

339. Об освобождении графа Потоцкого от обязанности устроить в м. Богополь дворянское уездное училище и о принятии от него взамен сего денежной суммы. 1851. Сентября 4 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1840–1851. № 620. Стлб. 1305.

340. Об ответственности содержателей и учителей пансионов и частных учебных заведений. 1834. Августа 7 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 770. Стлб. 1633.

341. Об отмене запрещения ввозить из-за границы книги и музыкальные ноты и о дозволении типографиям печатания книг. Именной [указ], данный Сенату. 1801. Марта 31 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVI. № 19807. Стлб. 596.

342. Об упразднении в Волынской и Подольской губерниях приходских училищ, бывших в ведении римско-католического исповедания и о заведении таковых при церквах грекороссийского исповедания. Именной [указ],

объявленный Синоду обер-прокурором оною. 1832. Июля 25 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. VII. № 5518. Стлб. 516–517.

343. Об уставе гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 1828. Декабря 8 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 84. Стлб. 2050.

344. Об устройстве евреев. Именной [указ], данный Сенату. 1804. Декабря 9 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVIII. № 21547. Стлб. 731–737.

345. Об устройстве училищ. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Января 24 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20597. Стлб. 437–442.

346. Об утверждении акта завещания Лернета на вечный фундуш для четырех учеников Волынской гимназии. 1809. Марта 6 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1864. Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802–1825. № 109. Стлб. 490–502.

347. Об утверждении временных правил о взысканиях за открытие и содержание тайных школ в Северо и Юго-Западном крае. 1892. Апреля 3 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1896. Т. 12. Царствование императора Александра III. 1891–1893. № 134. Стлб. 789–803.

348. Об учреждении в Каменце-Подольском пансиона для девиц. 1841. Ноября 18 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 131. Стлб. 291–292.

349. Об учреждении в местечке Богополе уездного для дворян училища. 1839. Марта 14 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 681. Стлб. 1480.
350. Об учреждении гимназии в местечке Немирове. 1830. Апреля 16 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е издание. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 610. Стлб. 1328–1329.
351. Об учреждении инспекторов народных училищ и об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1869. Мая 28 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1871. Т. 4: Царствование императора Александра II. 1865–1870. № 415. Стлб. 1146–1212.
352. Об учреждении института глухонемых в местечке Романове. 1805. Мая 27 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1864. Т. 1: Царствование императора Александра 1802–1825. № 86. Стлб. 414–418.
353. Об учреждении Киевского учебного округа. Именной [указ], данный Сенату. 1832. Декабря 14 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. VII. № 5825. Стлб. 903–904.
354. Об учреждении Комиссии для описания губерний в Киевском учебном округе. 1850. Декабря 22 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1840–1855. № 575. Стлб. 1234.
355. Об учреждении министерств. Манифест. 1802. Сентября 8 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20406. Стлб. 243–248.

356. Об учреждении образцовых женских пансионов в Киеве и Житомире. 1842. Мая 26 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1840–1855. № 162. Стлб. 327–329.
357. Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых губерний. Именной [указ], данный Сенату. 1803. Января 24 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20598. Стлб. 442.
358. Относительно воспитания юношества в западных губерниях. 1831. Апреля 4 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 160. Стлб. 481–482.
359. Положение о домашних наставниках и учителях. Указ правительствующему Сенату. 1834. Июля 1 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 1-е: 1825–1839. № 337. Стлб. 784–792.
360. Положение о еврейских частных учебных заведениях и о домашних учителях. 1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 283. Стлб. 561–566.
361. Положение о женских гимназиях и прогимназиях в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской. 1869. Мая 26 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1871. Т. 4: Царствование императора Александра II. 1865–1870. Стлб. 1217–1228.

362. Положение о казенных еврейских училищах. 1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 281. Стлб. 538–547.
363. Положение о народных училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской. 1869. Мая 26 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1871. Т. 4: Царствование императора Александра II. 1865–1870. № 416. Стлб. 1212–1217.
364. Положение о начальных народных училищах. 1864. Июля 14 // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1865. Т 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. № 560. Стлб.1226–1282.
365. Положение о раввинских училищах.1844. Ноября 13 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1875–1876. 2-е изд. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отд-ние 2-е: 1839–1855. № 282. Стлб. 547–561.
366. Устав Волынской гимназии. 1805. Июля 29 // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVIII. № 21849. Стлб. 1137–1140.
367. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. 1864. Ноября 19 // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императ. Акад. наук, 1865. Т. 3: Царствование Александра II. 1855–1865. № 577. Стлб. 1301–1351.
368. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. Именной указ, данный Сенату. 1828. Декабря 8 // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. III. № 2502. Стлб. 1097–1127.

369. Устав или общие постановления императорского Виленского университета и училищного округа. 1803. Мая 8. // ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXVII. № 20765. Стлб. 610–620.

б) Збірники документів, публікації окремих документів,

статистичні матеріали, офіційні доповіді, статути, звіти, записки

370. Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург: Изд. Морского Благотворительного Общества, 1903. 302 с.

371. Анципо-Чикунский А. Историческая записка о Ровенском реальном училище (1832–1889). Киев: Тип. Т-ва печатн. дела и торговли И. Н. Кушнерев, Киев. отд-ние, 1894. 148 с.

372. Барсов Н. Отчет о поездке с педагогической целью по Волыни и Подолии. Санкт-Петербург: Тип. Морского мин-ва, 1863. 45 с.

373. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. (Очерк из современного состояния). Санкт-Петербург: Тип. Морского мин-ва, 1863. 156 с.

374. Благотворительность и милосердие: Ист.-док. изд. Санкт-Петербург: Пики России, 2000. 248 с.

375. Весь Юго-Западный край. Издание Юго-Западного Отделения Российской Экспортной Палаты. Киев: Тип. и писчебумаж. магазин А. И. Гросмана, 1913. 1094 с.

376. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Киев, 1869. Ч. 1. 140 с.

377. Высочайше утвержденное 1 апреля 1902 г. положение о церковных школах ведомства православного исповедания // Школьный календарь. Бесплатное приложение к журналу «Народное образование». Санкт-Петербург, 1902. С. 46–53.

378. Высшие начальные училища. Сборник законов, распоряжений, статистических сведений и пр. о городских и высших начальных училищах. Сост. А. Меленевский. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1914. 268 с.

379. Вся Винница: Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. Винница: Изд. Е. А. Рехлиса и Н. А. Павлушкова, 1911. 120 с.
380. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1906. 873 с.
381. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1914. 1158 с.
382. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. Санкт-Петербург, 1912. 996 с.
383. Городские поселения в Российской империи. Т. 1. XV. Волынская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1860. С. 366–417.
384. Городские поселения в Российской империи. Т. 2. Киевская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1861. С. 391–489.
385. Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Подольская губерния. Санкт-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1864. С. 28–86.
386. Городские училища по положению 31 мая 1872 года // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 25 с.
387. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии / Изд. Подол. губерн. стат. ком. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правл., 1893. 636 с.
388. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию второй очередной сессии по училищному отделу. № 102–139. Ровно: Тип. Ровен. уезд. земства, 1913. 95 с.
389. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию первой очередной сессии по училищному отделу. № 43–61. Житомир: Электр. тип. т-ва «Н. А. Бродович», 1911. 21 с.
390. Журнал общего собрания Ровенского общества сельского хозяйства. 11 и 12 августа 1901 г. [б. м., б. и.]. 13 с.

391. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): зб. док. / авт.-упоряд., передм., комент. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький: ХНУ, 2007. 127 с.
392. Колесник В. Польська і російська гімназії в єзуїтських Мурах у першій половині XIX ст. [Додаток]: Опис приміщень і речей Подільської гімназії [1831–1832] // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 203–234.
393. Начальные народные училища и участие в них православного русского духовенства. Извлечение из сведений, доставленных в Высочайше учрежденное присутствие по делам православного духовенства. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1865. 178 с.
394. О мерах к упорядочению дела школьной жизни в средних учебных заведениях. № 37. (25 ноября 1905 г. № 25506) // Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. XIII. Об училищных, педагогических и попечительных советах, попечительствах и родительских комитетах. Санкт-Петербург, 1911. С. 390–391.
395. О частных учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения // Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. Санкт-Петербург: Склад изд. О. Н. Поповой, 1898. С. 264–268.
396. Об установлении явочного порядка устройства народных чтений. № 26. (16 февраля 1907 г. № 3481) // Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. XVI. О библиотеках; учебных руководствах и пособиях; публичных лекциях; народных и литературных чтениях; спектаклях, концертах и проч. Санкт-Петербург, 1911. С. 490–491.

397. Обзор Киевской губернии за 1886 год. Киев: Губ. тип., 1887. 45, [35] с.: табл.
398. Обзор Подольской губернии за 1894 год. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1895. 184, [207] с.: табл.
399. Обзор Подольской губернии за 1902 год. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1903. 212, [197] с.: табл.
400. Обзор Подольской губернии за 1904 год. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1905. 174, [193] с.: табл.
401. Обзор Подольской губернии за 1908 год. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1909. 160, [193] с.: табл.
402. Общество распространения образования в народе. Киев: Тип. «Прогресс», 1910. 5 с.
403. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. Т. 2. С. 258–292.
404. Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Вып. V. Ч. 1. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Введение: Историко-статистические справки, средние выводы, процентные отношения / ред. В. И. Покровского. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1913. 137 с.
405. Отчет о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1906 год. Житомир: Электропаровая типо-литогр. М. Дененмана, 1908. 111 с.
406. Отчет о деятельности Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губернии за 1910 год. Киев: Тип. Р. К. Лубковского, 1911. 38 с.
407. Отчет о состоящих при Уманском 4-х классном городском училище двухгодичных педагогических курсов, учрежденных по правилам 29 июня

1907 г. для приготовления учителей начальных училищ за 1912 год. Умань, 1913. 7 с.

408. Отчет Общества содействия распространению начального и профессионального образования среди женского еврейского населения г. Умани за 1911–12 учебный год. (с 1 августа 1911 г. по 1 августа 1912 г.). Умань: Тип. «Энергия», 1913. 31 с.

409. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 43 с.

410. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 г. Киев: Тип. В. И. Завадского, 1890. 40 с.

411. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 145 с.

412. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий в 1911 году // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 196 с.

413. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 15 с.

414. Отчет правления Ковельского общества вспомоществования бедным за 1902 год. Ковель: Типо-литограф. Л. Нахамкина и М. Чертова, 1903. 16 с.

415. Отчет правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1898 год (первый отчетный год). Ровно: Типо-литограф. Г. И. Бычека, 1898. 12 с.

416. Отчет правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1903 год. (шестой отчетный год). Ровно: Типо-литограф. М. А. Бренера, 1904. 19 с.

417. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1896 год. Ровно: Типо-литогр. Г. И. Бычека, 1897. 17 с.
418. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1898 год. Ровно: Тип. Меерсон, 1899. 23 с.
419. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии за 1902 год. Ровно: Типо-литогр. М. А. Бренера, 1902. 19 с.
420. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ровенского городского 2-х классного училища за 1899 год. (первый отчетный год). Ровно, 1900. 17 с.
421. Отчет правления учебно-просветительного Общества в Смеле от 1-го августа 1909 по 1-е января 1911 г. Смела: Тип. В. Лепского, 1911. 21 с.
422. Отчет Правления учебно-просветительного Общества в Смеле с 1-го января 1911 г. по 1-е января 1912 года. Смела: Тип. В. Лепского, 1912. 21 с.
423. Памятная книжка Дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 г. Житомир, 1914. 461 с.
424. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год (сведения на 1 ноября 1913 г.). Изд. Упр. Учеб. округа. Киев.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1913. 450 с.
425. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. III. Волынская губерния. Изд. Учебного округа. Киев: Тип. Т-ва печат. дела и торговли И. Н. Кушнерев и К. в Москве, Киевск. отд-ние, 1893. 124 с.
426. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 г. / ред. «Журн. М-ва нар. просвещения». Санкт-Петербург, 1865. 584 с.
427. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольск: Изд. губ. стат. ком., 1911. 616 с.
428. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. VIII. Волынская губерния. 281 с.

429. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. 287 с.
430. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XXXII. Подольская губерния. 285 с.
431. По вопросу об открытии в Подольской губернии учительских семинарий // Доклады Подольской губернской Земской Управы четвертому очередному губернскому земскому собранию. Каменец-Подольск: Подол. губ. правл., 1915. С. 445–450.
432. Погодин А. Виленский учебный округ 1803–1831 // Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения. Т. 4. Вып. 1. Санкт-Петербург: Изд. М-ва народ. просвещения, 1902. С. I–СXXXIII.
433. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России. Вып. 8. Введение всеобщего обучения в городах Российской империи. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1914. 49 с.
434. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 642 с.
435. Правила для устройства народных чтений в губернских городах (Высочайше утвержд. 24 декабря 1876 г.) // Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному образованию. Санкт-Петербург: Склад изд. О. Н. Поповой, 1898. С. 646.
436. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними // Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. Санкт-Петербург: Склад изд. О. Н. Поповой, 1898. С. 505–508.
437. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения от 28 февраля 1906 г. // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. 1906. № 4. С. 216–218.

438. Правила содержания библиотек в гимназиях и уездных училищах Киевского учебного округа. б. м., б. г. 6 с.
439. Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания / Приложение к Циркуляру по Управлению Киевского учебного округа за 1900 год. Киев: Лито-тип. т-ва И. Н. Кушнерев, 1900. 189 с.
440. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.
441. Проект устава Киевской городской народной читальни имени А. С. Пушкина. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1900. 10 с.
442. Проект устава Общества вспомоществования бедным г. Ровно. Ровно: Типо-Литогр. Г. И. Бычека, 1898. 22 с.
443. Рівне-720: від давнини до сучасності. Кн.1. Рівне: Волинські обереги, 2003. 240 с.
444. Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи. / Упоряд. В. Луц. О. Морозова. Рівне: Дятлик М., 2014. 340 с.
445. Ровно 700 років. 1283–1983: зб. док. і матеріалів. Київ: Наук. думка, 1983. 194 с.
446. Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века: сб. документов: в 3 т. Т. 1. / ред-сост., ст., коммент. Э. Д. Днепров; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 832 с.
447. Российское законодательство X–XX вв. В 9-ти т. Т. 9. Москва, 1994. С. 200–217.
448. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения. Т. 1. Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа. 1783–1803. Санкт-Петербург: Изд. М-ва нар. просвещения, 1893. 880 стлб.
449. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения. Т. 3. Учебные заведения

в западных губерниях. 1805–1807. Санкт-Петербург: Изд. М-ва нар. просвещения, 1898. 1186 стлб.

450. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения. Т. 4. Вып. 1. Санкт-Петербург: Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. I–XXXIII с., 432 стлб.

451. Сборник правил и положений о стипендиях, существующих при учебных заведениях Киевского Учебного Округа. Составил А. Сопоцинский. Киев.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира В. И. Завадского, 1892. 178 с.

452. Сборник циркуляров Волынских губернских учреждений по разным частям административного управления с 1897 по 1902 год. Житомир: Волын. губ. тип., 1902. 187 с.

453. Список населенных мест Киевской губернии. Киев: Изд. Киев. губ. стат. ком., 1900. 1976 с.

454. Список периодических изданий, допущенных к обращению в бесплатных народных читальнях // Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному образованию. Санкт-Петербург: Склад изд. О. Н. Поповой, 1898. С. 636–638.

455. Список учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. Составлен у 1-му января 1909 г. Санкт-Петербург: Тип. «Север». б. г. 78 с.

456. Статистические ведомости к отчету о состоянии мужских гимназий и прогимназий Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 64 с.

457. Статистические таблицы к отчету о состоянии городских училищ, уездных и других учебных заведений, подходящих к ним по курсу Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1912. 66 с.

458. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888. Немиров: Тип. С. Я. Брантмана, 1888. 430 с.
459. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев: Тип. Почаево- Успенской Лавры, 1889. 1120 с.
460. Теодорович Н. И. Празднование 900-летия существования православной епископской кафедры на Волыни. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1892. 46 с.
461. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 810 с.
462. Устав Винницкого литературно-артистического общества. Винница: Тип. Б. Р. Вайсберг, 1909. 12 с.
463. Устав и дополнительные правила для Житомирской русской публичной библиотеки. Житомир, б. г. 14 с.
464. Устав Новоградволынского кружка любителей сценического искусства. Новоградволынк: Тип. Ф. Вайнтраубс, 1905. 28 с.
465. Устав общества вспомоществования нуждающимся учащимся Луцкого двухклассного городского училища. Луцк: Тип. М. Л. Гройса, б. г. 27 с.
466. Устав Общества распространения в народе низшего, среднего и высшего образования в пределах Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губернии. Киев: Тип. газеты «Последние новости», б. г. 8 с.
467. Устав Общества распространения коммерческого образования для лиц обоего пола в м. Казатин Киевской губернии. Казатин: Тип. Л. Л. Лившица, 1912. 14 с.
468. Устав Подольского Украинского Общества «Просвіта». Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, б. г. 8 с.

469. Устав Попечительства о народной трезвости (Высочайше утвержден 20 декабря 1894 г.). Житомир: Волын. губ. тип., 1896. 9 с.
470. Устав Ровенского 8-ми классного коммерческого училища. Ровно: Тип. Шестаковского, 1917. 29 с.
471. Устав Ровенского общества сельского хозяйства. б. м., 1901. 26 с.
472. Устав русских публичных библиотек в гг. Киеве, Житомире и Каменце-Подольском // Михалевич И. К. Двадцатипятилетие Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. Приложение V. Каменец-Подольск: Тип. Подол. Губ. Правл., 1891. С. 51–53.
473. Устав Украинского общества «Просвіта» в Житомире / Статут Українського товариства «Просвіта» у Житомирі. Житомир: Тип. Е. И. Щербицкого, 1907. 15 с.
474. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии: Изд. Черкас. уездн. управы по делам земского хозяйства. Черкасы: Тип. Х. Д. Раздольского, 1911. 175 с.
475. Hoffman J. Księga wizyt generalnich szkoły o.o. Pijarów w Dąbrowicy z lat 1782–1804 // Rocznik Wołyński. T. III / Pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakładem zarządu wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa polskiego, 1934. S. 261–296.

в) Джерела особового походження

(спогади, щоденники, листування)

476. [Михаил Чалый]. Воспоминания учителя гимназии (1844–1845 годы) // Омікрон. Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї. Вид. 2. / упоряд., вступ. ст., прим. В. Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. С. 73–105.
477. [Михаил Чалый]. Воспоминания. Уривок // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1: ХІХ – початок ХХ ст. Кіровоград: Імекс –ЛТД, 2013. С. 79–102.
478. Блудова А. Д. Для немногих. Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись. 1867. Санкт-Петербург, 1868. 125 с.
479. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття

заходом Комісії новітньої історії України / під ред. акад. М. Грушевського. Кн. 6. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 153–165.

480. Брилинг Г. Воспоминание о реальном училище // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 413–639.

481. Брилинг Г. Г. К истории Винницкого областного краеведческого музея: очерки (отрывки) // Історія музею в документах і спогадах: ювіл. вип. з нагоди 80-річчя заснування музею / відп. за вип. Л. Р. Кароєва; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1998. С. 10–74.

482. Броневский В. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 году. Ч. I. Москва: В унив. тип., 1828. 348 с.

483. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 720 с.

484. Воспоминания Иосифа Самчевского // Киевская старина. 1894. Т. XLV. Июнь. С. 414–438.

485. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Май. Т. XLV. С. 277–307.

486. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Июнь. Т. XLV. С. 462–495.

487. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Июль. Т. XLVI. С. 1–9.

488. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Август. Т. XLVI. С. 176–186.

489. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Октябрь. Т. XLVII. С. 1–11)

490. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Ноябрь. Т. XLVII. С. 190–206.

491. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. Декабрь. Т. XLVII. С. 333–348.

492. Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1900. Ноябрь. Т. LXXI. Отд. 2. С. 218–244.

493. Воспоминания М. К. Чалого. Немировская гимназия (1845–1852) // Киевская старина. 1894. Май. Т. XLV. С. 277–307.
494. Воспоминания Сергея Павловича Шитова // Русский архив. 1878. № 6. Кн. 2. С. 144–202.
495. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905–1917) (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи) // За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / за ред. акад. Михайла Грушевського. Кн. 5. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 305–306.
496. Дунін-Карвіцький Ю. Спогади волинянина. Уривки // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 3. XIX – початок XX ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 131–148.
497. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: щорічник АН УРСР. Т-во «Знання» УРСР. Вип. 24. Київ, 1990. С. 413–559.
498. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских // Киевская старина. 1887. Т. XVII. Февраль. С. 285–312.
499. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских // Киевская старина. 1887. Апрель. Т. XVII. С. 650–666.
500. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских // Киевская старина. 1887. Май. Т. XVIII. С. 52–72.
501. Записки Михаила Чайковского (Садык-Паши) // Киевская старина. 1891. Январь. Т. XXXII. С. 40–72.
502. Захарьин (Якунин) И. Р. Мировой суд в Подолии (Из записок и воспоминаний мирового судьи) // Русская старина. 1897. Т. 89. Кн. 2. С. 281–315.

503. Ильяшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. 1892. Август. Т. XXXVIII. С. 160–167.
504. Клебановский П. Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям) // Киевская старина. 1894. Сентябрь. Т. XLVI (46). С. 415–433.
505. Короленко В. Г. История моего современника. Кн. первая и вторая // Короленко В. Г. Собр. соч.: в 5 т. Т. 4 / подгот. текста, примеч. Б. Аверина. Ленинград: «Худож. лит.», Ленинградское отд-ние, 1990. 656 с.
506. Короленко В. Г. История моего современника. Кн. 1-2. Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1948. 650 с.
507. Короленко В. Г. Мое первое знакомство с Диккенсом. Приложение к книге первой // Короленко В. Г. История моего современника. Кн. первая и вторая. Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1948. С. 569–575 с.
508. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Вид-во обл. друкарні, 2006. 928 с.
509. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. В. Бутича. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. 736 с.
510. Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Юго-Западной России. 1865. Кн. 1. Т. 1. Вильна: В тип. Р. М. Ромма, 1865. С. 1–12.
511. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Т. 1: 1841–1850 / упоряд., комент., О. Федорук; підгот. текстів О. Федорука, Н. Хохлової; відп. ред. С. Захарків. Київ: Критика, 2005. 648 с.
512. Лазовський Я. Крихти спогадів про Вінницю. Уривки // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. ХІХ – початок ХХ ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 53–367.
513. Л-в П.[Лебединцев П.] Рассказы старых людей о старых временах // Киевская старина. 1884. Август. Т. IX. С. 715–725.
514. Лебеденко А. Собрание сочинений: в 3-х т. Т. 1. Ленинград: Худож. лит., 1978. 632 с.

515. Міщенко Л. З минулого століття // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття заходом Комісії новітньої історії України / під ред. акад. М. Грушевського. Кн. 4. Київ: Держ. вид-во України, 1929. С. 106–160.
516. Нехорошев С. Великий бессребреник // Рукопис: укр. альм. спогадів, листів, док., світлин.: у 2 т. Т. 2. / за заг. ред. акад. І. М. Дзюби. Київ: Криниця, 2011. С. 469–474.
517. О. Л. [О. Левицкий]. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) // Киевская старина. 1893. Июнь. Т. ХLI. С. 428–458.
518. Олена Пчілка. З біографії // Спогади про Лесю Українку. Вид. 2-е, доп. Київ: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1971. С. 79–94.
519. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Май. Т. XXXVII. С. 231–248.
520. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Июль. Т. XXXVIII. С. 95–108.
521. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Август. Т. XXXVIII. С. 199–216.
522. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Сентябрь. Т. XXVIII. С. 389–404.
523. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Ноябрь. Т. XXXIX. С. 232–246.
524. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. 1892. Декабрь. Т. XXXIX. С. 409–425.
525. Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861) // Киевская старина. 1899. Февраль. Т. LXIV. С. 185–208.
526. Постоловский И. Воспоминания ученика гимназии (1815–1830 годы) // Омікрон. Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вид. 2 / Упор., вст. ст., прим. В. Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. С. 53–71.
527. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4. Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. 183 с.

528. Смолич Ю. К. Дитинство й отроцтво // Смолич Ю. Твори. В 6 т. Т. 6. Київ: Дніпро, 1973. С. 546–562.
529. Спогади про Лесю Українку. Вид. 2-е, доп. Київ: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1971. 483 с.
530. Чаговец В. З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині) // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття заходом Комісії новітньої історії України / під ред. акад. М. Грушевського. Кн. 6. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 192–228.
531. Чалый М. Белоцерковская гимназия (1862–1869) // Киевская старина. 1900. Октябрь. Т. LXXI. Отд-ние 1. С. 218–244.
532. Чалый М. К. Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов) // Киевская старина. 1883. Февраль. Т. V. С. 444–453.
533. Шамрай Г. В старорежимній школі й навколо неї (Оповідання А. Солтановського, проминені при виданню 1892–4 рр.) // Україна. 1926. Кн. 5. С. 90–114.
534. Шипович І. [Про Шаргородське духовне училище] // Спогади про Михайла Коцюбинського. Вид. 2-е, допов. Київ: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1989. С. 6–14.
535. Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. T. 1. Wilno: Księgarnia stowarz. nauczycielstwa polskiego, 1921. 269 s.
536. Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. T. 2. Wilno: Księgarnia stowarz. nauczycielstwa polskiego, 1921. 251 s.
537. Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. T. 3. Wilno: Księgarnia stowarz. nauczycielstwa polskiego, 1921. 172 s.
538. Iwanowski E. Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. Warszawa, 2004. S. 547–554.

539. Kaczkowski K. Krzemienieckie dzieło Tadeusza Czackiego // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. Warszawa, 2004. S. 484–496.
540. Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. Warszawa, 2004. S. 497–520.
541. Kraszewski J. Listy do rodziny. 1820–1863. Cz. 1. W kraju. Opracował: Wincenty Danek. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. 533 s.
542. Kraszewski J. I. Wieczory Wolyńskie. Lwów, 1859. 120 s.
543. Michalski S. Wspomnienia szkolne (1874–1881/2) // Rocznik Wołyński. Równe: Nakład Wolyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1937. T. V–VI. S. 159–164.
544. Morkiewicz B. Krótke wspomnienie z lat szkolnych 1890–1900 r // Rocznik Wołyński. Równe: Nakład Wolyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1937. T. V–VI. S. 165–172.
545. Moszyński A. Monografia kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim. Kraków: W drukarni uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Ignacego Stelcła, 1876. 99 s.
546. Pamiętnik pana Karola Micowskiego // Pamiętniki domowe zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda księgarza i typografa, 1845. S. 162–200.
547. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przemowa Włodzimierza Spasowicza. T. 1. Lwów: Nakładem Jana Nep. Niewiadomskiego, 1900. 417 s.
548. Rymwid-Mickiewicz W. Wspomnienia z lat szkolnych w Równem. 1900–1906 // Rocznik Wołyński. Równe: Nakład Wolyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1937. T. VII. S. 262–279.
549. Szczepkowski M. Wspomnienie // Rocznik Wołyński. Równe: Nakład Wolyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1937. T. V–VI. S. 153–158.

550. Wspomnienia (1819–1823) / Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. Kijów, 1912. 432 s.

г) Періодичні видання

551. 52-гі роковини смерті Т. Шевченко // Каневская неделя. 1913. 8 марта. № 7–8. С. 2.

552. А. А. [Андриевский А.]. К истории женского образования в Киевской губернии (Архивная справка) // Киевская старина. 1901. Март. Т. LXXII. С. 151–153.

553. А. В. Пособие городам от казны на нужды начального образования // Городское дело. Санкт-Петербург. 1913. 15 июля. № 13–14. С. 889–894.

554. Автомобильное сообщение Дубно–Рожище–Луцк // Волынская мысль. Ровно. 1911. 16 апреля. № 5. С. 3.

555. Бердичев. (Коррепонденция «Киевского слова») // Киевское слово. 1889. 1 февраля. № 595. С. 3.

556. Боцяновский В. Публичная библиотека в Житомире (по поводу ее 25-летия) // Киевская старина. 1891. Август. Т. XXXIV. С. 254–283.

557. В-баум. (Вайншельбаум). Библиотечное дело в Киевской губернии // Вестник Еврейского Просвещения. Санкт-Петербург. 1914. Апрель. № 30. / Раздел Еврейское библиотечное дело. С. 16–19.

558. Вестник Балтского земства. Балта. 1913. 25 января. № 1.

559. Волынские празднества // Киевское слово. 1892. 17 мая. № 1557. С. 2.

560. Воскресные школы // Народное образование. Санкт-Петербург. 1897. Июнь. Кн. VI. С. 83.

561. Выставка картин // Волынская мысль. Ровно. 1911. 16 июня. № 56.

562. Выставка картин. Открытие // Волынская мысль. Ровно. 1911. 2 июня. № 44. С. 3.

563. г. Брацлав Подольской губернии // Жизнь и искусство. Киев. 1890. 20 августа. № 229. С. 4.

564. г. Ровно // Жизнь Волыни. Житомир. 1910. 9 мая. С. 4.

565. г. Умань // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 11 июня. № 159. С. 3.

566. г. Умань // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 31 июля. № 209. С. 3.
567. г. Умань. Будущая читальня-библиотека // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 25 марта. № 84. С. 3.
568. г. Умань Киевской губернии (корреспонденция «Киевского слова») // Киевское слово. 1900. 2 октября. № 4598.
569. г. Умань. К открытию читальни // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 2 мая. № 120. С. 3.
570. Гаврыш В. Десятилетие Каневской библиотеки (1878–1889) // Киевская старина. 1889. Август. Т. XXXVI. С. 545–549.
571. Гольденберг З. Положение евреев в эпоху Николая I // Еврейское слово. Кишинев. 1913. Февраль. № 2. С. 76–81.
572. Д. И. Яворницкий // Приднепровье. Черкассы. 1914. 24 января. № 38. С. 2–3.
573. Доманицкий В. К истории частных пансионов в Киевской губернии в начале XIX ст. // Киевская старина. 1901. Июнь. Т. LXXIII. Кн. 3. С. 450–459.
574. Дубнов С. Евреи в России в эпоху европейской реакции (1815–1848) // Еврейская старина. Санкт-Петербург. 1912. Октябрь–Декабрь. Вып. IV. С. 370–389.
575. Дубнов С. Евреи в России в эпоху европейской реакции (1845–1848) // Еврейская старина. Санкт-Петербург. 1913. Январь–Март. Вып. 1. С. 23–50.
576. Еремеев С. По поводу свиток и хлопомании // Вестник Юго-Западной и Западной России. 1863. Апрель. Т. IV. Киев: Тип. А. Давыденко. С. 10.
577. Известия Луцкого общества сельского хозяйства. 1907. Июнь. № 6.
578. Известия Луцкого общества сельского хозяйства. 1908. Июль. № 14.
579. Известия Луцкого общества сельского хозяйства. 1910. Май. № 4.
580. Известия Луцкого общества сельского хозяйства. 1911. Март. № 3.
581. К вопросу о родительских совещаниях (копии с предложения г. товарища министра народного просвещения от 21 января 1906 года за № 1412 на имя попечителя Киевского учебного округа) // Циркуляр по Киевскому учебному округу. 1906. Январь. № 1. Киев: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1906. С. 23.

582. К истории театра в Юго-Западном крае // Киевская старина. 1885. Июнь. Т. XII. С. 458–476.
583. Каценельсон Л. С. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Краткий исторический очерк к 50-летию Общества (1863–1913) // Вестник Еврейского Просвещения. Санкт-Петербург. 1913. Декабрь. № 26. С. 5–34.
584. Кобець Ф. Солдат (Оповідання) // Каневская неделя. 1913. 5 апреля. № 12. С. 3–6.
585. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // Киевская старина. 1882. Февраль. Т. 1. С. 262–300.
586. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // Киевская старина. 1882. Март. Т. 1. С. 441–478.
587. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 12. С. 393–397.
588. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. 1906. Март–Апрель. Т. ХСII. Отд-ние 2. С. 421–432.
589. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 40-х годах // Киевская старина. 1906. Май–Июнь. Т. ХСIII. Отд-ние 1. С. 72–87.
590. Лященко А. К статье г. Боцяновского о Житомирской библиотеке // Киевская старина. 1892. Март. Т. XXXVI. С. 499–503.
591. м. Немиров Подольской губернии // Киевское слово. 1889. 23 августа. № 761. С. 3.
592. м. Смела (от наших корресп.) // Приднепровье. Черкассы. 1914. 30 января. № 43. С. 4.
593. Марек П. Из истории еврейского печатного дела в России // Восход. Санкт-Петербург. 1888. № 4. С. 76–91.
594. Марек П. Из истории еврейского печатного дела в России // Восход. Санкт-Петербург. 1888. № 5. С. 83–94.
595. Материалы для истории народного образования (Приложение к статье «Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов».

- «Киевская старина». Февр. и март. кн. 1882 г.) // Киевская старина. 1882. Т. II. Май. С. 276–307.
596. Материалы для истории народного образования (Приложение к статье «Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов». «Киевская старина». Февр. и март. кн. 1882 г.) // Киевская старина. 1882. Т. II. Июнь. С. 451–497.
597. Мердер А. Закрытие Уманского поветового училища в ожидании холеры 28 ноября 1830 г. // Киевская Старина. 1903. Июль–Август. Т. LXX. С. 18–19.
598. Местная жизнь. К открытию народной библиотеки-читальни в доме трудолюбия // Волинская жизнь. Житомир. 1906. 12 (25 ноября). № 26. С. 2.
599. Местная хроника. г. Сквиря. (Корреспонд. «Киевского слова») // Киевское слово. 1900. 20 октября. № 4575. С. 3.
600. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. Київ. 1925. № 3. С. 28–66.
601. Мысли вслух // Приднепровье. Черкассы. 1914. 1 февраля. № 45. С. 3.
602. Н. В. Школьные праздники // Народное образование. Санкт-Петербург. 1897. Июль. Кн. VII. С. 117.
603. Н. В-ий. Город и народное образование // Народное образование. Санкт-Петербург. 1897. Июнь. Кн. VI. С. 90–91.
604. Н. С. [Н. Стороженко]. К истории народного образования на Украине в первой четверти XIX в. // Киевская старина. 1900. Июнь. Т. LXIX. С. 391–397.
605. Народная выставка картин // Уманский листок объявлений. 1904. 16 августа. № 77. С. 2.
606. Науменко В. К истории открытия Немировской гимназии // Киевская старина. 1888. Декабрь. Т. XXIII. С. 116–117.
607. Науменко В. К истории учреждения Киевского Дворянского Собрании // Киевская старина. 1889. Февраль. Т. XXIV. С. 495–499.
608. Новогодние интервью // Южная молва. Бердичев. 1914. 1 января. № 1. С. 2.

609. О. Л. [О. Левицкий]. Владимир-Волынское братство: (По поводу его первого годовичного отчета // Киевская старина. 1889. Июль. Т. XXXVI. С. 285–289.
610. О. Л. [О. Левицкий]. К истории Владимир-Волынского базилианского училища // Киевская старина. 1892. Октябрь. Т. XXXIX. С. 121–122.
611. Областные вести (от наших корреспондентов). Заславль. Итоги прошлого года // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 16 января. № 16. С. 3.
612. Областные вести (от наших корреспондентов). Новоград-Волынь // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 23 июня. № 171. С. 3.
613. [Объявление] // Народное образование. Санкт-Петербург. 1897. Февраль. Кн. 2. С. 111.
614. [Объявление] // Приднепровье. Черкассы. 1914. 24 января. № 38. С. 1.
615. Отчет Каменец-Подольской русской публичной библиотеки // Подольские губернские ведомости. Ч. неофиц. 1869. 5 июля. № 27. С. 2.
616. П. Т. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. 1890. Июнь. Т. XXIX. С. 533–540.
617. П. Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии // Киевская старина. 1888. Декабрь. Т. XXIII. С. 101–117.
618. Пионеры украинства. К 30-летию со дня смерти П. П. Чубинского // Приднепровье. Черкассы. 1914. 29 января. № 42. С. 2.
619. По нашему краю. Новоград-Волыньская правительственная гимназия // Волынская земля. Кременец. 1912. 14 июля. № 84. С. 4.
620. По поводу Каневской библиотеки. Отчет о состоянии Каневской городской общественной библиотеки за 1881 год. Устав этой библиотеки и правила пользования книгами из нее // Киевские губернские ведомости. Ч. неофиц. 1882. 20 марта. № 31. С. 1.
621. Польский театр в Каменце 1860–1861 гг. // Киевская старина. 1889. Сентябрь. Т. XXVII. С. 774–776.

622. Попов А. И. Н. И. Костомаров — преподаватель Ровенской гимназии (по архивным данным Ровенского реального училища) // Исторический вестник. Санкт-Петербург. 1917. Март. С. 716–735.
623. Посещение губернатором выставки // Волынская мысль. Ровно. 1911. 4 июня. № 46.
624. Приднепровье. Черкассы. 1914. 26 января. № 40.
625. Приднепровье. Черкассы. 1914. 30 января. № 43.
626. Приднепровье. Черкассы. 1914. 23 мая. № 125.
627. Про Подільське Українське товариство «Просвіта» // Світова зірниця. Могилів-Подільський. 1906. 1 червня. № 15. С. 7.
628. Продолжается подписка на 1907 год // Почаевские известия. 1907. 28 июня. № 143. С. 1.
629. Радомыслянин. Радомысль. 1912. 9 сентября. № 41.
630. Радомыслянин. Радомысль. 1912. 16 ноября. № 150.
631. Рубакин Н. Книжное оскудение. К характеристике читателей из привилегированных классов // Русское богатство. Санкт-Петербург. 1903. № 11. С. 124–165.
632. Світова Зірниця. Могилів-Подільський. 1906. 27 липня. № 23.
633. Світова Зірниця. Могилів-Подільський. 1906. 30 фебруаря. № 2.
634. Світова Зірниця. Могилів-Подільський. 1908. 4 січня. № 1.
635. Сендульский А. Город Ровно // Волынские епархиальные ведомости. Ч. неофиц. 1880. № 5. С. 237–249.
636. Товариство «Просвіта» // Киевская старина. 1906. Май–Июнь. Т. ХСІІІ. С. 26–30.
637. Украинская жизнь // Южный вестник. Бердычев. 1914. 31 мая. № 3. С. 2.
638. Уманский листок объявлений. 1904. 3 сентября. № 95. С. 3
639. Хроника // Приднепровье. Черкассы. 1914. 24 января. № 38. С. 3.
640. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. 1897. Май. Т. LVI. С. 290–299.

641. Черкасы, Киевской губернии // Киевское слово. 1900. 5 октября № 4578. С. 3.
642. Юбилей Шевченко и духовенство // Волынская земля. Кременец. 1914. 12 февраля. № 35. С. 4.
643. Южная молва. Бердычев. 1914. 16 января. № 12.
644. Я. С-ій. Пам'яті В. С. Гнилосирова // Каневская неделя. 1913. 8 марта. С. 9-10.
645. Bykowski P. Miasto Winnica dawniejsze i spólszesne // Tygodnik Ilustrowany. 1880. T. 10. S. 194.
646. Dziennik Kijowski. 1912. 24 sierpnia. № 211.
647. Korrespondencya Tigodnika Illusrowanego. Żytomierz, 1 marca 1860 // Tygodnik Ilustrowany. 1860. 12/24 marca. № 26. S. 230–231.
648. Korzeniowski A. Kronika roczna. Podole, Wolyń, Ukraina w grudniu 1860 // Tygodnik Ilustrowany. 1860. № 67. S. 7.
649. Plug A. Korespondencya Tygodnika Ilustrowanego. Żytomierz, d. 6 pazdziernika 1861 r. // Tygodnik Ilustrowany. 1861. 26 pazdziernika. № 109. S. 156–158.
650. Teatr w Kijowie // Tygodnik Ilustrowany. 1860. 14/26 maja. № 35. S. 319–320.

III. Література

(монографії, наукові статті, нариси, публіцистика)

651. 100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель. Вып. 1. Подолия с 111 иллюстрациями 17 картами и планами / сост. В. Лукин, Б. Хаймович; ред. А. Гершт. Иерусалим; Санкт-Петербург, 1997. 256 с.
652. 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. Москва: Изд-во «Наука», 1964. 662 с.
653. Агапов Ю. Ю. Індивідуальні форми приватної освіти на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. Житомир, 2011. Вип. 57. С. 101–106.

654. Агриколянский В. С. Книги польских авторов в России первой половины XIX в. (к постановке вопроса) // Книга в России до середины XIX века / под ред. А. А. Сидорова и С. П. Луппова. Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. С. 142–153.
655. Александровский В. Народный дом Киевского Общества Грамотности в Киеве: Краткий очерк истории сооружения народного дома. Киев: Тип. Кушнерев, 1902. 48 с.
656. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер.: В. Морозов. 2-ге вид., переробл. Київ: Критика. 2001. 272 с.
657. Андрійчук М. А. З історії єврейського книговидання та книги в українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.) // Книгознавство. 2007. С. 173–178.
658. Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Подільська старовина: зб. наук. праць / Вінниц. обл. краєзнав. музей; відп. ред. В. А. Косаківський. Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1998. С. 91–117.
659. Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. Опыт комплексного подхода. 2-е изд. испр. и доп. Ленинград: Книгоизд. «Сеятель» Е. В. Высоцкого, 1926. 151 с.
660. Аркуша О. Г., Кондратюк О. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 408 с.
661. Ахиезер А. С. Город – фокус урбанизационного процесса // Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. С. 21–28.
662. Баженов Л. В. Часопис «Тигоднік Подольський» як джерело з історії та суспільно-політичного життя Поділля на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі; зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 231–238.

663. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906–1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі; зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 83–91.
664. Байбурова Р. М. Праздники в Москве 100 лет назад // Развлекательная культура России XVIII–XIX вв.: очерки истории и теории / ред.-сост. Е. В. Дуков. Санкт-Петербург, 2000. С. 258–279.
665. Баркер Б., Эскарпи Р. Жажда чтения. Москва: Книга, 1979. 208 с.
666. Барнасюк О. С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення. Вінниця, 2006. 152 с.
667. Батис В. Русско-еврейская журналистика (1860–1911): литература и литературная критика. Рига: Центр изучения иудаики Латвийского университета, 2008. 360 с.
668. Безугла Р. І. Масова культура: до проблеми визначення поняття // Культура і мистецтво у сучасному світі. 2010. Вип. 11. С. 25–34.
669. Белецкий А. Вопрос об образовании русских евреев в царствование императора Николая I. Изд. журн. «Русская школа». Санкт-Петербург: Тип. И. И. Скороходова, 1891. 160 с.
670. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. Київ, 2001. 376 с.
671. Бетлій О. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 26. Харків, 2018. С. 9–17.
672. Бетлій О. Диса К., Мартинюк О. Вступ // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX –кінця XX століть / упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 5–17.
673. Білик В. До історії відкриття Луцької чоловічої прогімназії (1895 р.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: наук. зб. Вип. 26. Матеріали XXVI Волинської обл. наук.-істор. конф., присвяч. 16-й річниці незалежності України, 540-й річниці надання м. Луцьку

- Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. Луцьк, 2007. С. 78–81.
674. Білик В. Іван Лернет – фундатор освіти на Волині // Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк. 2010. С. 141–145.
675. Білик В. Освітній простір Луцька на рубежі ХІХ–ХХ ст. // Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 488–499.
676. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні // Україна. Процеси націотворення / упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. С. 182–198.
677. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких // Волинський музей: Історія і сучасність: наук. зб. Луцьк, 1999. Вип. II. С. 31–33.
678. Бірюліна О. А. Братське древньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ наук. істор.-краєзнав. міжнар. конф., 20–23 січня 1998 р. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 198.
679. Боброва М., Каплин А. Исторический контекст появления триады «православие, самодержавие, народность», ее интерпретации и значение // Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізм взаємодії: зб. наук. статей / за ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; авт. передм. К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 287–297.
680. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / авториз. пер. с фр. М. Крисань. Москва: Новое лит. обозрение, 2011. 1008 с.
681. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
682. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
683. Боголюбова І. М. Учбові заклади Проскурова в ХІХ – на початку ХХ століття // Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали Другої наук.-практ.

конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, 27–29 серпня 1993 р. Хмельницький, 1993. С. 40–42.

684. Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян (ок) у другій половині XIX – на початку XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть / упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 112–123.

685. Бойченко В. Євреї в історії Уманщини (полікультурний аспект) // Краєзнавство Черкащини. 2004. № 7: Спецвипуск / ред. кол.: В. М. Мельниченко та ін. Київ: Наук. світ, 2004. С. 45–52.

686. Бондаренко С. К. Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії): монографія. [наук. ред. і передм. С. М. Куделка]. Харків, 2015. 220 с.

687. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. 543 с.

688. Брянцева Т. П. Топографічні описи губерній Правобережної України 1798–1799 рр. як джерело до вивчення історії міст // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доп. республік. наради, грудень 1988 р. Київ, 1988. С. 86–89.

689. Бугаєнко К. С. Історія Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка // Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка: роки поступу (1899–2009) / К. С. Бугаєнко, Т. В. Горда, Л. Т. Демченко, А. В. Малько, В. М. Поліщук. Черкаси, 2009. С. 8–41.

690. Булыгина Т. А. Город и его пространство: попытка исторического измерения // Новое прошлое. The new past. 2017. № 3. С. 82–91.

691. Бурдьє П. Социология социального пространства / пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 288 с.

692. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. 2006. № 2. С. 52–61.
693. Василенко М. П. Вибрані твори: у 3-х т. Т. 2. Юридичні праці. Київ: Академперіодика, 2006. 506 с.
694. Введение. Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. Общественно-культурная среда. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1998. С. 5–11.
695. Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем.; Под ред. И. Гревса; Коммент. Н. Саркитова, Г. Кучкова. Москва: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 576 с.
696. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 630 с.
697. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навч. посіб. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-тут історії України НАН України, 2014. 412 с.
698. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 306 с.
699. Верменич Я. Історична урбаністика: теоретико-методологічний ресурс // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь; упоряд. текстів і наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за загал. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-тут історії України. Київ: Генеза, 2018. С. С. 199–211.
700. Верменич Я. Локальна історія // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями–2: колект. монографія / О. Удод та ін.; упоряд. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія. Київ: Генеза, 2019. С. 5–54.
701. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й новації. Київ: Ін-тут історії України НАН України, 2013. 284 с.
702. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен і просторовий вимір // Регіональна історія України. 2012. № 6. С. 67–90.

703. Верменич Я. В. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. / голов. ред. В. Смолій. Вип. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 9–28.
704. Верменич Я. В. Регіональна історія // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О.; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія; НАН України, Ін-тут історії України. Київ: Генеза, 2018. С. 185–234.
705. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення: монографія / пер. з польск. В. Сагана. В. Склокіна, С. Серякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
706. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сб. переводов / пер. с англ. Николаев В. Г.; ответств. ред. Гирко Л. В. Москва: ИНИОН, 2005. С. 93–118.
707. Виртшафтер Э. К. Социальные структуры: различия в Российской империи / пер. с англ. Т. П. Вечориной; под ред. А. М. Каменского. Москва: Логос, 2002. 272 с.
708. Виттекер Ц. Х. Граф С. С. Уваров и его время / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. Санкт-Петербург: «Академический проект» (Серия «Современная западная русистика», т. 22), 1999. 350 с.
709. Вихованець Т. «Генеральное описание Волынской губернии» як джерело з історії Заслава та Заславського повіту кін. XVIII – поч. XIX ст. // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур: матеріали наук. конф. 21–22 грудня 2006 р. Ізяслав; Острог, 2006. С. 54–56.
710. Вільшанська О. Повсякдення міської родини на тлі суспільних змін // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 517–555.

711. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення / [Г. М. Авраменко, Г. В. Герасимова, І. М. Журавлінський, М. Г. Спиця, О. І. Кізіян, Н. І. Морозова]. Вінниця: Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва., 2007. 310 с.
712. Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. 512 с.
713. Вінниця: іст. нарис / голов. ред. проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.
714. Волкова В. Н. Книга и ее изучение в структуре современных гуманитарных исследований // Исследования интеллектуального пространства в XX веке: теория и практика / Материалы Четвертой Всеросс. науч. конф. «Культура и интеллигенция России: Интеллектуальное пространство (Провинция и центр). XX век». 27–28 сентября 2000 года, г. Омск. В 2-х т. Т. 1. Исследования интеллектуального пространства в XX веке: теория и практика. Омск: «Курьер», 2000. С. 118–121.
715. Волобуєва А. М., Шудря М. А. Періодичні видання Києва та Київської губернії (1835–1916 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність / доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р.; за ред. М. М. Романюка. Львів, 1999. С. 50–55.
716. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): монографія. 2-е вид., допов. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
717. Галькевич Т. А. Ілюстрована листівка початку XX ст. як предмет епохи (Київ на ілюстрованих поштівках) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. праці НБУВ. Вип. 1 / редкол.: О. О. Онищенко та ін. Київ, 1998. С. 134–136.
718. Гарбузова Л. Д. Культурно-просвітницькі громадські організації Умані на початку XX ст. // Черкащина в контексті історії України: матеріали Першої

- наук.-краєзнав. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю створення Черкаської області. Черкаси: Ваш Дім, вид. ПП Дикий О. О., 2004. С. 194–198.
719. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва: Моск. школа полит. исследований, 2004. 239 с.
720. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні першої світової війни (за матеріалами польської жандармерії) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами міжнарод. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 260–263.
721. Гиндин И. Ф. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. 2007. № 4. С. 70–97.
722. Глаголева О. Е. Публичные библиотеки в Тульской губернии // Книга в России XVII – начала XIX в. Проблемы создания и распространения: сб. науч. тр. Ленинград, 1989. С. 61–66.
723. Глазычев В. Л. Культурный потенциал города // Культура города. Проблемы качества городской среды. Сборник научных трудов / Научно-исследовательский институт культуры Министерства культуры РСФСР. Москва, 1986. С. 11–24.
724. Глазычев В. Л. Социально-экологическая интерпретация городской среды. Москва: Наука, 1984. 184 с.
725. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Ін-тут історії НАН України, 2019. 328 с.
726. Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. 351 с.
727. Городецький (Hogodecki) Владислав Лешек Дезидери // Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: біограф. словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 103–106.
728. Городские училища // Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. 1893. Т. IX. Кн. 17. С. 318–320.
729. Гофман-Пйотровська Е. Математика і математики в гімназії і ліцеї в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл.

гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 201–207.

730. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер и Г. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. 302 с.

731. Гребцова И. Механизмы взаимодействия власти и региональной прессы Новороссийского края в первой половине XIX ст. // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наук. статей / за ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; авт. передм. К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2014. С. 225–240.

732. Гревс И. М. Экскурсионный метод и краеведческий подход // По очагам культуры. Новые темы для экскурсий по городу. Методический сборник; под ред. проф. И. М. Гревса. Ленинград: книгоиздательство «Сеятель» Е. В. Высоцкого, 1926. С. 7–32.

733. Гревс И. М. Развитие культуры в краеведческом исследовании (Глава из неопубликованной книги) / Публикация Ф. Ф. Перченка (Ленинград) // Анциферовские чтения. Материалы и тезисы конференции (20–22 декабря 1989 г.). Ленинград, 1989. С. 28–36.

734. Грибовський В. В. Вступне слово // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. 2012. № 1. Дніпропетровськ. С. 7–10.

735. Грибовський В. В. Вступне слово // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. Дніпропетровськ. 2013. № 2. С. 6–10.

736. Григоренко О. П. Формування публічних бібліотек у містах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 117–123.

737. Гриценко О. Клуб // Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. Київ, 1997. С. 245–150.

738. Гриценко О. Книжка // Нариси української популярної культури. Київ, 1996. С. 261–269.
739. Гришина Э. В., Пушкин В. П. Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. С. 513–563.
740. Гундорова Т. Висока і популярна культура: слов'янський контекст // Слово і час. 2008. № 9. С. 52–63.
741. Данилов Ф. А. Волшебный фонарь, туманные картины и научная проекция. Санкт-Петербург, 1897. 31 с.
742. Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. С.187–210.
743. Даюк Ж. Ю. Вплив Кременецького ліцею на культурно-просвітницькі традиції регіону (перша половина XIX ст.) // Вісник Житомирського державного університету. 2010. Педагогічні науки. Вип. 54. С. 166–170.
744. Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 г. Ч. 1. Житомир: Типо-Литограф. Е. П. Льва, 1890. 619 с.
745. Дей А. И. Книгопечатание на Украине конца XIX – начала XX в // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. Москва: Изд-во Наука, 1964. С. 544–565.
746. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
747. Дергачева Л. Д. Периодическая печать // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. С. 444–512.
748. Дзюба О. М. Едукаційна Комісія 1773–1794 // Енциклопедія історії України. Т. 3. Е–Й / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. С. 15–16.
749. Дитинник Л. В. Становлення і розвиток бібліотек системи Дирекції народних училищ на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія:

- Бібліотекознавство. Вип. 2. / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка; редкол.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук (відп. ред.) [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 137–143.
750. Дильонгова Г. Історія Польщі 1785–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
751. Дмитренко Т. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. Рівне: Дятлик М., 2015. 416 с.
752. Добром зігріте серце / Шевченків. нац. заповідник, Ін-т рукоп. Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського; [авт.-упоряд. Р. В. Танана та ін.]. Черкаси: Вертикаль, 2016. 231 с.
753. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Кіровоград, 1998. 143 с.
754. Довга Л. Система цінностей в українській культурі ХVІІ ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ; Львів: вид-во «Свічадо», 2012. 343 с.
755. Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое лит. обозрение, 2010. 1000 с.
756. Донік О. М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. праць / голов. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 254–266.
757. Дроздовська О. Світова зирньця (1906), Світова зірниця (1907–1913, 1917, 1920) // Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: іст.-бібліогр. дослідж. Т. 3. 1906–1910 рр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. ін-т пресознавства; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. Львів, 2011. С. 128–133.

758. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1936 рр.): Іст.-бібліогр. дослідження / наук. ред.-консультант М. М. Романюк. Львів, 2001. 364 с.
759. Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті України (Історико-педагогічний аспект): монографія. Харків: ДИВО, 2008. 556 с.
760. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2009. 530 с.
761. Дукельский В. Ю. Город как источник культуры // Культура города. Проблемы качества городской среды. Сборник научных трудов / Научно-исследовательский институт культуры Министерства культуры РСФСР. Москва, 1986. С. 63–72.
762. Дэвис Н. История Европы / пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 943 с.
763. Дюркгайм Э. О разделении общественного труда. Москва: Наука, 1991. 575 с.
764. Ерасов Б. С. Социальная культурология. Изд. третье. Москва: Аспент-Пресс, 1998. 591 с.
765. Єршов В. О. Кременець – Межиріччя Корецьке. «Схід – захід». «Свій – чужий» // Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф., присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обл. краєзнав. музею (17–29 жовтня 2010 р., м. Житомир)] / голов. ред. М. Ю. Костиця. Житомир: М. Косенко, 2010. С. 137–148.
766. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. 624 с.
767. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: монографія. Житомир: Полісся, 2010. 454 с.
768. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: «Полісся». 2006. 488 с.

769. Єршова Л. М. Формування позашкільної жіночої освіти на Житомирщині у другій половині XIX – на початку XX століть // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф., 23–25 травня 1996 р. Житомир, 1996. С. 124–126.
770. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
771. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. Хмельницький, 2008. 108 с.
772. Єсюнін С. М. Проскурів у другій половині XIX – на початку XX століття (1861–1914 рр.) // Місто Хмельницький в контексті історії України: матеріали наук. конф. (Хмельницький, 12 вересня 2006 р.). Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 72–81.
773. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.
774. Жилінський І. Ф. Історія театрального мистецтва Рівненщини / наук. ред. Б. Столярчук. Рівне: Видавець О. Зень, 2009. 660 с.
775. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое лит. обозрение, 2006. 608 с.
776. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1889. 164 с.
777. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.
778. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. 2005. № 9. С. 249–269.
779. Зиммель Г. Понятие и трагедия культуры // Зиммель Г. Избранные работы. Киев: Ника-Центр, 2006. С. 80–104.
780. Зленко Г. Життя і книги Юхима Кримського // Зленко Г. З полону літ. Літературно-критичні нариси. Київ: Вид-во «Рад. письменник», 1989. С. 38–53.
781. Зорин А. Н., Ключина Е. В. Общественные организации городов // Очерки городского быта дореволюционного Поволжья. Ульяновск, 2000. С. 416–467.

782. Иванов Ю. А. «Уездная идеология». Религиозно-политическая жизнь российской провинции 1860–1910-х гг. Иваново: Изд-во «Ивановский гос. ун-т», 2001. 259 с.
783. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 г.: ист. очерк. Киев: Тип. Императ. ун-та св. Владимира, Акционерного об-ва печати и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. 356 с.
784. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: учебное пособие. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Издательская корпорация «Логос», 2000. 432 с.
785. История русской культуры IX–XX вв.: пособие для вузов / В. С. Шульгин, Л. В. Кошман, Е. К. Сысоева, М. Р. Зезина; под ред. Л. В. Кошман. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Дрофа, 2002. 480 с.
786. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва: Рос. гос. ун-т, 1998. 702 с.
787. Іващенко С. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. 192 с.
788. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
789. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т. Ровенська область. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1973. 654 с.
790. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
791. Історія української культури: у 5 т. Т. 4. Кн. 1. Українська культура першої половини XIX століття / голов. ред. Г. А. Скрипник. Київ: Наук. думка, 2008. 1008 с.
792. Історія української культури: у 5 т. Т. 4. Кн. 2. Українська культура другої половини XIX століття / голов. ред. Скрипник Г. А. Київ: Наук. думка, 2005. 1293 с.

793. Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 1. Часть вторая. 1772–1881 годы / перераб. и доп. изд.; науч. ред. Марк Кипнис. Иерусалим: Гешарим; Москва: Мосты культуры, 2002. 449 с.
794. Капитонов А. А., Солнцева Е. А. Концепция истории трансферов в современных исторических исследованиях // Вестник Самарского государственного экономического университета. 2014. № 5 (115). С. 112–116.
795. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Укр. Католического університету, 2005. 360 с.
796. Карліна О. Бібліотеки на Волині в першій половині XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської області наукового університету (23–25 травня 1996 р.). Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 23–24.
797. Карліна О. Дослідницький потенціал теорії модернізації у вивченні історії Волині // Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 6–17.
798. Карліна О. Мізоч як типове приватне містечко Волинської губернії наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2007. Вип. 11. С. 71–76.
799. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременецької області гуманітарно-педагогічного інституту імені Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 11–22.
800. Карліна О. Освітній потенціал Луцька в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. IX. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк. 22–23 травня 2013 р. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 311–321.
801. Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію: зб. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 497–501.

802. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2013. Вип. 10. С. 97–114.
803. Карліна О. Спроба реконструкції фонду бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму (за матеріалами державного архіву Волинської області // Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доп. і повідомл.: міжнар. наук. конф. (Львів, 17–18 травня 2012 р.) / упорядк. і наук. ред. Л. Головатой. Львів: Центр незалежних історичних студій, 2012. С. 77–79.
804. Карліна О. М. Становлення і розвиток Житомирської публічної бібліотеки та її культурно-освітній потенціал у XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2008. С. 29–35.
805. Карліна О. Театральне життя у повітових містах Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Іст. науки. 2013. № 21(269). С. 27–32.
806. Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. 2001. № 10. С. 89–96.
807. Кароєва (Соломонова) Т. Р. Бібліотечний фонд Немирівської чоловічої гімназії: до колективного портрету її викладачів межі 1850–60-х рр.) // Українська біографістика = Biographistica Ukrainika: зб. наук. праць / Ін-т біогр. дослідж. НБУВ. Київ, 2013. Вип. 10. С. 452–464.
808. Кароєва Т. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття»: монографія. Вінниця: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2018. 204 с.
809. Кароєва Т. Одесити у вінницькому міському житті початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 486–493.

810. Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 472 с.
811. Кароєва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд // Вісник Книжкової палати. 2014. № 2. С. 1–6.
812. Кароєва Т. Р. Чи була доступна книга подолянам на межі ХІХ–ХХ століть? (соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення Подільської губернії) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2013. Вип. 22. С. 40–51.
813. Карповець М. Місто як світ людського буття: монографія. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. 258 с.
814. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
815. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціальний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
816. Катаргіна Т. І. Вовчок Марко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / редкол.: В. Ф. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2003. С. 590–591.
817. Кельнер В. Е. Очерки по истории русско-еврейского книжного дела во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Санкт-Петербург, 2003. 240 с.
818. Кержнер А. Єврейське друкарство // Нариси з історії та культури євреїв України. Вид. 3-є. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 379–399.
819. Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / АН УССР; Ин-тут истории; Отв. ред. В. Г. Сарбей. Киев: Наук. думка. 1990. 228 с.
820. Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. Киев, 1984. 172 с.
821. Кирчів Р. Кременець як літературно-мистецький осередок першої третини ХІХ ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл.

- гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 75–78.
822. Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. Київ, 1972. 228 с.
823. Книга в России, 1895–1917 / под ред. И. И. Фроловой. Санкт-Петербург, 2008. 720 с.
824. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. Ч. 2: Додатки / НАН України, Ін-тут історії України. Київ: Ін-тут історії України, 2014. 330 с.
825. Ковалевська О. Соціальна історія // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями–2: колект. монографія / О. Удод та ін.; упоряд. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-тут історії України. Київ: Генеза, 2019. С. 55–78.
826. Кожушко Н. Рівненські гімназійні колеги П. О. Куліша // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. VII. Рівне, 2009. С. 14–21.
827. Козловець А. А. Просвітницько-педагогічна діяльність Волинського Попечительства про народну тверезість у кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. 2006. № 29. С. 138–140.
828. Козляков В. Н., Севастьянова А. А. Культурная среда провинциального города // Очерки русской культуры XIX века. Т. I. Общественно-культурная среда. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1998. С. 125–203.
829. Колесник В. Видавнича нотатка // Омікрон. Вінницькі мури – як джерело освіти в краї. Вид. 2 / упор., вступ. ст., прим. В. Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. С. 17–19.
830. Колесник В. Вінницька церковно-вчительська школа та її завідувачі Павло Погорілко і Володимир Янса // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 278–291.

831. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): іст. нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
832. Колесник В. Польська і російська гімназії в єзуїтських Мурах у першій половині XIX ст. // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 173–202.
833. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 596 с.
834. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 169–193.
835. Колобов О. Архів та бібліотека у першому наближенні: до питання про їхні завдання, об'єкти, зберігання, організацію // Наукові праці Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Вип. 7 / редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ: НБУВ, 2001. С. 214–222.
836. Колосок Б. Благодійна діяльність Юзефи Поляновської // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Вип. 7. Луцьк, 2000. С. 84–85.
837. Коляда Н. М. Громадсько-просвітницьке подвижництво на користь недільних шкіл України (друга половина XIX – початок XX століття / Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / авт. кол. Г. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балтинюк та ін. Умань: ФОП Жовтий, 2015. С. 333–355.
838. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Вид-во «Курсор», 2008. 122 с.
839. Коляструк О. А. Книга доби Просвітництва та її вплив на культуру повсякденності // Подільська старовина: зб. наук. праць / Вінниц. обл. краєзнав.

- музей; відп. ред. В. А. Косаківський. Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1998. С. 85–96.
840. Комарніцький О. Б. Бібліотеки містечок Правобережної України наприкінці ХІХ-1920 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 122–128.
841. Кондаков И. В. Введение в историю русской культуры: Учеб. пособие. Москва: Аспект пресс, 1997. 687 с.
842. Кондратюк О. П. Романів та родина Ілінських // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краєзнав. т-ва дослідників Волині. Т. 25. Ч. 1 / голов. ред. М. Ю. Костриця. Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. С. 28–41.
843. Константінова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.
844. Константінова В. М. Урбанізація: південно-український вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, АА Тандем, 2010. 596 с.
845. Костриця М. Ю. Житомирський театр: міфи і реальність // Духовні витoki Житомирщини: наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краєзнав. т-ва дослідників Волині. Житомир: М. Косенко, 2003. Т. 29. С. 95–103.
846. Костриця М. Ю. Краєзнавча діяльність І. І. Огієнка // Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ ст.: матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (24 квітня 2012 р., м. Житомир): у 2-х т. Т. 1. / голов. ред. М. Ю. Костриця. Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2012. С. 4–8.
847. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 2001. 360 с.
848. Котомина А. Археология интермедиальности: публичные народные чтения с «волшебным фонарем» в России в 1872–1915 гг. // Практики и интерпретации. Санкт-Петербург. 2016. Т. 1 (4). С. 16–36.

849. Кошман Л. В. Город в общественно-культурной жизни // Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. Общественно-культурная среда. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. С. 12–72.
850. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.
851. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XIX ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.
852. Кравченко В. Українська історична урбаністика в часі та просторі // Схід-Захід: Іст.-культурол. зб. Вип. 15. Спеціальне видання. Проблеми історичної урбаністики. Харків, 2011. С. 9–10.
853. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.
854. Кравченко В. В., Мусиездов А. А., Филиппова О. А. Представления о Пограничье и практики их использования. Вильнюс: ЕГУ, 2012. 174 с.
855. Крамар Ю. Єврейське шкільництво Волинської губернії в умовах модернізаційних впливів // Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 500–514.
856. Кремінська М. Кременецький бібліотекар Павел Янковський // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 222–231.
857. Кривошея І. І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2009. Вип. XVI. С. 173–183.
858. Крижановська О. Театральне життя міста // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 488–516.

859. Крупський І. Українська преса як історичне джерело: загальний огляд (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2005. Вип. 13. С. 130–139.
860. Кулакова Н. С. З літопису бібліотек Корсунщини // Історія бібліотечної справи на Черкащині. Черкаси, 2003. С. 42–44.
861. Куль-Сяльверстава С. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова ХVІІІ ст. – 1820-я г.) / навук. рэд. П. І. Брыгадзын, Мінск: Белдзяржуніверсітэт, 2000. 256 с.
862. Куль-Сяльверстава С. Камерцыялізацыя культуры як кампанент урбанізацыйных працэваў у Беларусі (канец ХVІІІ – першая палова ХІХ ст. // Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў ХІХ – пачатку ХХІ ст.: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал. І. П. Крень, І. В. Соркіна (адк. рэдактары). Гродна: ГрДУ, 2010. С. 227–230.
863. Куприянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец ХVІІІ – первая половина ХІХ века. Москва, 2007. 469 с.
864. Куприянов А. И. Русский город в первой половине ХІХ века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири. Москва: «АИРО-ХХ», 1995. 160 с.
865. Куриленко О. В. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Ін-т історії України, 2009. Вип. ХVІ. С. 184–195.
866. Курінна Т. М. З витоків благодійності та освіти єврейських громад в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. ХІ. С. 257–267.
867. Кучеренко О. Луцьк і лучани в житті і долі письменника та історика П. О. Куліша // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України: наук. зб. Вип. 35. Матеріали ХХХV міжнар. іст.-краєзнав. конф., м. Луцьк, 15–17 вересня 2010 р. Луцьк. 2010. С. 426–430.

868. Кучеров Г. Г. Просвітницькі організації Могилівського повіту Подільської губернії (1906–1910 рр.) // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 241–249.
869. Лановий І. Вінниця на поштових листівках початку ХХ століття // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 530–543.
870. Лебедева В. Г. Судьбы массовой культуры России. Вторая половина XIX – первая треть века. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. 356 с.
871. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. Москва: Мысль, 1971. 368 с.
872. Леонова К. Польський національно-визвольний рух в історії Рівненської гімназії // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: зб. наук. праць. Вип. XIV: Матеріали наук. конф., присвяч. 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне: Дятлик М., 2016. С. 179–186.
873. Леонова Л. А., Прищепя О. П. Документальні фонди середніх навчальних закладів Волинської губернії у Державному архіві Рівненської області // Архіви України. Науково-практичний журнал. 2012. № 2. С. 149–164.
874. Леснича П. Виникнення та основні напрямки діяльності громадських товариств у Волинській губернії на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 26. С. 224–227.
875. Линденмайер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России: 1856–1874 / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва, 1992. С. 283–300.
876. Линч К. Образ города / пер. с англ. В. Л. Глазычева; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова. Москва: Стройиздат, 1982. 328 с.
877. Лиса Л. Народний дім у Вінниці // Подільська старовина. наук. зб.: до 85-річчя з часу заснування Вінниц. обл. краєзнав. музею / відп. ред. Т. Р. Соломонова. Вінниця, 2003. С. 116–129.

878. Лисенко О. В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. Київ: АН УРСР. Ін-т історії, 1990. 34 с.
879. Лисенко О. Просвітянський Рух на Наддніпрянщині в 1905–1914 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010/19. С. 516–521.
880. Лисенко О., Коляда І. Діяльність «просвіт» серед міського населення // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 470–487.
881. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії / за ред. О. М. Доніка. Київ; Донецьк, 2008. 496 с.
882. Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 103 с.
883. Ліщук С. Навчальний процес у Волинській духовній семінарії (1796–1825 рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія Іст. науки. Острог: Вид-во «Остроз. Акад.», 2012. Вип. 19. С. 69–80.
884. Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. 2-е вид., доп. Київ: Дніпро, 1982. 464 с.
885. Лозовий В. С. Становлення та діяльність першої Подільської Просвіти (1906–1907 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 31–39.
886. Лоо Ханс ван дер, Райен Виллем ван. Модернізація. Проект и парадокс // *Ab Imperio*. 2002. № 1. С. 33–64.
887. Лось Е. В. Інвентарі бібліотек василіанських монастирів у професійній діяльності історика (Правобережна Україна, середина ХVІІІ – початок ХІХ ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії

- і культури: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. С. 202–215.
888. Лутай М. Є. До історії Житомирського рабинського училища // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. до 130-річчя Житомир. обл. наук. універс. б-ки (23–25 травня 1996 р.). Житомир: ВКФ «Поліграфіка». С. 149–151.
889. Луц В. Культурно-мистецьке життя Рівного початку ХХ століття у листуванні Миколи Біляшівського // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 223–224.
890. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України. Видання 3-є. Київ: Дух і літера, 2009. С. 60–96.
891. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. з англ. О. Форостини. Вид. 2-е, допов. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. 340 с.
892. Мазуренко И. Д. Издания первой половины XIX в. в фондах Одесской государственной библиотеки им А. М. Горького // 3-я Всесоюз. науч. конф. «Книга в России до середины XIX века». Ленинград, 2–4 октября 1985 г.: тез. докладов / отв. ред. К. В. Лютова. Ленинград, 1985. С. 136–137.
893. Маковська У. Мистецтво в Кременці в першій половині ХІХ століття // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 137–152.
894. Маковський С. Кременецькі джерела творчості Юліуша Словацького // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 118–128.
895. Малий В. В. Історія народів Росії (1861р. – початок ХХ ст.): навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. 464 с.

896. Малинова О. Ю. Общество, публика, общественность в России середины XIX – начала XX века: отражение в понятиях практик публичной коммуникации и общественной самодеятельности // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Т. 1. Москва: Новое лит. обозрение, 2012. С. 428–463.
897. Маловичко С., Мохначева М. Тенденция и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. Вип. 1. Київ: Ін-тут історії України НАН України, 2007. С. 29–46.
898. Малышева С. Ю. «Охота к перемене мест»: российский городской досуг второй половины XIX – начала XX в. как выход на фронт // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. Дніпропетровськ. 2013. № 2. С. 103–124.
899. Марек П. Борьба двух воспитаний. Из истории просвещения евреев в России (1864–1873) // Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков: сб. трудов еврейских историков: Учеб. пособие для учителей школ и студентов евр. ун-тов. Москва; Иерусалим, 1995. С. 541–580.
900. Мартинюк М. В. Преса Бердичева в контексті подій XIX–XXI ст. Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. 48 с.
901. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XIII – початку XIX ст. Харків: ХПММС, 2018. 539 с.
902. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.
903. Мастяница О. Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-Западном крае в 1830–1860-е годы) // Ab Imperio. 2012. № 3. С. 48–77.
904. Мельниченко В. М. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій // Краєзнавство Черкащини: зб. № 9. Черкаси: «Вертикаль»: вид. Кандич С. Г., 2011. С. 44–54.

905. Мерлен П. Город. Количественные методы изучения. Пер. с француз. О. К. Парчевского / под ред. и с послесловием Ю. В. Медведкова. Москва: «Прогресс», 1977. 261 с.
906. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое лит. обозрение, 2006. 248 с.
907. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
908. Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць / голов. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип. 26. С. 195–209.
909. Милько В. І. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст XIX – початку XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць / голов. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 24. С. 175–195.
910. Милько В. І. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії: на прикладі українських міст (XIX – початок XX ст.) (продовження) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць / голов. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. Вип. 25. С. 222–240.
911. Милько В. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 438–469.
912. Миронов Б. Н. Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднеимперской России // Социология социальной антропологии. 2008. Т. XI. № 2. С. 164–176.
913. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 1. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 896 с.

914. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 912 с.
915. Михалевич И. К. Подольская гимназия в Виннице / Из №№ 59, 60 и 61 (Под. Губ. Вед. 1890 г.). Каменец-Подольск: Тип. Подол. Губ. Правл., 1891. 23 с.
916. Михалевич И. К. Двадцатипятилетие Каменец-Подольской русской публичной библиотеки (1866–1890). Каменец-Подольск: Тип. Подол. Губ. Правл., 1891. 53 с.
917. Мілясевич І. В. Бібліотека Волинської губернської гімназії (перша половина ХІХ століття) // Звітна наукова конференція викладачів, аспірантів, співробітників і студентів РДГУ, 25 лютого 2008 р. Секція «Актуальні проблеми бібліотекознавства і бібліографії». Рівне: РДГУ, 2008. С. 51–54.
918. Мілясевич І. В. Бібліотека Волинської духовної семінарії: Острозький період (1796–1836) // Вісник Книжкової палати. 2002. № 3 (68). С. 28–30.
919. Мілясевич І. В. Бібліотеки Волинського опікунства про народну тверезість (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Бібліотечна планета 2007. № 4. С. 21–24.
920. Мілясевич І. Дворянські повітові училища Волині (друга чверть ХІХ століття) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 27. С. 215–224.
921. Мілясевич І. В. Діяльність повітових земств Рівненщини по створенню мережі бібліотек в краї на початку ХХ ст. // Історія бібліотечної справи Рівненщини: зб. ст. і тез доп. наук.-практ. конф. «Бібліотеки Рівненщини: Історія і сучасність». Рівне: Волинські обереги. С. 19–22.
922. Мілясевич І. Мережа бібліотек Рівненщини в кінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Книжкової палати. 1998. № 6 (24). С. 26–29.
923. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст.: іст.-бібліогр. дослідження / наук. ред. М. М. Романюк. Львів, 2004. 376 с.
924. Мілясевич І. Рівненська громадсько-політична та літературна газета «Юго-Западная Волянь» (1908–1915 рр.): історія та місце у суспільному житті Волині

початку ХХ століття // Звітна наукова конференція викладачів, аспірантів, співробітників і студентів РДГУ, 20–22 квітня 2006 р. Секція «Актуальні проблеми бібліотекознавства і бібліографії». Рівне: РДГУ, 2006. С. 43–46.

925. Мілясевич І. Чи був «Почаевский листок» «цареславно-чорносотенним» журналом? // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовтня 2003 р. / НАН України, ЛНБ ім В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. С. 264–269.

926. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен (по Шмидту, Раумеру и др.). Вып. 1. Санкт-Петербург, 1866. 949 с.

927. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.

928. Морозова О. Товариства взаємодопомоги бідним учням як форма благодійної діяльності // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Вип. VI. Рівне: вид. О. Зень, 2008. С. 65–67.

929. Надольська В. Польське книжково-видавниче товариство на Волині (1859–1865) // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї: наук. зб.: матеріали XVI Волин. наук.-іст. конф., присвяч. 65-річчю Волин. держ. обл. універс. б-ки ім. Олени Пчілки, 1–2 червня 2005. Луцьк, 2005. С. 27–28.

930. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: навч. посіб. / О. В. Сухомлинська та ін., за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.

931. Народные чтения // Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1892. Т. ХХА. С. 595–598.

932. Нариси української популярної культури / О. Гриценко, М. Стріха, В. Солодовник, Є Кононенко, О. Різник. Київ: Укр. центр культ. дослідж., Ін-тут культ. політики, 1998. 760 с.

933. Народные чтения: значение их, организация и вспомогательные пособия к ним. Киев: Тип. С. В. Кульженка, 1902. 16 с.
934. Немировский Е. Л., Орлов В. П., Шицгал А. Г. Книгопечатание и полиграфическая промышленность второй половины XIX в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. Москва: Наука, 1964. С. 364-376.
935. Нестеренко В. А. Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 221–230.
936. Новальська Т. В. Приватні бібліотеки Правобережної України останньої третини XVIII – середини XIX століття як важлива складова культурного середовища краю // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців. Ч. 2. Природничо-математичний, суспільно-гуманітарний та економічний напрями. Рівне: РВД РДГУ, 2012. С. 79–80.
937. Новальська Т. В. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.). Київ: КНУКіМ, 2005. 250 с.
938. Новая имперская история Северной Евразии. Часть II. Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв. / под ред. И. Герасимова. Казань: «Ab Imperio», 2017. 630 с.
939. Обарчук А. О. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка. Рівне: ПП ДМ. 328 с.
940. Общество распространения образования в народе. Киев: Тип. «Прогресс». 1910. 4 с.
941. Огнева О., Златогорський О. 43-й піхотний Охотський полк в історії Луцька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф., м. Ковель 23–24 жовтня 2003 р. Ч. 1. Луцьк: Надстир'я, 2003. С. 321–325.
942. Омелянова Т. І. Історія бібліотек міста Умань // Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Тараса Шевченка: роки поступу (1899–

- 2009) / К. С. Бугаєнко, Т. В. Горда, Л. Т. Демченко, А. В. Малько, В. М. Поліщук. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. С. 55–59.
943. Омікрон. Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї. Вид. 2 / упоряд., вступ. ст., прим. В. Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. 154 с.
944. Оссовський К. Шкільна друкарня і книгарня в Кременці (1811–1832) // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 232–242.
945. Очерк истории русских и польских школ в западных губерниях до 1803 г. // Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем: сб. ст. И. П. Корнилова. Санкт-Петербург: Тип. А. П. Лопухина, 1902. 442 с.
946. Очерки городского быта дореволюционного Поволжья / А. Н. Зорин и др. Ульяновск: Изд-во Средневолжского науч. центра, 2000. 692 с.
947. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX ст. / отв. ред. А. И. Пискунов. Москва: «Педагогика», 1976. 599 с.
948. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / под. ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Табиева. Москва: «Педагогика», 1991. 448 с.
949. Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. Общественно-культурная среда. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 384 с.
950. Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. 640 с.
951. Павлюк В. Роль польської шляхти в суспільному житті Волині кінця XVIII – початку XIX ст. // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. до 130-річчя Житомир. обл. наук. унів. б-ки (23–25 травня 1996 р.). Житомир: ВКФ «Поліграфіка». С. 146–148.
952. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва: «Независимая газета», 1993. 421 с.

953. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. Вип. 6. Житомир: Полісся, 2006. 308 с.
954. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Бердичівщині. Вип. 5. Житомир: «Полісся», 2005. 176 с.
955. Пасько Я. Історичні аспекти урбанізації // Соціологія міста: навч. посіб. / за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. С. 33–34.
956. Перерва В. С. Графи Браницькі – підприємці та меценати. Біла Церква: вид. Пшонківський О. В., 2010. 270 с.
957. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2008. 672 с.
958. Перерва В. Церковні школи в Україні кінця ХVІІІ – поч. ХХ ст.: забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2015. 572 с.
959. Перерва В. Церковнопарафіяльні школи міст та містечок Поділля ХІХ – початку ХХ ст. у світлі документів Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 272–277.
960. Петренко О. Вінницькі Мури – на рубежі ХVІІІ–ХІХ століть // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 133–138.
961. Петров М. И., Малышевский И. Г. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург: Изд-во «Общественна польза», 1888. 438 с.
962. Петров С. Книжкова справа в Києві 1861–1917. Київ: Тов. «УВПК ЕксОБ», 2002. 344 с.
963. Петров С. О. Книгопечатание на Украине первой половины ХІХ в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. Москва: Наука, 1964. С. 303–314.

964. Петрова К. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. // *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 109–127.
965. Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX в. Ленинград: «Искусство». Ленингр. отд-ние, 1979. 247 с.
966. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / авториз. пер. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. 394 с.
967. Пиетров-Энкер Б., Ульянова Г. Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность: о концепции книги // *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века* / отв. ред. Б. Пиетров-Энкер и Г. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 7–8.
968. Пирогов С. В. Конспект лекций по курсу «Социология города». Томск, 2003. 150 с.
969. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія // *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 119–124.
970. Пінчук Ю. А. Лист Ференц // *Енциклопедія історії України*. Т. 6. Ла–Мі / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. К.: Наук. думка, 2009. С. 228.
971. Пінчук Ю., Пасещенко Г. З волинських років М. І. Костомарова // *Осягнення історії: зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 418–425.
972. Позіховська С. Бердичівські видання у збірці музею книги та друкарства в м. Острозі // *Бердичів древній і вічно молодий: наук. зб. «Велика Волинь»*. Т. 32. Житомир, 2005. С. 40–44.
973. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст.: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2008. 399 с.
974. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІШУНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 492 с.

975. Пономаревський С. Проблема культурно-освітнього простору та її смислове усвідомлення // Молодь і ринок. 2012. № 1 (84). С. 74–79.
976. Пономарьова Т. О. Рівненська бібліотека князів Любомирських (за матеріалами фондів Рівненського краєзнавчого музею) // Волинь незабутня. Тези VI регіон. наук.-практ. конф. «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України». Рівне, 1995. С. 61–62.
977. Пономарьова Т., Смирнова Т., Шолудько Н. Любомирські – будівники культури Рівненського краю // Нова педагогічна думка. Рівне. 2000. № 3–4. С. 134–138.
978. Попов А. И. Римско-католический костел, называемый каплицей, при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в Юго-Западном крае // Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / упоряд. В. Луц, О. Морозова. Рівне: Дятлик М., 2014. С. 300–310.
979. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕкс», 1998. 728 с.
980. Портнова Т. В. Міста Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. як соціально-культурний феномен: до постановки проблеми // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і археологія. 2003. Вип. 11. С. 23–26.
981. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. Дніпропетровськ, 2008. 104 с.
982. Посохов С. І. Університет та місто в Російській імперії (друга половина ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. 364 с.
983. Посохова Л. «Академічне повсякдення» викладачів та учнів православних колегіумів України ХVІІІ ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії. У 2-х т. Т. 1: Практики, казуси, девіації повсякдення / відп. ред. В. Горобець. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 141–186.
984. Преображенский И. В. Духовенство и народное образование. По поводу сообщения, сделанного в собрании экономистов Г. Соколовым // Земство и народное образование. Изд. 4-е. Санкт-Петербург: Тип. акционер. об-ва печатного дела в России Е. Евдокимова, 1900. 96 с.

985. Прищепа Е. Добровольные общественные организации в культурном пространстве городских поселений Подольской губернии в начале XX века // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin; Radzyń Podlaski. 2013. Т. IX. S. 155–163.
986. Прищепа Е. Образовательная традиция Речи Посполитой на Правобережной Украине в последней четверти XVIII века и ее влияние на формирование городской культурной среды // *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы*. Т. 3 (2014). Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2014. S. 366–370.
987. Прищепа Е. Образовательно-культурные связи Вильны с учебными заведениями правобережной Украины в первой четверти XIX века // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. Olsztyn. 2017. VIII/1. S. 59–67.
988. Прищепа О. П. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць*. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 40–54.
989. Прищепа О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України (XIX — початок XX ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. зб. наук. праць / голова редкол. член-кор. НАН України О. П. Реєнт*. Київ, 2015. Вип. 24. С. 196–207.
990. Прищепа О. П. Виставкова й просвітницька діяльність художника В. К. Розвадовського як чинник формування міського культурного довкілля Правобережної України на початку XX ст. // *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Одеса: «Екологія», 2015. Вип. 33. С. 220–237.
991. Прищепа О. П. *Вулицями Рівного: погляд у минуле*. Рівне, 2006. 223 с.

992. Прищепка О. Дівочий пансіон Маріанни Бондіні в освітньо-культурному середовищі Рівного (30–50-ті рр. ХІХ ст.) // Краєзнавство. Наук. журнал. 2015. № 3/4 (92/93). С. 167–173.
993. Прищепка О. Друкарські осередки в культурному просторі повітових міст і містечок Правобережної України (кінець ХІХ – початок ХХ ст. // Видавничий рух в Україні: середовище, артефакти: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовтня 2019 р.) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка; наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2019. С. 56–58.
994. Прищепка О. Комунікаційні практики Волинської гімназії/лицею у конструюванні освітньо-культурного середовища м. Кременця (перша чверть ХІХ ст.) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2016/2017. Вип. 9. С. 257–273.
995. Прищепка О. П. Культурна спрямованість навчальних закладів на розширення читацького середовища у містах Волинської губернії (ХІХ – початок ХХ ст.) // Освіта і культура Волині: історія і сучасність: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф.: наук. зб. Луцьк, 2012. С. 86–90.
996. Прищепка О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян ХVІІІ – першої половини ХХ ст.: зб. наук. праць. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. С. 243–263.
997. Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне: ПП ДМ. 2010. 287 с.
998. Прищепка О. П. Місце і роль міського самоврядування Дубна та приватних осіб у формуванні мережі навчальних закладів на початку ХХ ст. // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія: Історичні та політичні науки / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т, Рівнен. ін-тут слов'янозн. Київ. славіст. ун-ту. Рівне, 2014. Вип. 17. С. 68–72.

999. Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.
1000. Прищеп О. «Місця пам'яті» М. Костомарова у Рівному // Краєзнавство. Наук. журнал. 2017. № 3–4. С. 218–227.
1001. Прищеп О. М. І. Костомаров як творець освітньо-культурного середовища Рівного (1844–1845) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 28. С. 109–123.
1002. Прищеп О. П. Музей у культурному житті Рівного початку XX ст. // Краєзнавство та музейна справа в Україні: матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф., присвяч. 145-річчю заснування Житомир. обл. краєзнав. музею (27–29 жовтня 2010 р.). Житомир: Вид. М. Косенко, 2010. С. 24–27.
1003. Прищеп О. П. Музейні осередки в культурному ландшафті повітових міст Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: зб. наук. праць. Вип. XIV. Матеріали наук. конф., присвяч. 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне: Дятлик М., 2016. С. 9–12.
1004. Прищеп О. Пастирське служіння й просвітницька діяльність священика Венедикта Хомича Омелянського в Рівному (40–50-ті рр. XIX ст.) // Роль особистості в Церкві: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 19.05.2016. Луцьк: ЕІКОН, 2016. С. 175–181.
1005. Прищеп О. П. Періодичні видання про діяльність музею Рівненського сільсько-господарського товариства // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 11–15.
1006. Прищеп О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія». 2015. Вип. 24. С. 36–41.

1007. Прищепа О. Польські школи в культурному довіллі міських поселень Правобережної України наприкінці XVIII – початку XIX ст. // Meritum. Rocznik Kola Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Olsztyn, 2013. T. V. S. 171–181.
1008. Прищепа О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. V. С. 128–132.
1009. Прищепа О. Провінційна газета «Волынская мысль» як культурне явище повітового міста Рівного початку XX ст. // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Рівне, 2011. Вип. IX. Ч. 2. С. 220–225.
1010. Прищепа О. Середні навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Подільської губернії (перша третина XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф., 24–25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 230–237.
1011. Прищепа О. П. Тарас Шевченко в освітньо-культурному просторі міст Правобережної України: від заборони до вшанування (друга половина XIX – початок XX ст.) // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (відп. ред.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), О. О. Крижанівська, Г. В. Степаненко, В. С. Шандра, НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. С. 55–66.
1012. Прищепа О. Участь міського самоврядування Ковеля в організації освітнього життя (кінець XIX – початок XX ст.) // Минуле та сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф. присвяч. 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / упоряд. А. Силюк. Ковель, 2013. С. 83–86.

1013. Прищепа О. Церковні братства в освітньо-культурному середовищі повітових міст та містечок Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства, м. Луцьк, 28–29 вересня 2017 р.: наук. зб. / упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 262–270.
1014. Прищепа О. Школа Піарів у Дубровиці на Волині як осередок освітньо-культурного життя наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Rok 2014. Lublin; Radzyń Podlaski, 2014. T. X. S. 229–237.
1015. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 3–39.
1016. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения: изд. ред. журн. «Русская мысль». Москва: Типо-литогр. Высочайше утв. т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1890. 282 с.
1017. Пультер С. Романтик з подвійною душею (польський письменник Міхал Чайковський: нащадок українського гетьманського роду – наш земляк) // Волинь–Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіональних проблем. 2009. № 18. Житомир: В. Б. Котвицький. С. 24–31.
1018. Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком: вибр. іст.-краєзнав. новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.
1019. Рабинович М. Г. Город и городской образ жизни // *Очерки русской культуры ХVІІІ века*. Ч. 4. / под ред. академика Б. А. Рыбакова. Москва: Изд-во МГУ, 1990. С. 252–298.
1020. Радзівіло А. А. З історії публічних бібліотек України у другій половині ХІХ ст. – першому десятиріччі ХХ ст. // *Історія бібліотечної справи в Україні*: зб. наук. праць. Вип. 1 / Нац. парлам. б-ка України. Київ: б. в., 1995. С. 9–14.

1021. Рашин А. Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки. Т. 37. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. С. 28–80.
1022. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 218–232.
1023. Реєнт О. П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 19. С. 6–26.
1024. Рейтблат А. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва: Новое лит. обозрение, 2009. 448 с.
1025. Рейтблат А. От Бовы к Бальмонту: очерки по истории чтения в России во второй половине XIX века // Рейтблат А. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 5–57.
1026. Репина Л. П. Город, общество, цивилизация: историческая урбанистика в поисках синтеза // Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. С. 32–37.
1027. Рибак І. В. Історія народів Росії нової доби (початок XIX–XX ст.): комплексний навч. посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. 216 с.
1028. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург: Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. 785 с.
1029. Розенталь И. С. «И вот общественное мнение!» Клубы в истории российской общественности. Конец XVIII – начало XX вв. Москва: Новый хронограф, 2007. 400 с.
1030. Романюк М. Науково-дослідний центр періодики: здобутки, проблеми біографістики і просопографії // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2005. С. 3–13.

1031. Рубакин Н. Этюды о русской читающей публики. Факты, цифры и наблюдения. Санкт-Петербург: Скл. изд. в кн. магазинах Р. П. Карбасникова, 1895. 245 с.
1032. Рубинштейн Е. И. Книгопечатание в русской провинции первой половины XIX в. // 400 лет русского книгопечатания до 1917 года. 1564–1917. Москва: Изд-во «Наука», 1964. С. 291–313.
1033. Рубл Б. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої доби», Москва «срібного віку» та Осака епохи Мейджі. Київ: Стилос, 2010. 404 с.
1034. Рудакова Ю. Навчальна література, видана в друкарні Почаївської лаври у XVIII – першій половині XIX ст.: тематика, історико-книгознавча та джерелознавча характеристика примірників (із фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 349–365.
1035. Рудницька Н. В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX століття. Житомир, 2007. 216 с.
1036. Рудченко И. Десять лет Житомирской русской публичной библиотеки. 1866–1876. Житомир: Губ. тип., 1876. 55 с.
1037. Сажок О. В. Діяльність народної бібліотеки-читальні Шепетівського Архангело-Михайлівського братства наприкінці XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 3. 2013. С. 165–170.
1038. Сайко Э. В. Город как особый организм и фактор социокультурного развития // Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. С. 9–20.
1039. Сарапин Н., Шудря Н. Українська тематика в житомирській газеті «Волинь» // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. С. 213–219.

1040. Сванидзе А. А. Город в цивилизации: к вопросу определения // Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. С. 29–31.
1041. Сдвижков Д. А. От общества к интеллигенции: история понятий как история самосознания // Понятия о России: К исторической семантике имперского периода. Т. 1. Москва: Новое лит. обозрение. С. 382–427.
1042. Сейко Н. А. Добročинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Житомир. держ. ун-тет ім. І. Франка, 2006. 318 с.
1043. Сейко Н. А. Фундушова добročинність польської громади України та її вплив на розвиток системи освіти початку XIX ст. // Українська полоністика. 2006–2007 рр. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 3–4. С. 116–122.
1044. Семенко Л. Театральне життя Вінниці до відкриття стаціонарного театру (1910 р.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 470–477.
1045. Сербалюк Ю. В. Діяльність Імператорського людинолюбного товариства у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 381–389.
1046. Сесак І. В. Навчальні заклади на Поділлі наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 3–15.
1047. Сесак І. В. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. Ч. II. Середні навчальні заклади у другій половині XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. 184 с.
1048. Сесак І. В., Мітін Г. Д. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. Ч. I. Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Наук.-вид. від. Кам'янець-Поділ. педін-ту, 1996. 152 с.

1049. Серяков С. Вінницька школа Товариства Ісуса напередодні Хмельниччини, обставини її ліквідації і проблеми відновлення діяльності впродовж другої половини XVII ст. // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 105–119.
1050. Серяков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії. У 2-х т. Т. 1: Практики, казуси, девіації повсякдення / Відпов. ред. В. Горобець. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 99–140.
1051. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
1052. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
1053. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1783–1917 років: Монографія. Умань: Вид. «Сочінський», 2009. 265 с.
1054. Смірнов М. А. Освітні заклади містечка Браїлова другої половини XIX–початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 36–43.
1055. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Пер. з англ. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 464 с.
1056. Сніцарчук Л. В. Українська преса 1906–1910 рр. – «найдужчий нерв» культурно-національного, політичного і соціально-економічного життя народу // Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Істор.-бібліограф. дослідження. Т. 3. 1906–1910 рр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. ін-т пресознавства; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. Львів, 2011. С. 23–25.
1057. Соболевская О. А. Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века: монография. Гродно: ГрГУ, 2012. 443 с.

1058. Соболевская О. А., Гончаров В. В. Евреи Гродненщины: жизнь до катастрофы. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 375 с.
1059. Собчук В. Исторична Волинь: Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременець.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2017. 316 с.
1060. Собчук В. Д. Кременецький ліцей // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 315–318.
1061. Собчук В. Почаївська лавра і народна освіта // Релігія і церква в історії Волині: зб. наук. праць / за ред. В. Собчука. Кременець: Кременець.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2007. С. 117–122.
1062. Соколов В. Бібліотечна діяльність комітетів піклування про народну тверезість у Київській губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Бібліотечний вісник. 2016. № 5 (236). С. 28–35.
1063. Соломонова Т. Р. «Вінницька колекція» з родової бібліотеки Потоцьких у Тульчині // Подільський книжник: альманах. 2008 р. / уклад. Т. Р. Соломонова; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця: ДП «Держкартограф. ф-ка», 2009. Вип. 1. С. 13–27.
1064. Соломонова Т. Р. Гайсинська міська публічна російська бібліотека ім. О. С. Пушкіна (1902–1920) // Подільський книжник: альманах. 2009 р. / уклад. Т. Р. Соломонова, ред.: М. Г. Спиця, О. І. Кізіян, відп. за вип. Н. І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл.держадм., Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2010. Вип. 2. С. 53–59.
1065. Соломонова Т. Р. Исторична література іноземними мовами в приватних бібліотеках Поділля кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами відділу рідкісних і цінних видань ВОУНБ ім. К. Тімірязєва) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т; наук. б-ка; редкол.: О. М. Завальнюк, голова; В. С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. Вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 137–145.

1066. Соломонова Т. Р. Книжкова торгівля на Поділлі першої половини ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 190–197.
1067. Соломонова Т. Р. Народні бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 180–190.
1068. Соломонова Т. Приватні бібліотечні зібрання у контексті локальної історії // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Темат. вип. «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації». Кн. II. Ч. 2. Київ, 2009. С. 197–203.
1069. Соломонова Т. Р. Про книгозбірні юристів Вінниці початку ХХ ст. // Подільський книжник: альманах. Вип. 2 (2009 р.) / уклад. Т. Р. Соломонова, ред. М. Г. Спиця, О. І. Кізіян, відп. за вип. Н. І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держадм., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2010. С. 73–90.
1070. Соломонова Т. Р. Родові бібліотеки польської шляхти ХVІІІ – початку ХХ ст.: вінницька сторінка // Вінничина: минуле та сьогодення: краєзнав. дослідження: матеріали ХХ Вінниц. наук. іст.-краєзнав. конф. 27–28 жовтня 2005 р. Вінниця, 2005. С. 67–73.
1071. Солощенко Т. Польська спільнота як складова уманського культурного простору (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. // Польські студії № 7 (Дух і літера № 27). Київ: Дух і літера, 2014. С. 9–10.
1072. Соркіна І. Мясэчкі Беларусі ў канцы ХVІІІ – першай палове ХІХ ст. Вільня: Еўрапейскі гуманітарны універсітэт, 2010. 488 с.
1073. Сорокин П. А. Родовая структура социокультурных явлений // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 544 с.

1074. Сорокин П. А. Система социологии: в 2 т. Т. 1: Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. Москва: Наука, 1993. 447 с.
1075. Соса П. П., Кривенко С. І., Страшевич В. Б. Вулиці Черкас: історичний нарис. Черкаси: НДІТНХІМ, 1997. 138 с.
1076. Социально-культурные функции города и пространственная среда / под общей ред. Л. Б. Когана. Москва: Стройиздат, 1982. 176 с.
1077. Соціологія культури: навч. посіб. / за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. Київ: «Каравела»; Львів: «Новий світ», 2002. 344 с.
1078. Соціологія міста: навч. посіб. / [Л. В. Малес, В. В. Середа, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.]; за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. 464 с.
1079. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX века. Ростов-на Дону, 1969. 202 с.
1080. Степаненко А. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 15. С. 320–334.
1081. Степаненко Г. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) // Історія України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. 2001. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. Вип. 2. С. 214–227.
1082. Степанский А. Д. История общественных организаций в России на рубеже XIX–XX вв. Пособие по спецкурсу / под ред. Н. П. Ерошкина. Москва: МГИАИ, 1982. 96 с.
1083. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма церкви. До історії скасування греко-уніатської церкви в Російській імперії та викорінення їх духовно-культурних надбань. Рівне: ПП ДМ, 2011. 320 с.
1084. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. Харків: Акта, 2005. 360 с.

1022. Страшевич В. Б. Народний дім. Нарис з серії «Старі Черкаси». Черкаси, 2001. 17 с.
1085. Стрельбіцька Н. До історії періодики органів самоврядування Правобережної України і Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2005. С. 245–251.
1086. Ступак Ф. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою ХІХ – початок ХХ ст. (м. Київ і Волинська губернія // Національні меншини Правобережної України. Історія та сучасність: наук. зб. Т. 18. Житомир: Волннь, 1999. С. 52–55.
1087. Сысоева Е. К. Народная школа // Очерки русской культуры ХІХ века. Т. 3. Культурный потенциал общества. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2011. С. 10–67.
1088. Сысоева Е. К. Общеобразовательная школа в России в условиях модернизации начала ХХ в. // Вестник Московского университета. 2010. № 2. Серия 8. История. С. 61–76.
1089. Тарасюк Я. Асветніцтва у Рэчы Паспалітай: ідэя фарміравання новага грамадзяніна // Першы Міжнародны Кангрэс даслечыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Т. 1 (2012). Kaunas, Lithuania: Vytautas Magnus University Press, 2011. С. 49–52.
1090. Терлецький В. Рівненські відгуки про діяльність і життя Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. VII. Рівне: вид. О. Зень, 2009. С. 21–25.
1091. Терський С. Олика: Історичний нарис. Львів: Новий час, 2001. 52 с.
1092. Теннис Ф. Общность и общество. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. 452 с.
1093. Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник. 2-ге вид., випр. Київ: Наша культура і наука, 2007. 496 с.

1094. Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2008. 368 с.
1095. Ткачук А. Правове регулювання діяльності римо-католицьких духовних семінарій Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Іст. науки. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Остроз. Акад.», 2013. Вип. 20. С. 88–92.
1096. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.
1097. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. Москва: Новый хронограф, 2008. 320 с.
1098. Трубина Е. Г. Город в теории. Опыт осмысления пространства. Москва: Новое лит. обозрение, 2011. 520 с.
1099. Тяпкина О. А. Малые города Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века в отечественной историографии // Население, управление, экономика, культурная жизнь Сибири XVII – начала XX в.: Сб. науч. ст. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2003. С. 44–68.
1100. Удод О. П. Джерела з історії освіти на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Архіви України. 1970. № 4. С. 75–77.
1101. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1969. № 9. С. 89–91.
1102. Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Український історичний журнал. 1970. № 6. С. 84–91.
1103. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
1104. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Іст.-бібліогр. дослідження. Т. 3. 1906–1910 рр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка

- ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. ін-тут пресознавства; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. Львів, 2011. 496 с.
1105. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: Іст.-бібліогр. дослідження. Т. 4. 1911–1916 рр. / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. ін-тут пресознавства; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. Львів, 2014. 568 с.
1106. Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Марковича та ін. / укл. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с. (Літературні пам'ятки України).
1107. Ульяновський В. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: тези доп. і повідомл. ІІ Волин. істор.-краєзнав. конф. Луцьк, 1988. С. 210–212.
1108. Университеты в Российской империи XVIII – первой половине XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. Москва: РОССПЭН, 2012. 671 с.
1109. Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии / пер. с англ. С. В. Житомирской. Т. 2.: От Александра II до отречения Николая I. Москва: ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 2004. 797 с.
1110. Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки) / пер. з рос. К. Демчук. Київ: Критика, 2017. 308 с.
1111. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
1112. Філінюк А. Г., Бондар А. М. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 30–42.
1113. Флиер А. Я., Костина А. В. Культура: между рабством обычая, рабством статуса и рабством потребления // Вестник МГУКИ. 2009. № 3. С. 8–17.

1114. Флиер А. Я., Костина А. В. Культура: между рабством обычая, рабством статуса и рабством потребления (продолжение) // Вестник МГУКИ. 2009. № 4. С. 13–18.
1115. Фуртье Г. Волшебный фонарь, устройство его и способ употребления. Москва, 1897. 143 с.
1116. Хасимото Н. Учебная политика Российской империи в западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII в. – первая половина XIX в.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине 19–начало 20 вв.: сб. статей / науч. ред. Мацузато Кимитаки. Саппоро: Slavic Research Center; Москва: РОССПЭН, 2005. С. 132–173.
1117. Хведась А. Джерела з історії Братства імені князів Острозьких в Острозі (1909–1920-і рр.) // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопед. вид. Острог, 1997. С. 41–43.
1118. Хильдермайер М. Российский «долгий XIX век»: особый путь европейской модернизации? // *Ab Imperio*. 2002. № 1. С. 85–100.
1119. Ходаковська Я. Волинська гімназія та волинський ліцей у Кременці (1801–1833 рр.) // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 23–40.
1120. Хома І. Я., Сова А. О., Мина Ж. В. Історія української культури: навч. посіб. Львів, 2012. 241 с.
1121. Хоптяр Ю. А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 310–317.
1122. Хорошилова Л. Б. Женское образование и воспитание // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. С. 308–364.
1123. Хотеев П. И. Об одном из видов книгораспространения в России XVIII в. (Книга как подарок) // 3-я всесоюзная научная конференция «Книга в России до

середины XIX века», Ленинград, 2–4 октября 1985 г.: тез. докл. Ленинград, 1985. С. 128–129.

1124. Хэфнер Л. «Храм праздности»: ассоциации и клубы городских элит в России (на материалах Казани. 1860–1914) // Очерки городского быта дореволюционного Поволжья. Ульяновск: Изд-во Средневолжского научн. центра, 2000. С. 468–526.

1125. Хренов Н. А., Соколов К. Б. Художественная жизнь императорской России (субкультуры, картины мира, менталитет). Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 809 с.

1126. Царенко С., Солейко Е. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого Городского Архитектора. Винница: Нова Книга, 2012. 320 с.

1127. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст фонду // Студії і матеріали з історії Волині, 2009 / ред. вип. В. Собчук. Кременець: Кременець.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2009. С. 104–115.

1128. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 378–392.

1129. Ціборовська-Римарович І. О. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких (у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ) // Наукові праці НБУВ. Київ, 1998. С. 117–121.

1130. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / Нац. б-ка України ім. В. Вернадського НАНУ. Київ, 2006. 395 с.

1131. Цинберг И. Иссаак Бер Левинзон и его время // Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков: сб. тр. евр. историков: учеб. пособие для учителей евр. школ и студентов евр. ун-тов. Москва; Иерусалим, 1995. С. 441–480.

1132. Чорний Д. 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року: загальнонародне свято чи пропагандистська кампанія (особливості урочистостей по містах Лівобережної України // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Харків, 2013. Вип. 17. С. 46–53.
1133. Чорний Д. У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку ХХ ст. // Схід-Захід: Іст.-культуролог. зб. Вип. 6. Харків; Київ: Критика, 2004. С. 66-78.
1134. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. 304 с.
1135. Чорний Д. Повітові, безповітові та позаштні міста України на початку ХХ ст.: тенденції розвитку // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. С. 265–271.
1136. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук. ред. Л. Зашкільняк. Київ: Критика, 2015. 376 с.
1137. Чулос К. Славя местное: торжества в Российской империи и пореформенные авторы провинциальной прессы // *Ab Imperio*. 2001. № 1–2. С. 270–272.
1138. Шамаєва К. Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 153–161.
1139. Шандра В. Від ліквідації магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть ХVІІІ – початок 1860-х років) // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХІІІ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

1140. Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учбового округу // Архіви України. 1990. Листопад–Грудень. № 6 (224). С. 49–56.
1141. Шандра В. С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. XIX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1988. С. 49–54.
1142. Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша // Архіви України. 1989. № 5 (27). С. 20–27.
1143. Шандра В. С. Київ в XIX – на початку XX ст. // Ілюстрована історія Києва / Гол. Ред. ради О. Попов. Київ. міськ. держадм.; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Фенікс, 2012. 2012. С. 158–193.
1144. Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-тут ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 63–65.
1145. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII–XXXVII.
1146. Шандра В. С. Подорожі російських імператорів: мета та наслідки // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізм взаємодії: зб. наук. статей / за ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; авт. передм. К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2014. С. 44–48.
1147. Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.

1148. Шартье Р. Письменная культура и общество / пер. с фр. И. К. Стар. Москва: Новое издательство, 2006. 272 с.
1149. Шваб Л. Повсякдення у Волинській губернії в художніх образах (за романом Володимира Короленка «Історія мого сучасника», 1906–1922) // Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст.: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 472–487.
1150. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / М-во освіти і науки України. РДГУ. Рівне, 2001. 438 с.
1151. Шевченко М. М. Конец одного Величия: Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ. Москва: «Три квадрата», 2003. 268 с.
1152. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті ХVІ – середини ХVІІ ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.
1153. Шеретюк Р. М., Стоколос Н. Г. «Pietas et Litterae» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець ХVІІ – перша третина ХІХ ст.): монографія. Рівне: О. Зень, 2018. 289 с.
1154. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): Ист.-социол. очерк. Киев: Наукова думка, 1991. 172 с.
1155. Шляхов О. Б. Особливості урбанізаційних процесів в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. Вип. 8. С. 131–149.
1156. Шляхов Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2010. 243 с.
1157. Шмид Е. История средних учебных заведений в России / Пер. с нем. А. Ф. Нейлисова с доп. по указанию авт. Санкт-Петербург, 1878. 684 с.
1158. Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / Кременец. обл. гуманіт.-пед. ін-т

- ім. Т. Шевченка; за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. С. 51–62.
1159. Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. / Пер. з пол. М. Стронський. Кременець, 2012. 235 с.
1160. Шостік О. І. Про заклади освіти в м. Каневі наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Черкащина в контексті історії України: матеріали Першої наук.-краснав. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю утворення Черкаської області. Черкаси: Ваш Дім, вид. ПП Дикий О. О., 2004. С. 135–140.
1161. Шпілевич В. Матеріали до історії земських народних бібліотек на Україні // Бібліотека і читач на Україні. Харків; Київ, 1930. С. 208–241. (Труди Інституту книгознавства. Т. II).
1162. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-европейской диаспоры // Еврейская школа. Санкт-Петербург: Ин-т преподавания иудаики. 1993. Январь–Март. С. 53–64.
1163. Шульгин В. Историческое обозрение учебных заведений в Юго-Западной России к концу XVIII века до открытия университета в Киеве // История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина; сост. В. Короткий. Репринт. изд. Киев: Лыбидь, 2010. С. 1–39.
1164. Шульгин В. История университета св. Владимира / соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. Репр. изд. Киев: Лыбидь, 2010. 280 с.
1165. Шумейко З. Є. Провідні напрями науково-просвітницької діяльності Матвія Номиса (Симонова) // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки. 2014. Вип. 119. С. 217–222.
1166. Шыбека З. В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый. Вільня: ЕГУ, 2009. 372 с.
1167. Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачаток XX стагоддзяў). Мінск: ЭўроФорум, 1997. 320 с.

1168. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
1169. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797–1917: очерки истории цензуры. Санкт-Петербург: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999. 792 с.
1170. Эспань М. История цивилизаций как культурный трансфер / пер. с франц.; под общ. ред. Е. Е. Дмитриевой; вступ. ст. Е. Е. Дмитриевой. Москва: Новое лит. обозрение, 2018. 816 с.
1171. Юхно Б. Черкаські місторії. Мандрівка у часі від Соснівки до Кривалівки. Черкаси: Брама-Україна, 2011. 263 с.
1172. Яременко М. «Академіки» та «Академія». Соціальна історія освіти і освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 543 с.
1173. Ярошенко М. В. Історія виникнення та розвитку бібліотек Звенигородського району // Історія бібліотечної справи на Черкащині. Черкаси, 2003. С. 25–30.
1174. Ястребицкая А. Л. Город // Словарь средневековой культуры / под ред. А. Я. Гуревича. 2-е изд., испр. и доп. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 113–120.
1175. Яцюк В. Не забудьте пом'янути... Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури 1890–1940. Київ: Вид-во «Криниця», 2004. 488 с.
1176. Bartnicka K. Jedna z koncepcji organizacji szkolnictwa Wieku Oświecenia w Europie Wschodniej. Okręgi szkolne uniwersyteckie w Polsce i w Rosji: 1781–1803–1835. Kwartalnik Pedagogiczny. 1982. Nr. 3–4. S. 167–177.
1177. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. II. Szkoły podstawowe i średni. Rzym; Lublin, 1991. 459 s.
1178. Briggs A. *Historians and the Study of Cities*. Sydney, 1960. 230 p.
1179. Brooks J. *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917*. Princeton: Princeton U, 1985. 450 p.
1180. Chwalba A. *Historia Polski 1795–1918*. Kraków, 2000. 671 s.

1181. Danilewiczowa M. Życie literackie Krzemieńca w latach 1813–1816 // Rocznik Wołyński. T. II / pod redakcją J. Hoffmana. Równe, 1931. S. 128–142.
1182. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. Warszawa, 1998. 233 s.
1183. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2005. 589 s.
1184. Faith H. Children of Rus'. Right Bank Ukraine und the Invention of a Russian Nation. New York: Cornell University Press, 2013. 329 p.
1185. Grzebien L. Szkoły jezuickie w Winnice // Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / відп. ред. К. Висоцька; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. С. 25–48.
1186. Imperium inter pares. Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 392 с.
1187. Jedlicki J. Proces przeciwko miastu // Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja. 1991. gr. 5 (11). S. 5–24.
1188. Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1985. 204 s.
1189. Lindenmeyr A. Poverty Is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1996. 335 p.
1190. Mazan-Jakubowska M. Szkoła w Łukini na Kowieńszczyźnie. Przyczynek do dziejów tajnej oświaty na ziemiach Zabrzanych przed 1 wojną światową // Przegląd Wschonioeuropejski. 2015. VI/1. S. 55–72.
1191. Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów o autorze i o jego pamiątkach // Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. T. 1. Wilno: Księgarnia stowarz. nauczycielstwa polskiego, 1921. S. 5–20.17.

1192. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. 307 s.
1193. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. 1. Lwów: Druk i nakład zakładu nar. im. Ossolinskich, 1864. 385 c.
1194. Szwed R. Kultura i tożsamość wschodniego pogranicza Polski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nova. 2010. Z. 36. S. 51–76.
1195. The City in Late Imperial Russia / ed. Hamm M. Bloomington: Indiana University Press. 1986. 372 p.
1196. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / Towarzystwo naukowe Warszawskie; Instytut Historii Nauki PAN. Warszawa, 1997. 456 s.
1197. Zasztowt L. Nielegalne szkoły w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Wileński Okręg Naukowy // Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa, 2007. S. 175–200.
1198. Zasztowt L. Polskie fundusze i stypendia szkolne na obszarach Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1832–1914 // Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa, 2007. S. 95–119.
1199. Zasztowt L. Spóźniona praca u podstaw. Polskie szkolki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914 // Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa, 2007. S. 257–274.

IV. Література довідкового характеру

(словники, енциклопедії, бібліографічні покажчики, путівники)

1200. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2003. 1440 с.
1201. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. А–З. Москва: Русский язык, 1978. 699 с.
1202. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. Т. 2. И–О. Москва: Русский язык, 1979. 779 с.

1203. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: путеводитель / науч. ред.-сост. Е. И. Меламед; Рос. гуманитар. ун-т и др. Киев: Феникс, 2009. Т. 1: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. 472 с.
1204. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР / склали: О. М. Пузирьова (кер. роботи), О. О. Дмитрієв, Ю. М. Довгаленко. Київ, 1971. 184 с.
1205. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: біогр. словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.
1206. Культура и культурология: словарь / А. И. Кравченко (ред.-сост.). Москва: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 926 с.
1207. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): бібліогр. посіб. / уклад. Т. Р. Соломонова; Вінниц. держ. пед. ун-тет ім. М. Коцюбинського; Вінниц. обл. краєзнав. музей. Вінниця, 2006. 352 с.
1208. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Вища шк., 2005. 543 с.
1209. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / под редакцией докт. филолог. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. 14-е изд., стереотип. Москва: Русский язык, 1983. 816 с.
1210. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917): покажчик / уклад. Н. М. Сидоренко, В. І. Сидоренко, В. В. Фінклер, О. Д. Школьна. Львів; Київ, 1999. 70 с.
1211. Репертуар української книги 1798–1916: матеріали до бібліографії. Т. 3. 1887–1894 / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. від-ня. Львів, 1999. 425 с.
1212. Репертуар української книги 1798–1916: матеріали до бібліографії. Т. 4. 1895–1900 / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Ін-т укр.

археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. від-ня. Львів, 1999. 485 с.

1213. Репертуар української книги 1798–1916: матеріали до бібліографії. Т. 5. 1901–1905 / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. від-ня. Львів, 2001. 413 с.

1214. Репертуар української книги 1798–1916: матеріали до бібліографії. Т. 6. 1906–1909 / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. від-ня. Львів, 2001. 439 с.

1215. Российская национальная библиотека. Газеты дореволюционной России. 1703–1917: Каталог / сост.: Т. В. Акопян [и др.]; ред.: Т. В. Акопян, М. А. Луковская. Санкт-Петербург: Рос. нац. б-ка, 2007. 592 с.

1216. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.) та ін. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 9. Київ: Наук. думка, 1978. 916 с.

1217. Співачевська Н. Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР): покажчик рр. 1838–1927 // Часописи Поділля. Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / склали М. Балинський, Н. Співачевська та І. Кривецький. За ред. В. Отамановського. Вінниця, 1927–1928. 146 с.

1218. Фоменко Д. Д., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1907–1923): Бібліогр. покаж. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін.; Авт. вст. ст. Г. М. Юхимець. Київ: НБУВ, 2002. 196 с.

1219. Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / склали М. Балинський, Н. Співачевська та І. Кривецький. За редакцією В. Отамановського. Вінниця, 1927–1928. 208 с.

V. Дисертаційні дослідження, автореферати

1220. Агапов Ю. Ю. Становлення та розвиток приватної освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед наук: спец. 13. 00.01. Житомир, 2011. 21 с.
1221. Агеева Е. Ю. Город как социокультурное образование: Функционально-типологический анализ: дис. ... доктора философ. наук: 09.00.01 /Агеева Елена Юрьевна. Нижний Новгород, 2005. 355 с.
1222. Боженко А. О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Боженко Анастасія Олегівна. Харків, 2018. 253 с.
1223. Бородіна Г. Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Київ, 2003. 20 с.
1224. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Буравський Олександр Антонович. Київ, 2003. 208 с.
1225. Бушин В. С. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX століття: формування міського середовища Павлограда: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / «Історія України». Дніпропетровськ, 2010. 237 с.
1226. Волосатих О. Ю. Музично-драматичний театр Правобережної України першої половини XIX століття в контексті міжнаціональних культурних зв'язків і художніх тенденцій епохи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец.: 17.00.03. «Музичне мистецтво» Київ, 2009. 20 с.
1227. Галушина Н. С. Город как объект культурологического исследования: дис. ... канд. культурол. наук: 24 00. 01 / Галушина Наталья Сергеевна. Москва, 1998. 153 с.
1228. Ильин В. Г. Город как концепт культуры: дис. ... доктора ист. наук: 24.00.01 / Ильин Виктор Григорьевич. Ростов-на-Дону, 2004. 331 с.

1229. Лучка Л. М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
1230. Ляхова С. С. Провинциальный город как социокультурный феномен: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.01 / Ляхова Светлана Сергеевна. Архангельск, 2006. 124 с.
1231. Македон В. В. Національно-культурні об'єднання Одеси в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: виникнення, склад та діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2017. 20 с.
1232. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нарадько Андрій Валерійович. Полтава, 2002. 222 с.
1233. Нестеренко В. О. Міський простір Харкова: історія забудови і заселення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Запоріжжя, 2018. 18 с.
1234. Никоненко Т. М. Культурно-мистецькі салони в Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01 / Никоненко Тамара Миколаївна. Київ, 2005. 190 с.
1235. Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2012. 20 с.
1236. Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ступак Федір Якович. Київ, 1997. 210 с.
1237. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Чубіна Тетяна Дмитрівна. Черкаси. 2008. 633 с.

VI. Интернет-ресурси

1238. Берк П. Историческая антропология и Новая культурная история. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoricheskaya-antropologiya-i-novaya-kulturnaya-istoriya.html> (дата звернення: 23.02.2020)
1239. Волошенко В. Розбудити і нагодувати: «підручники патріотизму» для селян Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. URL: <http://uamoderna.com/md/voloshenko-textbooks> (дата звернення: 18.02.2019)
1240. Глазычев В., Егоров М., Ильина Т. и др. Городская среда: Технология развития: настольная книга. Москва, 1995. 240 с. URL: http://www.glazychev.ru/books/gorodskaya_sreda/g_s_kult_potencial.htm (дата звернення : 19.01.2015)
1241. Горобець В. М. Нова соціальна історія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_sotsialna (дата звернення: 20.02.2020)
1242. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. 2002. № 3-4. URL: <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html> (дата звернення: 29.01.2018)
1243. Куль-Сяльверстава С. Урбанізація як фактор фармавання культурного жыцця беларускіх земляў у другой палове XVIII – першай палове XIX ст.: Спроба пастаноўкі праблемы // Куль-Сяльверстава С. Палітыка. Культура. Асоба. Нарысы па гысторыі культуры Беларусі. URL: http://kamunikat.org/Kul_Sialvierstava_Sviatlana.html (дата звернення: 9.08.2018)
1244. Лефевр А. Простанство как социальный продукт: глава из книги «Производство пространства». URL: <https://special.theoryandpractice.ru/space> (дата звернення : 09.07.2019)
1245. Маловичко С. И. Современная историческая наука и изучение локальной истории. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/malovichko.htm> (дата звернення: 22.02.2020)

1246. Мастеница Е. Н. Культурное пространство города: пути постижения и интерпретации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-prostranstvo-goroda-puti-postizheniya-i-interpretatsii> (дата звернення: 22.02.2020)
1247. Минеева И. Н. Культурный трансфер: от истории идеи к методологии. URL: <http://academy.petrso.ru/journal/article.php?id=3006> (дата звернення: 12.02.2020)
1248. Парк Р. Город как социальная лаборатория. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/gorod-kak-sotsialnaya-laboratoriya> (дата звернення: 09.07.2019);
1249. Парк Р. Экология человека. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5406> (дата звернення: 09.07.2019)
1250. Середя О. Між мистецтвом і політикою: початки російської опери в Києві. URL: <http://uamoderna.com/md/sereda-between-art-and-politics> (дата звернення: 15.09.2018)
1251. Середовище // Словопедія: Словник синонімів. URL: <http://slovopedia.org.ua/41/53409/272951.html> (дата звернення: 12.06.2017)
1252. Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань з приводу незавершеної історіографічної дискусії. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/462> (дата звернення 22.02.2020)
1253. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Томи I–IV, Київ, 1907–1909. URL: [https://r2u.org.ua/data/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20\(1907-1909\).pdf](https://r2u.org.ua/data/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20(1907-1909).pdf) (дата звернення: 1.04.2020)
1254. Смирнов Д. В. Социокультурная и развивающая образовательная среда образовательного учреждения: проектирование и принципы формирования. URL: [http:](http://)

//www.portalus.ru/modules/pedagogics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1305634009& (дата звернення: 21.10.2018)

1255. Фесенко Г. Г. Культурологічні перспективи урбаністики (методолого-епістемологічний аспект). URL:

<http://eprints.kname.edu.ua/44720/1/%D0%A4%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%93.html> (дата звернення 7.07.2019)

1256. Флиер А. Я. Элитарная, народная и массовая культуры: диалог на эшафоте. URL:

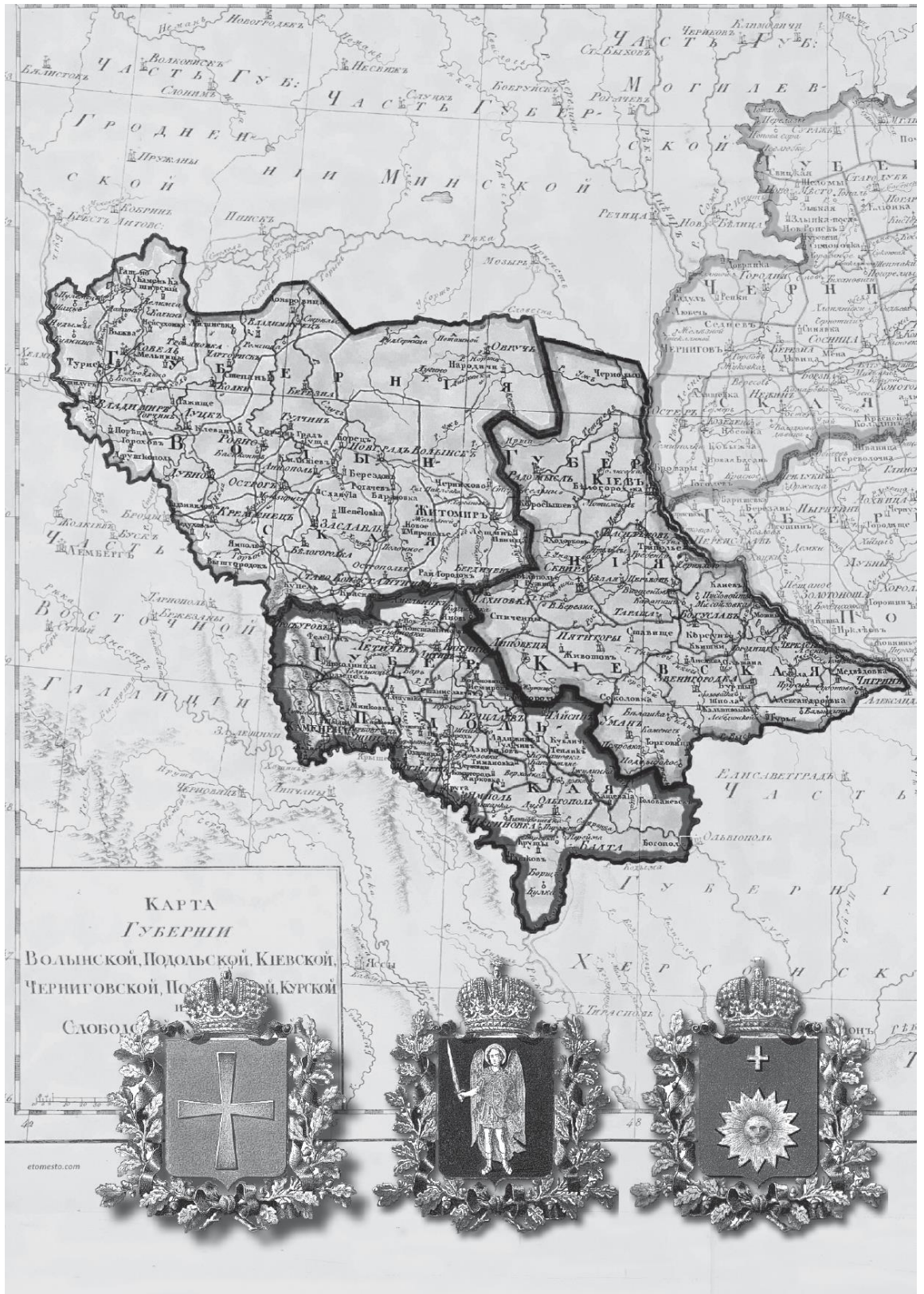
https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2011_Sbornik/Tom_1/002_Sekcia_2/064_FlierAJa.pdf (дата звернення 10.02.2020)

1257. Чорний Острів. URL: <https://www.castles.com.ua/czarnyostrow.html> (дата звернення: 15.09.2018)

ДОДАТКИ

Додаток А.

Карта Правобережної України (Волинська, Київська, Подільська губернії) у складі Російської імперії. XIX ст.

Додаток Б. Таблиці

Додаток Б. 1

**Міста Правобережної України та
динаміка чисельності їх населення
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

Волинська губернія				
Міста	1798 р.	1858 р.	1897 р.	1913 р.
Житомир	5419	33 717	65 895	87 650
Володимир-Волинський	1943	5306	9883	15 720
Дубно	6535	8222	14 257	22 748
Заслав/Ізяслав	4566	8622	12 611	14 503
Ковель	1674	3646	17 697	28 912
Кременець	3528	10 486	18 050	21 871
Луцьк	2349	6362	20 232	28 141
Новоград-Волинський	1928	6561	19 425	21 173
Овруч	852	4511	8484	10 830
Острог	4098	7645	16 260	17 560
Рівне	2638	5054	34 319	33 722
Старокостянтинів	1674	10 113	24 468	20 344
Здолбунів		–	–	6410
Київська губернія				
Міста	1806 р. (лише особи чоловічої статі)	1858 р.	1897 р.	1913 р.
Київ	6712	60682	247,723	594400
Бердичів		51625	63351	76939
Васильків	1829	11391	13132	17228
Звенигородка	1011	9513	16923	20777
Канів		6676	8855	12603
Липовець	1566	7472	8658	10887
Радомишль	835	7427	10909	14586
Сквира	1122	7984	17958	23111
Тараща	898	7236	11259	16407
Умань	2465	6791	31016	46572
Черкаси	1936	12618	29600	40806
Чигирин	932	9300	9872	15172
Подільська губернія				
Міста	1813 р. (лише особи чоловічої статі)	1858 р.	1897 р.	1913 р.
Кам'янець-Подільський	3884	19 604	35 914	47 071
Балта	1518	14 154	23 363	27 831
Брацлав	711	5085	7863	11 393
Вінниця	3177	10 280	30 563	44 513
Гайсин	811	10 106	9374	13 222
Летичів	1669	4618	7248	10 515
Літин	1149	5194	9420	12 282

Сальниця, заштатне місто Літинського повіту	–	2093	3699	3898
Хмільник, заштатне місто Літинського повіту	–	7794	11 657	18 381
Могилів-Подільський	3119	9451	22 315	31 004
Бар, заштатне місто Могилівського повіту	–	8141	9982	22 000
Ольгопіль	472	5545	8134	11 305
Проскурів	956	7557	22 859	35 771
Нова Ушиця (Літнівці)	–	3933	6371	8035
Вербовець, заштатне місто Ушицького повіту	–	4643	2311	3323
Стара Ушиця	553	2829	4176	6796
Ямпіль	1883	4043	6605	1066
Жмеринка	–	–	–	23 870

Складено за: 806, с. 89–96; 681, с. 29; 383, с. 376–405; 384, с. 436–468; 385, с. 28–86; 428, с. 156–163; 429, с. 170–177; 430, с. 166–173; 395, с. 85–1066.

**Статистичні дані про школи
Правобережної України наприкінці XVIII ст.**

	Статус	Підпорядкування	Місто/ Містечко	Рік	Число учителів	Число учнів	Рік	Число учителів	Число учнів	Рік	Число учителів	Число учнів
Округ Волинський												
1	академічна	окружна	Кременець	1783		119	1789	6	463			
2	академічна	підокружна	Кам'янець				1789	6	312			
3	академічна	підокружна	Луцьк	1781		50	1789	3	165/144			
4	академічна	підокружна	Олика	1786		106	1789	3	54			
5	академічна (ордену василіан)	підокружна	Володимир	1782		380	1789	6	337/259			
6	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Острог	1785		245	1789	4	155/102			
7	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Шаргород	1782		600	1789	4	300			
8	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Бар				1789	4	350			

	Статус	Підпорядкування	Місто/ Містечко	Рік	Число учителів	Число учнів	Рік	Число учителів	Число учнів	Рік	Число учителів	Число учнів
Округ Український												
1	академічна	окружна (з 1785 р.)	Вінниця				1789	6	425			
2	академічна	окружна (до 1785р.); підокружна (з 1785 р.)	Житомир				1789	6	519			
3	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Овруч	1773	3		1789	4	192			
4	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Канів				1789	3		1790		300
5	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Умань	1782	6		1789	3	400			
6	монастирська (ордену василіан)	підокружна	Любар				1789	4	450			

	Статус	Підпорядкування	Місто/Містечко	Рік	Число учителів	Число учнів	Рік	Число учителів	Число учнів
Округ піарський									
1	монастирська (ордену піарів)	підокружна	Межиріч (Корецький)	1787	6		1789	4	300

Статус	підпорядкування	місто /містечко	1784		1788		1789		1798		1803		1804		1808		
			учит.	учні	учит.	учні	учит.	учні	учит.	учні	учит.	учні	учит.	учні	учит.	учні	
Литовська провінція. Округ Брест-Литовський																	
1	Монастирська (ордену піарів)	підокружна	Дубровиця		121	3	102	3	95	3	127	4	150	4	130	7	81

Складено за: 595, с. 276–307; 596, с. 451–497.

**Мережа навчальних закладів у міських поселеннях
Правобережної України (1802–1803 рр.)**

Місце розташування навчального закладу	Підпорядкування / утримання	Кількість класів (відповідно років навчання)	Кількість учителів разом зі шкільною адміністрацією	Кількість учнів
Подільська губернія				
1. м. Кам'янець-Подільський	приказ громадської опіки	6 кл.	11	190
2. м. Вінниця	приказ громадської опіки	6 кл.	12	331
3. м-ко Немирів	приказ громадської опіки (утримувалась коштом власника містечка графа Вінцентія Потоцького)	5 кл.	9	273
4. м-ко Бар	орден василіан	5 кл.	12	664
Київська губернія				
5. м. Канів	орден василіан	3 кл. (у кожному навчання 2 роки)	6	169
6. м. Умань	орден василіан	5 кл.	6	324
7. м. Махнівка		3 кл.	6	60 (дані на 1799 р.)
Волинська губернія				
8. м. Житомир	приказ громадської опіки	6 кл. (курс навчання 7 років)	10	225
9. м. Кременець	приказ громадської опіки	6 кл.	11	217
10. м. Луцьк	приказ громадської опіки	3 кл.	6	121
11. м-ко Межиріч	орден піарів	6 кл.	9	274
12. м. Овруч	орден василіан	4 кл.	5	200
13. м. Володимир-Волинський	орден василіан	3 кл.	5	52
14. м-ко Дубровиця	орден піарів	4 кл.	5	151
15. м-ко Любар	орден василіан	5 кл.	8	305
16. м. Заслав	орден піарів	3 кл.	2	67
17. м. Бердичів	орден босих кармелітів	6 кл. (курс навчання 7 років)	9	156
18. м-ко Олика		3 кл.	5	109
19. м-ко Жидичин	орден василіан	2 кл.	4	30
20. с. Дермань	орден василіан	1 кл.	3	8 (жіночої статі)
Всього 20			144	3926

Складено за: 448, стлб. 475, 680–681, 689, 835, 842, 855, 859, 866–871, 874, 876, 878; 1196, с. 375–379.

**Мережа навчальних закладів Правобережної України
у підпорядкуванні Віленського університету
(1803–1831 рр.)**

	Місце розташування школи	Губернії
Київська губернія		
1	м. Канів	повітова школа (училище) василіан
2	м. Умань	повітова школа (училище) василіан
4	м. Махнівка	повітова школа (училище) (з 1818 р.)
Подільська губернія		
5	м. Кам'янець- Подільський	повітова школа (училище)
6	м-ко Немирів	повітова школа (училище)
7	м. Бар	повітова школа (училище) василіан
8	м. Вінниця	повітова школа (училище) (1803–1813); Подільська гімназія (1814–1831)
9	м-ко Меджибіж	повітова школа (училище) (з 1819 р.)
Волинська губернія		
10	м. Кременець	повітова школа (училище) (1797–1805); Волинська гімназія (1805–1817); Волинський ліцей (1818–1831)
11	м-ко Клевань	повітова школа (училище) з 1819 р.
12	м. Луцьк	повітова школа (училище)
13	м. Житомир	повітова школа (училище)
14	м-ко Дубровиця	повітова школа (училище) піарів
15	м. Володимир- Волинський	повітова школа (училище) василіан
16	м-ко Межиріч	повітова школа (училище) піарів; гімназія (1826–1831)
17	м. Бердичів	повітова школа (училище) кармелітів (з 1811 р.)
18	м-ко Любар	повітова школа (училище) василіан
19	м-ко Теофіполь	повітова школа (училище) тринітаріїв (з 1818 р.)
20	м. Овруч	повітова школа (училище) василіан
21	м-ко Олика	повітова школа (училище) кармелітів*
22	м-ко Почаїв	повітова школа (училище) василіан (з 1826 р.)

*за Л. Заштовтом школа в Олиці була у підпорядкуванні каноніків регулярних і в 20-х рр. XIX ст. не функціонувала

Складено за: 1177, s. 18, 92, 127–128; 681, с. 228–229; 1196, s. 378.

**Кількість римо-католицьких парафіяльних шкіл
та їх учнів у правобережних губерніях Російської імперії
(1817–1829 рр.)**

Губернії	1817 р.		1818 р.		1829 р.	
	Кількість шкіл	Чисельність учнів	Кількість шкіл	Чисельність учнів	Кількість шкіл	Чисельність учнів
Волинська	55	1056	66	1254	50	1050
Подільська	24	498	43	701	37	692
Київська	15	390	18	429	*	*
Всього	94	1944	127	2384	87	1742

*в таблиці відсутні дані по Київській губернії за 1829 р., навчальні заклади якої від 1818 р. відносилися до Харківського навчального округу

Складено за: 432, с. LXXX; 1196, с. 312.

**Парафіяльні/фундушеві школи (училища) у міських поселеннях
Правобережної України у першій третині XIX ст.**

Місце розташування	Хто утримував / кому належала школа
Волинська губернія	
м. Кременець*	парафіяльна школа при василіанському монастирі
м-ко Бережниця	парафіяльна школа римо-католицька із власним фондушем, підлегла школі Дубровицькій
м. Дубно	військова школа підхорунжів; парафіяльне училище при монастирі бернардинів
м-ко Любар*	парафіяльна школа римо-католицька (домініканців) із власним фондушем
м. Луцьк*	парафіяльна школа римо-католицька; парафіяльне училище монахів-тринітаріїв
м. Новоград-Волинський	парафіяльна школа римо-католицька
м-ко Полонне	парафіяльна школа римо-католицька
м. Володимир-Волинський*	парафіяльна школа римо-католицька; парафіяльне училище при монастирі домініканців
м. Заслав	три парафіяльні школи римо-католицькі (одна з них монахів-бернардинів)
м. Рівне	фундушеве парафіяльне училище на кошти власника міста князя Ю. Любомирського
м. Овруч*	парафіяльне училище при монастирі домініканців
м. Житомир*	парафіяльне училище при монастирі монахів-бернардинів
м. Бердичів	парафіяльне училище
м. Острог	парафіяльне училище
м. Старокостянтинів	парафіяльне училище
Подільська губернія	
м. Балта	парафіяльна школа римо-католицька
м. Кам'янець-Подільський*	парафіяльна школа римо-католицька
м-ко Меджибіж*	парафіяльна школа римо-католицька
Київська губернія	
м. Київ*	чотири парафіяльні школи римо-католицькі
м-ко Біла Церква	парафіяльна школа римо-католицька із власним фондушем від Ксаверія Браницького

*позначені міста і містечка, де в першій третині XIX ст. окрім парафіяльних шкіл функціонували гімназії чи повітові школи

Складено за: 1196, s. 202–212; 439, с.12–17; 799, с. 17.

Додаток Б. 7

**Кількість учителів та учнів у гімназіях і повітових школах
Правобережної України (1817 р.)**

№ п/п	Назва навчального закладу	Кількість учителів (разом із адміністративним персоналом)	Кількість учнів
Волинська губернія			
1	Волинська (Кременецька) гімназія	26	535
2	Житомирська повітова школа	5	199
3	Луцька повітова школа	5	185
4	Межиріцька повітова школа піарів	12	261
5	Любарська повітова школа василіан	6	466
6	Дубровицька (Домбровицька) повітова школа піарів	7	80
7	Овруцька повітова школа василіан	7	170
8	Володимирська повітова школа василіан	6	90
9	Бердичівська повітова школа кармелітів	8	111
Подільська губернія			
10	Подільська (Вінницька) гімназія	11	540
11	Кам'янецька повітова школа	7	159
12	Немирівська повітова школа	8	288
13	Барська повітова школа василіан	6	558
Київська губернія			
14	Київська російська гімназія	13	93
15	Київська повітова школа	2	171
16	Уманська повітова школа василіан	8	505
17	Канівська повітова школа василіан	7	153
Всього		137	4564

Складено за: 432, с. LXXIX.

Додаток Б. 8

Соціальний склад учнів повітових шкіл Подільської губернії
(1802 р.)

Повітові школи	Соціальне походження учнів										Всього учнів
	із дворян (шляхти)		із духовенства		з купців		з міщан		із різночинців		
	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	
Кам'янецька	118	62,1%	14	7,3%	17	8,9%	35	18,4%	6	3,1%	190
Вінницька	296	89,4%	20	6%	3	0,9%	10	3%	2	0,6%	331
Барська	576	86,7%	56	8,4%	16	2,4%	16	2,4%	-	-	664
Немирівська	191	69,9%	58	21,2%	10	3,6%	11	1,9%	3	1,1%	273
Всього	1181		148		46		72		11		1458

Складено за: 448, с. 689.

Додаток Б. 9

Соціальний склад учнів школи піарів у Дубровиці
(1803–1809 рр.)

1803 р.		1808 р.		1809 р.	
Приналежність до соціального стану	Кількість	Приналежність до соціального стану	Кількість	Приналежність до соціального стану	Кількість
шляхта	120	шляхта	65	шляхта	70
інші	30	міські стани	10	міські стани	10
		сини уніатських священників	6	духовного звання	10
				селян	3
разом	150	разом	71	разом	93

Складено за: 475, с. 287–296.

Додаток Б. 10

Співвідношення кількості учнів із соціальними верствами населення
Правобережної України (1805 р.)

	Шляхта	Міщани, купці, «вільні люди», іноземці	Селяни	Загальні співвідношення
Волинь	38 452	28 503	462 450	529 405
учнів всього	1820	422	96	2338
один учень на:	21	67	4877	226
Поділля	50 638	23 183	480 120	553 941
учнів всього	1495	436	40	1971
один учень на:	33	52	12 003	281
Київщина	43 597	18 317	495 145	557 059
учнів всього	432	118	27	577
один учень на:	100	115	18 338	965

Джерело: 1192, с. 17.

**Список періодичних видань,
які надходили до навчальних закладів Правобережної України
у першій третині XIX ст.**

№ п/п	Назва видання	Видавець	Місце видання	Примітки про видання
1	Dziennik Willeński	Віленський університет	Вільно	випускалося з ініціативи Т. Чацького під редакцією Ф. Снядецького у 1805–1806 рр. та у 1817–1820 рр.; щомісячник
2	Kurjer Litewski	Віленський університет	Вільно	в інформаційному просторі з 1759 р. Від 1815 р. редагувалося і випускалося А. Марцинковським з допомогою Я. Ріхтера
3	Gazeta Literacka	Віленський університет	Вільно	у 1804–1805 рр. видання редагувалося професором Віленського університету Г. Гроддеком
4	Messenger de Wilna		Вільно	
5	Периодическое сочинение об успехах народного просвещения	Головне управління училищ	С.- Петербург	випускалося у 1803-1819 рр.
	Журнал Министерства народного просвещения		С.- Петербург	щомісячник
6	Корифей или ключ литературы	Галінковський	С.- Петербург	
7	Вестник Европы	М. Карамзін	Москва	випускалося у 1802-1830 рр.; двічі на місяць
8	Новости русской литературы	орендатори («содержатели») друкарні Московського університету	Москва	
9	Журнал изящных искусств	В.І. Григорович	С.- Петербург	
10	Журнал Императорского человеколюбивого общества		С.- Петербург	випускалося у 1817-1826 рр.; щомісячник
11	Русский инвалид	П. Пезаровіус	С.- Петербург	газетне видання
12	Улей	В. Анастасевич	С.- Петербург	випускалося у 1811–1812 рр.; журнальне видання

Складено за: 449, с. 678; 450, с. 183; 108, арк. 224 зв.; 106, арк. 48 зв.; 114, арк. 90; 116, арк. 12 зв.; 604, с. 395.

**Приватні пансіони у міських поселеннях Правобережної України
(перша половина XIX ст.)**

Прізвище та ім'я, соціальний стан/ походження засновника	Місце розташування; тип навчального закладу	Дата відкриття; період функціонування	Джерело
Київська губернія			
Іван Борецький, іноземець	м. Київ	1801 р.	573, с. 451.
Кароліна Шугц (Штуц), вдова дрібного чиновника (секретаря)	м. Київ	1803 р.	573, с. 451; 783, с. 114.
Карл Компаньон, відставний французький капітан	м. Київ	1802 р.	573, с. 451, 454.
Граф, іноземець	м. Київ; дівочий пансіон	1822 р.	783, с. 246; 768, с. 75; 759, с. 170.
де Мельян, уроджена баронеса фон-ден-Брінкен	м. Київ; зразковий пансіон для благородних дівць	1841–1846 рр.	234, арк. 53; 10, арк. 16 зв.
	м. Київ; хлоп'ячий пансіон на правах гімназії	1846 р.	10, арк. 16 зв.
	м. Київ; інститут благородних дівць	1846 р.	10, арк. 39 зв.
	м. Київ; училище для бідних дівць графині Левашової	1846 р.	10, арк. 39 зв.
	м. Київ; дівочий пансіон на правах гімназії	1846 р.	10, арк. 39 зв.
	м. Київ; два дівочих пансіони на правах повітових училищ	1846 р.	10, арк. 39 зв.
Янковська, дворянка (дівця)	м. Київ; дівочий пансіон	1848 р.	759, с. 172.
	м. Умань	1801–1803 рр.	783, с. 114.
Іоанна Татц (Thatz), вдова	м. Умань; дівочий пансіон	1811–1812 рр.	573, с. 450–459.
Темері Федір Пилипович французький підданий, який прийняв російське підданство (викладали два іноземці – Іван Дута і Олександр Арнод)	м. Умань; дівочий благородний пансіон	1824 р.	573, с. 450–459; 15, арк. 298 зв.
Дудкевич; з січня 1822 р. переданий французькому уродженцю, колишньому вихованцю Уманського повітового училища Лінсу	м. Умань; дівочий пансіон	1812–20-ті рр. XIX ст.	573, с. 450–459.
Луїс де Петіт (Louis de Petit), француз	м. Звенигородка; дівочий пансіон	1801–1803 рр.– 20-ті рр. XIX ст.	783, с. 114; 573, с. 450–459.
	м-ко Сміла; хлоп'ячий пансіон, підконтрольний Канівському повітовому училищу	20-ті рр. XIX ст.	573, с. 450–459.
Людвіг Вільєтті	м-ко Златопіль; чоловічий пансіон	30-ті рр. XIX ст.	552, с. 151.

пані Перрімонд	м-ко Златопіль; дівочий пансіон	1837 р.	552, с. 151.
Настасія Никифорівна Протокінська, капітанша	м-ко Златопіль; дівочий пансіон	клопотання про дозвіл 1837 р. (чи був відкритий – невідомо)	552, с. 153.
Анна Велькоборська	м-ко Златопіль; дівочий пансіон на правах повітового училища	1850–1856 рр.	552, с. 153.
Олександра Онисимівна Парфінович (Кадушкіна), дочка відставного підпоручика, дружина австрійського підданого	м-ко Златопіль; дівочий пансіон	1859 р.	552, с. 153.
Летц	м. Черкаси; дівочий пансіон	1856 р. (1859 р.?)	474, с. 118; 62, арк. 6.
Волинська губернія			
Руге, пастор	м. Житомир; дівочий пансіон	початок XIX ст.	768, с. 71.
Сабіна де Конті, баронеса	м. Житомир; дівочий пансіон	початок XIX ст.	768, с. 71.
Єлисавета Колпакевич	м. Житомир; дівочий пансіон	30-ті рр. XIX ст.	768, с. 71.
Кароліна Ростоцька	м. Житомир; дівочий пансіон	30-ті рр. XIX ст.	768, с. 71.
Лопатьєва; пізніше вихованка Смольного монастиря Любов Іванівна Соколова	м. Житомир; зразковий дівочий пансіон	функціонував з 1846 р.	768, с. 71; 10, арк. 26.
Елеонора Вілентіївна Жданко, дружина волинського губернського контролера, надвірного радника	м. Житомир; зразковий дівочий пансіон	1849 р.	768, с. 71.
Евеліна Махцевич, вдова надвірного радника	м. Житомир; дівочий пансіон	1859 р.	768, с. 71.
пані Окрашевська	м. Житомир; хлоп'ячий пансіон	1860 р.	506, с. 75.
Валентин Рихлінський	м. Житомир; хлоп'ячий пансіон	1860–1863 рр.	506, с. 80, 88.
Совинська	м-ко Теофіполь; дівочий пансіон	початок XIX ст.	768, с. 71.
Ян Гонзал, вчитель Дубровицької школи піарів і його дружина	м-ко Дубровиця; дівочий пансіон	1809 р.	475, s. 292.
	м. Кременець; п'ять дівочих пансіонів із незначною чисельністю вихованок	початок XIX ст.	1177, s. 399.
	м. Кременець; дівочий пансіон	функціонував до 1832 р.	1193, s. 174.
Вольсей, англієць	м. Бердичів; хлоп'ячий пансіон	20-ті рр. XIX ст.	954, с. 18; 1017, с. 26.
	м. Бердичів; дівочий пансіон	функціонував до 1832 р.	1193, s. 174.
Юзефа Поляновська	м. Луцьк; дівочий інститут (чотирикласна школа)	1794 р.– 20-ті рр. XIX ст.	768, с. 52; 800, с. 313; 836, с. 84–85.
монастир бригідок	м. Луцьк; дівочий пансіон	функціонував у 1811 р.	800, с. 313.
Кароліна де Фрошель Бальог	м. Луцьк; дівочий пансіон	закритий у березні 1836 р.	800, с. 318.

Євгенія Крижанівська, дружина вчителя латинської мови Луцької повітової школи	м. Луцьк; дівочий пансіон	функціонував у 1838 р.	800, с. 318.
Агнешка Орловська (опікувалися сестри милосердя)	м. Луцьк; пансіон для дівчиць з бідних шляхетних родин і сиріт	перша половина XIX ст.	800, с. 318.
	м-ко Межиріч; дівочий пансіон	функціонував до 1832 р.	1193, s. 174.
сенатор Ю.-А. Ілінський спільно із кляштором візиток	м-ко Романів; дівочий пансіон (інститут благородних дівчиць)	функціонував до 1832 р.	318, с. 935; 1193, s. 174.
Пелагея Бачинська, вдова колезького асесора	м. Острог; дівочий пансіон	відкритий 1859 р.	768, с. 71.
Маріанна Бондіні	м-ко Клевань (1837–1838); м. Рівне, (1839–1855); дівочий пансіон	1837–1855 рр.	225, арк. 9; 57, арк. 1.
Подільська губернія			
	м. Кам'янець-Подільський; зразковий пансіон для благородних дівчиць	30-ті – 40-ві рр. XIX ст.	234, арк. 53; 10, арк. 16 зв.
А. Кренгель	м. Кам'янець-Подільський; дівочий пансіон	1839–1840 рр.	1112, с. 39–40.
Кавецька	м. Кам'янець-Подільський, зразковий дівочий пансіон	відкритий 1847 р.	1112, с. 40.
К. Кадеївська	м. Кам'янець-Подільський, дівочий благородний пансіон на правах гімназії	1853 р. (отриманий дозвіл на відкриття)	1112, с. 40.
Казимир та Катерина Гутковські	м. Вінниця; дівочий пансіон	1807 р.– 20-ті рр. XIX ст.	713, с. 59.
Сорс і Кампо, іноземки	м. Вінниця; дівочий пансіон	відкритий у 1811 р.	713, с. 59.
Малгожата Бессон	м. Вінниця; дівочий пансіон	відкритий в середині 20-х рр. XIX ст.	713, с. 59.
М. Я. Богатко, колишній префект Подільської гімназії	м. Вінниця; хлоп'ячий пансіон	відкритий у 1833 р.	713, с. 59.
В. Фельке, вчитель	м. Вінниця; хлоп'ячий пансіон	функціонував в середині 30-тих рр. XIX ст.	713, с. 59.
Іоанна фон Вінддер Жирардот	м. Вінниця; дівочий пансіон	відкритий 1833 р.	713, с. 59.
Луїза Юдицька	м. Вінниця; дівочий пансіон	відкритий 1834 р.	713, с. 59.
Елеонора де Нізет- Мончинська	м. Вінниця; дівочий пансіон	30-ті рр. XIX ст.	713, с. 59.
Грас, дружина вчителя Подільської (Вінницької) гімназії	м. Вінниця; дівочий пансіон	функціонував у 1844 р.	943, с. 94.
Ігнаці Плятер Козловський	м. Вінниця; інститут музичний	1835–1840 рр.	1188, s. 78; 713, с. 59.
Дзенціол, дворянин	м-ко Меджибіж; хлоп'ячий пансіон	1860 р.	777, с. 180.
Іпполіт Дульський	м. Могилів-Подільський; хлоп'ячий пансіон на правах повітового училища	1859 р.	62, арк. 1.
Людвік Скімборович, колезький регістратор	м. Балта; хлоп'ячий пансіон на правах повітового училища	1861 р.	759, с. 172.

**Друкарні у міських поселеннях Правобережної України
(за даними Міністерства народної освіти на 1803 р.)**

№	Місцезнаходження	Дата відкриття	Засновник	Хто утримував	Мова друкованої продукції / асортимент
Волинська губернія					
1	м. Луцьк	1787 р.	монахи-домініканці з дозволу єпископа Турського і за привілеєм польського короля Станіслава Августа	домініканський кляштор	латинь, французька, польська, російська
2	м. Дубно	1802 р.	князь Михайло Любомирський за привілеєм короля Станіслава Августа	дубенський міщанин- єврей Якубович	єврейська (іврит)
3	м. Житомир		при губернському правлінні з дозволу правлячого Сенату	губернське правління	російська, польська; канцелярське листування
4	м. Житомир	1783	Головний Житомирський суд, 2-й департамент	секретар суду Рожанський	польська
4	м. Житомир	1803	новоград-волинський міщанин єврей Гершко Шимонович за дозволом губернського правління	єврей Шимонович	єврейська (іврит)
6	м. Острог	1792	острозькі міщани євреї Шмуль Беркович і Арон Іосивич з дозволу власника міста референдаря Малаховського	євреї Беркович і Іцькович	єврейська (іврит)
7	м-ко Корець	1790	єврей Шмуль Беркович з дозволу власника містечка	єврей Обром Іцькович	єврейська (іврит)
8	м-ко Славута	1790	Мошко Пінсахович з дозволу власника містечка кн. Сангушка	єврей Пінсахович	єврейська (іврит)
9	м-ко Полонне	1788	острозький єврей Шмуль Беркович з дозволу власника містечка	єврей Іось Гершкович	єврейська (іврит)
10	м-ко Бердичів	1758	монахи кармеліти босі за привілеєм польського короля Августа III	монахи кармеліти босі	російська, німецька, польська, латинь, французька; навчальна література й господарські календарі
11	м-ко Почаїв		на основі привілею 1732 р. від польського короля Августа II	монахи базиліани	польська, церковно-слов'янська, латинь
Київська губернія					
12	м. Київ	1800	з ініціативи губернського правління	губернське правління	російська, польська; канцелярське листування
13	м. Махнівка	1793	заснована до 1793 р. власником міста графом П. Потоцьким. Після конфіскації його майна віддана по контракту на утримання купцю Селезньову	московський купець Селезньов	російська, польська, німецька
Подільська губернія					
14	м. Кам'янець-Подільський	1798	з ініціативи губернського правління	губернське правління	російська, польська; канцелярське листування
15	м-ко Миньківці	1792; 1798–1802 р. не функціонувала; відновила роботу 1802 р.	власник містечка майор Мархоцький	майор Мархоцький	польська

16	м-ко Миньківці	1792; 1798– 1802 рр. не функціонувала; відновила роботу 1802 р.	власник містечка майор Мархоцький	єврейка Естера Мошкова	єврейська (іврит)
17	м-ко Миньківці	1802	житель містечка Миньківці єврей Мордко Шенвахович з дозволу поміщика на основі іменного указу від 9 лютого 1802р.	єврей Шенвахович	єврейська (іврит)
18	м-ко Межирів	1787	межирівський єврей Михель Дувидович з дозволу поміщика Орловського	єврей Дувидович	єврейська (іврит)
19	м-ко Межирів	1787; 1800–1801 рр. не функціонувала; принила роботу 1803 р.	межирівський єврей Каскель Шейвахович з дозволу поміщика Орловського	єврей Шейвахович	єврейська (іврит)
20	м-ко Янів	1801; з 1803 р. не функціонувала	єврей Хайм Гершкович	єврей Хайм Гершкович	єврейська (іврит)

Складено за: 450, с. 337–350; 449, с. 457.

**Єврейські друкарні Волинської губернії
кінця XVIII – першої третини XIX ст.
(за діловодною документацією Віленського університету 1824 р.)**

№ п/п	Місце розташування	Дата заснування/функціонування	Власник/Орендар	Примітки
1	м-ко Славута	з 1790 р.	Мовша Пейсахович (до 1815 р.) Мошко Шапіро (1816), Шмоль Шапіро (1824)	
2	м. Острог	з 1792 р.	Арон Кморфайн (1824)	у 1815–1824 рр. одночасно функціонувало не більше двох друкарень
3	м. Острог	1816	Файвель Ейхнберг	
4	м. Острог	1816	Ківав Вантроб	
5	м. Острог	1823	Файзель Лізенберг, Вольф Кларфайн	
6	м-ко Корець	1816	Зосель Заневський	
7	м. Дубно	1820		
8	м-ко Судилків	1814	Шадфіс; Іцко Гісер, Лерц Етліц (1815)	
9	м-ко Берестечко			згоріла у 1821 р.
10	м. Бердичів	до 1821 р. існувало дві		від 1821 р. вже не функціонували
11	м-ко Порицьк			припинила функціонування у 1820 р.

Складено за: 111, арк. 1–13, 33.

**Мережа гімназій у міських поселеннях
Правобережної України у другій третині XIX ст.**

Губернії	Назва навчального закладу / місце розташування	Рік відкриття / переміщень
Київська	Перша Київська (м. Київ)	1811 р.
	Друга Київська (м. Київ)	1836 р.
	Білоцерківська (м-ко Біла Церква)	переміщена з Вінниці у 1847 р.
Волинська	Волинська губернська (м. Житомир)	1832 р.
	Луцька (Клеванська, Рівненська) (м. Луцьк, м-ко Клевань, м. Рівне)	1832–1834 рр. (Луцьк); 1834–1839 рр. (Клевань); з 1839 р. – у Рівному
Подільська	Подільська губернська (м. Кам'янець-Подільський)	1832 р.
	Вінницька (м. Вінниця)	1833–1847 рр.
	Немирівська (м-ко Немирів)	відкрита 1838 р. на базі Немирівського повітового дворянського училища

Складено за: 1196, s. 375–380.

**Мережа повітових дворянських училищ у міських поселеннях
Правобережної України у другій третині XIX ст.**

Губернії	Назва навчального закладу/ місце розташування	Період функціонування/дата проектування
Київська	Києво-Подільське (м. Київ)	друга третина XIX ст.
	Києво-Печерське (м. Київ)	у 1842 р. ще існувало
	Махнівське	30-і рр. (у 1859 р. вже не існувало)
	Радомишльське	
	Канівське	1836–1847 рр. (мало закритися у 1842 р.)
	Уманське*	не функціонувало
	Златопільське	у 1843 р. функціонувало ще як міське повітове училище, у 1859 р. вже як дворянське повітове училище
Волинська	Новоград-Волинське	1836 р.– 50-ті рр. XIX ст. (у 1856 р. перебувало в Полонному).
	Луцьке	переміщене з м-ка Клеваня у 1834 р.
	Теопільське	
	Острозьке	
	Володимирське*	не функціонувало
	Ковельське*	не функціонувало
	Дубенське*	не функціонувало
Подільська	Немирівське	1833–1838 рр.
	Меджибізьке	1836–1842 рр.
	Балтське*	не функціонувало
	Могилівське*	не функціонувало
	Чорноострівське	у 1842 р. переміщене з Меджибожа

* позначені ті, відкриття яких лише проектувалося.

Складено за: 311, с. 260–263; 52, арк. 3–6; 55, арк. 39; 58, арк. 30 зв. 43, 44 зв., 45, 47 зв., 48, 51, 72; 244, арк. 12; 234, арк. 57.

Додаток Б. 17

**Кількість учнів гімназій і повітових дворянських училищ
та їх соціальний склад (1852 р.)**

Навчальний заклад	Кількість учнів дворянського походження	Кількість учнів недворянського походження	Кількість учнів-євреїв	Всього
Гімназії				
Київська друга	480	91		571
Білоцерківська	168	10		178
Житомирська	461	54	20	535
Рівненська	282	16	16	314
Кам'янець-Подільська	354	22	22	398
Немирівська	297	26	26	349
Повітові дворянські училища				
Новоград-Волинське	93	20		113
Луцьке	85	14		99
Острозьке	80	11		91
Теофіпольське	58	16	1	75
Чорноострівське	151	13		164
Києво-Печерське	49	12		61
Києво-Подільське	88	24		112
Радомишльське	48	2		50
Златопільське	127	17		144

Складено за: 52, арк. 6–7.

Додаток Б. 18

**Склад учнів Рівненської гімназії за соціальним походженням
(1833–1852 рр.)**

Навчальні роки	Загальне число учнів	з родин дворян і чиновників	з родин духовного стану	з інших станів
1833/34	212	195	12	5
1835/36	435	400	6	19
1839/40	475	444	4	27
1841/42	380	337	5	38
1845/46	387	323	7	57
1849/50	347	277	-	70
1854/55	329	307	1	21
1858/59	359	310	4	45
1862/63	441	348	8	85

Джерело: 371, с. 120–121.

Додаток Б. 19

**Склад учнів Рівненської гімназії за віровизнанням
і дані про кількість тих, хто закінчив повний курс навчання
(1852–1863 рр.)**

Навчальний рік	Загальна кількість учнів	з них православних	з них католиків	з них лютеран	з них євреїв	Закінчили навчання
1852/53	350	47	294	3	6	8
1853/54	348	39	293	8	8	6
1854/55	329	51	262	8	8	14
1855/56	307	50	253	2	2	15
1856/57	312	35	270	6	1	15
1857/58	347	57	282	5	3	8
1858/59	359	68	283	3	5	7
1859/60	341	87	240	6	8	13
1860/61	340	77	252	2	9	13
1861/62	412	92	305	3	12	17
1862/63	441	113	311	1	16	5

Джерело: 371, с. 121.

**Мережа контактів гімназій Рівного
з метою замовлення книжкової продукції
(1837 р. – початок ХХ ст.)**

Замовник книжок	Відправник книжок	Місцезнаходження відправника	Дата контактів	Джерело інформації
Рівненська гімназія (Клеванський період)	книжковий магазин Харківського університету	м. Харків	1837	249, арк. 3.
Рівненська гімназія (Клеванський період)	друкарня університету св. Володимира	м. Київ	1838	231, арк. 1.
Рівненська гімназія (Клеванський період)	Август Семен, власник друкарні і французької книжкової крамниці, видавець «Живописного обозрения»	м. Москва	1838	231, арк. 2.
Рівненська гімназія (Клеванський період)	книжковий магазин С. І. Літова	м. Київ	1838	230, арк. 3.
Рівненська гімназія	книжковий магазин І. І. Глазунова, комісонера департаменту Міністерства народної освіти	м. С.-Петербург	1839	230, арк. 29.
Рівненська гімназія	книжковий магазин департаменту Міністерства народної освіти	м. С.-Петербург	1839	230, арк. 50.
Рівненська гімназія	книжкова крамниця Московського університету	м. Москва	1839	230, арк. 44.
Рівненська гімназія	книготорговець Бріфер	м. С.-Петербург	1839	232, арк. 9.
Рівненська гімназія	книготорговець О. Смірдін	м. С.-Петербург	1839	232, арк. 52.
Рівненська гімназія	книжковий магазин департаменту Міністерства народної освіти	м. С.-Петербург	1851	239, арк. 1.
Рівненська гімназія	книготорговець В. Топоров	м. Одеса	1851	239, арк. 5.
Рівненська гімназія	книжковий магазин університету св. Володимира і друкарня університету Й. Завадського	м. Київ	1851	239, арк. 6.
Рівненська гімназія	книговидавець Н. Кіммель	м. Рига	1851	240, арк. 13.
Рівненська гімназія	друкар Ромм, комісонер Віленського навчального округу	м. Вільно	1860	241, арк. 14, 38–39.
Рівненська гімназія	Тимчасова комісія для розгляду древніх актів	м. Київ	1860	241, арк. 33.
Рівненська гімназія	книжковий магазин І. Глазунова	м. С.-Петербург	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	книжковий магазин департаменту Міністерства народної освіти	м. С.-Петербург	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	книготорговець С. Літов	м. Київ	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	книготорговець Гусаровський	м. Київ	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	книготорговець Гебетгнер	?	1860	241, арк. 38–39.

Рівненська гімназія	книжкова крамниця Києво-Печерської Лаври	м. Київ	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	директор Рішельєвського ліцею	м. Одеса	1860	241, арк. 38–39.
Рівненська гімназія	Я. Ісаков, комісіонер навчальних закладів Відомства імператриці Марії	м. С.-Петербург	1863	240, арк. 20.
Рівненська гімназія	ризький книговидавець Н. Кіммель, магазин іноземних книг	м. Київ	1863	239, арк. 13.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин І. Глазунова	м. С.-Петербург	1872	193, арк. 13.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин Августа Дейбнера (колишній Гесселя)	м. С.-Петербург	1876	195, арк. 4.
Рівненське реальне училище	російська книжкова торгівля комісіонера Господарського управління при Синоді Віленського навчального округу	м. Вільно	1876	195, арк. 16.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин І. Глазунова	м. Москва	1886	197, арк. 2.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин Карла Ріккера, комісіонера Імператорської публічної бібліотеки	м. С.-Петербург	1886	197, арк. 13.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин М. Оглобліна	м. Київ	1886	197, арк. 3.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин М. Оглобліна (колишній книжковий магазин С. Літова)	м. Київ	1896	202, арк. 29.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин К. Шепе	м. Київ	1897	202, арк. 56.
Рівненське реальне училище	книжковий і музичний магазин Л. Ідзіковського, комісіонера Імператорського Російського музичного товариства	м. Київ	1897	202, арк. 60.
Рівненське реальне училище	головна контора видавництва П. Соїкіна	м. С.-Петербург	1902	203, арк. 34.
Рівненська жіноча гімназія	книготорговець Арон Мочар	?	1902	257, арк. 52.
Рівненська жіноча гімназія	книжковий магазин М. Оглобліна	м. Київ	1902 р.	257, арк. 54.
Рівненська жіноча гімназія	книжковий магазин Гросман і Кнебель	м. Москва	1902	257, арк. 68.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин М. Оглобліна	м. Київ	1903	204, арк. 71.
Рівненське реальне училище	магазин К. Шепе	м. Київ	1903	204, арк. 93.
Рівненське реальне училище	типо-літографічний заклад С. Кульженка	м. Київ	1903	204, арк. 97.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин М. П. Карбаснікова, комісіонера друкарні Імператорської Академії наук	м. С.-Петербург	1903	204, арк. 100.

Рівненська жіноча гімназія	бюро «Натураліст»	м. Київ	1909	258, арк. 65.
Рівненська жіноча гімназія	Берлінський художній магазин Ю. Брокмана		1909	258, арк. 80.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин т-ва «М. П. Карбасников»	м. С.-Петербург	1914	257, арк. 8, 12.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин «Новое время»	м. Харків	1914	257, арк. 11.
Рівненське реальне училище	музичний магазин І. Уїдржишека	м. Київ	1914	257, арк. 36.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин і палітурний заклад «Н. Киммель в Риге»	м. Рига	1914	257, арк. 38 зв.
Рівненське реальне училище	торговий дім «Я. Башмаков и К» (книжковий склад і видавництво)	м. С.-Петербург	1914	257, арк. 71.
Рівненська жіноча гімназія	книжковий магазин М. Карбаснікова	м. С.-Петербург	1909	258, арк. 3.

Додаток Б. 21

**Мережа контактів гімназій Рівного
з метою придбання періодичних видань та додатків до них
(1834 р.– початок ХХ ст.)**

Замовник періодики	Відправник періодики	Місцезнаходження відправника	Репертуар замовленої періодики	Дата контактів	Джерело інформації
Рівненська гімназія (Клеванський період)	Куппер, видавець	м. Ревель	«Учебно-математический журнал»	1834	221, арк. 1.
Рівненська гімназія (Клеванський період)	газетна експедиція Московського поштамту	м. Москва	газети і журнали (які – не вказано)	1834	221, арк. 1.
Рівненська гімназія (Клеванський період)	книготорговець Літов	м. Київ	альманах «Утренняя звезда» Владіславлева	1839	232, арк. 26.
Рівненська гімназія	редакція «Журнала Министерства Народного просвещения»	м. С.-Петербург	«Журнал Министерства народного просвещения»	1860	241, арк. 3.
Рівненська гімназія	газетна експедиція С.-Петербурзького поштамту	м. С.-Петербург	«Историческая библиотека»	1860	241, арк. 21.
Рівненська гімназія	редакція журналу «Воспитание»	м. С.-Петербург	журнал «Воспитание»	1863	240, арк. 16.
Рівненська гімназія	газетна експедиція С.-Петербурзького поштамту	м. С.-Петербург	Сенатские Ведомости» без додатків; «Отечественные записки» з додатком; «Учитель» без додатку; «Вокруг света» з додатком; «Христианское чтение» з додатком	1864	240, арк. 37.
Рівненська гімназія	редакція журналу «Православный собеседник»	м. Казань	журнал «Православный собеседник»	1864	240, арк. 38.
Рівненська гімназія	редакція журналу «Вера и разум»	м. Харків	журнал «Вера и разум»	1866	197, арк. 21.
Рівненська гімназія	редакція газети «Киевлянин»	м. Київ	газета «Киевлянин»	1875	194, арк. 1.
Рівненське реальне училище	редакція «Санкт-Петербургских новостей»	м. С.-Петербург	«Санкт-Петербургские новости»	1875	194, арк. 2.
Рівненське реальне училище	редакція «Журнала Министерства народного образования»	м. С.-Петербург	«Журнал Министерства народного образования»	1875	194, арк. 2 зв.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Христианское чтение» (при	м. С.-Петербург	журнал «Христианское чтение»	1875	194, арк. 3.

	С.-Петербурзькій духовній академії)				
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Всемирный путешественник» (друкарня товариства «Общественная польза»)	м. С.-Петербург	журнал «Всемирный путешественник»	1875	194, арк. 3 зв.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Древняя и новая Россия» (при хромолітографії і друкарні видавця В. І. Граціанського)	м. С.-Петербург	журнал «Древняя и новая Россия»	1875	194, арк. 4.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Русская старина»	м. С.-Петербург	журнал «Русская старина»	1875	194, арк. 4 зв.
Рівненське реальне училище	редакція «Записок Русского технического общества»	м. С.-Петербург	«Записки Русского технического общества»	1875	194, арк. 5.
Рівненське реальне училище	редакція «Химического журнала» (при імператорському С.-Петербурзьком університеті)	м. С.-Петербург	«Химический журнал»	1875	194, арк. 5 зв.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Знание»	м. С.-Петербург	журнал «Знание»	1875	194, арк. 6.
Рівненське реальне училище	редакція «Сборника государственных знаний» (через книжковий магазин І. Глазунова)	м. С.-Петербург	«Сборник государственных знаний»	1875	194, арк. 6 зв.
Рівненське реальне училище	канцелярія попечителя Київського навчального округу	м. Київ	«Циркуляр попечителя Киевского учебного округа»	1875	194, арк. 7.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин І. Глазунова	м. С.-Петербург	«Указатель по делам печати»	1875	194, арк. 6 зв.
Рівненське реальне училище	книжковий магазин редакції «Киевского народного календаря»	м. Київ	календарі для учнів	1876	195, арк. 22.
Рівненське реальне училище	редакція «Церковного вестника»(при С.-Петербурзькій духовній академії)	м. С.-Петербург	журнал «Церковный вестник»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Русская старина»	м. С.-Петербург	журнал «Русская старина»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Исторический вестник» О. Суворіна	м. С.-Петербург	журнал «Исторический вестник»	1886	197, арк. 21.

Рівненське реальне училище	редакція журналу «Филологические записки»	м. Воронеж	журнал «Филологические записки»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Филологический вестник»	м. Варшава	журнал «Филологический вестник»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Детский отдых»	м. Москва	журнал «Детский отдых»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Русский вестник»	м. Москва	журнал «Русский вестник»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція «Журнала физико-химического общества»	м. С.-Петербург	«Журнал физико-химического общества»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Иллюстрированный технический обзор»	м. С.-Петербург	журнал «Иллюстрированный технический обзор»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція «Журнала элементарной математики»	м. Київ	«Журнал элементарной математики»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Вестник изящных искусств» із газетою «Художественные новости» при Імператорській художній академії	м. С.-Петербург	«Вестник изящных искусств» із газетою «Художественные новости»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція газети «Киевлянин»	м. Київ	газета «Киевлянин»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Гражданин»	м. С.-Петербург	журнал «Гражданин»	1886	197, арк. 21.
Рівненське реальне училище	редакція і контора журналу «Восход» і «Книжки Восхода»	м. С.-Петербург	журнал «Восход» і «Книжки Восхода»	1902	203, арк. 12.
Рівненське реальне училище	головна контора видавництва П. Сойкіна	м. С.-Петербург	журнали «Научное обозрение», «Природа и люди» з додатками; «Русский паломник», «Сельский хозяин»; «Всеобщий календарь»	1902	203, арк. 34.
Рівненське реальне училище	магазин «Нотно-книжное дело»	м. С.-Петербург	журнал «Вестник школы»	1914	182, арк. 18.
Рівненське реальне училище	редакція журналу «Читальня народной школы»	м. С.-Петербург	журнал «Читальня народной школы»	1914	182, арк. 40.

**Мережа казенних єврейських училищ і традиційних єврейських шкіл
(1857 р.)**

Назва навчального закладу	Київська губернія	Волинська губернія	Подільська губернія
казенні єврейські училища 2 розряду	1	1	не вказано
казенні єврейські училища 1 розряду	8	9	не вказано
єшиботи (єшиви)	1		не вказано
клаузи	2		не вказано
бет-мідраші	103	237	153
талмуд-тори	1	1	1
хадаріми 2 розряду (хедери)	68	160	
хадаріми 1 розряду (хедери)	155	57	180
пансіони і школи для дівчат	10		

Складено за: 55, арк. 39, 163, 362.

**Мережа казенних єврейських училищ і кількість їхніх учнів
у Волинській й Подільській губерніях
(1859 р.)**

Губернія	Казенні єврейські училища 2 розряду (на правах повітових училищ)	Число учнів	Казенні єврейські училища 1 розряду (на правах парафіяльних училищ)	Число учнів
Волинська	Старокостянтинівське	16	Рівненське	12
			Житомирське	7
			Корецьке	13
			Луцьке	13
			Володимирське	15
			Острозьке	21
			Дубенське	23
			Старокостянтинівське	11
			Кременецьке	15
Подільська	Кам'янець-Подільське	22	Кам'янець-Подільське	25
	Вінницьке	20	Вінницьке	29
			Проскурівське	35
			Летичівське	20
			Брацлавське	12
			Ольгопільське	23
			Балтське	22
			Могилівське	31
Всього		58		327

Складено за: 58, арк. 26–47 зв.

**Кількість учнів-євреїв в гімназіях та повітових дворянських училищах
Київського навчального округу (1859 р.)**

№ п/п	Навчальний заклад	Чисельність учнів	Число учнів- євреїв
Волинська губернія			
1	Волинська губернська гімназія (м. Житомир)	561	6
2	Рівненська гімназія	318	5
3	Новоград-Волинське повітове дворянське училище	71	-
4	Луцьке повітове дворянське училище	69	-
5	Острозьке повітове дворянське училище	61	-
6	Теофіпольське повітове дворянське училище	52	-
Подільська губернія			
7	Подільська губернська гімназія (м. Кам'янець-Подільський)	463	2
8	Немирівська гімназія	559	1
9	Чорнострівське повітове дворянське училище	195	-
Київська губернія			
10	Друга Київська гімназія	505	-
11	Білоцерківська гімназія	247	1
12	Радомишльське повітове дворянське училище	58	1
13	Златопільське повітове дворянське училище	138	5
	Всього	3297	21

Складено за: 58, арк. 26–47 зв.

Додаток Б. 25

**Кількість та соціальний склад учениць пансіону М. Бондіні
(1837–1851 рр.)**

Соціальне походження	1837 р.	1841 р.	1844 р.	1849 р.	1851 р.
Із дворян	12	-	37	14	26 (разом із дівчатами з родин чиновників)
Із духовенства	1	-	1	2	2
Із купців	-	-	-	3	5 (разом із дівчатами з родин різних податних станів)
Із військових	-	-	2	2	-
Із учительських родин	-	-	-	3	-
Із вільновідпущених (селяни)	-	-	1	-	-
Із іноземців	-	-	5	3	-
Не вказане походження		29		8	-
Разом	13	29	46	34	33

Складено за: 225, арк. 126 зв.–129, 239, 251.

Додаток Б. 26

**Релігійна приналежність учениць пансіону М. Бондіні
(1844–1851 рр.)**

Релігійна приналежність	1844 р.	1849 р.	1851 р.
Православні	6	4	13
Католики	39	30	19
Лютерани	1	-	-
Юдеї	-	-	1
Всього	46	34	33

Складено за: 233, арк. 126 зв.–129, 239, 251.

**Ступінь грамотності міського населення
Правобережної України
за матеріалами першого всезагального перепису населення
Російської імперії 1897 р. (у відсотках)**

Губернії	Загалом по губерніях			У містах		
	чол.	жін.	сумарний показник	чол.	жін.	сумарний показник
Київська	27,56%	8,88%	18,72%	55,71%	34,98%	54,3%
Волинська	24,39%	9,84%	17,11%	50,22%	30,82%	40,5%
Подільська	-	-	15,5%	-	-	33,8%
Всього			17,11%			42,86%

Складено за: 428, с. XIII; 429, с. VIII; 430, с. IX.

Додаток Б. 28

**Розподіл населення міст Волинської губернії за групами занять,
яке за переписом 1897 р.
можна віднести до міської інтелігенції***

Міста	Усього міського населення	Чисельність міської інтелігенції за заняттями										Загальна чисельність осіб	Відсоток від загальної чисельності
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Житомир	65 895	149	125	96	97	17	58	758	89	305	53	2636	3,9%
Володимир-Волинський	9883	104	15	5	26	4	10	65	3	36	-	268	2,7%
Дубно	14 257	117	12	11	33	4	13	103	8	51	1	353	2,5%
Заславль	12 611	95	14	7	9	15	15	88	16	38	-	297	2,4%
Ковель	17 627	114	15	8	12	2	9	104	8	53	1	326	1,8%
Кременець	17 704	111	24	15	34	2	18	176	22	57	1	460	2,6%
Луцьк	15 804	161	17	34	12	3	21	138	9	60	-	455	2,9%
Новоград-Волинський	16 904	102	28	8	8	1	24	105	6	44	1	327	1,9%
Овруч	7393	81	10	7	8	2	1	41	2	26	-	178	2,4%
Острог	14 749	104	12	3	14	3	18	165	6	81	1	407	2,7%
Рівне	24 573	131	34	9	10	5	30	193	20	88	1	521	2,1%
Старокостянтинів	16 377	113	12	14	13	1	22	133	5	48	3	364	2,2%
Разом	233 777	1382	318	217	276	59	1229	2069	194	887	62	6594	2,4%

* обрахунки включають обидві статі без членів сімейств

** Професійні заняття осіб, яких можна віднести до міської інтелігенції, згідно номенклатури перепису 1897 р., включені до таких груп занять: V. Державна служба; VI. Інші галузі праці. Див.: 403, с. 258–292.

*** відповідність професійних занять нумерації у додатку Б. 28:

1. адміністрація, суд і поліція.
2. громадська і станова служба.
3. приватна юридична діяльність.
4. служителі культу православного сповідання.
5. служителі культу інших християнських сповідань.
6. служителі культу нехристиянських сповідань.
7. навчально-виховна діяльність.
8. наука, література і мистецтво.
9. лікарська і санітарна діяльність.
10. служба при добродійних організаціях.

Складено за: 428, с. 156–163.

Додаток Б. 29

**Розподіл населення міст Київської губернії за групами занять,
яке за переписом 1897 р.
можна віднести до міської інтелігенції***

Міста	Усього міського населення	Чисельність міської інтелігенції за заняттями											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Загальна чисельність	Відсоток від загальної чисельності
Київ	247 723	2460	214	333	3061	17	29	2844	619	2021	109	11 707	4,7%
Бердичів	63 351	305	64	13	20	7	106	468	24	145	5	1157	1,8%
Васильків	13 132	90	13	4	13	-	14	63	2	25	1	225	1,7%
Звенигородка	16 923	157	23	8	13	2	8	87	-	31	-	329	1,9%
Канів	8855	71	17	2	13	2	4	28	-	20	-	157	1,7%
Липовець	8658	89	10	5	10	1	10	49	1	23	-	198	2,3
Радомишль	10 909	104	15	7	7	-	24	115	1	33	1	307	2,8%
Сквира	17 958	117	22	4	8	1	12	93	2	39	2	300	1,7%
Тараща	11 259	92	15	5	6	1	8	40	2	28	-	198	1,7%
Умань	31 016	215	27	34	13	1	36	223	11	102	-	662	2,1%
Черкаси	29 600	163	20	12	9	4	9	160	4	67	4	446	1,6%
Чигирин	9872	97	18	3	237	-	3	39	1	17	-	415	4,2%
Разом	468 256	3960	458	430	3410	36	263	4209	667	2551	122	16 701	2,5%

* обрахунки включають обидві статі без членів сімейств

** Професійні заняття осіб, яких можна віднести до міської інтелігенції, згідно номенклатури перепису 1897 р., включені до таких груп занять: V. Державна служба; VI. Інші галузі праці. Див.: 403, с. 258–292.

*** відповідність професійних занять нумерації у Додатку Б. 29:

1. адміністрація, суд і поліція.
2. громадська і станова служба.
3. приватна юридична діяльність.
4. служителі культу православного сповідання.
5. служителі культу інших християнських сповідань.
6. служителі культу нехристиянських сповідань.
7. навчально-виховна діяльність.
8. наука, література і мистецтво.
9. лікарська і санітарна діяльність.
10. служба при добродійних організаціях.

Складено за: 429, с. 170–177.

**Розподіл населення міст Подільської губернії за групами занять,
яке за переписом 1897 р.
можна віднести до міської інтелігенції***

Міста	Усього міського населення	Чисельність міської інтелігенції за заняттями											
		1	2	3	5	6	7	9	10	11	12	Загальна чисельність	Відсоток від загальної чисельності
Кам'янець-Поділький	35914	780	107	51	97	16	20	407	70	237	23	1808	5%
Балта	23 363	140	27	7	47	1	21	105	12	69	3	432	1,8%
Брацлав	7863	89	20	8	11	3	5	33	1	9	-	179	2,3%
Вінниця	30 563	193	30	18	26	5	21	171	35	108	7	614	2%
Гайсин	9374	102	12	6	10	-	6	41	-	21	-	198	2,1%
Летичів	7248	90	25	4	7	4	10	48	6	21	-	215	2,9%
Літин	9420	80	17	6	8	3	5	41	1	16	-		
Сальниця	3699	6	5	-	5	-	3	7	-	2	-	28	0,75%
Хмільник	11 657	33	11	3	10	2	11	31	-	16	-	-	-
Могилів-Подільський	22 315	137	24	9	16	4	20	173	22	81	-	486	2,2%
Бар	9982	41	14	5	109	2	12	65	-	16	-	264	2,6%
Ольгопіль	8134	77	23	4	12	-	4	26	-	14	-	160	1,9%
Проскурів	22 859	121	21	8	7	2	22	151	5	62	1	400	1,7%
Нова Ушиця	6371	74	20	4	6	2	10	34	-	19	-	169	2,6%
Стара Ушиця	4176	7	1	-	3	2	2	13	-	8	-	36	0,9%
Вербовець	2311	4	1	-	2	2	-	12	-	1	-	22	0,9%
Ямпіль	6605	59	12	3	8	2	4	36	-	18	-	142	2,1%
Разом	191 291	2033	370	136	384	32	176	987	82	718	34	5153	2,4%

* обрахунки включають обидві статі без членів сімейств

** Професійні заняття осіб, яких можна віднести до міської інтелігенції, згідно номенклатури перепису 1897 р., включені до таких груп занять: V. Державна служба; VI. Інші галузі праці. Див.: 403, с. 258–292.

*** відповідність професійних занять нумерації у Додатку Б. 30:

1. адміністрація, суд і поліція.
2. громадська і станова служба.
3. приватна юридична діяльність.
4. служителі культу православного сповідання.
5. служителі культу інших християнських сповідань.
6. служителі культу нехристиянських сповідань.
7. навчально-виховна діяльність.
8. наука, література і мистецтво.
9. лікарська і санітарна діяльність.
10. служба при добродійних організаціях.

Складено за: 430, с.166–173.

Додаток Б. 31

**Бібліотеки та читальні у міських поселеннях Правобережної України*
1904 р.**

Адміністративний статус поселення	Назва міського поселення	Бібліотеки	Читальні	Бібліотеки-читальні
Подільська губернія				
губернське місто	Кам'янець-Подільський	-	2	-
повітове місто	Балта	1	-	-
повітове місто	Брацлав	-	-	1
повітове місто	Вінниця	5	2	-
повітове місто	Гайсин	2	-	-
повітове місто	Летичів	1	1	-
повітове місто	Літин	1	1	-
повітове місто	Могилів-Подільський	-	-	1
повітове місто	Нова Ушиця	-	3	-
повітове місто	Ольгопіль	-	-	-
повітове місто	Проскурів	1	1	-
повітове місто	Ямпіль	-	1	-
заштатне місто	Бар	1	-	-
заштатне місто	Вербовець	-	-	-
заштатне місто	Жмеринка	1	-	-
заштатне місто	Сальниця	-	1	-
заштатне місто	Стара Ушиця	-	-	-
заштатне місто	Хмільник	-	1	-
містечко	Дунаївці	-	1	1
містечко	Тульчин	-	1	1
обраховано окремо по кожній групі		13	15	4
Загальна кількість по губернії		32		
Волинська губернія				
губернське місто	Житомир	3	3	-
повітове місто	Володимир-Волинський	-	1	-
повітове місто	Дубно	2	5	-
повітове місто	Заслав	1	1	-
повітове місто	Ковель	-	-	-
повітове місто	Кременець	3	1	-
повітове місто	Луцьк	3	1	-
повітове місто	Новоград-Волинський	2	-	-
повітове місто	Овруч	1	1	-
повітове місто	Острог	1	1	-
повітове місто	Рівне	1	1	-
повітове місто	Старокостянтинів	2	1	-
містечко	Полонне	1	1	-
обраховано окремо по кожній групі		20	17	
Загальна кількість по губернії		37		

Київська губернія				
губернське місто	Київ	7	9	-
повітове місто	Бердичів	1	1	-
повітове місто	Васильків	1	1	-
повітове місто	Звенигородка	2	1	-
повітове місто	Канів	1	1	-
повітове місто	Липовець	3	-	-
повітове місто	Радомишль	2	1	-
повітове місто	Сквира	1	1	-
повітове місто	Тараща	3	2	-
повітове місто	Умань	-	1	-
повітове місто	Черкаси	1	-	1
повітове місто	Чигирин	1	1	-
містечко	Богуслав	1	-	-
містечко	Біла Церква	6	1	-
містечко	Городище	1	1	-
містечко	Іллінці (Ільїнці)	1	1	-
містечко	Козятин	2	-	-
містечко	Монастирище	1	1	-
містечко	Ржищів	-	-	1
містечко	Сміла	1	-	-
містечко	Тальне	-	-	2
містечко	Чорнобиль	1	1	-
містечко	Шпола	1	-	1
обраховано окремо по кожній групі		38	24	5
Загальна кількість по губернії		67		

* указані міські поселення з чисельністю більше 10 тис. мешканців

Джерело: 580, с. 0125.

**Друкарні, літографії і фотографії у міських поселеннях
Правобережної України*
1904 р.**

Адміністративний статус поселення	Назва міського поселення	Друкарні	Літографії	Друкарні-літографії	Фотографії
Подільська губернія					
губернське місто	Кам'янець-Подільський	6	1	-	7
повітове місто	Балта	4	-	-	2
повітове місто	Брацлав	1	-	-	1
повітове місто	Вінниця	4	-	-	7
повітове місто	Гайсин	2	-	-	2
повітове місто	Летичів	2	-	-	2
повітове місто	Літин	1	-	-	1
повітове місто	Могилів-Подільський	4	-	-	3
повітове місто	Нова Ушиця	1	-	-	3
повітове місто	Ольгопіль	1	-	-	-
повітове місто	Проскурів	4	1	-	4
повітове місто	Ямпіль	1	-	-	1
заштатне місто	Бар	1	-	-	1
заштатне місто	Вербовець	не вказані дані			
заштатне місто	Жмеринка	1	-	-	3
заштатне місто	Сальниця	не вказані дані			
заштатне місто	Стара Ушиця	не вказані дані			
заштатне місто	Хмільник	1	-	-	1
заштатне місто	Бершадь	-	-	-	2
заштатне місто	Дунаївці	1	-	-	2
містечко	Тульчин	2	-	-	2
Разом		37	2		44
Волинська губернія					
губернське місто	Житомир	10	1	-	10
повітове місто	Володимир-Волинський	2	1	-	2
повітове місто	Дубно	2	-	-	3
повітове місто	Заславль	2	-	-	2
повітове місто	Ковель	2	-	-	3
повітове місто	Кременець	2	-	-	3
повітове місто	Луцьк	3	-	-	3
повітове місто	Новоград-Волинський	2	-	-	2
повітове місто	Овруч	1	-	-	-
повітове місто	Острог	1	1	-	4
повітове місто	Рівне	3	-	-	3
повітове місто	Старокостянтинів	3	-	-	1
містечко	Полонне	1	-	-	-
Разом		34	3		33
Київська губернія					
губернське місто	Київ	18	4	23	34
повітове місто	Бердичів	7	5	-	5

повітове місто	Васильків	2	-	-	1
повітове місто	Звенигородка	2	-	-	1
повітове місто	Канів	3	-	-	2
повітове місто	Липовець	1	-	-	1
повітове місто	Радомишль	2	-	-	1
повітове місто	Сквира	2	-	-	1
повітове місто	Тараща	1	-	-	1
повітове місто	Умань	5	-	-	4
повітове місто	Черкаси	4	1	-	6
повітове місто	Чигирин	1	-	-	1
містечко	Богуслав	1	-	-	1
містечко	Біла Церква	2	-	-	7
містечко	Городище	2	-	-	3
містечко	Іллінці	1	-	-	-
містечко	Козятин	-	-	-	2
містечко	Монастирище	-	-	-	-
містечко	Ржищів	1	-	-	-
містечко	Сміла	-	-	-	4
містечко	Тальне	1	-	-	2
містечко	Чорнобиль	1	-	-	1
містечко	Шпола	1	-	-	1
Разом		58	10		79

* указані міські поселення з чисельністю більше 10 тис. мешканців

Джерело: 380, с. 0126.

Додаток Б. 33

**Кількість бібліотек, закладів друку і торгівлі друкованою продукцією
(а також продукцією із використанням друку)
за матеріалами ревізії інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва
О. Нікольського 24 жовтня – 8 листопада 1911 р.**

Місто	Бібліотеки	Друкарні, літографії, скоропечатні, палітурні майстерні з друкарським шрифтом, фотоцинкографії, майстерні для друку знаків торгових фірм на паперових кульках	Книжкові магазини і крамниці, торгівля календарями, нотами, газетами, журналами	Торгівля бланками відкритих листів	Торгівля грамофонними платівками	Заклади по виготовленню каучукових штампелів	Всього
Київська губернія							
Васильків	2	2	5	1	1	-	11
Фастів	1	2	4	-	2	1	10
Біла Церква	7	3	10	3	1	-	24
Черкаси	4	7	10	4	4	1	30
Сміла	1	2	6	-	2	-	11
Умань	2	11	17	2	2	1	35
Бердичів	5	16	15	2	4	4	46
Подільська губернія							
Вінниця	5	6	11	7	3	1	33
Разом	27	49	78	19	19	8	200

Складено за: 45, арк. 15 зв.–23.

Додаток Б. 34

**Видатки на освіту з кошторисів міст Волинської губернії
(1912 р.)**

Міста	Доходи (в рублях)	Видатки (в рублях)		
		Загальні	Народна освіта	
Володимир-Волинський	43 323	43 323	2145	4,9%
Дубно	54 122	54 122	8309	15,3%
Житомир	525 526	525 526	41 994	7,9%
Здолбунов	5802	5802	1456	25,1%
Ізяслав	18 982	18 982	226	2,5%
Ковель	112 408	112 408	35 685	31,7%
Кременець	42 111	42 111	6377	15,1%
Луцьк	69 806	69 806	6920	10,1%
Овруч	9135	9135	254	2,5%
Острог	42 205	42 205	890	1,9%
Рівне	100 520	100 520	12 285	12,2%
Старокостянтинів	20 722	26 722	570	2,1%

Складено за: 30, арк 1–764.

Додаток Б. 35

**Видатки на освіту з кошторисів міст Київської губернії
(1912 р.)**

Міста	Доходи (в рублях)	Видатки (в рублях)		
		Загальні	Народна освіта	
Бердичів	260 248	260 248	18 849	7,2%
Васильків	52 050	52 050	17 936	34,4%
Звенигородка	58 972	76 361	9743	12,7%
Канів	32 707	32 707	2189	6,7%
Київ	4297 089	4297 089	576 967	13,4%
Липовець	15 821	15 821	1665	10,52%
Радомишль	98 534	98 534	1950	1,97%
Сквира	97 309	97 309	35 155	36,1%
Тараща	37 780	34 244	7092	20,7%
Черкаси	347 140	347 140	102 907	29,6%
Чигирин	41 236	41 236	4630	11,2%
Умань	125 854	126 154	19 685	15,6%

Складено за: 29, арк. 1–965.

**Видатки на освіту з кошторисів міст Подільської губернії
(1910 р.)**

Міста	Доходи (в рублях)	Видатки (в рублях)		
		Загальні	Народна освіта	
Балта	59286	59286	4280	7,2%
Бар	84556	84556	25145	29,7%
Брацлав	32056	31933	13773	43,1%
Вербовець*	3003	3003		
Вінниця*	84994	130384		
Гайсин*	41440	41440		
Кам'янець-Под.*	163 720	163 720		
Летичів	22 867	22 867	420	1,8%
Літин*	26 361	26 361		
Могилів*	61 026	61 026		
Нова Ушиця	29 116	29 116	9702	33,3%
Ольгопіль*	27 896	27 896		
Проскурів*	39 572	39 572		
Сальниця*	9971	8065		
Стара Ушиця*	8645	8051		
Хмільник*	13 811	13 811		
Ямпіль*	6487	6487		

* позначені міста із показниками бюджетів за 1902 р. на основі даних: 399, с. 79–80.

Складено за: 27, арк. 1–226.

Додаток Б. 37

**Реєстрація Волинським губернським про товариства присутствієм
громадських організацій і клубів зі спектром просвітницької
й культурної діяльності
(1906–1911 рр.)**

Міське поселення, адміністративний статус	Назва товариства	Дата реєстрації	Примітки
Житомир, губернське місто	Житомирське патріотичне товариство	19 серпня 1906 р.	22 жовтня 1906 р. добровільно припинило діяльність, увійшло до Житомирського відділу «Союза русского народа»
	Волинське товариство взаємодопомоги римокатолицькому духовенству	26 лютого 1907 р.	
	Українське товариство «Просвіта» в Житомирі	26 лютого 1907 р.	закрите 28 квітня 1912 р.
	Житомирське товариство сільського господарства	13 березня 1907 р.	
	Житомирське товариство любителів фізичних вправ	7 квітня 1906 р.	
	Християнське католицьке товариство трудящих жінок Dzwignia в Житомирі	5 травня 1907 р.	
	Житомирське мисливське зібрання	10 березня 1908 р.	закрите 18 червня 1909 р. за порушення статуту
	Житомирське комерційне зібрання	26 березня 1908 р.	
	Житомирське російське («русское») добродійне товариство	11 червня 1908 р.	
	Житомирське товариство любителів правильного полювання	17 червня 1908 р.	
	Товариство піклування про бідних дітей Житомирської громадської єврейської училища «Талмуд-Тора»	9 липня 1908 р.	
	Товариство піклування про нужденних учнів музичних класів Житомирського відділення Імператорського Російського музичного товариства	22 січня 1909 р.	
	Товариство допомоги нужденним учням Волинської школи фельдшерів і акушерок-фельдшерниць у м. Житомирі	11 лютого 1909 р.	
	Єврейське товариство допомоги хворим євреям м. Житомира «Лінас Гацедек»	15 квітня 1909 р.	
	Житомирське єврейське добродійне товариство	14 серпня 1909 р.	

	Товариство допомоги бідним при Житомирській євангелістсько-лютеранській парафії (м. Житомира і Новоград-Волинського повіту)	28 листопада 1909 р.	
	Волинське фотографічне товариство (район діяльності – Волинська губернія, правління в м. Житомирі)	28 листопада 1908 р.	
	Товариство допомоги нужденним учням приватного 8-класного комерційного училища Н. Ремезової	2 вересня 1910 р.	
	Волинське гімнастичне товариство «Сокіл» (територія діяльності – Волинська губернія, правління в м. Житомирі)	2 вересня 1910 р.	
Усього зареєстрованих в Житомирі	19		
Володимир-Волинський, повітове місто	Володимир-Волинське громадське («гражданское») зібрання		
	Володимир-Волинське музично-драматичне і художнє товариство	5 травня 1907 р.	
	Володимир-Волинське товариство сільського господарства	10 травня 1907 р.	
Усього зареєстрованих у Володимирі-Волинському	3		
Дубно, повітове місто	Дубенське товариство полювання	28 листопада 1909 р.	
Усього зареєстрованих у Дубно	1		
Заслав/Ізяслав, повітове місто	Заславське римо-католицьке товариство	19 серпня 1906 р.	
Усього зареєстрованих в Заславі/Ізяславі	1		
Шепетівка, містечко Ізяславського повіту	Єврейське добротинне товариство допомоги бідним і хворим євреям містечка Шепетівка «Мисгов-Ладох»	2 вересня 1910 р.	
Усього зареєстрованих в Шепетівці	1		
Ковель, повітове місто	Товариство допомоги нужденним учням середніх навчальних закладів м. Ковеля	26 березня 1908 р.	
	Товариство піклування про дітей євреїв м. Ковеля	15 квітня 1909 р.	закрите 2 вересня 1910 р. за порушення статуту
	Товариство допомоги бідним євреям м. Ковеля «Мошав Зкенім»	20 серпня 1909 р.	
	Ковельське комерційне міське зібрання	26 серпня 1909 р.	
Усього зареєстрованих в Ковелі	4		
Кременець, повітове місто	0		

Радзиви́лів, містечко Кременецького повіту	Навчально-просвітницьке товариство Радзиви́лова і його округи	10 березня 1908 р.	закрите 28 квітня 1912 р. як таке, що добровільно припинило свою діяльність
	Радзиви́лівське шахматне зібрання	24 жовтня 1909 р.	
Усього зареєстрованих в Радзиви́лові	2		
Почаїв, містечко Кременецького повіту	Почаївський «Союз русского народа»	26 серпня 1909 р.	
Усього зареєстрованих в Почасві	1		
Луцьк, повітове місто	Луцьке польське громадське зібрання «Дім польський»	9 липня 1908 р.	
	Єврейське добродійне товариство в Луцьку	23 лютого 1911 р.	
	Луцьке артистичне товариство	5 листопада 1907 р.	
Усього зареєстрованих в Луцьку	3		
Новоград-Волинський, повітове місто	Єврейське товариство допомоги бідним хворим євреям м. Новоград-Волинський	10 березня 1908 р.	закрите 28 квітня 1911 р. як таке, що не розпочало діяльності
	Новоград-Волинське попечительське товариство про навчальний заклад 1 розряду Г. Терлецької	13 квітня 1910 р.	закрите 28 квітня 1911 р., як таке, що добровільно припинило свою діяльність
	Новоград-Волинське попечительське товариство про навчальний заклад 1 розряду Є. Жуковської	28 липня 1911 р.	у зв'язку зі зміною статуту знову зареєстроване 2 травня 1913 р. під назвою «Новоград-Волинське товариство допомоги 6-ти класній Є. Й. Жуковської прогімназії»
Усього зареєстрованих в Новограді-Волинському	3		
Овруч, повітове місто	0		
Острого, повітове місто	Товариство піклування про дітей євреїв м. Острога	28 листопада 1909 р.	
	Товариство допомоги нужденним учням Острозького міського двокласного училища і Острозького парафіяльного фундушевого училища	28 липня 1911 р.	
Усього зареєстрованих в Острозі	2		
Рівне, повітове місто	Товариство допомоги нужденним учням Рівненського міського двокласного училища	19 серпня 1906 р.	
	Єврейське добродійне товариство допомоги бідним і хворим євреям м. Рівне	29 травня 1908 р.	
	Товариство сприяння середній освіті в м. Рівне	20 серпня 1908 р.	
	Рівненське громадське зібрання	13 липня 1909 р.	
	Товариство допомоги нужденним учням Рівненського початкового єврейського училища	24 червня 1910 р.	

	Рівненське літературно-артистичне товариство	23 жовтня 1910 р.	
	Товариство допомоги нужденним учням Рівненського міського чотирикласного училища	28 жовтня 1911 р.	
Усього зареєстрованих у Рівному	7		
Старокостянтинів, повітове місто	Старокостянтинівське товариство піклування про осіб, звільнених з місць ув'язнення (патронаж)	23 березня 1909 р.	
Усього зареєстрованих у Старокостянтинові	1		
Волочиськ, містечко Старокостянтинівського повіту	Волочиський гурток	24 вересня 1907 р.	
Усього зареєстрованих у Волочиську	1		

Складено за: 167, арк. 1–79.

**Реєстрація Подільським губернським про товариства присутствієм
громадських товариств
зі спектром просвітницької й культурної діяльності
(1909–1914 рр.)**

№ п/п	Місто/містечко	Рік реєстрації	Назва товариства	Джерело інформації
1	м. Балта	1909	Товариство для поширення просвіти поміж євреями Росії (відділення С.-Петербурзького товариства)	272, арк. 2.
2	м. Бар	1910	Товариство допомоги нужденним учням Барського реального училища	273, арк. 4.
3	м. Могилів-Подільський	1910	Могилів-Подільський єврейський клуб	274, арк. 11.
4	м. Кам'янець-Подільський	1911	Кам'янець-Подільське літературне артистичне товариство	276, арк. 3.
5	м. Вінниця	1911	Вінницьке літературно-артистичне товариство (внесення змін до статуту діючого товариства з 1909 р.)	275, арк. 4.
6	м-ко Немирів	1914	Немирівське бібліотечне товариство (у реєстрації відмовлено)	278, арк. 2.
7	м. Могилів-Подільський	1914	Могилів-Подільський польський клуб	277, арк. 2–16.

**Громадські товариства і клуби в міських поселеннях
Правобережної України (1913 р.)**

Міське поселення / адміністративний статус	Громадські товариства	Клуби
Київська губернія		
Бердичів, повітове місто	Ліга боротьби з туберкульозом	Дворянське зібрання
	Місцевий комітет Червоного Хреста	Громадський клуб
	Товариство допомоги бідним євреям	Офіцерське зібрання 42 артилерійської бригади
	Попечительство про поховання померлих євреїв	
	Товариство допомоги бідним ученицям гімназії О. Копронович	
	Товариство допомоги бідним ученицям гімназії В. Усаневич	
	Повітове попечительство дитячими притулками	
	Товариство «Гостинний дім»	
	Купецьке товариство	
	Музично-драматичне товариство	
	Товариство взаємодопомоги євреїв-прикажчиків і комерційних службовців	
	Товариство лікарів	
	Товариство квартиронаймачів	
	Товариство покровителів тварин	
	Товариство любителів давньоєврейської мови	
	Педагогічне товариство	
Разом 19	16	3
Васильків, повітове місто	Місцевий комітет Товариства Червоного Хреста	Громадське зібрання
	Васильківський відділ товариства «Русское зерно»	
Разом 3	2	1
Біла Церква, містечко Васильківського повіту	Білоцерківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості	
	Білоцерківське місцеве попечительство над дитячими притулками	
	Товариство допомоги нужденним учням чоловічої і жіночої гімназій	
	Білоцерківське Вільно-пожежне товариство	
Разом 4	4	0
Звенигородка, повітове місто		Комерційне зібрання
		Громадське зібрання
Разом 2	0	2
Канів, повітове місто	Повітове попечительство над дитячими притулками	Громадське зібрання
	Канівський відділ товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім сім'ям	
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
Разом 4	3	1
Богуслав, містечко Канівського повіту	Товариство допомоги бідним	
Разом 1	1	0

Липовець, повітове місто	Товариство взаємодопомоги для забезпечення посагу дівицям	Громадське зібрання
	Товариство піклування про бідних єврейських дітей Липовця	Сімейне зібрання
Разом 4	2	2
Радомишль, повітове місто	Повітовий комітет попечительства про народну тверезість	Громадське зібрання
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
Разом 3	2	1
Сквира, повітове місто	Повітове попечительство над дитячими притулками	Дворянский клуб
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
	Товариство допомоги бідним євреям м. Сквири	
	Товариство піклування про бідних дітей євреїв м. Сквири	
	Товариство допомоги бідним ученицям Сквирської жіночої гімназії	
	Товариство допомоги бідним учням Сквирської чоловічої гімназії	
	Сквирське товариство бджолярів	
Разом 8	7	1
Тараща, повітове місто	Повітовий комітет попечительства про народну тверезість	Громадське зібрання
	Повітове попечительство над дитячими притулками	Народний дім попечительства про народну тверезість
	Таращанське Свято-Георгіївське братство	
	Товариство допомоги торговим службовцям	
	Товариство допомоги бідним євреям	
Разом 7	5	2
Умань, повітове місто	Повітовий комітет попечительства про народну тверезість	Громадське зібрання (2)
	Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство	Комерційне зібрання
	Товариство заохочення до конярства і скотарства	Офіцерське зібрання Ставропольського 74 полку
	Товариство Уманського водогону	Польський жіночий гурток
	Товариство домовласників	Літературно-художній гурток
	Кустарне товариство	Клуб ремісників
	Товариство лікарів	
	Імператорське російське музичне товариство (відділення)	
	Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення	
	Повітовий комітет народного здоров'я	
	Уманський відділ Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом	
	Червоний Хрест	
	Товариство нічних лікарняних чергувань	
	Уманський відділ Російського товариства піклування за тваринами	
	Відділення товариства любителів єврейської мови	
	Товариство міжнародної мови «Есперанто»	
	Товариство допомоги нужденним учням Уманської чоловічої гімназії	

	Товариство допомоги нужденним ученицям Уманської міністерської жіночої гімназії	
	Уманське районне відділення Товариства взаємодопомоги учителям і учням початкових училищ Київської губернії	
	Товариство допомоги єврейським учителям і меламедам	
	Доброчинне товариство	
	Уманське відділення повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім сім'ям	
	Доброчинне товариство «Єзрас Хойлим»	
	Товариство допомоги бідним євреям «Бикур-Хойлим»	
	Доброчинне товариство піклування про бідних сиріт євреїв м. Умані	
	Товариство «Гмилус-Хесед»	
	Товариство службовців торгово-промислових підприємств м. Умані	
Разом 34	27	7
Черкаси, повітве місто	Доброчинне товариство	Громадське зібрання (2)
	Відділ товариства Червоного Хреста	Комерційне зібрання
	Повітове попечительство над дитячими притулками	Офіцерське зібрання
	Дамський комітет товариства допомоги бідним дітям	
	Відділ Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом	
	Медичне товариство	
	Товариство взаємодопомоги службовців торгово-промислових підприємств	
	Товариство поширення освіти в народі	
	Товариство рятування на воді	
	Товариство допомоги бідним породіллям	
	Єврейське доброчинне товариство	
	Товариство допомоги бідним євреям	
	Єврейське колонізаційне товариство	
Добровільне пожежне товариство		
Разом 18	14	4
Сміла, м-ко Черкаського повіту	Доброчинне товариство	Громадське зібрання
Разом 2	1	1
Чигирин, повітве місто	Повітовий комітет попечительства про народну тверезість	Клуб
	Повітове попечительство над дитячими притулками	
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
Разом 4	3	1
Волинська губернія		
Волимир-Волинський, повітве місто	Волимир-Волинське товариство сільського господарства	Громадське («гражданское») зібрання
	Місцевий комітет Товариства покращення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II	Благородне зібрання
	Комітет і попечительство про народну тверезість (при ньому народна чайна)	Офіцерське зібрання 7 гусарського Білоруського полку
	Місцевий комітет Товариства Червоного Хреста	Офіцерське зібрання 68 лейб-піхотного Бородінського полку

	Доброчинне товариство	Офіцерське зібрання 11 Донського козачого полку
	Товариство покровителів тварин	
Разом 11	6	5
Дубно, повітове місто	Дубенське товариство хмілярства	Громадське зібрання
	Комітет попечительства про народну тверезість	
	Комітет Червоного Хреста	
	Відділ Всеросійського трудового союзу християн-непитущих («трезвенников»)	
	Пожежне товариство	
	Товариство допомоги нужденним учням Дубнівського міського двокласного училища	
	Товариство допомоги бідним	
Разом 8	7	1
Ізяслав, повітове місто	Повітовий комітет попечительства про народну тверезість (при ньому чайна і читальня)	Громадське зібрання
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
	Окружне попечительство про бідних духовного звання	
	Ізяславське римо-католицьке доброчинне товариство	
	Місцевий комітет Товариства покращення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II	
Разом 6	5	1
Ковель, повітове місто	Музично-драматичне і художнє товариство	Громадське зібрання
	Товариство правильного полювання	Мисливський клуб товариства правильного полювання
	Місцевий комітет товариства Червоного Хреста	Офіцерське зібрання 7 драгунського Кінбурнського полку
	Товариство допомоги бідним	Офіцерське зібрання
		Комерційне зібрання
Разом 9	4	5
Кременець, повітове місто	Попечительство про нужденних вихованців Кременецького духовного училища	Благородне зібрання
Кременець, повітове місто	Товариство допомоги нужденним вихованкам Волинського Віталіївського братства духовного жіночого училища	Військове зібрання 11 драгунського Ризького полку
	Кременецьке дамське товариство допомоги бідним	Військове зібрання 42 піхотного Якутського полку
	Кременецьке пожежне товариство	
Разом 7	4	3
Радзівилів, містечко Кременецького повіту	Пожежне товариство	Військовий клуб 12 Донського козачого полку
		Військовий клуб Прикордонної Охорони
		Громадське зібрання
Разом 4	1	3
Луцьк, повітове місто	Луцьке товариство сільського господарства	Благородне зібрання
	Товариство полювання	Громадське зібрання
	Єврейське літературне товариство	Польське зібрання
	Хрестовоздвиженське братство	
	Окружне попечительсьво про бідних духовного звання	
	Товариство допомоги нужденним учням Луцької чоловічої гімназії	

	Товариство допомоги нужденним учням Луцького міського двокласного училища	
Разом 10	7	3
Новоград-Волинський, повітове місто	Товариство любителів сценічного мистецтва	Громадський («гражданский») клуб при Благородному зібранні
	Місцевий комітет товариства Червоного Хреста	Клуб товариства любителів сценічного мистецтва
	Товариство допомоги бідним хворим євреям	Військове зібрання 18 Вологодського полку
	Єврейське товариство допомоги бідним породіллям	
Разом 7	4	3
Корець, містечко Новоград-Волинського повіту	Товариство допомоги бідним ремісникам-євреям	
Разом 1	1	0
Овруч, повітове місто	Комітет попечительства про народну тверезість	
Разом 1	1	0
Острог, повітове місто	Острозький повітовий комітет попечительства про народну тверезість	Громадське зібрання («гражданский клуб»)
	Острозьке Кирило-Мефодіївське православне братство	Військове зібрання 126 піхотного Рильського полку
	Місцевий комітет Червоного Хреста	
	Острозька взаємно-допоміжна каса	
	Товариство допомоги нужденним учням Острозької гімназії	
	Товариство допомоги бідним	
	Острозьке пожежне товариство	
Разом 9	7	2
Здолбунів, міський посад Острозького повіту	Товариство правильного полювання	Громадське зібрання («гражданский клуб»)
	Пожежне товариство	
Разом 3	2	1
Рівне, повітове місто	Рівненське сільськогосподарське товариство	Благородне зібрання
	Товариство допомоги бідним	Громадське зібрання
	Товариство допомоги бідним євреям м. Рівне «Лінас-Гацеден»	Клуб товариства прикажчиків
	Товариство допомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії	
	Товариство допомоги нужденним учням Рівненського реального училища	
	Товариство допомоги бідним учням Рівненського міського чотирикласного училища	
	Товариство допомоги бідним учням Рівненського міського двокласного училища	
	Товариство «Єврейська дешева кухня»	
	Відділення Російського товариства захисту тварин	
	Вільно-пожежне товариство	
	Товариство прикажчиків	
	Разом 14	11
Старокостянтинів, повітове місто	Старокостянтинівське братство Св. Хреста	Громадське зібрання
	Товариство покровительства особам, звільненим із місць ув'язнення	Клуб Військового зібрання 45 піхотного Азовського полку
Разом 3	2	1
Волочиськ, містечко Старокостянтинівського	Товариство допомоги бідним м-ка Волочиська і с. Фрідріховки	

повіту	Православне Олександрівсько-Невське братство	
Разом 2	2	0
Подільська губернія		
Балта, повітове місто	Балтський комітет Російського товариства Червоного Хреста	
Разом 1	1	0
Брацлав, повітове місто	Брацлавське повітове попечительство дитячих притулків	Громадське зібрання
	Товариство бджолярів	
Разом 3	2	1
Немирів, містечко Брацлавського повіту	Товариство допомоги нужденним учням чоловічої і жіночої гімназій	
Разом 1	1	0
Вінниця, повітове місто	Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості	Міський клуб
	Вінницьке Староміське товариство садівництва	Громадське зібрання
	Подільське рибоводне товариство	Громадський польський гурток
	Вінницький землеробський синдикат	Ремісничий клуб
	Медичне товариство	
	Літературно-артистичне товариство	
	Вінницьке повітове попечительство над дитячими притулками	
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
	Єврейське добродійне товариство	
	Дамський добродійний гурток	
	Каса взаємодопомоги «Посаг»	
	Товариство допомоги нужденним ученицям Вінницької жіночої гімназії	
	Товариство піклування про нужденних учнів Вінницького комерційного училища	
	Попечительство про нужденних учнів Вінницького реального училища	
	Свято-Преображенське братство	
	Місцевий комітет Єврейського колонізаційного товариства	
	Повітове відділення губернського попечительства над в'язницями	
	Вільно-пожежне товариство	
Разом 21	18	3
Гайсин, повітове місто	Відділ Подільського товариства сільського господарства	Громадське зібрання
	Повітове попечительство над дитячими притулками	Комерційне зібрання
	Повітове відділення губернського попечительства про в'язниці комітету	Офіцерське зібрання 75 полку
Разом 6	3	3
Летичів, повітове місто	Сільськогосподарський гурток	Громадське зібрання
	Проскурово-Летичівське сільськогосподарське товариство	
	Товариство допомоги бідним євреям	
	Товариство полювання	
Разом 5	4	1
Деражня, містечко Летичівського повіту		Громадське зібрання
Разом 1	0	1
Літин, повітове місто	Попечительство над дитячими притулками	Громадське зібрання

Разом 2	1	1
Сальниця, заштатне місто Літинського повіту		
Разом 0	0	0
Хмільник, заштатне місто Літинського повіту		Народний дім
Разом 1	0	1
Могилів-Подільський, повітове місто	Відділ Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості	Громадське зібрання
	Повітове попечительство над дитячими притулками	Польський дім
	Могилів-Подільський комітет Російського товариства Червоного Хреста	Єврейський клуб
	Товариство взаємодопомоги бідним усіх віросповідань	
	Товариство допомоги бідним євреям	
	Каса «Посаг»	
Разом 9	6	3
Бар, заштатне місто Могилівського повіту	Товариство допомоги нужденним учням середніх навчальних закладів м. Бара	Громадське зібрання (2)
Разом 3	1	2
Ольгопіль, повітове місто	Повітове попечительство над дитячими притулками	Громадське зібрання
	Місцевий комітет Російського товариства Червоного Хреста	
Разом 3	2	1
Проскурів, повітове місто	Проскурово-Летичівське сільськогосподарське товариство	Громадське зібрання
	Проскурово-Летичівське товариство бджолярів	Єврейський клуб
	Повітове попечительство над дитячими притулками	
	Доброчинне товариство	
	Товариство взаємної допомоги у випадку смерті	
Разом 7	5	2
Нова Ушиця, повітове місто	Повітове попечительство над дитячими притулками	Громадське зібрання
	Товариство допомоги бідним усіх віросповідань	
	Римо-католицьке товариство	
	Новоушицький комітет єврейського колонізаційного товариства	
	Товариство взаємодопомоги	
Разом 6	5	1
Вербовець, заштатне місто Ушицького повіту		
Разом 0	0	0
Стара Ушиця, містечко Ушицького повіту		Чайна Попечительства про народну тверезість
Разом 1	0	1
Ямпіль, повітове місто	Повітове попечительство над дитячими притулками	Громадське зібрання
	Товариство допомоги бідним	
Разом 3	2	1

Додаток Б. 40

Газетні видання повітових міст і містечок Правобережної України
(1904–1914 р.)

Міське поселення	Назва видання	Видавці / редактори	Тривалість поширення	Періодичність; спрямування; мова видання	Джерело інформації
Волинська губернія					
м. Володимир-Волинський	Владимир-Волынская жизнь	редактор-видавець А. Подвисоцький	1908	тижневик; політична, суспільна і літературна газета; російська	923, с. 172.
м. Дубно	Юго-Западная Волянь	редактор-видавець Ш. Ельберт	1908–1909	двічі на тиждень/тричі на тиждень; суспільна і літературна газета (1908–1909); газета політичного, літературного і суспільного життя (1909); російська	923, с. 317; 375, с. 863.
м. Дубно	Провинциальная мысль	редактор-видавець В. Ротгенберг	1913	двічі на тиждень; російська	923, с. 298.
м. Ковель	Юго-Западный край	редактор-видавець А. Беяцький	1913	щоденна; позапартійно-прогресивна газета; російська	923, с. 322.
м. Кременець	Кременецкий голос	редактор М. Ришковський; видавець І. Волощук	1907	щоденна (проіснувала лише чотири дні); російська	923, с. 278.
м. Кременець / м-ко Почаїв Кременецького повіту	Волинская земля	редактори-видавці: Г. Юркевич, В. Галич, архімандрит Віталій (В. Максименко)	1912–1915	щоденна без попередньої цензури; орган «Союза русского народа»; російська	923, с. 180.
м-ко Почаїв	Почаевские известия	редактори: архімандрит Віталій і ієромонах Ілліодор (С. Труфанов)	1906–1909	щоденна; орган «Союза русского народа»; російська	923, с. 286.
м. Рівне	Юго-Западная Волянь	редактори: Ш. Ельберт, А. Карпіловський видавці: Ш. Ельберт, З. Гольденберг і Л. Карпіловський	1909–1915	тричі на тиждень/ щоденна; політична, суспільна, літературна і економічна газета; російська	923, с. 317–322.
м. Рівне	Кривое зеркало	редактор М. Бліх; видавець Д. Сток	1910	сатирична газета; російська	923, с. 279–280.
м. Рівне	Волинская мысль	редактори: Г. Герман, Л. Шопник, Ш. Герман;	1911–1912	щоденна; політична, суспільна і літературна газета; російська	923, с. 182–184.

		видавці: Г. Герман, Ш. Герман			
м. Рівне	Голос Волини	редактор А. Дененберг; видавець І. Кацнельсон	1914– 1915	щоденна; суспільно-політична газета; російська	923, с. 253– 254; 1215, с. 89.
Київська губернія					
м. Бердичів	Южная молва	редактори: Є. Шатан, В. Дубов; Х. Аблов; видавці: Є. Шатан; «Южное товарищество печатного дела»	1912– 1914	щоденна; російська	1215, с. 429; 1204, с. 132.
м. Бердичів	Голос правды	редактор В. Дубов; видавці: Н. Горштейн, Ф. Фінкельштейн	1912– 1913	щоденна; літературно-громадська, політична і економічна газета; російська	1215, с. 94.
м. Бердичів	Голос народа	редактор- видавець А. Пресен (Штейнберг); видавець Б. Дувідзон	1913	щоденна; російська	1215, с. 92.
м. Бердичів	Южное слово	редактор І. Геллер; видавець Ш.Клейнершехет	1913– 1917	щоденна; російська	1215, с. 430.
м. Бердичів	Южный вестник	редактор- видавець А. Айзенштейн	1914	тижневик; російська	1204, с. 135; 1215, с. 431.
м. Бердичів	Утренняя газета	редактор- видавець Х. Аблов	1914	російська	1215, с. 407.
м. Канів	Каневская неделя	редактор- видавець Л. Сергеев	1913	тижневик; російсько- українська газета- журнал; українська і російська	1204, с. 43.
м. Радомишль	Радомысльский листок объявленный «Взаимная польза»	редактор К. Шиманський; видавець Е. Засдний	1912	двоптижневик; російська	1215, с. 304; 375, с. 564.
м. Радомишль	Радомыслянин	редактор- видавець Х. Фельдман	1912– 1917	тричі на тиждень; російська	1215, с. 304; 1204, с. 161
м. Умань	Уманский листок объявленный	редактор М. Френкель; видавець К. Звоніцька	1904– 1905	щоденна; російська	1204, с. 118; 1215, с. 404.
м. Умань	Нужды края	редактор- видавець В. Суровцев	1906	щоденна; політична, економічна, літературна і суспільна; російська	1215, с. 526.

м. Умань	Народная жизнь	редактор А.Александров- ський; видавець Н. Лівшиц	1907	суспільно-політична і народна газета; російська (частина тексту на українській мові)	1215, с. 230.
м. Умань	Голос провинции	редактор- видавець Н. Лівшиц	1910– 1914	щоденна; російська	1215, с. 526; 1204, с. 30.
м. Умань	Уманская почта	редактор- видавець С. Коган	1911– 1912	щоденна; літературно-суспільна і торгово-промислова газета; російська	1215, с. 404.
м. Умань	Провинциальный голос	редактор- видавець А. Гольдштейн; Р. Бітман; Х. Топштейн	1911– 1914	щоденна; російська	1204, с. 103; 1215, с. 297; 45, арк. 9.
м. Умань	Юго-Запад	редактор- видавець М. Бикова	1912	обласна прогресивна, безпартійна, політична, економічна, широкусупільна; російська	1215, с. 427.
м. Умань	Вести	редактор- видавець І. Цейтлін	1913– 1914	щоденна; вечірня газета; російська	1215, с. 47.
м. Умань	Голос Умани (раніше «Голос провинции»)	редактор А. Лойтерштейн; видавець Н.Лівшиц	1914	щоденна; російська	1204, с. 161.
м. Умань	Уманская газета (видавалась замість «Голосу провінції»)	редактор- видавець А. Лойтерштейн	1914	російська	1215, с. 404.
м. Черкаси	Черкасский торгово- промышленный листок объявлений	редактор- видавець В. Пятов	1903– 1905	російська	1215, с. 531.
м. Черкаси	Приднепровье	редактор- видавець Ф. Троян; редактор О. Божанова	1913– 1914	щоденна/тричі на тиждень; суспільно-економічна і літературна газета; російська	1215, с. 531; 1204, с. 102.
м. Черкаси	Черкасские отклики	редактор В.Житомирський	1913– 1914	щоденна; російська	1215, с. 404.
м. Черкаси	Голос Приднепровья	редактор Є. Розін	1914	російська	1215, с. 94.
Подільська губернія					
м. Балта	Балтский голос	редактор- видавець М. Філіпов	1907	тижневик (газета/ журнал); політичне, економічне і літературне видання; російська	1217, с. 32.
м. Балта	Балтская газета	редактор- видавець С. Апанасенко	1912	російська (вийшло три номери)	1215, с. 22; 1210, с. 13.
м. Балта	Вестник Балтского земства	редактор С. Винк; видавець Балтське повітове земство	1913	двічі на місяць; російська	1204, с. 20.

м. Вінниця	Винницкая газета	видавець А. Мазаракій (з № 25 – Андр. Вал. Мазаракі, Авг. Вацл. Мазаракі)	1906	двічі на тиждень; російська	1215, с. 449; 1217, с. 14.
м. Вінниця	Куранты (з № 229 мала назву «Подольские куранты»)	редактори- видавці: Н. Павлушков; М. Мілеант; видавець Н. Ф. Марьянов	1911– 1912	щоденна; позапартійна, суспільна і літературна газета; російська	1217, с. 40; 1215, с. 281; 43, арк. 8. 11; 45, арк. 10 зв.
м. Вінниця	Винницкий голос	редактор- видавець М. Мілеант	1912	щоденна; громадсько-політична і літературна газета; російська	1217, с. 43; 1215, с. 64.
м. Вінниця	Юго-Западный край	редактори: М. Оводов, М. В. Стамеров; видавець: Вінницька міська дума	1912– 1917	щоденна; ілюстрована культурно- політична і літературна газета; російська	1215, с. 449; 1204, с. 129; 1217, с. 22.
м. Вінниця	Винницкий листок (до № 3 видання мало назву «Винницкий листок объявленный»)	редактор- видавець В. Райхер	1913– 1917	тижневик; російська («Винницкий листок объявленный»); російська і українська	1217, с. 15.
м. Літин	Справочный листок по торговле, промышленности и сельскому хозяйству	редактор- видавець І. Пагіс	1913– 1915	щоденна; російська	1215, с. 361; 770, с. 248.
м. Могилів- Подільський	Світова зирниця; Світова зірниця	редактор- видавець Й. Волоши- новський	1906– 1908	тижневик; селянська газета; українська	1204, с. 110; 1104, с. 128– 133.
м. Могилів- Подільський	Приднестровский край	редактор- видавець А. Пікайзен	1906	щоденна; російська	1217, с. 32.
м. Ольгопіль	Ольгопольская земская газета	видання Ольгопільської повітової земської управи	1913	двічі на місяць; російська	375, с. 1031.
м. Проскурів	Tygodnik Podolski	редактор- видавець С. Зембржуський	1910– 1912	тижневик; польська	662, с. 231– 238; 772, с. 79.
м. Проскурів	Nasza Wies	священник Барановський	1914	двічі на місяць; польська	770, с. 55–66; 935, с. 229.
м. Проскурів	Подольский край	редактор- видавець Й. Шапіро	1914	щоденна; політична, суспільна, літературно-наукова і комерційна; російська	1210, с. 26.

* видання 1914 року указані лише ті, які виходили до початку Першої світової війни

Додаток Б. 41

**Журнальні видання повітових міст та містечок Правобережної України
(кінець XIX ст. – 1914 рр.)**

Міське поселення	Назва видання	Видавці / редактори	Тривалість поширення	Періодичність; спрямування; мова видання	Джерело інформації
Волинська губернія					
м-ко Почаїв Кременецького повіту	Почаевский листок	редактори: архімандрит Віталій (В. Максименко), ієромонах Алексій	1887–1917	тижневик; двічі на тиждень (1909, 1912)	923, с. 289–298; 925, с. 264–269.
м. Кременець/ м-ко Почаїв Кременецького повіту	Возрождение	редактор-видавець М. Ришковський (1906); О. Корнілович (1906–1908)	1906–1908	щомісячник; літературно-науковий журнал	923, с. 173.
м. Кременець	Кременецкая искра	видавець К. Деденко	1910–1914	щомісячник; сатиричний журнал	923, с. 273; 375, с. 776.
м. Луцьк	Известия Луцкого общества сельского хозяйства (Известия Луцкой Владимир-Вольинской сельскохозяйственной обществу (1911–1913)	відповідальний редактор Е. Гродзкій; видавець – орган Луцького товариства сільського господарства;	1907–1914	двічі на місяць; російська; (окремі статті і оголошення друкувалися польською мовою)	923, с. 272–273.
м. Луцьк	Сабах	редактор Е. Рудковська; видавець – караїмська громада в Луцьку	1914 (вийшов лише перший номер)	щомісячник; громадський історико-літературний і науковий журнал; російська	923, с. 304–307.
Київська губернія					
м-ко Новофастів Сквирського повіту	Духовная беседа	редактор-видавець С. Бронковський	1913	щомісячник з додатком; російська	375, с. 586.
Подільська губернія					
м. Вінниця	Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности	редактори: граф Д. Гейден (1899), С. Врочинський, Ф. Любанський (1906–1909)	1899–1914	щомісячник; російська (окремі статті друкувалися польською мовою)	1217, с. 47; 1210, с. 30.
м. Вінниця	Винницкие брызги		1906	російська	1210, с. 15.
м. Вінниця	Школьник	видання учнів Вінницького реального училища	1908 (вийшло два номери)	ілюстрований літературний і популярно-науковий учнівський журнал; російська	1217, с. 36; 1210, с. 32.

м. Вінниця	Реаліст	редактор А. Дзєрдзєєвський; Ф. Толкач,; зав. видавничою частиною А. Адоріді (1911); видавець: О. Сухоставський	1910– 1911	журнал учнів Ві- ницького реального училища (1910); літературно-науково- гумористичний і художній журнал (1911); російська (окремі матеріали українською мовою)	1217, с. 39, 42; 1104, с. 384.
м. Вінниця	Młoda Myśl		1913 (вийшов один номер)	журнал польської молоді; польська	1217, с. 46.
м. Могилів- Подільський	Огонек	редактор-видавець Н. Авербух	1903 (вийшло два випуски)	журнал гумористичний; російська	1210, с. 20.
м. Могилів- Подільський	Читайте, діти!	редактор-видавець Й. Волошиновський	1907	щомісячник; журнальний додаток до«Світової зірничі»; українська	1210, с. 11; 770, с. 248.

Додаток В.

Список бібліотек, закладів друку і торгівлі друкованою продукцією (а також продукцією із використанням друку) за матеріалами ревізії інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольського 24 жовтня – 8 листопада 1911 р.

м. Васильків Київської губернії

1. Книжковий магазин міщанина Д. С. Лібермана (свідоцтво про відкриття 1910 р.).
2. Його ж (міщанина Д. С. Лібермана) торгівля бланками відкритих листів (свідоцтво 1909 р.).
3. Публічна бібліотека міщанина Ш. І. Грінберга (свідоцтво 1909 р.).
4. Його ж (міщанина Ш. І. Грінберга) книжковий магазин (свідоцтво 1903 р.).
5. Книжковий магазин міщанина Е. І. Сатановського (свідоцтво 1901 р.).
6. Торгівля грамофонними платівками міщанина Х. Б. Махліовича (свідоцтво 1911 р.).
7. Книжковий магазин міщанки Х. У. Авруцької (свідоцтво 1906 р.).
8. Книжковий магазин міщанина А. Б. Рабіновича (свідоцтво 1905 р.).
9. Друкарня купця С. Л. Дубовіса (свідоцтво 1898 р.).
10. Друкарня міщанина В. М. Рейнгольда (свідоцтво 1890 р.).
11. Бібліотека Васильківського громадського зібрання (на основі статуту зібрання, затвердженого 1890 р.).

Містечко Фастів Васильківського повіту Київської губернії

1. Книжковий магазин міщанина Я. Л. Янкельзона (свідоцтво 1908 р.).
2. Книжковий магазин міщанина А. І. Станіславського (свідоцтво 1906р.).
3. Друкарня-літографія міщан Р. Менделєєва і М. А. Рабіновичів (свідоцтво 1911 р.)
4. Їх же (міщан Р. Менделєєва і М. А. Рабіновичів) заклад по виготовленню каучукових штемпелів (свідоцтво 1910 р.).
5. Їх же (міщан Р. Менделєєва і М. А. Рабіновичів) книжковий магазин (свідоцтво 1911 р.).
6. Їх же (міщан Р. Менделєєва і М. А. Рабіновичів) публічна бібліотека (свідоцтво 1911 р.).
7. Торгівля грамофонними платівками міщанина П. Рабіновича (свідоцтво 1911 р.)
8. Книжковий магазин міщанки Л. І. Рабінович (свідоцтво 1907 р.)
9. Друкарня-літографія міщанина М. Я. Полонського (свідоцтво 1900 р.)
10. Торгівля грамофонними платівками міщанина Г. Ш. Амханіцького (свідоцтво 1911 р.)

Містечко Біла Церква Васильківського повіту Київської губернії

1. Книжковий магазин міщанки І. Блімін (свідоцтво 1909 р.).
2. Її ж (міщанки І. Блімін) публічна бібліотека (свідоцтво 1909 р.).
3. Її ж (міщанки І. Блімін) торгівля бланками відкритих листів (свідоцтво 1909 р.).
4. Книжкова крамниця міщанина Б. І. Барабаша (свідоцтво 1908 р.).
5. Книжковий магазин купця І. М. Мільмана (свідоцтво 1899 р.).
6. Його ж (купця І. М. Мільмана) торгівля бланками відкритих листів (серпень 1909 р.).
7. Книжковий магазин купця Х. Ш. Гомбарха (свідоцтво 1911 р.).
8. Книжкова крамниця міщанина Т. І. Забелінського (свідоцтво 1910 р.).
9. Книжкова крамниця Я. Ш. Хасілева (свідоцтво 1911 р.).
10. Його ж (Я. Ш. Хасілева) майстерня для друку торгових фірм на паперових кульках (свідоцтво 1901 р.).
11. Книжковий магазин міщанки А. Д. Апелъбеїм (свідоцтво 1898 р.).
12. Її ж (міщанки А. Д. Апелъбеїм) публічна бібліотека (свідоцтво 1898 р.).
13. Її ж (міщанки А. Д. Апелъбеїм) друкарня (свідоцтво 1905 р.).
14. Бібліотека Білоцерківського громадського зібрання (статут зібрання затверджений 1879 р.).
15. Друкарня-літографія міщанина М. М. Рутгайзера (свідоцтво 1905 р.).
16. Його ж (міщанина М. М. Рутгайзера) торгівля бланками відкритих листів (свідоцтво 1909 р.).
17. Книжковий магазин міщанина М. М. Фурмана (свідоцтво 1911 р.).
18. Його ж (міщанина М. М. Фурмана) біблійна бібліотека (свідоцтво 1911 р.).
19. Бібліотека Білоцерківського комерційного зібрання (на основі статуту зібрання, затвердженого 1902 р.).
20. Книжкова крамниця міщанина І. Ш. Островського (свідоцтво 1905 р.).
21. Публічна бібліотека міщанина А. М. Шапіро (свідоцтво 1910 р.).
22. Книжковий магазин і бібліотека І. І. Герцберга (свідоцтво 1898 р.).
23. Торгівля грамофонними платівками міщанина І. М. Мільмана (1911 р.).
24. Друкарня міщанина Ш. Б. Рапопорта (свідоцтво 1899 р.).

м. Черкаси Київської губернії

1. Книжкова крамниця міщанина Ш. Б. Меламеда (свідоцтво 1896 р.).
2. Книжкова крамниця міщанина А. І. Кіпніса (свідоцтво 1901 р.).
3. Книжкова крамниця міщанина М. Б. Волошина (свідоцтво 1900 р.).
4. Торгівля бланками відкритих листів і календарями міщанина М. Д. Раздольського (свідоцтва немає).
5. Його ж (міщанина М. Д. Раздольського) палітурна майстерня з друкарським шрифтом (свідоцтво 1900 р.).
6. Торгівля грамофонними платівками міщанина Л. Є. Троєцького (свідоцтво 1911 р.).
7. Торгівля нотами і бланками відкритих листів міщанина Л. Б. Троєцького (свідоцтво 1904 р.).
8. Кіоск для продажу газет і бланків відкритих листів міщанина Ш. Гоніодського (свідоцтво 1907 р.).
9. Торгівля газетами і журналами міщанина Х. Г. Скловського і міщанина Б. Ю. Буркова (свідоцтво 1899 р.).
10. Торгівля грамофонними платівками міщанина Б. М. Меламеда (свідоцтво 1911 р.).
11. Торгівля грамофонними платівками міщанина А. М. Ладижинського (свідоцтво 1911 р.).
12. Друкарня («скоропечатное заведение») міщанина П. У. Халевського (серпень 1907 р.).
13. Його ж (міщанина П. У. Халевського) заклад для виготовлення каучукових штамлів (свідоцтво 1899 р.).
14. Торгівля бланками відкритих листів М. І. Курцер (свідоцтво 1911 р.).
15. Торгівля грамофонними платівками міщанки Г. Б. Аксельфельд (свідоцтво 1911 р.).
16. Бібліотека Черкаського комерційного зібрання (на основі статуту зібрання, затвердженого 1899 р.).
17. Друкарня («скоропечатное заведение») міщанина Х. Г. Скловського (свідоцтво 1901 р.).
18. Торгівля бланками відкритих листів і календарів міщанина Б. П. Холодного (свідоцтво 1911 р.).
19. Книжковий магазин запасного рядового Богановіча (свідоцтво 1898 р.).
20. Друкарня-літографія магазину Ш. Л. Гоніодського (свідоцтво 1906 р.).
21. Бібліотека Черкаського громадського клубу (на основі статуту, затвердженого 1881 р.).
22. Книжковий магазин міщанина Х. Д. Раздольського (свідоцтво 1910 р.).
23. Його ж (міщанина Х. Д. Раздольського) друкарня (свідоцтво 1910 р.).
24. Друкарня-літографія почесного громадянина В. В. Колодочки (свідоцтво 1906 р.).
25. Торгівля бланками відкритих листів провізора Ф. Л. Рувінського (свідоцтво 1909 р.).
26. Книжкова крамниця міщанина І. Л. Сагаловича (свідоцтво 1901 р.).
27. Його ж (міщанина І. Л. Сагаловича) публічна бібліотека (свідоцтво 1904 р.).
28. Заклад для друку торгових фірм на паперових кульках міщанина Г. М. Каплана (свідоцтво 1904 р.).
29. Кіоск для продажу газет міщанина Д. Г. Баклаженка (свідоцтво 1907 р.).
30. Черкаська міська публічна бібліотека (за статутом бібліотеки, затвердженим 1898 р.).

Містечко Сміла Черкаського повіту

1. Друкарня міщанина В. М. Лепського (свідоцтво 1902 р.).
2. Друкарня міщанина С. Е. Юдицького (свідоцтво 1911 р.).
3. Книжковий магазин міщанки Г. І. Бурштейн (1910 р.).
4. Публічна бібліотека міщанки П. І. Бурштейн (свідоцтво 1908 р.).
5. Книжкова крамниця міщанина Г. М. Красноуцького (свідоцтво 1898 р.).
6. Книжкова крамниця дружини священника Л. В. Томкевич (свідоцтво 1909 р.).
7. Книжкова крамниця дружини купця Г. Г. Ціонської (свідоцтво 1910 р.).
8. Книжкова крамниця купця І. Л. Ціонського (свідоцтво 1898 р.).
9. Торгівля грамофонними платівками міщанина І. І. Грабаровського (свідоцтво 1911 р.).
10. Торгівля грамофонними платівками купця Б. І. Табачніка (свідоцтво 1911 р.).
11. Його ж (купця Б. І. Табачніка) книжковий магазин (свідоцтво 1906 р.).

м. Умань Київської губернії

1. Друкарня-літографія міщанина М. Г. Тарадама під фірмою «Порядок» (свідоцтво 1909 р.).
2. Друкарня-літографія міщанина І. С. Цейтліна (свідоцтво 1902 р.).
3. Публічна бібліотека дружини військового лікаря Я. К. Вятковської (свідоцтво 1907 р.).
4. Її ж (дружини військового лікаря Я. К. Вятковської) книжковий магазин (свідоцтво 1905 р.).
5. Друкарня-літографія купця Л. О. Олекенецького-Шапіро (свідоцтво 1896 р.).
6. Його ж (купця Л. О. Олекенецького-Шапіро) книжковий магазин (свідоцтво 1905 р.).
7. Друкарня міщанина С. Б. Кагана (свідоцтво 1911 р.).
8. Друкарня міщанина Я. Р. Перельштейна і міщанина Х. Л. Беренбойма (свідоцтво 1907 р.).
9. Торгівля грамофонними платівками міщанина С. Ш. Бонфельда (свідоцтво 1911 р.).
10. Книжковий магазин міщанина Ф. П. Колесніцького (свідоцтво 1887 р.).
11. Книжковий магазин міщанина М. А. Блехмана (свідоцтво 1911 р.).
12. Друкарня міщанина Б. Л. Розенфельда (свідоцтво 1909 р.).
13. Кіоск для продажу газет, бланків відкритих листів і брошур видавництва «Союза русского народа» на ім'я Сербіна (свідоцтва немає).

14. Торгівля бланками відкритих листів і календарями селянина А. Г. Повічанова (свідоцтво 1908 р.).
15. Книжковий магазин міщанина І. М. Лібермана під фірмою «Образование» (свідоцтво 1907 р.).
16. Книжковий магазин міщанина А. Н. Княжанського (свідоцтво 1908 р.).
17. Його ж (міщанина А. Н. Княжанського) палітурна майстерня зі шрифтом (свідоцтво 1909 р.).
18. Книжковий магазин міщанина М. І. Браїловського (свідоцтво 1906 р.).
19. Книжковий магазин міщанина М. Б. Яхніса (свідоцтво 1911 р.).
20. Торгівля газетами Ш. Бровера (свідоцтво 1911 р.).
21. Книжковий магазин міщанина Е. А. Зальцштейна (свідоцтво 1903 р.).
22. Його ж (міщанина Е. А. Зальцштейна) газетна торгівля на вулиці по тому ж свідоцтву.
23. Друкарня міщанина Ш. Я. Розенфельд (свідоцтво 1911 р.).
24. Книжковий магазин міщанина Д. Ш. Шарфмана під фірмою «Просвещение» (свідоцтво 1910 р.).
25. Палітурний заклад зі шрифтом міщанина Х. Л. Цибулевського (свідоцтво 1910 р.).
26. Друкарня-літографія помічника аптекаря А. Д. Галкіна (свідоцтво 1911 р.).
27. Книжковий магазин сина купця І. Т. Губанова під відповідальністю селянина І. Ф. Ступічка (свідоцтво 1911 р.).
28. Заклад для виготовлення каучукових штемפלів міщанина Р. М. Мудрика (свідоцтво 1907 р.).
29. Палітурний заклад зі шрифтом міщанина Т. Г. Кемельмана (свідоцтво 1907 р.).
30. Уманська громадська бібліотека (на основі Статуту, зареєстрованого 11 лютого 1910 р.).
31. Торгівля бланками відкритих листів міщанина В. Іоффе (свідоцтва немає).
32. Торгівля грамофонними платівками і нотами міщанина А. А. Дубінського (свідоцтва немає).
33. Книжковий магазин А. І. Забелінського (свідоцтво 1901 р.).
34. Книжкова крамниця міщанина І. С. Молодецького (свідоцтво 1908 р.).
35. Книжкова крамниця міщанина М. А. Єрліхмана (свідоцтво 1910 р.).

м. Бердичів Київської губернії

1. Палітурна майстерня зі шрифтом міщанки З. Фрідман (свідоцтва немає).
2. Друкарня дружини учителя Х. Б. Каган (свідоцтво від 1895 р.)
3. Друкарня міщанки М. М. Загер (свідоцтво 1908 р.)
4. Книжковий магазин міщанки Р. А. Бліндман (свідоцтво 1911 р.).
5. Її ж (міщанки Р. А. Бліндман) публічна бібліотека (свідоцтво 1911 р.).
6. Друкарня-літографія купця І. Ш. Вайнберга (свідоцтво 1902 р.).
7. Книжковий магазин дворянки В. Ф. Яблоновської (свідоцтво 1910 р.).
8. Її ж (дворянки В. Ф. Яблоновської) публічна бібліотека з кабінетом для читання по тому ж свідоцтву.
9. Торгівля бланками відкритих листів міщанки М. В. Шор (свідоцтва немає)
10. Бібліотека Бердичівського педагогічного товариства (на основі статуту, зареєстрованого 1908 р.).
11. Заклад для виготовлення каучукових штемפלів міщанки Ф. М. Давідзон (свідоцтво 1907 р.).
12. Друкарня-літографія Я. А. Барденштейн (свідоцтво 1911 р.).
13. Торгівля грамофонними платівками міщанки Б. Д. Варшавської (свідоцтво 1911 р.).
14. Палітурний заклад міщанина А. Г. Рабера (свідоцтва немає).
15. Заклад для виготовлення каучукових штемפלів міщанки М. О. Гольдезгейм (свідоцтво 1910 р.).
16. Книжковий магазин учителя Ф. Г. Полішко (свідоцтво 1911 р.).
17. Друкарня-літографія міщанина І. Б. Дорфмана (свідоцтво 1911 р.).
18. Друкарня-літографія міщан С. І. та І. М. І. Бухман (свідоцтво 1907 р.)
19. Заклад для виготовлення каучукових штемפלів міщанина А. В. Лібермана (свідоцтво 1906 р.).
20. Книжковий магазин міщанки М. В. Мор (свідоцтво 1904 р.).
21. Друкарня міщанина Д. М. Кац (свідоцтво 1910 р.).
22. Палітурний заклад зі шрифтом міщанина М. Гельбурд (свідоцтва немає).
23. Друкарня міщанина М. І. Сойбеля (свідоцтво 1909 р.).
24. Літографія купця Л. Л. Сіроки (свідоцтво 1910 р.).
25. Бердичівська громадська бібліотека-читальня (на основі статуту, затвердженого 1898 р.).
26. Друкарня вдови купця Б. Е. Шефтеля під відповідальністю міщанина М. Б. Перельмутера (свідоцтво 1909 р.).
27. Друкарня («скоропечатное заведение») купця Л. М. Сіроки (свідоцтво 1898 р.).
28. Торгівля грамофонними платівками купця Х. А. Манзора (свідоцтво 1911 р.).
29. Торгівля грамофонними платівками міщанина С. Гінгера (свідоцтва немає).
30. Книжковий магазин міщанина М. З. Пехамкіса (свідоцтво 1903 р.).
31. Його ж (міщанина М. З. Пехамкіса) публічна бібліотека (свідоцтво 1903 р.).
32. Торгівля бланками відкритих листів міщанина Г. Е. Гершгала (свідоцтво 1908 р.).
33. Торгівля грамофонними платівками купця Ф. М. Ліпеліса (свідоцтва немає)
34. Книжковий магазин міщанина І. П. Меламеда-Бермана (свідоцтво 1908 р.)

35. Книжковий магазин М. С. Каца (свідоцтво 1899 р.).
36. Книжковий магазин міщанина С. М. Шаміса (свідоцтво 1911 р.).
37. Книжковий магазин міщанина М. А. Епштейна (свідоцтво 1900 р.).
38. Друкарня («скоропечатное заведение») міщанина С. А. Мейлахса (свідоцтво 1908 р.)
39. Його ж (міщанина С. А. Мейлахса) заклад для виготовлення каучукових штампелів (свідоцтво 1903 р.).
40. Книжковий магазин міщанина П. Г. Герасімова (свідоцтво 1890 р.).
41. Книжковий магазин купця Т. О. Губанова під відповідальністю селянина О. М. Губанова (свідоцтво 1890 р.)
42. Торгівля модними журналами купецького сина А. Х. Вайсмана (свідоцтво 1911 р.)
43. Книжковий магазин міщанки М. Х. Рузімовської (свідоцтво 1909 р.)
44. Фото-цинкографія міщанина М. А. Лур'є (свідоцтво 1910 р.).
45. Книжковий магазин міщанина А. Л. Шнайдера (свідоцтво 1906 р.).
46. Книжкова крамниця купця Я. М. Зальцмана (свідоцтво 1908 р.).

м. Вінниця Подільської губернії

1. Книжковий магазин міщанина Д. Л. Швахмана (свідоцтво 1905р.).
2. Торгівля бланками відкритих листів міщанина Я. Г. Ельштейна (свідоцтва немає)
3. Торгівля бланками відкритих листів міщанина М. Клейбурга (свідоцтва немає).
4. Торгівля бланками відкритих листів міщанина Л. Г. Солодаря (свідоцтва немає)
5. Торгівля бланками відкритих листів, книгами і газетами почесного громадянина А. Н. Гершенгорна (свідоцтво 1901 р.).
6. Книжковий магазин міщанина В. Ш. Райхера (свідоцтво 1901 р.).
7. Його ж (міщанина В. Ш. Райхера) публічна бібліотека (свідоцтва 1899 р. і 1903 р.)
8. Його ж (міщанина В. Ш. Райхера) торгівля бланками відкритих листів (свідоцтво 1904 р.).
9. Друкарня купчихи С. М. Шер (свідоцтво 1908 р.) під відповідальністю міщанина Ю. Лацінника (свідоцтво 1908 р.).
10. Її ж (купчихи С. М. Шер) книжковий магазин (свідоцтво 1908 р.)
11. Її ж (купчихи С. М. Шер) публічна бібліотека (свідоцтво 1908 р.)
12. Її ж (купчихи С. М. Шер) торгівля бланками відкритих листів (свідоцтво 1908 р.)
13. Палітурний заклад зі шрифтом міщанина Л. Я. Швацмана (свідоцтво 1909 р.).
14. Друкарня-літографія міщан С. Г. Гойберга і А. М. Пільча (свідоцтво 1910 р.).
15. Книжковий магазин міщанина Р. Б. Бунтмана (свідоцтво 1908 р.).
16. Торгівля грамофонними платівками міщанина Б. М. Маламуда.
17. Друкарня міщанки Б. А. Вайзберг під відповідальністю її чоловіка Б. А. Вайсберга (свідоцтво 1901 р.).
18. Її ж (міщанки Б. А. Вайзберг) заклад для виготовлення каучукових штампелів (свідоцтво 1902 р.).
19. Друкарня дворянки В. В. Непокойчицької (свідоцтво 1890 р.).
20. Торгівля грамофонними платівками міщанина П. В. Магіда (свідоцтво 1911 р.).
21. Торгівля бланками відкритих листів міщанки Р.Блайвас.
22. Книжковий магазин Е. І. Райгородського (свідоцтво 1901р.).
23. Книжкова крамниця міщанина П. І. Райгородського (свідоцтво 1906 р.).
24. Книжкова крамниця ради Вінницького Свято-Преображенського братства під відповідальністю священника Д. І. Акаїнова (свідоцтво 1911р.).
25. Друкарня-літографія міщан Л. Ляндвігера і Д. Балмазії (свідоцтво 1911 р.).
26. Торгівля грамофонними платівками міщанина М. В.Гурвіча.
27. Книжковий магазин міщанина Ш. А. Рехліса (свідоцтво 1901 р.)
28. Його ж (міщанина Ш. А. Рехліса) публічна бібліотека (за заявою власника не функціонує)
29. Нотний магазин купця В. А. Місевського.
30. Торгівля нотами і бланками відкритих листів міщанина Судіка.
31. Торгівля нотами міщанина Г. Звінарського.
32. Вінницька міська громадська бібліотека ім. Гоголя (на основі статуту, затвердженого 1903 р.).
33. Бібліотека Вінницького міського клубу (на основі статуту, затвердженого 1896 р.)

Джерело: 45, арк. 15 зв.–23.